तदानन्तरगानन्यान्प्राणादीन्निकटस्थितान् ।
बन्धूनतीतान्सुबहून्कस्मात्त्वं नानुशोचसि ॥ ३८
पूर्वमन्यस्तथेदानीं बभूविथ भविष्यसि ।
यदि राम तथापि त्वं सद्रूपं किं विमुह्यसि ॥ ३९
पुरा भूत्वाद्य भूत्वा च भूयश्चेन्न भविष्यसि ।
तथापि क्षीणसंसारः किमर्थमनुशोचसि ॥ ४०
तस्मान्न दुःखिता युक्ता प्राकृते जागते क्रमे ।
तथैव मुदिता युक्ता युक्तं कार्यानुवर्तनम् ॥ ४१
मा गच्छ दुःखितां राम सुखितामपि मा व्रज ।
समतामेहि सर्वत्र परमात्मा हि सर्वगः ॥ ४२
अनन्तः सत्स्वरूपस्त्वं खमिवाततताऽन्तरम् ।
प्रकाशो नित्यशुद्धस्त्वं ज्वालानामिव कोटरम् ॥ ४३
जागतानां पदार्थानामदृष्टात्मतनुस्तनुः ।
हृत्स्थोऽसि हारमुक्तानामेकस्तन्तुरिवाततः ॥ ४४
संसारस्थितिरेवेयं यद्भूत्वा भूयते पुनः ।
अज्ञेनैव न तज्ज्ञेन ज्ञोऽसि राम सुखी भव ॥ ४५
स्वरूपमिदमस्यास्तु संसृतेः सतताधिमत् ।
अज्ञानात्स्फारतामेति ज्ञातवानसि सन्मते ॥ ४६
रूपं किमन्यद्भवतु भ्रममात्रादृते भ्रमे ।
स्वप्नमात्रादृते स्वप्ने भवत्यन्यो हि कः क्रमः ॥ ४७
सर्वशक्तेरियं शक्तिर्भ्रममात्रमयं तथा ।
राम दृश्यत एवेदमाभानमतिभास्वरम् ॥ ४८
सुबन्धुः कस्यचित्कः स्यादिह नो कश्चिदप्यरिः ।
सदा सर्वे च सर्वस्य सर्वं सर्वेश्वरेच्छया ॥ ४९
आलूनशीर्णमखिलमिदमन्योन्यसंश्रितम् ।
अनारतं याति जगत्तरङ्गौघ इवाम्भसः ॥ ५०
अथ ऊर्ध्वत्वमायाति यात्यूर्ध्वत्वमधस्तथा ।
संसारस्य चलस्यास्य चक्रनेमिरिवाश्रितः ॥ ५१
स्वर्गस्था नरकं यान्ति नारकाश्च त्रिविष्टपम् ।
योनेर्योन्यन्तरं यान्ति द्वीपाद्द्वीपान्तरं जनाः ॥ ५२
धीराः कार्पण्यमायान्ति कृपणा यान्ति धीरताम् ।
परिस्फुरन्ति भूतानि पातोत्पातशतभ्रमैः ॥ ५३
एकरूपस्थिरं चक्रं स्वच्छं संतापवर्जितम् ।
नेह संप्राप्यते किंचिदग्नौ हिमकणो यथा ॥ ५४
ये ये नाम महाभागा बहवो बान्धवास्तथा ।
विनष्टा एव दृश्यन्ते ते ते कतिपयैर्दिनैः ॥ ५५
परतात्मीयतान्यत्वत्वत्वमत्त्वादिभावना ।
नेह सत्या महाबाहो द्विचन्द्रादिदृशो यथा ॥ ५६
अयं बन्धुः परश्चायमयं चाहमयं भवान् ।
इति मिथ्यादृशो राम विगलन्तु तवाधुना ॥ ५७
क्रीडार्थं व्यवहारस्य एताभिर्हतदृष्टिभिः ।
आमूलमन्तश्छिन्नाभिर्बहिर्विहर हेलया ॥ ५८
संसारसरणावस्यां तथा विहर सुव्रत ।
न यथैव श्रमश्रान्तो वासनाभारवानिव ॥ ५९
यथा यथैषा कार्याणि वासनाक्षयकारिणी ।
विचारणा तवोदेति संशाम्यन्ति तथा तथा ॥ ६०
अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु विगतावरणैव धीः ॥ ६१

निश्चयं दृढं ज्ञातवानसि तदा अनन्तरगान्वर्तमानान्निकटस्थितान्सन्निहितान्बन्धून् प्राणादीनित्यध्याहारः । अनन्तजन्मस्वतीतान्सुबहून् कस्मान्नानुशोचसि । विनिगमनाविरहात्सर्वशोकाशक्तेश्च न क्वापि शोको युक्त इति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ द्वितीयेऽप्याह—**पूर्व**मिति। इदानीमन्यः अग्रेऽप्यन्यो भविष्यसि इति क्षणिकमात्मानं यदि जानासि तथापि त्वं किं सद्रूपमालम्ब्य विमुह्यसि शोचसि । द्वितीयक्षणे शोच्यस्य शोचितुश्चासत्त्वेन शोकावसराभावादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तृतीयेऽप्याह—**पुरे**ति । तथाप्यात्मनाशादेव क्षीणसंसारः ॥४०॥ यदा आत्मनो जन्मादिसङ्गित्वेऽपि शोको न युक्तस्तदा किं वाच्यमसङ्गोदासीननित्यकूटस्थस्वप्रकाशपूर्णानन्दैकरसत्वे स न युक्त इतीत्याशयेनोपसंहरति—**तस्मादि**ति। मुदिता सहजसंतोषवृत्तिः॥४१॥४२॥ यथा ज्वालानां कोटरे सर्वतः प्रभाव्याप्ते तमसो नावकाशस्तद्वत्त्वय्यपि तमोदुःखादेरिति भावः ॥ ४३ ॥ त्वमेव सर्वान्तर इत्याह—**जागताना**मिति । न दृष्टा आत्मनस्तनुः स्वरूपं यस्य । तनुः सूक्ष्मः हारभूतमुक्ताफलानां तन्तुरिवाततोऽनुस्यूतः ॥४४॥ पुनर्जन्मशङ्कां वारयति—**संसारे**ति । भूत्वा उत्पद्य पुनर्भूयते ॥ ४५ ॥ स्वरूपं स्वभावः । सततमाधिमत् दुःखबहुलम् ॥४६॥ स्वरूपं तत्त्वमिति न मन्तव्यमित्याह—**रूप**मिति । भ्रान्त्यन्तरेषु तत्त्वाप्रसिद्धेरत्रापि न तत्त्वमस्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु निस्तत्त्वं कथं सदिति दृश्यते तत्राह—**सर्वे**ति । आभानं जगदाकारभानम् । अतिभास्वरं व्यक्तम् ॥४८॥ जगतो भ्रान्तिमात्रताप्रदर्शनायानियतस्वभावतां दर्शयति—**सुबन्धुरि**त्यादिना । सर्वस्य सर्वेऽपि सर्वे अरयो मित्राणि उदासीनाश्चेत्यर्थः ॥४९॥ अन्योन्यसंश्रितं परस्परनिमित्तम् ॥ ५० ॥ **अध इति ।** प्रत्यक्षं चेदं ज्योतिश्चक्रभागानां भूमेश्चेति भावः ॥५१॥ एवमुत्कर्षापकर्षावप्यनियतावेवेत्याह—**स्वर्गस्था** इति ॥ ५२ ॥ धीरा अप्रार्थनशीलाः ॥ ५३ ॥ उपसंहरति—**एकरूपे**ति । चक्रं पदार्थमण्डलम् ॥ ५४ ॥ विनाशस्तु सर्वत्र नियत इत्याह—**ये ये** इति ॥ ५५ ॥ अस्त्वनियतता किं ततस्तत्राह—**परते**ति ॥ ५६ ॥ विगलन्तु विशीर्यन्ताम् ॥ ५७ ॥ हतदृष्टिभिर्बाधितानुवृत्तिदृष्टिभिः । आमूलमज्ञानवासनाभ्यां सह अन्तश्छिन्नाभिः ॥ ५८ ॥ वासनाभारवान् अज्ञ इव श्रमश्रान्तो यथा न भवस्येव तथा अस्यां संसारसरणौ विहर ॥ ५९ ॥ कदा तर्हि मम व्यवहारोपरमो भविष्यति तत्राह—**यथा यथे**ति । वासनाक्षयकारिणी विचारणा यथा यथोदेति तथा तथा कार्याणि व्यवहाराः प्रशाम्यन्ति उपरंस्यन्त इत्यर्थः ॥६०॥ विगतं अयमेव **बन्धु**रिति परिच्छेदलक्षणं आवरणं यस्यास्तादृश्येव सर्वत्र समतादर्शि-

न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न यन्मम ।
इति निर्णीय धीराणां विगतावरणैव धीः ॥ ६२
नास्तमेति न चोदेति यश्चिदाकाशवन्महान् ।
सर्वं संपश्यति स्वस्थः स्वस्थो भूमितलं यथा ॥ ६३
सर्वा एव हि ते भूतजातयो राम बन्धवः ।
अत्यन्तासंयुता एतास्तव राम न काश्चन ॥ ६४
विविधजन्मशताहितसंभ्रमे
जगति बन्धुरबन्धुरितीक्षणम् ।
भ्रमदृशैव विवल्गति वस्तुत-
स्त्रिभुवनं चिरबन्धुरबन्ध्वपि ॥ ६५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तवर्णनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः १९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रात्रोस्त्रिपथगातीरे संवादं मुनिपुत्रयोः ॥ १
अयं बन्धुरयं नेति कथाप्रस्तावतः स्मृतम् ।
इतिहासमिमं पुण्यमाश्चर्यं शृणु राघव ॥ २
अस्त्यस्य जम्बूद्वीपस्य कस्मिंश्चिद्गिरिकुञ्जके ।
वनव्यूहमहोत्तंसो महेन्द्रो नाम पर्वतः ॥ ३
कल्पद्रुमवनच्छायाविश्रान्तमुनिकिंनरः ।
शृङ्गैराततमाकाशं जितवान्यः समुन्नतैः ॥ ४
ब्रह्मलोकान्तरप्राप्तशृङ्गकन्दरचारिभिः ।
सामवेदप्रतिध्वानघुंघुमैर्गायतीव यः ॥ ५
यः पयोमेदुरैर्मेघैर्लसितैः शृङ्गकोटिषु ।
लताकुसुमसंप्रोतैः कुन्तलैरिव राजते ॥ ६
यैस्तदोड्डयनोत्कानां शरभाणां विजृम्भितैः ।
विस्फूर्जति गुहावक्त्रैः कल्पाभ्राणि हसन्निव ॥ ७
येन निर्झरनिर्ह्रादैः कन्दरान्तरचारिभिः ।
समुद्रजलकल्लोलविलासो विजितोऽभितः ॥ ८
तस्यैकदेशे वितते रत्नसानौ मनोरमे ।
मुनिभिः स्नानपानार्थं व्योमगङ्गावतारिता ॥ ९
तस्यास्त्रिपथगायास्तु तीरे विकसितद्रुमे ।
रत्नाद्रितटविद्योते कचत्कनकपिञ्जरे ॥ १०
आसीदभ्युदितज्ञानस्तपोराशिरुदारधीः ।
मुनिर्दीर्घतपा नाम तपो मूर्तमिवापरम् ॥ ११
मुनेर्बभूवतुस्तस्य पुत्रौ द्वाविन्दुसुन्दरौ ।
पुण्यपावननामानौ द्वौ कचाविव वाक्पतेः ॥ १२
स ताभ्यां सह पुत्राभ्यां भार्यया च सहैकया ।
उवास सरितस्तीरे तस्मिन्सफलपादपे ॥ १३
अथ काले तयोस्तस्य पुत्रयोर्ज्ञानवानभूत् ।
पुण्यो नाम च यो ज्येष्ठो गुणज्येष्ठश्च राघव ॥ १४
पावनोर्धप्रबुद्धोऽभूत्पूर्वसंध्याम्बुजं यथा ।
मौर्ख्यादधिगतो नाप्तः पदे दोलायितः स्थितः ॥ १५
ततो वहत्यकलिते काले कलितकारणे ।
संवत्सरशते जीर्णदीर्घदेहलतायुषि ॥ १६
अस्माद्भङ्गुरभूताढ्याद्वृत्तान्तशतभीषणात् ।

नीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ उक्तमेवार्थं कारणोपन्यासेन विवृणोति—**न तदिति** ॥ ६२ ॥ स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठितो विक्षेपदुःखोपशमस्वास्थ्यवान्वा ॥ ६३ ॥ **सर्वा** इति । अनादौ संसारे सर्वयोनिषु स्वस्य बहुशो जन्मानुभवादित्यर्थः । बन्धुत्वेनात्यन्तमसंयुताः काश्चन काश्चिदपि न पर्यायेण सर्वैः सह संबन्धादित्यर्थः । अथवा देहद्वारकपरम्परासंबन्धापेक्षया सर्वजीवैः सह साक्षादैकात्म्यसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्तेन संबन्धेनात्यन्तासंयुता न काश्चनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उक्तमेवार्थं संक्षिप्य विवृण्वन्नुपसंहरति—**विविधेति** । विविधैर्नानायोनिविचित्रैर्जन्मशतैराहिताः संभ्रमा यस्मिंस्तथाविधे जगति अयं बन्धुरयमबन्धुरिति ईक्षणं भेददर्शनं भ्रमदृशैव विवल्गति विजृम्भते । वस्तुतस्तु जीवभावदृष्टौ त्रिभुवनं त्रिभुवनस्थं जीवजातं निजबन्धुर्ब्रह्मभावदृष्टौ तु स्वयमेव सर्वमित्यबन्ध्वपि तदेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तवर्णनं नामाऽष्टादशः सर्गः १८

इहोक्तसिद्धये पुण्यपावनाख्यानमुच्यते ।
पुण्यो यत्पितृशोकार्तं पावनं समबोधयत् ॥ १ ॥

अत्र उक्तार्थविषये ॥ १ ॥ २ ॥ **गिरिकुञ्जके** गिरिजालमध्ये । निर्धारणे सप्तमी । 'पुञ्जके' इति पाठः स्पष्टः ॥ ३ ॥ आततं विस्तीर्णमप्याकाशं शृङ्गैर्जितवान् व्याप्तवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकेत्यतिशयोक्तिः ॥५॥ पयोमेदुरैर्नीलैरिति यावत् । लसितैर्विद्युद्भिर्विराजमानैः । कुन्तलैः केशैः ॥ ६ ॥ तटेषु उड्डयने उत्कानां सोत्कण्ठानां शरभाणामष्टापदानां विजृम्भितैर्विस्फूर्जति गर्जति ॥७॥ कन्दरान्तरेषु चारिभिः प्रतिध्वनितैरिति यावत् । कल्लोलानां विलासः सगर्जितनृत्यम् ॥ ८ ॥ रत्नमये सानौ प्रस्थदेशे । व्योमगङ्गा मन्दाकिनी ॥ ९ ॥ रत्नाद्रेर्मेरोस्तटमिव विद्योतमाने ॥ १० ॥ अभ्युदितं ज्ञानं परमात्मबोधो यस्य । मूर्तं धृतशरीरम् ॥ ११ ॥ द्वौ कचाविवेत्यभूतोपमा । वाक्पतेर्बृहस्पतेः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ज्ञानवान् तत्त्ववित् ॥ १४ ॥ अर्धप्रबुद्ध इत्यस्य विवरणं मौर्ख्यादधिगतो निर्गतः । पदे परमात्मवस्तुनि चानाप्तः । अन्तराले दोलायितः स्थितः ॥१५॥ अकलिते प्राणिभिरायुःक्षयत्वेनालक्षिते । संवत्सरशतात्मके । देहलता च आयुश्च देहलतायुषी जीर्णे देहलतायुषी येन तथाविधे काले वहत्यतिक्रामति सति मुनिर्देहं जहाविति व्यवहितेन संबन्धः ॥ १६ ॥ जन्मजरामरणस्वर्गपातनरकादिवृत्तान्तशतैर्भीषणात्सं-

१ यस्तटोड्डयनोत्कानां इति टीकाकृत्संमतः पाठः.

२ गर्जति इति क्वचिन्न पठ्यते.

रतिमुत्सृज्य संसाराज्जराजर्जरजीवितः ॥ १७
कलनापक्षिणी नीडं देहं दीर्घतपा मुनिः।
जहौ गिरिगुहागेहे भारं वैवधिको यथा ॥ १८
प्रशान्तकलनारम्भं चेत्यरिक्तचिदास्पदम्।
पदं जगाम नीरागं पुष्पगन्ध इवाम्बरम् ॥ १९
अथ भार्या मुनेर्देहं प्राणापानविवर्जितम्।
दृष्ट्वा विलुलितं भूमौ विनालमिव पङ्कजम् ॥ २०
चिरमभ्यस्तया योगयुक्त्या पतिवितीर्णया।
तत्याज तनुमम्लानां षट्पदी पद्मिनीमिव ॥ २१
भर्तारमेवानुययौ जनस्यादृष्टतां गता।
प्रभागगनकोशस्थमस्तं यातमिवोडुपम् ॥ २२
मातापित्रोस्तु गतयोरौर्ध्वदैहिककर्मणि।
पुण्य एव स्थितोऽव्यग्रः पावनो दुःखमाययौ ॥ २३
शोकोपहतचित्तोऽसौ भ्रमन्काननवीथिषु।
ज्यायांसमनवेक्ष्यैव पावनो विललाप ह ॥ २४
अथौर्ध्वदेहिकं कृत्वा मातापित्रोरुदारधीः।
आययौ विपिने पुण्यः पावनं शोकलालसम् ॥ २५

पुण्य उवाच।

किं पुत्र घनतां शोकं नयस्यान्ध्यैककारणम्।
बाष्पधाराधरं घोरं प्रावट्काल इवाम्बुजम् ॥ २६
पिता तव महाप्राज्ञ गतः सार्धं त्वदम्बया।
स्वामेव परमात्मात्मपदवीं मोक्षनासिकाम् ॥ २७
तत्स्थानं सर्वजन्तूनां तद्रूपं विजितात्मनाम्।
स्वभावमभिसंपन्ने किं पितर्यनुशोचसि ॥ २८
ईदृशी तु त्वया बद्धा भावनेह विमोहजा।
संसारे यदशोच्योऽपि त्वया तातोनुशोच्यते ॥ २९
न सैव भवतो माता नासावेव पिता तव।
न भवानेष तनयस्तयोर्निःसंख्यपुत्रयोः ॥ ३०
मातापितृसहस्राणि समतीतानि ते सुत।
बहून्यम्बुप्रवाहस्य निम्नानीव वने वने ॥ ३१
असंख्यपुत्रयोर्नैव भवानेव सुतस्तयोः।
सरित्तरङ्गवत्पुत्र गताः पुत्रगणा नृणाम् ॥ ३२
अस्मत्पित्रोरतीतानि पुत्रलक्षाण्यनेकशः।
पत्रकोरकवृन्तानि लताविटपयोरिव ॥ ३३
मित्रबान्धववृन्दानि जन्तोर्जन्मनि जन्मनि।
ऋतावृतावतीतानि फलानीव महातरोः ॥ ३४
शोचनीया यदि स्नेहान्मातापितृसुताः सुत।
तदतीता न शोच्यन्ते किमजस्रं सहस्रशः ॥ ३५
प्रपञ्चोऽयं महाभाग दृश्यते जागते भ्रमे।
परमार्थेन ते प्राज्ञ नास्ति मित्रं न बान्धवाः ॥ ३६
न नाश इव हि भ्रातः परमार्थेन विद्यते।
महत्यपि चिरातप्ते मराविव पयोलवाः ॥ ३७
एता याः प्रेक्षसे लक्ष्मीश्छत्रचामरचञ्चलाः।
स्वप्न एव महाबुद्धे दिनानि त्रीणि पञ्च वा ॥ ३८
दृष्ट्या तु पारमार्थिकया पुत्र सत्यं विचारय।
नैव त्वं न वयं चैव भ्रान्तिमन्तः परित्यज ॥ ३९
अयं गतो मृतश्चायमिति दुर्दृष्टयः पुरः।
स्वसंकल्पोपतापोत्था दृश्यन्ते नतु सत्यतः ॥ ४०

साराद्रतिमुत्सृज्य कलनालक्षणायाः पक्षिण्या नीडं देहं जहाविति परेणान्वयः ॥ १७ ॥ यथा वैवधिको वीवधवाहको गेहे वीवधभारं जहाति तथेत्यर्थः। विवधवीवधशब्दावुभयतो बद्धशिक्ये स्कन्दवाह्ये काष्ठविशेषे वर्तेते ॥ १८ ॥ प्रशान्ताः कलनारम्भा यत्र। चेत्यै रिक्ता रहिता याश्चितस्तत्तज्जीवचैतन्यानि तेषामास्पदं प्रतिष्ठाभूतं परमपदम्। यथा पुष्पगन्धोऽम्बरमाकाशं गच्छति तद्वत् ॥ १९ ॥ २० ॥ पत्या वितीर्णया उपदिष्टया योगयुक्त्या। अम्लानां रोगजरादिम्लानिरहितामपि तनुं तत्याज ॥ २१ ॥ ब्रह्मीभूतं भर्तारमेव अनुययौ स्वयमपि ब्रह्मीभावं प्रापेति यावत्। नहि ब्रह्मविदां देशान्तरे गतिरस्ति। 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुतेः ॥२२॥ अव्यग्रो विशोकः ॥ २३ ॥ ज्यायांसं ज्येष्ठभ्रातरं अनवेक्ष्य। तद्वद्धैर्यमनालम्ब्येति यावत् ॥२४॥२५॥ पितृसमो ज्येष्ठ इति शास्त्रात्पुत्रेति संबोधनम्। शोकं दुःखमूष्माणं च। घनतां निबिडतां मेघतां च। अतएव बाष्पधाराधरमान्ध्यैककारणमिति च श्लेषात् साधारणे विशेषणे। आम्बुजं अम्बुजसंबन्धिनमम्बुजसदृशनेत्रसंबन्धिनं च ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्थानं उत्पत्त्यादिकालत्रयेऽप्याधारभूतम्। जन्तूनां जननधर्मिणां प्राणिनाम्। विजितात्मनां ब्रह्मविदाम्। रूपं स्वरूपम्। अतएव न पितुः शोच्यतेत्याह—**स्वभाव**मिति ॥ २८ ॥ ईदृशी इयमेव मम माता अयमेव मम पितेत्येवंरूपा। यत् यया भावनया ॥२९॥ निःसंख्याः संख्यातुमशक्याः पुत्रा ययोः ॥३०॥ निम्नानि गम्भीरस्थानानीव ॥ ३१ ॥ हे पुत्र, नृणामन्येषामपि ॥३२॥ विटपग्रहणेन विटपी लक्ष्यते। 'विटपिनोरिवे'ति वा पाठः ॥३३॥ ॥ ३४ ॥ न शोच्यन्ते त्वयेति शेषः ॥ ३५ ॥ जागते जगत्कल्पनानिमित्ते भ्रमे मोहे सत्येव दृश्यते। परमार्थेन परमार्थतस्तु ते तव न। तथाचोक्तं वार्तिके—'अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते। ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते' इति ॥ ३६ ॥ परमार्थेन परमार्थदृष्ट्या मरोर्मरुत्वादेव पयोलवा न सन्ति तत्र चिरातप्ते सुतराम्। तथा ब्रह्मस्वाभाव्यादेव नाशो नास्ति तत्र तत्त्वबोधे सुतरामिति द्योतनायापिशब्दः ॥ ३७ ॥ लक्ष्मीः राज्यादिसंपदः। स्वप्न एव ता इति शेषः ॥३८॥३९॥ स्वसंकल्पलक्षणो य उपतापः संनिपातभ्रमस्तदुत्थाः पुरो

अज्ञानविस्तीर्णमरौ विलोलं
शुभाशुभस्यन्दमयैस्तरङ्गैः ।
सवासनानाममरीचिवारि
परिस्फुरत्येतदनन्तरूपम् ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे पावनबोधनं नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

पुण्य उवाच ।

कः पिता किं च वा मित्रं का माता के च बान्धवाः ।
स्वबुद्ध्यैवावधूयन्ते वात्यया जनपांसवः ॥ १
बन्धुमित्रसुतस्नेहद्वेषमोहदशामयः ।
स्वसंज्ञामात्रकेणैव प्रपञ्चोऽयं वितन्यते ॥ २
बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः ।
विषामृतदशेवेह स्थितिर्भावनिबन्धनी ॥ ३
एकत्वे विद्यमानस्य सर्वगस्य किलात्मनः ।
अयं बन्धुः परश्चायमित्यसौ कलना कुतः ॥ ४
रक्तमांसास्थिसंघाताद्देहादेवास्थिपञ्जरात् ।
कोऽहं स्यामिति चित्तेन स्वयं पुत्र विचारय ॥ ५
दृष्ट्या तु पारमार्थिकया न कश्चित्त्वं न वास्म्यहम् ।
मिथ्याज्ञानमिदं पुण्यः पावनश्चेति वल्गति ॥ ६
कस्ते पिता कश्च सुहृत्का माता कश्च वा परः ।
खस्यानन्तविलासस्य किमस्वं किं स्वमुच्यताम् ॥ ७
असि चेत्त्वं तदन्येषु यातेषु बहुजन्मसु ।
ये बन्धवो ये विभवाः किं तानपि न शोचसि ॥ ८
बभूवुस्ते सुपुष्पासु स्थलीषु मृगयोनिषु ।
बहवो बन्धवो मार्गास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ ९
बभूवुस्ते सपद्मासु तटीष्वम्भोजिनीषु ते ।
हंसस्य बन्धवो हंसास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ १०
बभूवुस्तेऽलमन्यत्र चित्रासु वनराजिषु ।
बहवो बन्धवो वृक्षास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ ११
बभूवुस्ते महोग्रेषु शिखरेषु महीभृताम् ।
बहवो बान्धवाः सिंहास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ १२
बभूवुस्ते स्रवन्तीषु सरःस्वम्भोजिनीषु च ।
बहवो बन्धवो मत्स्यास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ १३
बभूविथ दशार्णेषु कपिलो वनवानरः ।
राजपुत्रस्तुषारेषु पुण्ड्रेषु वनवायसः ॥ १४
हैहयेषु च मातङ्गस्त्रिगर्तेषु च गर्दभः ।
शाल्वेषु सरमापुत्रः पतत्री सरलद्रुमे ॥ १५
विन्ध्याद्रौ पिप्पलो भूत्वा घुणो भूत्वा महावटे ।
मन्दरे कुक्कुटो भूत्वा विप्रो जातोऽसि कन्दरे ॥ १६

दृश्यन्ते ॥ ४० ॥ अज्ञानलक्षणेनातपेन विस्तीर्णे आच्छन्ने मरौ मरुभूमिसदृशे आत्मनि । स्वसंकल्पवासनानामकं मरीचिवारि मृगतृष्णोदकम् ॥४१॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पावनबोधनं नामैकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

नानायोनिषु जन्मानि पावनस्यात्मनस्तथा ।
इह पुण्येन कीर्त्यन्ते शोकमोहापनुत्तये ॥ १ ॥

शोकस्य मोहमूलकत्वान्मोहापनयनेनैवास्य शोकोऽपनेय इति मन्यमानः पुण्यस्तद्विषयाणां पित्रादीनामनिर्वचनीयत्वान्मिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय ज्ञानापनोद्यतामाह—कः **पितेति** । कः किंस्वरूपः । तत्त्वतो निर्वक्तुमशक्याः सर्वेऽपीत्यर्थः । स्वबुद्ध्या स्वभ्रान्त्यैवावधूयन्ते उत्थाप्यन्ते । अथवा स्वविवेकबुद्धिलक्षणया वात्यया स्वजनपांसवोऽवधूयन्ते निरस्यन्ते ॥ १ ॥ स्नेहद्वेषमोहदशालक्षण आमयो रोगः । स्वसंज्ञा स्वकृतः संकेतस्तन्मात्रकेणैव ॥ २ ॥ उक्तमुपपादयति—**बन्धुत्वे** इति । भावितो दृढभावनया संकेतितः । परत्वे शत्रुत्वे । यथा विषकृमिभिर्विषस्य जीवनहेतुत्वेन दृढभावनात्तान्प्रति अमृतदशा अन्यैस्तद्विपरीतभावनाद्विषदशा चेति भावनिबन्धनी स्थितिस्तद्वदित्यर्थः ॥३॥ आस्तां बन्धुतत्त्वचिन्ता तदनुशोचिनस्तव स्वतत्त्वविमर्शमात्रेण ते निरसितुं शक्या इत्याशयेनाह—**एकत्वे** इति । सर्वदेहेष्वेकत्वे अभिन्नत्वे ॥ ४ ॥ नन्वहं कथं सर्वदेहेष्वेक इति चेदहंप्रत्ययवेद्यमेव कोऽसाविति विमृशेत्याह—**रक्तेति** । रक्तादिजडसंघाताद्देहादन्यश्चेतनस्वभावः कोऽहं स्यामिति विचारयेत्यर्थः ॥५॥ त्वं पावनशब्दवाच्यो देहादिर्न कश्चित् । अहं पुण्यशब्दवाच्यः । मिथ्याज्ञानं देहात्मताभ्रम एव वल्गति प्रथते ॥ ६ ॥ एवं पित्रादिशरीरमपि विमर्शे भ्रान्तिरेवेत्याह—**क** इति । यदि तु देहाद्युपाधिनिष्कृष्टं चिदाकाशमेवाहं त्वं पित्रादयश्चेति मन्यसे तदा मम पिता मम भ्रातेत्यादिभेदघटितः स्वत्वादिसंबन्धो न घटत एवेत्याह—**खस्येति** । खस्य चिदाकाशस्य ॥ ७ ॥ लिङ्गशरीराण्येवाहं मद्बान्धवाश्चेति चेत्तत्राह—**असि चेदिति** । त्वं मद्व्यावृत्तलिङ्गात्मा असि चेत्तदा यातेष्वतीतेषु किं किमर्थं न शोचसि ॥ ८ ॥ जन्मान्तरबन्धून्प्रपञ्चयति—**बभूवुरित्यादिना** । मार्गाः मृगयोनिजा जीवाः ॥ ९ ॥ अम्भोजिनीषु पद्मवनीषु नद्यादितटीषु हंसस्य ते ते तत्कालप्रसिद्धा हंसा बन्धवो बभूवुः । 'तटीष्वम्भोधियोषिताम्' इति पाठे नदीनां तटीष्वित्यर्थः ॥ १० ॥ अन्यत्रान्येषु जन्मसु । अलमत्यन्तं बन्धवो बभूवुः ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्रवन्तीषु नदीषु ॥ १३ ॥ इदानीं भ्रातुर्जन्मभेदान्योगबलेन दृष्टान्विशिष्य स्मारयन्नाह—**बभूविथेति** । दशार्णतुषारपुण्ड्रादयो देशविशेषाः ॥ १४ ॥ सरमा शुनी तस्याः पुत्रः । पतत्री पक्षी अर्थाच्छाल्वेष्वेव ॥ १५ ॥ घुणः काष्ठकीटकः अर्थान्मन्दरस्यैव कन्दरे दरीप्रदेशे ॥१६॥

कोसलेषु द्विजो भूत्वा भूत्वा वङ्गेषु तित्तिरिः ।
अश्वो भूत्वा तुषारेषु जातस्त्वं ब्रह्मणोऽध्वरे ॥ १७
यः कीटस्तालकन्दान्तर्मशको य उदुम्बरे ।
यः प्राग्बको विन्ध्यवने स त्वं पुत्र ममानुजः ॥ १८
हिमवत्कन्दरे भूर्जतनुत्वग्ग्रन्थिकोटरे ।
पिपीलिको यः षण्मासान्सोऽयं त्वमनुजो मम ॥ १९
स्थितः सीमान्तकुग्रामगोमये यश्च वृश्चिकः ।
सार्धसंवत्सरं साधो सोऽयं त्वमनुजो मम ॥ २०
पुलिन्दीस्तनपीठेषु निलीनं येन कानने ।
षट्पदेनेव पद्मेषु सोऽयं त्वमनुजो मम ॥ २१
एतास्वन्यासु बह्वीषु जनयोनिषु पुत्रक ।
जातोऽसि जम्बूद्वीपेऽस्मिन्पुरा शतसहस्रशः ॥ २२
इत्थं तवात्मनश्चैव प्राक्तनं वासनाक्रमम् ।
पश्यामि सूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यग्दर्शनशुद्धया ॥ २३
ममापि बह्वयो बहुधा योनयो मोहमन्थराः ।
समतीताः स्मराम्यद्य ता ज्ञानोदितया दृशा ॥ २४
त्रिगर्तेषु शुको भूत्वा भेको भूत्वा सरित्तटे ।
वनेषु लावको भूत्वा जातोऽहमिह कानने ॥ २५
भुक्त्वा पुलिन्दतां विन्ध्ये कृत्वा वङ्गेषु वृक्षताम् ।
उष्ट्रत्वमपि विन्ध्याद्रौ जातोऽहमिह कानने ॥ २६
यश्चातको हिमगिरौ यो राजा पौण्ड्रमण्डले ।
व्याघ्रो यः सह्यकुञ्जेषु स एवाहं तवाग्रजः ॥ २७
यो गृध्रो दशवर्षाणि यो ग्राहो मासपञ्चकम् ।
यः समानां शतं सिंहः स एवेह[1] तवाग्रजः ॥ २८
आन्ध्रग्रामचकोरेण तुषारनृपराजिना ।
श्रीशैलाचार्यपुत्रेण दम्भवत्कथ्यते मया ॥ २९
सर्वे विविधसंसारा विविधाचारचेष्टिताः ।
विलासा जन्मनो भ्रान्तेः स्मर्यन्ते प्राक्तना मया ॥ ३०
एवं स्थिते जगज्जाता बान्धवाः शतशो गताः ।
पितरो मातरश्चैव भ्रातरः सुहृदस्तथा ॥ ३१
कांस्तान्समनुशोचावो न शोचावश्च कानपि ।
बन्धूनिहातिशोचाव ईदृश्येव जगद्गतिः ॥ ३२
अनन्ताः पितरो यान्ति यान्त्यनन्ताश्च मातरः ।
इह संसारिणां पुंसां वनपादपपर्णवत् ॥ ३३
किं प्रमाणमतः पुत्र दुःखस्यात्र सुखस्य च ।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य तिष्ठावः स्वच्छतां गतौ ॥ ३४
प्रपञ्चभावनां त्यक्त्वा मनस्यहमिति स्थिताम् ।
तां गतिं गच्छ भद्रं ते यां यान्ति गतिकोविदाः ॥ ३५
इहाजवं जवीभावं पतनोत्पतनात्मकम् ।
न[2] च शोचन्ति सुधियश्चिरं वल्गन्ति केवलम् ॥ ३६
भावाभावविनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितम् ।
संस्मरात्मानमव्यग्रो मा विमूढमना भव ॥ ३७
न ते दुःखं न ते जन्म न ते माता न ते पिता ।
आत्मैवासि न सद्बुद्धे त्वमन्यः कश्चिदेव हि ॥ ३८
अस्यां संसारयात्रायां नानाभिनयदायिनः ।
अज्ञा एव नराः साधुरसभावसमन्विताः ॥ ३९
मध्यस्थदृष्टयः स्वस्था यथाप्राप्तार्थदर्शिनः ।
तज्ज्ञास्तु प्रेक्षका एव साक्षिधर्मे व्यवस्थिताः ॥ ४०
कर्तारोऽपि न कर्तारो यथा दीपा निशागमे ।
आलोककर्मणामेवं तज्ज्ञा लोकस्थिताविह ॥ ४१
प्रतिबिम्बे न दृश्यन्ते स्वात्मबिम्बगतैरपि ।
यथा दर्पणरत्नाद्यास्तथा कार्ये महाधियः ॥ ४२

पुष्करेषु प्रसिद्धे ब्रह्मणः प्रजापतेरध्वरे जातः पशुरिति शेषः । 'यातः' इति वा पाठः ॥ १७ ॥ तालतरोः कन्दो मूलं तदन्तः । त्रीण्यपि जन्मानि विन्ध्यवने ॥ १८ ॥ भूर्जवृक्षस्य तन्वी मृदुला या त्वक् तद्ग्रन्थिप्रभवे कोटरे बिले ॥ १९ ॥ अर्थात्स्वदेशसीमाया अन्ते यः कुग्रामस्तत्रत्ये शुष्कगोमयोत्करे ॥ २० ॥ लीनं अर्थात्पुलिन्दीशिशुजन्म प्राप्येति गम्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ भ्रातृजन्मोक्तीरुपसंहृत्य स्वजन्मभेदान्वक्तुमारभते—**ममापी**ति । मोहमन्थरा अज्ञानजडाः ॥ २४ ॥ लावकः क्षुद्रपक्षिविशेषः ॥ २५ ॥ वृक्षतां कृत्वा वृक्षजन्म भुक्त्वेत्यर्थः । उष्ट्रत्वमुष्ट्रजन्म । 'न्युब्जत्वम्' इति पाठेऽपि न्युब्जपृष्ठमुष्ट्रत्वमेव भुक्त्वेह जात इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इहास्मिञ्जन्मनि ॥ २८ ॥ तुषारेषु हिमवत्प्रदेशेषु नृपवद्विराजनशीलेन माण्डलिकेनेत्यर्थः । अपुण्यस्य स्वस्य लोकवञ्चनाय पुण्यनाम्ना प्रख्यापनं दम्भस्तद्वत्स्थितेन मयेत्युत्प्रेक्षा । 'मयेदं कथ्यते तव' इति पाठे तु स्पष्टम् ॥ २९ ॥ जन्मनः जन्मभेदरूपाया भ्रान्तेर्विलासाः ॥ ३० ॥ उपसंहृत्य प्रकृते योजयति—**एवं स्थिते** इति ॥ ३१ ॥ तान् प्राक्तनान्बन्धून्कान् शोचावः । तान्बन्धूनतिक्रम्य इह कान् शोचावः । न कांश्चिदपि शोचावः । यत ईदृश्येव जगद्गतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ किं प्रमाणमवधिः । सर्वं शोकं दृश्यमात्रं वा ॥ ३४ ॥ गतिकोविदा आत्मावगतिकुशलाः ॥ ३५ ॥ पतनमधोगतिरुत्पतनमूर्ध्वगतिस्तदात्मकं आजवं जवीभावमविश्रान्तभ्रमणम् । केवलं निरभिमानतया वल्गन्ति व्यवहरन्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ त्वमात्मैवासि नान्यः अनात्मभूतदेहादिः कश्चित्त्वमसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नर्तकवन्नानाभिनया अभिनिवेशचेष्टास्तद्दायिनस्तत्कारिणोऽज्ञा मूढा एव नराः साधुरसभावः पुरुषार्थसारताबुद्धिस्तत्समन्विता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तज्ज्ञास्तत्त्वज्ञास्तु तटस्थदृष्टय उदासीनाः प्रेक्षका एव । अतएव साक्षिधर्मे व्यवस्थिताः ॥ ४० ॥ निशाया आगमे आगमने सति आलोककर्मणां प्रकाशनक्रियाणां यथा दीपाः संनिधिमात्रेण कर्तारोऽपि अव्याप्रियमाणत्वादकर्तार एवं तज्ज्ञा लोकव्यवहारस्थितावित्यर्थः ॥ ४१ ॥ दृष्टान्तान्तरमाह—**प्रतिबिम्बे** इति । यथा करादिगतदर्पणरत्नाद्याः प्रति-

[1] स एवेह इति पाठः.

[2] नानुशोचन्ति इति पाठः.

सर्वैषणामयकलङ्कविवर्जितेन
स्वस्थात्मभावकलितेन हृदब्जमध्ये ।
पुत्रात्मनात्मनि महामुनिनामुनैव
संत्यज्य संभ्रममलं परितोषमेहि ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे पावनबोधो नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः २१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनः ।
प्रबोधमाप प्राकाश्यं प्रभात इव भूतलम् ॥ १
उभावपि ततः सिद्धौ ज्ञानविज्ञानपारगौ ।
विचेरतुर्वने तस्मिन्यावदिच्छमनिन्दितौ ॥ २
ततः कदाचित्कालेन निर्वाणपदमागतौ ।
तौ विदेहौ गतस्नेहौ दीपाविव शमं गतौ ॥ ३
एवं आगन्तुकदेहानामनन्ता जनबन्धुता ।
आः कैः किं गृह्यते ताभ्यः किं वा संत्यज्यतेऽनघ ॥ ४
तस्मादासामनन्तानां तृष्णानां रघुनन्दन ।
उपायस्त्याग एवैको न नाम परिपालनम् ॥ ५
चिन्तनेनैधते चिन्ता त्विन्धनेनेव पावकः ।
नश्यत्यचिन्तनेनैव विनेन्धनमिवानलः ॥ ६
ध्येयत्यागरथारूढः करुणोदारया दृशा ।
लोकमालोकयन्दीनमातिष्ठोत्तिष्ठ राघव ॥ ७
एषा ब्राह्मी स्थितिः स्वच्छा निष्कामा विगतामया ।
एनां प्राप्य महाबाहो विमूढोऽपि न मुह्यति ॥ ८
एकं विवेकं सुहृदमेकां प्रौढसखीं धियम् ।
आदाय विहरन्नेवं संकटेषु न मुह्यति ॥ ९
विनिवारितसर्वार्थादपहस्तितबान्धवात् ।
न स्वधैर्यादृते कश्चिदभ्युद्धरति संकटात् ॥ १०
वैराग्येणाथ शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ।
यत्नेनापद्विघातार्थं स्वयमेवोन्नयेन्मनः ॥ ११
न तत्त्रिभुवनैश्वर्यान्न कोशाद्रत्नधारिणः ।
फलमासाद्यते चित्ताद्यन्महत्त्वोपबृंहितात् ॥ १२
तदेतस्मिञ्जगत्कुक्षौ पातोत्पातनदोलनैः ।
पतन्ति पुरुषा ये वै मनस्तेषां गतज्वरम् ॥ १३
पूर्णे मनसि संपूर्णं जगत्सर्वं सुधाद्रवैः ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ॥ १४
वैराग्यात्पूर्णतामेति मनो नाशावशानुगम् ।

बिम्बोपाधयः स्वात्मनो बिम्बभूतसर्वदेहगतैः सर्वैर्धर्मैः सहापि स्वात्मनि कृते प्रतिबिम्बे बिम्बधर्मान्तरवत्स्वयं निविष्टा न दृश्यन्ते तद्वत्स्वात्मन्यध्यस्ते कार्ये कर्तारोऽपि महाधियः स्वयमभिनिविष्टा न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ हे पुत्र, सर्वैरेषणामयकलङ्कैर्विवर्जितेन अतएव मुनिना मननशीलेन आत्मना स्वेनैव हृदब्जमध्ये स्वस्थात्मस्वभावेन कलितेन साक्षात्कृतेन संसारसंभ्रमं अलं निःशेषं त्यक्त्वा अमुना परिशिष्टेनात्मनैव परितोषमेहीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पावनबोधो नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तृष्णापाशक्षयो मोक्षो ह्याशया चित्तवृत्तयः ।
निराशस्यात्मपूर्णस्य स्वतो मुक्तिरितीर्यते ॥ १ ॥

प्रबोधं परिनिष्ठितमात्मनिश्चयम् ॥ १ ॥ यावदिच्छं प्रारब्धक्षयपर्यन्तमिति यावत् ॥ २ ॥ गतस्नेहौ क्षीणतैलौ ॥ ३ ॥ उक्तमाख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति—एवमिति । जनबन्धुता सुहृज्जनबन्धुसमूहः । आः इति विस्मये निपातः । गृह्यते शोच्यत्वेनोपादीयते ॥४॥ आसां सर्वशोकादिमूलभूतानां प्रतिविषयमनन्तानाम् । परिपालनं विषयसंपादनैरभिवर्धनम् ॥५॥ विषयाचिन्तनमेव तत्परित्याग इत्याशयेनाह—चिन्तनेनेति । एधते वर्धते ॥ ६ ॥ ध्येयत्यागः प्राग्वर्णितध्येयवासनात्यागः । करुणा सर्वभूतानुकम्पा । आतिष्ठ अनुतिष्ठ । प्रकृतव्यवहारमिति शेषः ॥७॥ विमूढो व्यवहारेष्वचतुरोऽपि न मुह्यति ॥८॥ विवेकलक्षणं सुहृदं मित्रम् । धियं परमार्थबोधलक्षणां प्रियसखीम् ॥ ९ ॥ विनिवारिताः परित्यक्ताः सर्वे अर्था धनानि येन । अपहस्तिता अन्तःस्नेहविच्छेदादपहस्तिता हस्तेन कक्कुदि प्रणोद्य निरस्ता इव बान्धवा येन । अभ्युद्धरति संकटादुन्नयति स्वमिति शेषः ॥ १० ॥ उन्नयेत् उत्कर्षं नयेत् विषयगर्तादुद्धरेद्वा ॥ ११ ॥ तत् सर्वदुःखप्रशमनोपलक्षितनिरतिशयानन्दलाभलक्षणं फलम् । महत्त्वं तुच्छविषयानभिलाषस्तेनोपबृंहितादुपचितात् ॥१२॥ पाता अधोगतयः उत्पतनान्यूर्ध्वगतयः दोलनानि मर्त्यलोकेष्वेव जन्मपरम्परया भ्रमणानि च तैस्तन्निमित्तभूतैर्विषयाभिलाषैर्ये पतन्ति तेषां मनः सदैव गतज्वरं प्राप्तसंतापमेव न कदाचिद्विश्राम्यतीत्यर्थः । अथवा पूर्वश्लोकान्नेत्यनुवर्त्य, ये न पतन्ति तेषां मनोगतज्वरं निःसंतापमिति व्याख्येयम् । 'पुनन्ति यतन्ते' इति वा पाठे पातयन्त्युत्पातयन्ति च ये विषयरागास्ते पातोत्पातनास्तेभ्यो दोलनैरुत्क्षेपणैः प्रत्याहारोपायैरात्मनि स्थैर्यापादनेन ये मनः पुनन्ति यतन्ते वा तेषां मनोगतज्वरं शान्तत्रिविधतापं भवतीति व्याख्येयम् ॥ १३ ॥ ननु संतापहेतुष्वाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेषु रोगवर्षातपचोरसर्पादिषु सत्सु कथं मनःप्रशान्तिमात्रेण सर्वतापनिवृत्तिस्तत्राह—पूर्णे इति । त्रिविधा अपि संतापा मनोदोषमूला एव । मनसि विशुद्धब्रह्मामृतरसपूर्णे सति सर्वं जगदानन्दपूर्णमेव भाति । यथा मृदुलोपानद्भ्यां संवृतचरणस्य कुशकण्टकादिसंकुलापि सर्वा भूर्मृदुलतरचर्मास्तृतैव भाति तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥ न आशावशानुगमिति च्छेदः । रिक्तां शुष्कार्णवो-

आशया रिक्ततामेति शरदेव सरोमलम् ॥ १५
हृदयं शून्यतामेति प्रकटीकृतकोटरम् ।
अगस्तिपीतार्णववदाशाविवशचेतसाम् ॥ १६
यस्य चित्ततरौ स्फारे तृष्णाचपलमर्कटी ।
न वल्गति महत्तस्य राजते हृद्वनं ततम् ॥ १७
पद्माक्षकोशं त्रिजगद्गोष्पदं योजनव्रजम् ।
निमेषार्धं महाकल्पः स्पृहारहितचेतसाम् ॥ १८
शीतता सा न शीतांशोर्न हिमाचलकन्दरे ।
न रम्भाचन्दनावल्यां निःस्पृहेषु मनःसु या ॥ १९
न तथा भाति पूर्णेन्दुर्न पूर्णः क्षीरसागरः ।
न लक्ष्मीवदनं कान्तं स्पृहाहीनं यथा मनः ॥ २०
यथाब्दलेखा शशिनं सुधालेपं मषी यथा ।
दूषयत्येवमेवान्तर्नरमाशापिशाचिका ॥ २१
आशाख्याश्चित्तवृक्षस्य शाखाः स्थगितदिक्तटाः ।
तासु च्छिन्नास्वरूपत्वं याति चित्तमहाद्रुमः ॥ २२
छिन्नतृष्णामहाशाखे चित्तस्थाणौ स्थितिं गते ।
एकरूपतया धैर्यं प्रयाति शतशाखताम् ॥ २३
अनस्तमितधैर्येण तेन चित्ते क्षयं गते ।
तत्पदं प्राप्यते राम यत्र नाशो न विद्यते ॥ २४
एतासां चित्तवृत्तीनामाशानामुत्तमाशयः ।
न ददासि प्ररोहं चेत्तद्भयं नास्ति राघव ॥ २५
चित्तं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचित्तताम् ।
तदा मोक्षमयीमन्तः सत्तामाप्नोषि तां तताम् ॥ २६
चित्तकौशिकपक्षिण्या तृष्णया क्षुब्धयान्तरे ।
अमङ्गलानि विस्तारमलमायान्ति राघव ॥ २७
चिन्तनं वृत्तिरित्युक्तं वर्तते चित्तमाशया ।
चित्तवृत्तिमतो ह्याशां त्यक्त्वा निश्चित्ततां व्रज ॥ २८
यो यया वर्तते वृत्त्या स तयैव विना क्षयी ।
अतश्चित्तोपशान्त्यर्थं तद्वृत्तिं प्रक्षयं नय ॥ २९
प्रशमितसकलैषणो महात्म-
न्भव भवबन्धमपास्य मुक्तचित्तः ।
मनसि निगडरज्जवः कदाशाः
परिगलितासु च तासु को न मुक्तः ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तृष्णाविचिकित्सायोगोत्पत्तिर्नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

दरकल्पताम् । सरोमलं भिन्नतडागपङ्कः । 'सरोजलम्' इति वा पाठः ॥ १५ ॥ रिक्ततामेतीत्येतद्दृष्टान्तेन विवृणोति—**हृदय**मिति । कोटरस्य प्रकटीकरणपत्रान्तर्गतलोभदैन्यादिदोषाणां ग्राहभुजङ्गादीनां च स्फुटं प्रकाशनम् ॥ १६ ॥ स्फारे धर्मज्ञानवैराग्यशान्तिदान्त्यादिपुष्पफलपल्लवादिसमृद्धे चित्ततरौ मनोवृक्षे । हृद्वनं मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमिति चतुर्विधवृक्षघटितमन्तःकरणवनम् ॥ १७ ॥ निःस्पृहं प्रशंसति—**पद्माक्षे**त्यादिना । त्रिजगत्त्रैलोक्यमपि पद्मबीजकोशवदल्पमिति यावत् । अपरिच्छिन्नब्रह्मसुखदृशा ब्रह्माण्डान्तर्गतसुखलवानामल्पतरत्वात् । एवं नित्यसर्वगतब्रह्मदृशा देशकालपरिच्छिन्नाधिपत्यादिविभवोऽप्यल्प एवेत्याशयेनाह—**गोष्पद**मिति ॥१८॥ शीतता निस्तापाह्लादः । रम्भाः कदल्यश्चन्दनतरवश्च तदावल्यां तद्वने यथायोग्यं तत्संश्लेषे वा ॥ १९ ॥ २० ॥ अब्दलेखा मेघराजिः । मषी कज्जलद्रवः । दूषयति मलिनयति ॥ २१ ॥ स्थगितदिक्तटा आच्छादितदिगन्ताः । अरूपत्वं ब्रह्मतां स्थाणुतां च ॥ २२ ॥ निरोधककुवृक्षे च्छिन्ने तदधः प्ररूढः सद्वृक्ष इव पश्चाद्धैर्यं शतशाखतां प्रयाति । वर्धत इति यावत् ॥ २३ ॥ अस्तु धैर्याभिवृद्धिः किं ततस्तत्राह—**अनस्तमिते**ति । अनस्तमितधैर्येण अभिवृद्धवैराग्यजितेन्द्रियत्वद्वन्द्वसहिष्णुत्वादिधैर्यवता पुरुषेण ॥ २४ ॥ प्ररोहं पुनः प्ररोहावकाशं न ददासि चेत्तर्हि जन्मादिभयं नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ततां पूर्णाम् ॥ २६ ॥ चित्ते प्रविष्टया कौशिकपक्षिण्या उलूक्या । यदा कदाचिद्गृहेऽपि उलूकी प्रविष्टा चेन्मृत्युदारिद्र्योपप्लवाद्यमङ्गलानि भवन्तीति ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धम् । सा चेद्देहान्तश्चित्ते निरन्तरं प्रविश्य सर्वव्यवहारेषु क्षुब्धा तिष्ठति तदा तया अमङ्गलानि सर्वाण्येव अलं विस्तारमायान्तीति किं वाच्यमिति भावः ॥ २७ ॥ ननु आशात्यागमात्रेण कथं चित्तोपशमः संकल्पविचिकित्साभृत्यधृत्यादिवृत्त्यन्तरैरपि तत्प्ररोहस्य दुर्वारत्वादित्याशङ्क्य सर्ववृत्तीनामाशामूलताप्रदर्शनेन परिहरति—**चिन्तन**मिति । समाध्यारम्भकाले बाह्यकरणानां निरुद्धत्वान्न चाक्षुषादिवृत्तिप्रसक्तिरस्तीति चिन्तनमेव तदा चित्तस्य वृत्तिः परिशिष्यत इति प्रागुक्तम् । चिन्तने च चित्तमाशयैव प्रवर्तते । आशास्थानामेव विषयाणां चिन्तनदर्शनात् । संकल्पादिवृत्तीनां च चिन्तितार्थविषयतया चिन्तापूर्वकत्वाच्चिन्तामूलभूतामाशाख्यां चित्तवृत्तिं त्यक्त्वा निश्चित्ततां व्रजेत्यर्थः ॥२८॥ ज्वालौष्ण्यक्षये वह्नेरिव वृत्तिक्षये मनस उपशमः सिद्ध्यतीत्याह—**यो यये**ति । तयैव विना तद्वृत्तेरात्यन्तिकनिरोधेन क्षयी अपक्षयक्रमेण नश्यति ॥२९॥ उक्तमर्थं संगृह्योपसंहरति—**प्रशमिते**ति । हे महात्मन्, त्वं प्रशमितपुत्रवित्तलोकादिसकलैषणः सन् भवबन्धमाशाख्यमपास्य मुक्तचित्तो जीवन्मुक्तो भव । यतः कुत्सिता आशा मनसि विद्यमाना आत्मनो निगडरज्जवो निगडवद्रज्जुवच्च बन्धनहेतवः । तासु परिगलितासु सतीषु को न मुक्तः। सर्वोऽपि जन्तुर्मुच्यत एवेत्यर्थः॥३०॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे तृष्णाविचिकित्सायोगोत्पत्तिर्नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः २२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथवा रघुवंशाख्यनभःपूर्णनिशाकर ।
बलिवद्बुद्धिभेदेन ज्ञानमासादयामलम् ॥ १
श्रीराम उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ त्वत्प्रसादान्मया हृदि ।
प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं विश्रान्तं चामले पदे ॥ २
शारदीवाम्बरादभ्रमदभ्रं मम चेतसः ।
विभो व्यपगतं सर्वं तृष्णाख्यं तन्महातमः ॥ ३
अमृतापूरितः स्वस्थः शीतलात्मा महाद्युतिः ।
तिष्ठाम्यानन्दवानन्तः सायं पूर्ण इवोडुराट् ॥ ४
अशेषसंशयाम्भोदशरत्समय किंत्वहम् ।
तृप्तिमेषां न गच्छामि वचसां वदतस्तव ॥ ५
बलेर्विज्ञानसंप्राप्तिं पुनर्मद्बोधवृद्धये ।
विभो कथय खिद्यन्ते सन्तो नावनतं प्रति ॥ ६
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
शृणु राघव ते वक्ष्ये बलेर्वृत्तान्तमुत्तमम् ।
श्रुतेन येन तं तत्त्वबोधं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ७
अस्त्यस्मिञ्जगतः कोशे कस्मिंश्चिद्दिङ्निकुञ्जके ।
पातालमिति विख्यातो लोको भूमेरधः स्थितः ॥ ८
क्षीरोदार्णवजाताभिर्दिग्धाभिरमृतांशुभिः ।
क्वचिद्दानवकन्याभिर्भाति निर्विवरान्तरः ॥ ९
जिह्वागणोद्दामरवैर्विलोलरसनायुगैः ।
क्वचिद्भोगिभिरापूर्णः सहस्रशतमस्तकैः ॥ १०
देहाद्रिवलिताशेषविश्वोद्धरणघस्मरैः ।
क्वचिद्दनुसुतैर्व्याप्तश्चलद्भिरिव मेरुभिः ॥ ११
कुम्भकूटाग्रविश्रान्तवसुधामण्डलोदरैः ।
क्वचिद्दिग्दन्तिभिर्दन्तद्रुमाद्रिभिरुपाश्रितः ॥ १२
महाकटकटाशब्दत्रस्तभूतपरम्परैः ।
क्वचिद्दुर्गन्धभूताभैरधोनारकमण्डलैः ॥ १३
आभूतलमभिप्रोतसप्तपातालमण्डलैः ।
क्वचिद्रत्नाकरैर्व्याप्तः पातालैर्विवरैरिव ॥ १४
सुरासुरशिरःसुप्तपादाम्भोरुहपांसुना ।
क्वचिद्भगवता तेन कपिलेन पवित्रितः ॥ १५
आसुरीसंभृतानन्तपूजनक्रीडनैषिणा ।
क्वचिद्भगवता तेन हाटकेशेन पालितः ॥ १६
तस्मिन्नसुरदोस्तम्भधार्यमाणमहाभरे ।
बभूव दानवो राजा विरोचनसुतो बलिः ॥ १७
साक्रन्देन समं सर्वैः सुरविद्याधरोरगैः ।

बल्याख्यानमुपक्रम्य पातालमिह वर्ण्यते ।
बलेश्च राज्यं निर्वेदान्मेरुशृङ्गे विचारणा ॥ १ ॥

इदानीं पद्माक्षकोशं त्रिजगदिति विवेकोदये त्रैलोक्यैश्वर्यस्याप्यल्पत्वं यदुक्तं तदुपपादनाय बल्याख्यानं वक्तुकामो वसिष्ठो भूमिकां रचयति—**अथवेति**। बुद्धिभेदेन अकस्माद्विचारोदयेन ॥ १ ॥ प्राप्तव्यमखिलं सर्वात्मकं ब्रह्म हृदि प्राप्तं तस्मिन्नेवामले **पदे** विश्रान्तं च ॥ २ ॥ अदभ्रमनल्पं तृष्णाख्यं तत्प्रसिद्धं महातमो मम चेतसः सकाशादपगतम् ॥ ३ ॥ अमृतापूरित इत्यादिविशेषणानि स्वस्य उडुराजस्य च साधारणानि ॥ ४ ॥ अशेषाणां संशयलक्षणानामम्भोदानां शरत्समय इव निवारक इति गुरुसंबोधनम्। वदतस्तव एषां वचसां श्रवणविषये तृप्तिं अलंबुद्धिं न गच्छामि ॥ ५ ॥ विज्ञानस्य संप्राप्तिं प्राप्तिप्रकारम्। अवनतं प्रणामोपनतं शिष्यं प्रति उपदेशने इति शेषः ॥ ६ ॥ तं तादृशं तत्त्वबोधं विचारपूर्वकतत्त्वावधारणम्। शाश्वतं नित्यात्मलाभफलम्। शाश्वतं नित्यं तत्त्वभूतमात्मस्वरूपबोधमिति वा ॥ ७ ॥ जगतः कोशे ब्रह्माण्डे। दिग्लक्षणे निकुञ्जके अल्पे कुञ्जे ॥ ८ ॥ क्षीरोदार्णवे क्षीरसमुद्रे जाताभिः। दानवानामर्णवोदरेऽपि निवासप्रसिद्धेः। अतएव तत्रोत्पन्नस्यामृतस्यांशुभिरवयवैर्दिग्धाभिरुपचिताभिरिव रम्याभिः। निर्विवरान्तरः पूर्ण इति यावत् ॥ ९ ॥ द्व्यादिद्विसहस्रान्तसंख्याकैर्जिह्वागणैरितरापेक्षया द्विगुणं व्याकरणच्छन्दःशास्त्रादिव्याख्यानादुद्दामरवैः। अतएव विलोलरसनायुगैः। भोगिभिः शेषादिभिः ॥ १० ॥ देहाद्रिभिर्वलितं व्याप्तमशेषं जगद्येषां तथाविधैर्विश्वोद्धरणस्य घर्मस्य यज्ञहविषो वा घस्मरैर्बलाद्भक्षकैः। कर्मधारयः ॥ ११ ॥ कुम्भलक्षणानां कूटानां शिखराणामग्रेषु विश्रान्तं वसुधामण्डलस्योदरं मध्यं येषाम्। उदरग्रहणादधोजम्बूद्वीपप्रान्तेष्वेव दिक्षु मध्यतनमण्डपस्तम्भवद्दिग्गजानां भूमिधारणे निवेश इति गम्यते। अतएव जम्बूद्वीपभुवं खनद्भिः सगरपुत्रैः प्रतिदिशं दिग्गजा दृष्टा इति पूर्वरामायणेऽप्युक्तम्। दन्तलक्षणानां द्रुमाणामद्रिभिः पर्वतवदाश्रयभूतैः ॥ १२ ॥ दुर्गन्ध इति भूतानां नारकिप्राणिनां आभाः स्वकर्मकृताः प्रतिभासा यत्र। अधः सर्वाधः। तत्र हि पुराणेषु नरकाः प्रसिद्धाः ॥ १३ ॥ क्वचित् अधस्तननारकप्रदेशमारभ्य आभूतलं उपरितनास्मदीयभूतलपर्यन्तं सप्तापूपप्रोतलोहशलाकावत् प्रोतसप्तपातालमण्डलैः रत्नानामाकरभूतैर्मेर्वादिगिरिपादैर्व्याप्तः। क्वचिच्च विवरैरिव संकुचितप्रायैः पातालैः पातालावयवैर्व्याप्तः ॥ १४ ॥ सुराणामसुराणां च शिरःसु सुप्ता इव विश्रान्ताः पादाम्भोरुहपांसवो यस्य तथाविधेन। त्रैलोक्यवन्दितेनेति यावत् ॥ १५ ॥ आसुरीभिरसुरस्त्रीभिः सेनाभिर्वा संभृतैरनन्तैर्बहुविधोपकरणैः पूजनानि क्रीडनानि च एष्टुमभिलषितुं शीलं यस्य तथाविधेन हाटकेशेन स्वर्णलिङ्गात्मना पुराणेषु प्रसिद्धेन शिवेन ॥ १६ ॥ तस्मिन् पाताललोके। असुराणां दोस्तम्भैर्धार्यमाणो महान् भरो राज्यभारो यत्र ॥ १७ ॥ तस्य पराक्रममाह—**साक्रन्देनेति**। आक्रन्दो रोदनं तत्सहितेन। वाञ्छितं बला-

१ राज्यभार इत्यधिकं पदं क्वचिन्न लभ्यते.

पादसंवाहनं यस्य सुरराजेन वाञ्छितम् ॥ १८
कोशस्त्रैलोक्यरत्नानां पाता सर्वशरीरिणाम् ।
धर्ता भुवनधर्तॄणां यस्य पालयिता हरिः ॥ १९
ऐरावणस्य संशोषं यन्नाम्ना कटभित्तयः ।
केकयेवाहिहृन्नाड्यो जग्मुराजग्मुरार्तताम् ॥ २०
प्रतापोग्रोष्मभिर्यस्य कल्पकाल इवाब्धयः ।
ययुः शोषोन्मुखाः सप्त सप्ततां कुपिताकृतेः ॥ २१
यदध्वराग्र्यधूमाभ्रराजयो वलिताब्धयः ।
ब्रह्माण्डकोटरस्यास्य सदा कवचतां ययुः ॥ २२
यस्य दृष्टिदृढाघातनुन्नाधारकुलाचलाः ।
विनमन्ति दिशः सर्वा लताः फलनता इव ॥ २३
लीलाविजितनिःशेषभुवनाभोगभूषणः ।
दशकोटीः स वर्षाणि दैत्यो राज्यं चकार ह ॥ २४
अथ गच्छत्स्वनल्पेषु युगेष्वावर्तवृत्तिषु ।
सुरासुरमहौघेषु प्रोत्पतत्सु पतत्सु च ॥ २५
अजस्रमतिभुक्तेषु त्रैलोक्योदारवृत्तिषु ।
भोगेष्वभजदुद्वेगं बलिर्दानवनायकः ॥ २६
मेरुशृङ्गशिखारत्नकृतवातायनस्थितः ।
एकदा चिन्तयामास स्वयं संसारसंस्थितिम् ॥ २७
कियन्तमिदमक्षुण्णशक्तिनैव मयाधुना ।
साम्राज्यमिह कर्तव्यं विहर्तव्यं जगत्त्रये ॥ २८
महता मम राष्ट्रेण त्रैलोक्याद्भुतकारिणा ।
किं वा भवति भुक्तेन भूरिभोगातिहारिणा ॥ २९
आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिक्षयम् ।
भोगोपभोगमात्रं मे किं नामेदं सुखावहम् ॥ ३०
पुनर्दिनैककलनाशर्वरीसंस्थितिः पुनः ।
पुनस्तान्येव कर्माणि लज्जायै नच तुष्टये ॥ ३१
पुनरालिङ्ग्यते कान्ता पुनरेव च भुज्यते ।
सेयं शिशुजनक्रीडा लज्जायै महतामिह ॥ ३२
तमेव भुक्तविरसं व्यापारौघं पुनःपुनः ।
दिवसे दिवसे कुर्वन्प्राज्ञः कस्मान्न लज्जते ॥ ३३
पुनर्दिनं पुना रात्रिः पुनः कार्यपरम्पराः ।
पुनःपुनरहं मन्ये प्राज्ञस्येयं विडम्बना ॥ ३४
ऊर्मितां पुनरासाद्य पुनरेति निरूर्मिताम् ।
यथा जलं तथैवायं तां तामेति क्रियां जनः ॥ ३५
उन्मत्तचेष्टिताकारा पुनःपुनरियं क्रिया ।
जनं हासयते प्राज्ञं बाललीलोपमा मुहुः ॥ ३६
कृतयाप्यनया नित्यं क्रियया कृतकार्यया ।
कोऽर्थः स्यात्तादृशो येन पुनः कर्म न विद्यते ॥ ३७
कियन्तमथवा कालमिदमाडम्बरं महत् ।
इहास्माभिरनुष्ठेयं किं तावत्समवाप्यते ॥ ३८
अनन्तेयं शिशुक्रीडा वस्तुशून्यैव वस्तुतः ।
आवृत्त्या क्रियते व्यर्थमनर्थप्रसरार्थिभिः ॥ ३९
फलमेकं महोदारं नेह पश्यामि किंचन ।
कार्यमस्तीतरत्प्राप्ते यस्मिन्नाम न किंचन ॥ ४०
भोगादृते किमन्यत्स्यात्तद्भव्यमविनाशि यत् ।
एवं संचिन्तयाम्याशु दध्यौ मत्वेत्यसौ बलिः ॥ ४१

दिति शेषः ॥ १८ ॥ कुतस्तस्येदृशं सामर्थ्यं तत्राह—**कोश** इति । त्रैलोक्यलक्षणानां रत्नानां कोश इव स्वोदरे रक्षिता । भुवनधर्तॄणां त्रैलोक्यपालकानां इन्द्रमनुशेषादीनां धर्ता आधारभूतः । यस्य बलेः ॥ १९ ॥ ऐरावणस्यैरावतस्य । कटभित्तयः गण्डस्थलानि । बहुवचनं सप्तानां मदस्थानानामुपलक्षणार्थम् । यन्नाम्ना श्रुतेनेति शेषः । केकया मयूरवाण्या अहीनां हृन्नाड्यो हृदयशिरा इव शोषं जग्मुरार्ततां भयस्विन्नतां चाजग्मुः ॥२०॥ कुपिताकृतेर्यस्य प्रतापस्य उग्रैर्दुःसहैरूष्मभिरुष्णस्पर्शैः सप्त महाब्धयः शोषोन्मुखाः सन्तः कल्पकाल इव गर्तसंख्यामात्रेण सप्ततां ययुर्न जलादिपूरसंख्ययेत्यर्थः ॥ २१ ॥ अध्वराग्र्याः अश्वमेधास्तदीयधूमप्रभवा अभ्रपङ्क्तयः । जलपानाय वलिता अब्धयो याभिः । कोटरपदेन तत्स्थाः प्राणिनो गृह्यन्ते । वृष्ट्या जगत्पालनहेतुत्वादावरकत्वाच्च कवचतां वर्मताम्॥२२॥दृष्ट्या दृढाघातस्तिर्यक्प्रेक्षणं तेन नुन्ना भूम्याधारकुलाचला यासां तथाविधा दिशः । भूमेर्नमने दिशामधःप्रदेशे दर्शनान्नमनोत्प्रेक्षा ॥२३॥ लीलया विजिता अशेषाणां भुवनाभोगानां लोकसंस्थानानां भूषणभूता इन्द्रादयो येन ॥ २४ ॥ आवर्तवृत्तिषु जलावर्तसदृशस्वभावेषु ॥ २५ ॥ त्रैलोक्येऽप्युदारवृत्तिषूत्कृष्टस्थितिषु भोगेषु भुक्तेषु सत्सु विषयभूतेषु च उद्वेगं वैरस्यमभजत् ॥ २६ ॥ मेरुशृङ्गस्य शिखायामग्रभागे रत्नकृतहर्म्यवातायने स्थित उपविष्टः सन् ॥ २७ ॥ न क्षुण्णा परैरकुण्ठिता शक्तिर्यस्य तथाविधेन मया ॥ २८ ॥ राष्ट्रेण भुक्तेन किं वा भवति । भूरिभिर्भोगैरतिशयेन हारिणा मनोहारिणा ॥ २९ ॥ भोगोपभोगमात्रं कृत्स्नोपभोगः । पुरुषार्थान्तरव्यावृत्तये वा मात्रशब्दः ॥ ३० ॥ तान्येव स्नानभोजनशयनादीनि । नाभिनवं किंचित्कर्म सुखं वास्तीत्यर्थः । अतो महतां पुरो लाम्पट्यं लज्जायै नतु तुष्टये ॥३१॥ उक्तमेव स्फुटयति—**पुनरि**त्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्राज्ञस्य दृश्या इयं विडम्बना पुनःपुनः कृतानुकरणमिवोपहासहेतुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ व्यर्थकृतानुकरणे दृष्टान्तमाह—**ऊर्मिता**मिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ येन लब्धेन पुनः कर्म न विद्यते कृतकृत्यता स्यात्तादृशोऽर्थः कः स्यात् ॥ ३७ ॥ महदाडम्बरं दृष्टादृष्टार्थकर्मजातम् ॥ ३८ ॥ अनन्ता प्रवाहानन्ता । उत्पन्नप्रध्वंसस्वभावत्वात् । वस्तुतः परमार्थतो वस्तुशून्यैव इयं शिशुक्रीडा अनर्थप्रसरो दुःखपरम्पराप्राप्तिस्तदर्थिभिः क्रियते ॥ ३९ ॥ यस्मिन्प्राप्ते सति इतरन्न किंचन कार्यं कर्तव्यमस्ति तादृशं फलं पुरुषार्थमिह न किंचन पश्यामि ॥ ४० ॥ भोगात् क्षणिकतुच्छविषयसुखादृतेऽन्यद्यदविनाशि नित्यं तद्भव्यं सुखं किं स्यादेवं संचिन्तयामीति मत्वा असौ बलिराशु दध्यावित्यन्वयः

अथाभ्युवाचासुरराडाः संस्मृतमिति क्षणात् ।
स्वात्मन्येव मनस्यर्थं सभ्रूभङ्गं विमर्शयन् ॥ ४२
पुरा किलेह भगवान्पृष्टोऽभूत्स विरोचनः ।
पिता मयात्मतत्त्वज्ञो दृष्टलोकपरावरः ॥ ४३
यथा सकलदुःखानां सुखानां च महामते ।
यत्र सर्वे भ्रमाः शान्ताः कोऽसौ सीमान्त उच्यते ॥ ४४
कोपशान्तो मनोमोहः क्वातीताः सकलैषणाः ।
विरामरहितं कुत्र तात विश्रमणं चिरम् ॥ ४५
किं प्राप्तेह समस्तेभ्यः प्राप्येऽस्मिंस्तृप्तिमान्पुमान् ।
किं दृष्ट्वा दर्शनं भूयो न तातोपकरोत्यलम् ॥ ४६
अत्यन्तबहवोऽप्येते भोगा हि न सुखावहाः ।
क्षोभयन्ति मनो मोहे पातयन्ति सतामपि ॥ ४७
तत्तातविहतानन्दसुन्दरं किंचिदेव मे ।
तादृक्कथय यत्रस्थश्चिरं विश्रान्तिमेम्यहम् ॥ ४८
इत्याकर्ण्य पुरा निशाकरकरस्पर्धालुगुच्छस्खल-
त्पुष्पापूरकृतावगुण्ठनपदस्योक्तं तले तेन मे ।
पित्रा स्वर्गहृतस्य सागरतरोः संरोपितस्याजिरे
स्फाराकाररसायनासवसमं संमोहशान्त्यै वचः ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विरोचनस्मरणं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः २३

विरोचन उवाच ।

अस्ति पुत्रातिविततो देशो विपुलकोटरः ।
त्रैलोक्यानां सहस्राणि यत्र मान्ति बहून्यपि ॥ १
यत्र नाम्भोधयो नापि सागरा वा न चाद्रयः ।
न वनानि न तीर्थानि न नद्यो न सरांसि च ॥ २
न मही नापि चाकाशं न द्यौर्न पवनादयः ।
न चन्द्रार्कौ न लोकेशा न देवा नच दानवाः ॥ ३
न भूतयक्षरक्षांसि न गुल्मा न वनश्रियः ।
न काष्ठतृणभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ४
नापो न ज्वलनो नाशा नोर्ध्वं नाधो न विष्टपम् ।
न लोको नातपो नाहं न हरीन्द्रहरादयः ॥ ५
एक एवास्ति सुमहांस्तत्र राजा महाद्युतिः ।
सर्वकृत्सर्वगः सर्वः स च तूष्णीं व्यवस्थितः ॥ ६
तेन संकल्पितो मन्त्री सर्वसन्मन्त्रणोन्मुखः ।
अघटं घटयत्याशु घटं विघटयत्यलम् ॥ ७

॥ ४१ ॥ ध्यानेन संस्कारोद्बोधात्सविमर्शो प्राक्स्वपृष्टपित्रुपदेशक्रमस्मृतिं दर्शयति—**अथेति** । अथ क्षणादात्मनि स्वस्मिन्नेव उवाच । आः इति स्मरणद्योतको निपातः । किमुवाच तदाह—संस्मृतं सम्यग्ज्ञया स्मृतमिति स्मृतार्थं मनस्येव विमर्शयन्विमृशन् । प्रेषणाध्यारोपाण्णिच् ॥४२॥ स्मृतमर्थं क्रमेणाह—**पुरा किले**त्यादिना ॥४३॥ किं पृष्टस्तदाह—**यथे**त्यादिना । यथेति तत्प्रकारोपक्रमार्थः । सकलदुःखानां सांसारिकसुखानां च परिहारप्राप्त्युपायगोचराः सर्वे व्यवहारभ्रमा यत्र शान्ता असौ संसारसीम्नोऽन्तोऽवधिः कः उच्यते प्राज्ञैरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ विरामः पुनरावृत्तिस्तद्रहितं विश्रमणं विश्रान्तिः ॥४५॥ पुमान् किं सुखं प्राप्ता प्राप्तवान् सन्नस्मिन्नेव देहे समस्तेभ्यो ब्रह्मलोकान्तविषयेभ्यः प्राप्ये सुखे या तृप्तिराशापरिपूर्तिस्तद्वान् स्यादिति शेषः । नोपकरोति फलान्तरेण । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः ॥४६॥ कुतस्ते तज्जिज्ञासा तत्राह—**अत्यन्ते**ति । कुतो न सुखावहास्तत्राह—**क्षोभयन्तीति** ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पुरा पूर्वकाले निशाकरस्य चन्द्रस्य करैः किरणैः सह सौन्दर्यामृतरसपूर्णत्वादिगुणाधिक्यात्स्पर्धालुभ्यो गुच्छेभ्यः पुष्पफलस्तबकेभ्यः स्खलतां पुष्पाणां फलानां चापूरेण समूहेन कृतमवगुण्ठनं वेष्टनं यस्य तथाविधं पदं मूलस्थानं यस्य तथाविधस्य स्वर्गात् हृतस्य बलादानीतस्य अजिरे स्वाङ्गणे संरोपितस्य सागरतरोः क्षीरसमुद्रोत्पन्नस्य कल्पवृक्षस्य तले उपविष्टेन मे मम पित्रा विरोचनेन इति प्रागुक्तप्रकारं प्रश्नमाकर्ण्य तस्य कल्पतरोः स्फाराकारै रसायनलक्षणैरासवैर्मकरन्दैः समं तुल्यं सुरभि मधुरं जरामरणदुःखनिवारणं चेति यावत् । वचः संमोहशान्त्यै मदीयाज्ञानभ्रमनिवारणाय यदुक्तं तन्मया स्मृतमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे विरोचनस्मरणं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

वक्तुं चित्तजयं राजमन्त्र्युपाख्यानमुच्यते ।
तत्रात्र मन्त्रिणो वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमूर्जितम् ॥ १ ॥

'चित्तं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचित्तताम् । तदा मोक्षमयीमन्तः सत्तामाप्नोषि तां तताम् ॥' इति मोक्षस्य चित्तजयाधीनत्वमुक्तं चित्तजये च आत्यन्तिक आशात्याग उपाय उक्तः स चात्मदर्शनमन्तरेण न सिध्यति । 'विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥' इति भगवद्वचनात । आत्मदर्शनं च मनोजयमन्तरेण न सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयतापन्नमिदमशक्यमेवेत्याशङ्कां परिहर्तुं साधनद्वययौगपद्याभ्यासाद्युपायभेदं वक्तुं बल्युपाख्यानान्तराले राजमन्त्र्युपाख्यानं विरोचनमुखेन प्रस्तौति—**अस्ति पुत्रे**त्यादिना । देशो मोक्षाख्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ राजा आत्मा । तूष्णीं व्यवस्थितः । कूटस्थ इति यावत् ॥ ६ ॥ मन्त्री मनः । अघटमत्यन्तानुपपन्नमप्यात्मनः संसारित्वं घटयति । घटं घटमानमपि पूर्णानन्दैकरसत्वं विघटयति नास्ति न भातीत्यप-

भोक्तुं न किंचिच्छक्नोति न च जानाति किंचन ।
राजार्थं केवलं सर्वं करोत्यज्ञोऽपि सन्सदा ॥ ८
स एव सर्वकार्यैककर्ता तस्य महीपतेः ।
राजा केवलमेकान्ते स्वस्थ एवावतिष्ठते ॥ ९

बलिरुवाच ।

आधिव्याधिविनिर्मुक्तः कः स देशो महामते ।
कथमासाद्यते चापि केन वाधिगतः प्रभो ॥ १०
कः स तादृग्विधो मन्त्री राजा चापि महाबलः ।
हेलालूनजगज्जालैर्योऽस्माभिरपि नो जितः ॥ ११
अपूर्वमेतदाख्यानं ममामरभयप्रद ।
कथयापनयास्माकं हृद्व्योम्नः संशयाम्बुदम् ॥ १२

विरोचन उवाच ।

स तत्र मन्त्री बलवान्देवासुरगणैः स्तुत ।
समेतैर्लक्षगुणितैरपि नाक्रम्यते मनाक् ॥ १३
नासौ सहस्रनयनो न यमो न धनेश्वरः ।
नामरो नासुरो वापि यदि पुत्रक जीयते ॥ १४
तत्रासिमुसलप्रासवज्रचक्रगदादयः ।
हेतयः कुण्ठतां यान्ति दृषदीवोत्पलाहतिः ॥ १५
गम्योऽसौ नास्त्रशस्त्राणां न भटोद्भवकर्मणाम् ।
तेन देवासुराः सर्वे सर्वैदैव वशीकृताः ॥ १६
अविष्णुनापि तेनेह हिरण्याक्षादयोऽसुराः ।
पातिताः कल्पवातेन मेरुकल्पद्रुमा इव ॥ १७
नारायणादयो देवा अपि सर्वावबोधिनः ।
तेनाक्रम्य यथाकाममवटेषु निवेशिताः ॥ १८
तत्प्रसादेन साटोपं पञ्चमात्रशरः स्मरः ।
त्रैलोक्यमिदमाक्रम्य सम्राडिव विवल्गति ॥ १९
सुरासुरौघगृह्योऽपि गुणहीनोऽपि दुर्मतिः ।
दुराकृतिरपि क्रोधस्तत्प्रसादेन जृम्भते ॥ २०
देवासुरसहस्राणां संगरो यः पुनः पुनः ।
तदेतत्क्रीडनं तस्य मन्त्रिणो मन्त्रशालिनः ॥ २१
स मन्त्री केवलं पुत्र तेनैव प्रभुणा यदि ।
जीयते तत्सुजेयोऽसावन्यथा त्वचलोपमः ॥ २२
तस्यैव तत्प्रभोः काले जेतुं तं मन्त्रिणं निजम् ।
इच्छा संजायते तेन जीयतेऽसावयत्नतः ॥ २३
त्रैलोक्यबलिनां मल्लमुच्छ्वासितजगत्त्रयम् ।
जेतुं चेदस्ति ते शक्तिस्तत्पराक्रमवानसि ॥ २४
तस्मिन्नभ्युदिते सूर्ये त्रैलोक्यकमलाकराः ।
इमे विकासमायान्ति विलीयन्तेऽस्तमागते ॥ २५
तमेवमेकया बुद्ध्या व्यामोहपरिहीनया ।
यदि जेतुं समर्थोऽसि धीरस्तदसि सुव्रत ॥ २६
तस्मिञ्जिते जिता लोका भविष्यन्त्यजिता अपि ।
अजिते त्वजिता एते चिरकालजिता अपि ॥ २७
तस्मादनन्तसिद्ध्यर्थं शाश्वताय सुखाय च ।
तज्जये यत्नमातिष्ठ कष्टयापि हि चेष्टया ॥ २८

ससुरदनुजनागयक्षसंघं
सनरमहोरगकिन्नरं समेतम् ।
त्रिजगदपि वशीकृतं समन्ता-
दतिबलिना ननु हेलयैव तेन ॥ २९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विरोचनवचनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

लापयति ॥७॥ अज्ञोऽपि जडोऽपि सन् ॥ ८ ॥ एकान्ते अद्वितीयस्वभावे ॥ ९ ॥ बलिप्रश्ना निगदव्याख्याताः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ कथया अस्माभिस्तदजये निमित्तकथनेन ॥ १२ ॥ तत्रादावन्ते पृष्टं तदजये निमित्तमेव विस्तरेणाह—**स तत्रे**त्यादिना । मनाक् ईषदपि ॥ १३ ॥ स मन्त्री किं द्वितीय इन्द्र उत यम उत कुबेर उत कश्चिदमरोऽसुरो वा महानुभावो यतो जेतुमशक्यो नेत्याह—**नासा**विति । यदि सहस्राक्षादिः कश्चिस्त्स्यात्तर्हि त्वया जीयत एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ किं मम आयुधानि भटा वा न सन्ति सन्तु नाम नासौ तद्विषय इत्याह—**तत्रे**ति ॥ १५ ॥ प्रत्युत त्वदादयस्तेनैव जिता इत्याह—**तेने**ति ॥१६॥ अस्मत्पूर्वजादयोऽपि तेनैव वशीकृत्य विष्णुना घातिता इत्याशयेनाह—**अविष्णुनापी**ति । कल्पवातेन प्रलयवायुना ॥ १७ ॥ सर्वेषामवबोधिनो विवेकोपदेष्टारोऽपि तेनैव भृगुशापादिनिमित्तापादनेनाक्रम्य वशीकृत्य । अवटेषु गर्भश्वभ्रेषु ॥ १८ ॥ स्मरः कामः पञ्चमात्रशरोऽपि तत्प्रसादेनेदं त्रैलोक्यमाक्रम्य जित्वा विवल्गति विजृम्भते ॥ १९ ॥ सुरासुरौघा गृह्या अस्वैरिणो येन । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यप् ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभुणा आत्मना । यदि जीयते तत्तदा सुजेयो जय्यः ॥ २२ ॥ काले बहुतरसुकृतपरिपाकाद्विवेकोदयकाले । अयत्नतो ज्ञानमात्रतः ॥ २३ ॥ त्रैलोक्ये यावन्तो बलिनस्तेषां मल्लं बलेन जेतारम् । उच्छ्वासितं म्रियमाणजन्तुवदूर्ध्वश्वसनशीलं कृतं जगत्त्रयं येन । तत्तर्हि ॥ २४ ॥ तस्य न सर्वजयशक्तिमात्रं किंतु त्रैलोक्यजननादिशक्तिरप्यस्तीत्याह—**तस्मिन्नि**ति । तस्मिन् सूर्ये इति व्यस्तरूपकम् ॥ २५ ॥ एकया निश्चितया एकाग्रया च । तत्तर्हि धीरोऽसि ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनन्ता याः सिद्धयस्तदर्थम् । अन्तो मृत्युस्तदभावोऽनन्तं मृत्युजयस्तत्सिद्ध्यर्थं च । कष्टया श्रमसाध्ययापि सर्वत्यागादिचेष्टया ॥ २८ ॥ पुनस्तत्प्रभावमेवोक्तमनूद्योपसंहरति—**ससु**रेति । नागा दिग्गजाः । महोरगाः शेषादयः ॥ २९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे विरोचनवचनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः २४

बलिरुवाच ।

केनोपायेन बलवान्स तात परिजीयते ।
कोऽसावतिमहावीर्यः सर्वं प्रकथयाशु मे ॥ १

विरोचन उवाच ।

मन्त्रिणस्तस्य तनय नित्याजेयस्थितेरपि ।
शृणु वच्मि सुसाधत्वं येनासौ परिजीयते ॥ २
पुत्र युक्त्या गृहीतोऽसौ क्षणादायाति वश्यताम् ।
युक्तिं विना दहत्येष आशीविष इवोद्धतः ॥ ३
बालवल्लालयित्वैनं युक्त्या नियमयन्ति ये ।
राजानं तं समालोक्य पदमासादयन्ति ते ॥ ४
दृष्टे तस्मिन्महीपाले स मन्त्री वशमेति च ।
तस्मिंश्च मन्त्रिण्याक्रान्ते स राजा दृश्यते पुनः ॥ ५
यावन्न दृष्टो राजासौ तावन्मन्त्री न जीयते ।
मन्त्री च यावन्न जितस्तावद्राजा न दृश्यते ॥ ६
राजन्यदृष्टे दुर्मन्त्री स दुःखाय फलत्यति ।
मन्त्रिण्यनिर्जिते राजा सोऽत्यन्तं यात्यदृश्यताम् ॥७
अभ्यासेनोभयं तस्मात्सममेव समारभेत् ।
राजसंदर्शनं तस्य मन्त्रिणश्च पराजयम् ॥ ८
पौरुषेण प्रयत्नेन स्वभ्यासेन शनैःशनैः ।
द्वयं संपाद्य यत्नेन देशमाप्नोषि तं शुभम् ॥ ९
त्वमभ्यासे फलीभूते तं देशमभिगच्छसि ।
यदि दैत्येन्द्र तद्भूयो मनागपि न शोचसि ॥ १०
संशान्तसकलायासा नित्यप्रमुदिताशयाः ।
साधवस्तत्र तिष्ठन्ति प्रशान्ताशेषसंशयाः ॥ ११
शृणु कः पुत्र देशोऽसौ सर्वं प्रकटयामि ते ।
देशनाम्ना मयोक्तस्ते मोक्षः सकलदुःखहा ॥ १२
राजा तु तत्र भगवानात्मा सर्वपदातिगः ।
तेन मन्त्री कृतः प्राज्ञो मनो नाम महामते ॥ १३
मनोनिष्ठतया विश्वमिदं परिणतिं गतम् ।
घटत्वेनेव मृत्पिण्डो धूमोऽम्बुदतयैव च ॥ १४
तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् ।
दुर्जयं तद्विजानीयाद्युक्त्यैव परिजीयते ॥ १५

बलिरुवाच ।

या युक्तिर्भगवंस्तस्य चित्तस्याक्रमणे स्फुटम् ।
तां मे कथय तत्त्वावद्यथा जेष्यामि दारुणम् ॥ १६

विरोचन उवाच ।

विषयान्प्रति भोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा ।
अनास्था परमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो जये ॥ १७
एषैव परमा युक्तिरनयैव महामदः ।
स्वमनोमत्तमातङ्गो द्रागित्येवावदम्यते ॥ १८
एषा ह्यत्यन्तदुष्प्रापा सुप्रापा च महामते ।
अनभ्यस्तातिदुष्प्रापा स्वभ्यस्ता प्राप्यते सुखम् ॥१९
क्रमादभ्यस्यमानैषा विषयारतिरात्मज ।
सर्वतः स्फुटतामेति सेकसिक्ता लता यथा ॥ २०
नासाद्यते ह्यनभ्यस्ता काङ्क्षतापि शठात्मना ।
पुत्र शालिरिवाव्युप्ता तस्मादेनां समाहर ॥ २१
तावद्भ्रमन्ति दुःखेषु संसारावटवासिनः ।
विरतिं विषयेष्वेते यावन्नायान्ति देहिनः ॥ २२
अभ्यासेन विना कश्चिन्नाप्नोति विषयारतिम् ।
अप्यत्यन्तबलो देही देशान्तरमिवागतिः ॥ २३
ध्येयत्यागमतोऽजस्रं ध्यायता देहधारिणा ।
भोगेष्वरतिरभ्यासाद्वृद्धिं नेया लता यथा ॥ २४
पुरुषार्थादृते पुत्र नेह संप्राप्यते शुभम् ।
क्रियाफलं परिप्राप्तुं हर्षामर्षविवर्जितम् ॥ २५

इह दुर्मन्त्रिणस्तस्य जयोपायः प्रकीर्त्यते ।
राजसंदर्शनोपायवैराग्यादिसमन्वितः ॥ १ ॥

प्रश्नः स्पष्टः ॥१॥ सुसाधत्वं सुखजयोपायमिति यावत् ॥२॥ ॥३॥ लालयित्वा अल्पविषयप्रदानेन मुहुर्विषयदोषख्यापनेन च वञ्चयित्वा । युक्त्या राजयोगाख्यया । पदं राजपदम् ॥ ४ ॥ पुनःशब्दो वाक्यालंकारार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अति दुःखाय रागद्वेषादीन्फलति ॥ ७ ॥ संदर्शनपराजयशब्दौ तत्तदुपायपरौ ॥८॥ द्वयं राजसंदर्शनं मन्त्रिपराजयं च ॥ ९ ॥ फलीभूते सफलीभूते, ज्ञानफलात्मना परिणते वा ॥ १० ॥ तत्र के तिष्ठन्ति तानाह—**संशान्तेति** । निवृत्तसर्वानर्था निरतिशयनित्यानन्दपूर्णाश्च ये साधवस्ते तत्र तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥११॥ इदानीं गूढोक्तिं विवरीतुमाह—**शृण्विति** ॥ १२ ॥ सर्वाणि मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तपदान्यतीत्य गच्छतीति सर्वपदातिगः सर्ववाङ्मनसागोचरश्च । प्राज्ञः सर्वप्रज्ञासमष्टिरूपः ॥ १३ ॥ मनोनिष्ठतया मनसि वासनात्मकसूक्ष्मभावेन स्थिततयेत्यर्थः । परिणतिः स्थौल्यम् । घटत्वेन घटभावेन । मृत्पिण्डः पिण्डान्तर्गतमृद्भागः ॥ १४ ॥ जेतव्यं सर्वं जितमासादयितव्यं सर्वमासादितं भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ आक्रमणे आस्कन्दने । जये इति यावत् ॥ १६ ॥ अनास्था अस्पृहा । युक्तिरुपायः ॥ १७ ॥ द्रागित्येव झटित्येव । अवदम्यते अवमत्य दम्यते । 'मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषवत्त्यज' इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ १८ ॥ एषा युक्तिः ॥१९॥ विषयेष्वरतिर्विरक्तिः । स्फुटतां शान्त्यादिविटपविस्तारव्यक्तताम् ॥ २० ॥ शठात्मना भोगलुब्धमनसा । अव्युप्ता सुक्षेत्रेष्वनुप्ता । समाहर अभ्यासेन स्थिरीकुरु ॥ २१ ॥ विरतिं वैराग्यम् ॥ २२ ॥ अगतिर्गमनशून्यः ॥ २३ ॥ ध्येयत्यागं प्रागुक्तजीवन्मुक्तिहेतुध्येयवासनात्यागम् । ध्यायता वाञ्छता ॥ २४ ॥ नाकस्मात्सर्वे विषयास्त्यक्तुं शक्याः किंतु क्रमेणैकैकं विषयं चिरं त्यक्त्वा सकृत्सकृत्कदाचित्सेवमानः क्रमात्सर्व वैराग्य-

दैवमित्युच्यते लोके न दैवं देहवत्क्वचित् ।
अवश्यं भवितव्याख्या [1]स्वेहया नियतिश्च या ॥ २६
उच्यते दैवशब्देन सा नरैरेव नेतरैः ।
यद्यस्येह यदा यत्र संपन्नं समतां गतम् ॥ २७
हर्षामर्षविनाशाय तद्दैवमिति कथ्यते ।
दैवं नियतिरूपं च पौरुषेणोपजीयते ॥ २८
सम्यग्ज्ञानविलासेन मृगतृष्णाभ्रमो यथा ।
यथा संकल्प्यते यद्यत्पौरुषेण तथैव तत् ॥ २९
फलवत्तागृहीतत्वे फलवत्तासुखप्रदम् ।
कर्ता नो मन एवेह यत्कल्पयति तत्तथा ॥ ३०
नियतिं यादृशीमेतत्संकल्पयति सा तथा ।
नियतानियतान्कांश्चिदर्थाननियतानपि ॥ ३१
करोति चित्तं तेनैतच्चित्तं नियतियोजकम् ।
नियत्यां नियतिं कुर्वन्कदाचित्स्वार्थनामिकाम् ॥ ३२
स्फुरत्यस्मिञ्जगत्कोशे जीवो व्योम्नीव मारुतः ।
नियत्या विहितं कुर्वन्कदाचिन्नियतिं चरः ॥ ३३
संज्ञार्थं रूढनियतिशब्दः स्फुरति सानुवत् ।
तस्माद्यावन्मनस्तावन्न दैवं नियतिर्न च ॥ ३४
मनस्यस्तंगते साधो यद्भवत्यस्तु तत्तथा ।
जीवो हि पुरुषो जातः पौरुषेण स यद्यथा ॥ ३५
संकल्पयति लोकेऽस्मिंस्तत्तथा तस्य नान्यथा ।
पुरुषार्थादृते पुत्र न किंचिदिह विद्यते ॥ ३६
परं पौरुषमाश्रित्य भोगेष्वरतिमाहरेत् ।
न भोगेष्वरतिर्यावज्जायते भवनाशनी ॥ ३७
न परा निर्वृतिस्तावत्प्राप्यते जयदायिनी ।
विषयेषु रतिर्यावत्स्थिता संमोहकारिणी ॥ ३८
तावद्भवदशादोला विलोलान्दोलनस्थितिः ।
अभ्यासेन विना पुत्र न कदाचन दुःखदा ॥ ३९
भोगभोगिभरप्रोता कदाशा विनिवर्तते ॥ ४०

बलिरुवाच ।

भोगेष्वरतिरेवान्तः कथं सर्वासुरेश्वर ।
स्थितिमायाति जीवस्य दीर्घजीवितदायिनी ॥ ४१

विरोचन उवाच ।

आत्मावलोकनलता फलिनी फलति स्फुटम् ।
जीवस्य भोगेष्वरतिं शरदीव महालता ॥ ४२

परिपाके त्यजेत्, तत्र च पुरुषप्रयत्नदार्ढ्यं पुनर्हर्षामर्षलौल्यप्रसङ्गवारकमावश्यकमित्याशयेनाह—**पुरुषार्थादि**ति । पुरुषार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्मादृते हर्षामर्षविवर्जितं क्रियाफलं परिप्राप्तुमनुकूलं शुभं साधनं न संप्राप्यते ॥ २५ ॥ ननु दैवादेव तत्प्राप्तिः किं न स्यात्तत्राह—**दैव**मिति । स्वा स्वीया या नियतिप्रयुक्ता शुभाशुभक्रिया सैव नरैर्मानुषदृष्टिभिर्दैवशब्देनोच्यते न इतरैर्दिव्यशास्त्रीयदृष्टिमद्भिरिति परेणान्वयः ॥ २६ ॥ ननु विनापि प्रयत्नं दैवादेव केषांचिद्धर्षामर्षोपशमो दृश्यते तत्कथं तत्राह—**यदि**ति । हर्षामर्षहेतुकर्मक्षये सति यदेव हर्षामर्षविनाशाय संपन्नं तदेव जनैर्दैवमिति कथ्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ अस्तु त्वदुक्तमेव दैवं किं ततस्तत्राह—**दैव**मिति । मदुक्तं नियतिरूपं दैवं तु वैराग्यदार्ढ्याभ्यासादिपौरुषेण उप समीपे अल्पकालेनैव जीयते मरुभूमितत्त्वज्ञानविलासेन मृगतृष्णाभ्रम इवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु यदि दैवाख्या नियतिः पौरुषाख्यया तया जीयते तर्हि तस्याः फलनियमाभावादनियतत्वप्रसङ्ग इति चेदिष्टापत्तिः । सर्वेषु मनःसंकल्पजेष्वसति बाधके प्रमाणैः फलवत्तया गृहीतत्वे फलवत्ता सुखप्रदमित्येव नियमाभ्युपगमादित्याह—**यथे**ति ॥ २९ ॥ नचैवमनियतित्वप्रसङ्गः मनसा कर्त्रा ईदृशनियमस्यैव कल्पनान्नियतित्वव्यवहारसिद्धेरित्याशयेनाह—**कर्ते**ति । कर्ता जीवो नः अस्माकं मते मन एव ॥ ३० ॥ नियतिं यादृशीमेतत्संकल्पयतीत्येतदुपपादयति—**नियतानियताना**निति । उत्सर्गतः फलनियतानपवादविषयेष्वनियतान् व्यावहारिकानर्थाननियतान् अत्यन्तं फलानियतान् प्रातिभासिकानपि करोतीति परेणान्वयः ॥ ३१ ॥ तेन हेतुना एतच्चित्तं स्वसंकल्पितार्थानुसारेण फलनियतेरपि योजकमुपपादकमित्यर्थः । अतएवार्थस्य पारमार्थिकत्वे तद्विषयबोधस्य नियतफलत्वमेव न दैववत्कर्मवद्वा अनियतफलत्वमित्याशयेनाह—**नियत्या**मिति । अयं चित्तात्मा जीव कदाचिन्मोक्षाधिकृतजन्मनि नियत्यां नित्यनियतैकस्वभावे परमात्मनि स्वार्थनामिकां प्रत्यक्परमार्थगोचरसाक्षात्कारनामिक नियतिं समानाकारवृत्तिधारां निर्विकल्पकसमाधिमिति यावत् कुर्वन्नस्मिन् जगत्कोशे व्योम्नि मारुत इव असङ्गः स्फुरति स्वस्वभावे प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ कदाचिद्व्युत्थानकाले नियत्या शास्त्रलक्षणया विहितं स्वस्वाश्रमोचितं कर्म कुर्वन् संज्ञार्थमज्ञजनबोधनार्थमेते याज्ञिकाः शिष्टाः सदाचारप्रवर्तका इत्यादि लोके रूढः प्रख्यातो नियतिशब्दो यस्य तथाविधः सन्स्फुरति । यथा सानुर्गिरिप्रस्थः स्वयमचलस्वभावोऽपि पवनवेगाच्चलत्सु वृक्षेषु चल इव स्थिरेषु च स्थिर इव स्फुरति तद्वदित्यर्थ ॥ ३३ ॥ अतस्त्वयापि यावज्जीवं चरमोक्तचरितद्वयमवलम्ब्य तामित्याह—**तस्मादि**ति ॥ ३४ ॥ तदुत्तरं किं भविष्यति तत्राह—**मनसी**ति । पुरुषो जातः कर्मज्ञानाधिकारिशरीरं प्राप्तः सन्यद्यथा संकल्पयति तत्तथा भवतीति स्वायत्ते संकल्पे पौरुषेण वैराग्यादिसाधनानि संपाद्य परमपुरुषार्थात्मकब्रह्मात्मभाव एव संकल्पनीयो न संसार्यात्मभाव इत्याशयेनाह—**पुरुषार्थादृ**ते इत्यादिना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यावद्विषयेषु रतिररि तावद्विलोलान्दोलनस्थितिर्भोगलक्षणैर्भोगिभरैः सर्पभारैः प्रोत ग्रथिता अतएव दुःखदा कदाशालक्षणा भवदशादोला प्रेङ्खोलिका वैराग्यश्रवणसमाध्याद्यभ्यासेन विना कदाचन कदापि निवर्तते नावरितुं शक्येति परेण सहान्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ दीर्घजीवितं नित्यात्मभावेन स्थितिः ॥ ४१ ॥ फलि

---

१ स्वेह या नियतिक्रिया इति टीकाकर्त्रभिसंमतः पाठः.

आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा ।
हृदये स्थितिमायाति श्रीरिवाम्भोजकोटरे ॥ ४३
तस्मात्प्रज्ञानिकाषेण विचारेणातिचारुणा ।
देवमालोकयेद्भोगाद्रतिं चावहरेत्समम् ॥ ४४
चित्तस्य भोगैर्द्वौ भागौ शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् ।
गुरुशुश्रूषया चैकमव्युत्पन्नस्य सत्क्रमे ॥ ४५
किंचिद्व्युत्पत्तियुक्तस्य भागं भोगैः प्रपूरयेत् ।
गुरुशुश्रूषया भागौ भागं शास्त्रार्थचिन्तया ॥ ४६
व्युत्पत्तिमनुयातस्य पूरयेच्चेतसोऽन्वहम् ।
द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्यैर्द्वौ ध्यानगुरुपूजया ॥ ४७
साधुतामागतो जीवो योग्यो ज्ञानकथाक्रमे ।
निर्मलाकृतिरादत्ते पट उत्तमरञ्जनाम् ॥ ४८
शनैः शनैर्लालनीयं युक्तिभिः पावनोक्तिभिः ।
शास्त्रार्थपरिणामेन पालयेच्चित्तबालकम् ॥ ४९
परे परिणतं ज्ञाने शिथिलीभूतदुर्ग्रहम् ।
ज्योत्स्नाऽहीनस्फटिकवच्चेतः शीतं विराजते ॥ ५०
प्रज्ञया परया ऋज्व्या भोगानामीश्वरस्य च ।
सममेवाथ देहस्य रूपमाश्ववलोकयेत् ॥ ५१
प्रज्ञाविचारवशतः सममेव सदा सुत ।
आत्मावलोकनं तृष्णासंत्यागं च समाहरेत् ॥ ५२
परदृष्टौ वितृष्णत्वं तृष्णाभावे च दृक्परा ।
एते मिथः स्थिते दृष्टी तेजोदीपदशे यथा ॥ ५३
भोगपूगे गतास्वादे दृष्टे देवे परावरे ।
परे ब्रह्मणि विश्रान्तिरनन्तोदेति शाश्वती ॥ ५४
विषयाकलितानन्दमनन्तोदेति निर्वृतिः ।
न कदाचन जीवानामात्मविश्रवणादृते ॥ ५५
यज्ञदानतपस्तीर्थसेवाभिर्जायते सुखम् ।
न तपोभिर्न दानेन न तीर्थैरपि जायते ॥ ५६
भोगेषु विरतिर्जन्तोः स्वभावालोकनादृते ।
कयाचिदपि नो युक्त्या बुद्धिरात्मावलोकने ॥ ५७
स्वप्रयत्नादृते पुंसः श्रेयसे संप्रवर्तते ।
भोगसंत्यागसंप्राप्तपरमार्थादृते सुत ॥ ५८
न ब्रह्मपदविश्रान्तिसुखमासाद्यते परम् ।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते जगत्यस्मिन्न कुत्रचित् ॥ ५९
तद्वदाश्वस्यते भाते परमे कारणे यथा ।
पौरुषं यत्नमाश्रित्य दैवं कृत्वा सुदूरतः ॥ ६०
भोगान्विगर्हयेत्प्राज्ञः श्रेयोद्वारदृढार्गलान् ।
प्रौढायां भोगगर्हायां विचार उपजायते ॥ ६१

मोक्षफलवती भोगेष्वरतिं वैराग्यमवान्तरफलं फलति । यथा द्राक्षादिमहालता शरदि शलाटुं फलति तद्वत् ॥ ४२ ॥ श्रीर्लक्ष्मीः । अम्भोजकोटरे पद्मगर्भे ॥ ४३ ॥ प्रज्ञामणेर्निकाषेण शाणस्थानीयेन विचारेण । समं तुल्यकालम् ॥ ४४ ॥ तत्र चित्तपरिपाकभेदानुसारेण भूमिकाभेदान् विवक्षुः प्रथमभूमिकामाह—**चित्तस्ये**ति । भोगैर्देहमात्रोपायैर्द्वौ दिनस्य कालभागौ शास्त्रेण श्रवणेन । अव्युत्पन्नस्य चित्तस्य सत्क्रमे सन्मार्गारम्भे शास्त्रोक्तक्रमे इति वा ॥ ४५ ॥ तज्जये तदुत्तरभूमिकामाह—**किंचिदि**ति । आत्मज्ञाने लब्धचमत्कारस्येति यावत् । अतएव भोगेष्वनास्थोदयाद्भागन्यूनतापत्तिः । गुरुशुश्रूषायां च भागान्तरवृद्धिः । चिरं गुरुसन्निधाने सत्यवसरे गुरुषु स्वसंदेहप्रश्नसंभवादिति भावः ॥ ४६ ॥ तज्जये तदुत्तरभूमिकामाह—**व्युत्पत्ति**मिति । रत्नतत्त्ववच्चिरपरीक्षणेन तत्त्वतोऽवधारणं व्युत्पत्तिस्तामनुयातस्य चेतसो द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्यैः समुच्चितैः पूरयेत् । द्वौ तु ध्यानैर्गुरुपूजनेन च क्रमात्पूरयेत् ॥४७॥ चतुर्विधेऽपि क्रमे शुद्धचित्त एवाधिकारी नान्य इत्याह—**साधुता**मिति । पटो निर्मलाकृतिः सम्यक्परिशुद्धसंस्थान एवोत्तमां कुसुम्भकिंशुकादिरञ्जनामादत्ते न मलिन इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ईषन्मलिनस्य तर्हि कथं तत्राह—**शनै**रिति । युक्तिभिर्दुःखान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनैः पावनोक्तिभिः श्रुतिस्मृतिगुरूक्तिभिः शास्त्रार्थे चित्तस्य परिणामश्चिरपरिशीलनेन शर्करामलकवन्मधुरैकरस्य परिणतिस्तेन ॥४९॥ शिथिलीभूतो दुर्ग्रहो बाह्यमलिनजडाकारग्रहणं यस्य । ज्योत्स्नया अहीनेन अपृथग्भूतेन स्फटिकेन तुल्यं चित्प्रकाशसमरसमिति यावत् । 'लीने'ति पाठे स्पष्टम् । शीतं निस्तापम् ॥ ५० ॥ कीदृशी परे परिणतिस्तां दर्शयति—**प्रज्ञये**ति । ऋज्व्या गलितभेदवैषम्यकौटिल्यया परया ब्रह्माकारया प्रज्ञया भोगानां करणकर्मभावव्युत्पत्तिभिरिन्द्रियविषयतद्वृत्तीनामीश्वरस्य तत्स्वामिनो जीवस्य अथ देहस्य भोगायतनस्य च समं तुल्यं सच्चिदानन्दाद्वयैकरसमधिष्ठानब्रह्मस्वरूपमेवावलोकयेत् समं तुल्यकालमेवाधिष्ठानरूपमवलोकयेदिति वा ॥५१॥ विचारफलतृष्णासंत्यागोऽप्यात्यन्तिकस्तदैव भवतीत्याशयेनाह—**प्रज्ञे**ति॥५२॥ विचारफलं पुरुषापराधनिवृत्तिर्ज्ञानफलं मूलाविद्यानिवृत्तिश्च न पृथक्सिध्यत इत्याह—**परदृष्टा**विति । यथा वह्नेस्तेजोदशा प्रभावस्था दीपदशा दीपाकारावस्था च तिमिरतैलोभयनिवर्तिके मिथः अन्योन्ययौगपद्येन स्थिते तद्वदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ आस्वाद्यत इत्यास्वादो रसः । गतरस इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ भोगास्वादलम्पटानां तु नात्मानन्दप्राप्तिरस्तीत्याह—**विषये**ति । विषयेष्वेव आकलितः सारतया गृहीत आनन्दो यस्मिन्कर्मणि तथा आस्वादयतां जीवानां कदाचन कदापि न निर्वृतिर्निरतिशयानन्दो नास्ति ॥ ५५ ॥ 'आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा । हृदये स्थितिमायाती'ति यदुक्तं तत्केचिन्न मृष्यन्ति यज्ञादिभिरेव चित्तशुद्ध्या विषयारतिसंभवादिति तान्प्रत्याह—**यज्ञे**ति । यज्ञादिभिरदृष्टद्वारा विषयसुखमेव जायते न भोगेषु विरतिर्जायत इति परेणान्वयः ॥ ५६ ॥ एवं भोगवैराग्याभ्यासपुरुषप्रयत्नं विना केनाप्युपायान्तरेण आत्मावलोकनेऽपि बुद्धिर्न प्रवर्तत इत्याह—**कयाचि**दिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ आश्वस्यते विश्रम्यते । भाते स्वात्मतया अभिव्यक्ते परमे कारणे परमात्मनि ॥ ६० ॥ विचारः सदसद्विवेकः ॥ ६१ ॥

वृद्धायां प्रावृषि श्रीमाञ्शरत्काल इवामलः ।
विचारो भोगगर्हातो विचाराद्भोगगर्हणम् ॥ ६२
अन्योन्यमेते पूर्येते समुद्रजलदाविव ।
भोगगर्हाविचारश्च स्वात्मालोकश्च शाश्वतः ॥ ६३
अन्योन्यं साधयन्त्यर्थं सुस्निग्धाः सुहृदो यथा ।
पूर्वं दैवमनादृत्य पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ ६४
दन्तैर्दन्तान्प्रसंपीड्य भोगेष्वरतिमाहरेत् ।
देशाचाराविरुद्धेन बान्धवैकमतेन च ॥ ६५
पौरुषेण क्रमेणादौ धनानि समुपार्जयेत् ।
धनैरभ्याहरेद्भव्यान्सुजनान्गुणशालिनः ॥ ६६
प्रवर्तते समासङ्गात्तेषां भोगविगर्हणा ।
ततो विचारस्तदनु ज्ञानं शास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ६७
ततः क्रमेण परमपदप्राप्तिः प्रजायते ।
यदा तूपरते काले विषयेभ्यो विरंस्यसे ॥ ६८
तदा विचारवशतः परमं पदमेष्यसि ।
सम्यक्प्राप्स्यसि विश्रान्तिमात्मन्यत्यन्तपावने ॥ ६९
न पुनः कल्पनापङ्के दुःखाय निपतिष्यसि ।
स्थितापि नास्था ते शुद्ध नमस्तेऽस्तु सदाशिव ॥ ७०
देशक्रमेण धनमल्पविगर्हणेन
तेनाङ्ग साधुजनमर्जय मानपूर्वम् ।
तत्संगमोत्थविषयाद्यवहेलनेन
सम्यग्विचारविभवेन तवात्मलाभः ॥ ७१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तविचिकित्सायोगोपदेशो नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

पञ्चविंशः सर्गः २५

बलिरुवाच ।
एतन्मे कथितं पूर्वं पित्रा चारुविचारिणा ।
इदानीं संस्मृतं दिष्ट्या संप्रबोधमहं गतः ॥ १
अद्येयं मम संजाता भोगान्प्रत्यरतिः स्फुटम् ।
दिष्ट्या शमसुखं स्वच्छं विशाम्यमृतशीतलम् ॥ २
पुनरापूरयन्नाशां पुनरप्याहरन्धनम् ।
पुनरावर्जयन्कांतां खिन्नोऽस्मि विभवस्थितौ ॥ ३
अहो नु खलु रम्येयं शमभूः शीतलान्तरा ।
सर्वा एव शमं यान्ति सुखदुःखदशः शमे ॥ ४
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे शमे स्थितः ।
अयमन्तः प्रहृष्यामि चन्द्रबिम्ब इवार्पितः ॥ ५

वृद्धायां सस्याद्यभिवृद्धियुक्तायाम् । शाल्यादिफलसंपदा श्रीमान् । तयोरप्यन्योन्याधीना अभिवृद्धिरिति युगपद्वर्धनीयतेत्याह—**विचार** इति ॥ ६२ ॥ यथा समुद्रेण रश्मिद्वारा जलदाः पूर्यन्ते जलदैश्च वृष्टिद्वारा समुद्रस्तद्वत् । इदानीं त्रयाणां युगपद्वर्धनीयतामाह—**भोगगर्हे**ति । आत्मालोक आत्मदर्शनम् ॥६३॥६४॥ प्रथमं भोगारतिरेव महता प्रयत्नेनावश्यं साध्येत्याह—**दन्तै**रिति । तदर्थमुपायमाह—**देशे**ति । तत्तद्वर्णविहितप्रतिग्रहाद्युपायेषु देशबन्धुजनसंमत एव परिग्राह्यो नान्य इत्याशयः ॥६५॥ पौरुषेण तत्तद्वर्णोत्पन्नपुरुषोचितेन प्रतिग्रहादिक्रमेण । अभ्याहरेत् । आराध्य वशीकुर्यादिति यावत् ॥ ६६ ॥ तदनु विचारानन्तरं ज्ञानं विचारितवाक्यार्थज्ञानं तदनु गतिसामान्यन्यायालोचनाच्छास्त्रार्थसंग्रहः सर्वश्रुतीनामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयो भवतीत्यर्थः ॥६७॥ ततो मननिदिध्यासनक्रमेण, भूमिकारोहणक्रमेण वा इत्थं सांप्रतं विषयविरामेण परमपदप्राप्त्युपाय उक्तः । विषयांस्त्यक्तुमसमर्थश्चेद्यौवनकाले उपरते सति यदा विषयेभ्यो विरंस्यसे तदैव विचारवशतः परमं पदमेष्यसि नाधुनेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ एवं विषयोपरमावश्यकत्वे सतीदानीमेवोपरमस्ते युक्त इत्याशयेनाह—**सम्यगि**ति ॥ ६९ ॥ हे शुद्ध, ते तव । भोगस्थानस्थितापि यया कालान्तरप्रतीक्षा स्यादतस्त्वं सदाशिव एव अतस्ते सांप्रतमेव ब्रह्मभूताय नमोऽस्त्वित्यनुचितोऽपि पुत्रदशा नमस्कारो ब्रह्मदृष्ट्या कृतः ॥ ७० ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—**देशे**ति । देशाचाराविरुद्धक्रमेण धनं अर्जयेति शेषः । तेन धनेन अल्पस्य तुच्छतरस्य भोगस्य विगर्हणेन । भोगार्थं धनव्ययमकृत्वेति यावत् । साधुजनं ब्रह्मविजनं प्रणिपातसेवान्नाच्छादनादिसन्मानपूर्वकं अर्जय । 'शास्त्रपूर्व'मिति पाठे तु 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति शास्त्रोक्तरीत्येत्यर्थः । ततः सत्संगमोत्थेन विषयतद्रागद्वेषाद्यवहेलनेन साधनचतुष्टयसंपत्त्या प्रवृत्तेन सम्यग्ध्यात्मशास्त्रविचारस्य विभवेन ते तव आत्मलाभो विस्मृतकण्ठचामीकरलाभवद्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चित्तविचिकित्सायोगो नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

इह भूयो बलेरन्तर्विवेकेन्दुशुभोदयः ।
संदेहशान्तये शुक्रचिन्तेच्छातोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

अवान्तराख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति—**एतदि**ति ॥ १ ॥ २ ॥ पुनरिति वीप्सितम् । पुनःपुनरित्यर्थः । **आवर्जयन्** प्रार्थनादिना अनुकूलयन् । विभवस्थितौ संपत्परिपालनविषये खिन्नः संतप्तोऽस्मि ॥ ३ ॥ शमे शान्तिगुणे । **सर्वा एव** सुखदुःखदशः शमं नाशं यान्ति ॥ ४ ॥ शमे **स्थितः** प्रतिष्ठितोऽहं शाम्यामीति सर्वतापोपशमोक्तिः । चन्द्रबिम्बेऽर्पित इव परिनिर्वामीति चित्तस्य निरतिशयसुखपारवश्योक्तिः । सुखमास इति तद्धेतुसुखात्मना स्थित्युक्तिः । अन्तरिति सर्वत्र सं-

१ मुद्रितपुस्तकेषु प्रायः 'समे' इत्येव पाठो लभ्यते स त्वसंगत इत्यन्यादर्शगतः 'शमे' इत्ययं पाठः टीकाकृदनुमत्यादृतः।

उत्ताण्डवन्मनोरंहःप्रोषितोरुशरीरकम् ।
अनारतपरिक्षोभं हा दुःखं विभवार्जनम् ॥ ६
अङ्गमङ्गेन संपीड्य मांसं मांसेन च स्त्रियः ।
पुराहमभवं प्रीतो यत्तन्मोहविजृम्भितम् ॥ ७
दृष्टान्तदृष्टयो दृष्टा भुक्तं भोक्तव्यमक्षतम् ।
आक्रान्तमखिलं भूतं जातं किमिव शोभनम् ॥ ८
पुनस्तान्येव तान्येव तत्रेहान्यत्र वापि च ।
इतश्चेतश्च वस्तूनि नापूर्वं नाम किंचन ॥ ९
सर्वमेव परित्यज्य परिहृत्य धिया स्वयम् ।
स्वस्थ एवावतिष्ठेऽहं पूर्णात्पूर्ण इवात्मनि ॥ १०
पाताले भूतले स्वर्गे स्त्रियो रत्नोपलादयः ।
सारं तदपि तुच्छेन कालेनाशु निगीर्यते ॥ ११
एतावन्तमहं कालं भृशं बालोऽभवं पुरा ।
यः कुर्वन्द्वेषममरैस्तुच्छया जगदिच्छया ॥ १२
मनोनिर्माणमात्रेण जगन्नाम्ना महाधिना ।
त्यक्तेनानेन कोऽर्थः स्यात्को नु रागो महात्मनः ॥ १३
कष्टं चिरतरं कालमनर्थोऽर्थधिया मया ।
अज्ञानमदमत्तेन कालेन स्वेन सेवितः ॥ १४
तरत्तरलतृष्णेन किमिवास्मिञ्जगत्त्रयम् ।
मया न कृतमङ्गेन पश्चात्तापाभिवृद्धये ॥ १५
एतया तदलं मेऽस्तु तुच्छया पूर्वचिन्तया ।
पौरुषं याति साफल्यं वर्तमानचिकित्सया ॥ १६
अद्यापरिमिताकारकारणैकतयात्मनि ।
सर्वतः सुखमभ्येति रसायनमिवार्णवे ॥ १७
कोऽयं तावदहं किं स्यादात्मेत्यात्मावलोकनम् ।
पृच्छाम्यौशनसं नाथं नूनमज्ञानशान्तये ॥ १८
संचिन्तयामि परमेश्वरमाशु शुक्र-
मुद्यत्प्रसादमथ तेन गिरोपदिष्टे ।
तिष्ठाम्यनन्तविभवे स्वयमात्मनात्म-
न्यक्षीणमर्थमुपदेशगिरः फलन्ति ॥ १९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उपशमप्रकरणे बलिचिन्तासिद्धान्तयोगोपदेशो नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

बध्यते । अयं प्रहृष्यामीति हर्षलिङ्गपुलकाद्यतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥ उत्ताण्डवशब्दात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वक्तव्यः' इति क्विपि लटः शत्रादेशः । भोगोत्कण्ठया उत्ताण्डवतो मनसो रंहोभिः प्रोषितं दग्धं देशभ्रमणशीलं वा उरु प्रधानं शरीरं उरुशरीरं वा यस्मिन् अतएवानारतपरिक्षोभं विभवार्जनं दुःखमेव । हा इति खेदे ॥ ६ ॥ इदानीं तत्फलस्त्र्यादिभोगस्वरूपमप्यसारतया विविच्य परिशोचति—**अङ्ग**मित्यादिना ॥ ७ ॥ सर्वेषां विभवानां दृष्टान्तभूतमहाविभवदृष्टयः स्वेन दृष्टाः । अक्षतं परैरव्याहतं भोक्तव्यं राज्यभोगादि भुक्तम् । अखिलं भूतं प्राणिजातमाक्रान्तं स्वसामर्थ्येन नामितमिति यावत् । तथापि किमिव शोभनं शाश्वतसुखं जातम् । अनादौ संसारे सर्वेषामपि कदाचिदेवं वैभवसंभवात्स्वस्यापि पूर्ववच्छतशो दुर्दशासहस्रस्याग्रेऽपि संभावितत्वाच्च न किंचिच्छोभनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अभिनवचमत्कारान्तरादर्शनाच्चर्वितचर्वणप्रायत्वाच्च नैहिकामुष्मिकभोगानां सारतास्तीत्याह—**पुन**रिति । तत्र स्वर्गादौ । इह भुवि । अन्यत्र नागलोकादौ ॥ ९ ॥ पूर्णात्स्वरूपाद्बोधतः प्राप्तात्पूर्ण इवेत्यपूर्णताभ्रान्तिनिरास एव नापूर्वपूर्णताप्राप्तिरस्तीति द्योतनाय । अथवा पूर्णाच्चन्द्रान्निमित्तात्पूर्णः क्षीराब्धिरिवेत्यर्थः ॥ १० ॥ यदपि भोग्यमज्ञदृष्ट्या सारत्वेन गृहीतं तदपि नश्वरत्वाद्दुःखाय पर्यवसितं तद्दृशाप्यसारमेवेत्याशयेनाह—**पाताल** इति ॥ ११ ॥ तुच्छया जगदाधिपत्येच्छया अमरैः सह द्वेषं कुर्वन्नहं भृशं बालो मूर्ख एवाभवमित्यर्थः ॥ १२ ॥ जगन्नाम्ना जगदाधिपत्यनाम्ना महता आधिना मानसदुःखेन । अत्यक्तेनेति[1] च्छेदः । अर्थः पुरुषार्थः स्यात् । अनुरागे हि सति तत्र पुरुषार्थताबुद्धिः स एव नास्तीत्याह—**क** इति ॥ १३ ॥ कालेन स्वमृत्युभूतेन स्वेनैव मया अनर्थः अर्थधिया सेवित इत्यर्थः ॥ १४ ॥१५॥ अथवा किं मम गतशोकेन, सांप्रतिकमोहचिकित्सया पुरुषजन्मसाफल्योपायं चिन्तयामीत्याह-**एतये**ति ॥१६॥ अपरिमिताकारं अपरिच्छिन्नस्वरूपं यत्कारणं ब्रह्म तदेकतया तदभेदस्थित्या आत्मनि सर्वतः पूर्णं सुखमर्णवे क्षीरसमुद्रे रसायनममृतमथनेनेव यथा सर्वतः अभ्येत्याविर्भवति तथा अद्य औशनसं शुक्रं पृच्छामीति परेणान्वयः ॥ १७ ॥ अयं प्रपञ्चः कः । अहं अहंप्रत्ययवेद्यं जीवतत्त्वं किम् । इत्यात्मा अवलोक्यते येन तदात्मावलोकनमुपायं नाथं कुलगुरुत्वात्कुलस्येश्वरमुशनसमेवौशनसं पृच्छामि प्रक्ष्यामि ॥ १८ ॥ अहं परमेश्वरं योगसिद्धत्वात्सर्वकामेश्वरम् । स्वाश्रितेष्वाशु उद्यत्प्रसादं शुक्रं संचिन्तयामि । तेन शुक्रेण गिरा उपदिष्टे अनन्तविभवे आत्मनि स्वयमात्मनैव तिष्ठामि स्थास्यामि । वर्तमानसामीप्ये लट् । तत्रावस्थाने केन हेतुना तवाश्वासस्तत्राह—**अक्षीण**मिति । यतो महतामुपदेशगिरोऽक्षीणमक्षयमर्थं फलन्ति, न कदाचिद्विफलीभवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे बालचिन्तासिद्धान्तयोगोपदेशो नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

---

१ पूर्वार्धेन मिलितोच्चारणात्.

षड्विंशः सर्गः २६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति संचिन्त्य बलवान्बलिरामीलितेक्षणः ।
दध्यौ कमलपत्राक्ष शुक्रमाकाशमन्दिरम् ॥ १
सर्वस्थं चिन्तयानं तु नित्यध्यानोऽथ भार्गवः ।
चेतःस्थं ज्ञातवान् शिष्यं बलिं गुर्वर्थिनं पुरे ॥ २
अथ सर्वगतानन्तचिदात्मा भार्गवः प्रभुः ।
आनिनाय स देहं स्वं रत्नवातायनं बलेः ॥ ३
गुरुदेहप्रभाजालपरिमृष्टतनुर्बलिः ।
बुबुधे प्रातरर्कांशुसंबोधितमिवाम्बुजम् ॥ ४
तत्र रत्नार्घ्यदानेन मन्दारकुसुमोत्करैः ।
पादाभिवन्दनैरेनं पूजयामास भार्गवम् ॥ ५
रत्नार्घ्यपरिपूर्णाङ्गं कृतमन्दारशेखरम् ।
महार्हासनविश्रान्तमथोवाच गुरुं बलिः ॥ ६

बलिरुवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादोत्था प्रतिभेयं पुरस्तव ।
नियोजयति मां वक्तुं कार्ये कर्तुमिवार्कभाः ॥ ७
भोगान्प्रति विरक्तोऽस्मि महासंमोहदायिनः ।
तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि महासंमोहहारि यत् ॥ ८
कियन्मात्रमिदं भोगजालं किंमयमेव वा ।
कोऽहं कस्त्वं किमेते वा लोका इति वदाशु मे ॥ ९

शुक्र उवाच ।

बहुनात्र किमुक्तेन खं गन्तुं यत्नवानहम् ।
सर्वदानवराजेन्द्र सारं संक्षेपतः शृणु ॥ १०
चिदिहास्ति हि चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ॥ ११
भव्योऽसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात् ।
नो चेत्तद्बह्वपि प्रोक्तं त्वयि भस्मनि हूयते ॥ १२
चिच्चेत्यकलनाबन्धस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते ।
चिदचेत्याखिलात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः ॥ १३
एनं निश्चयमादाय विलोकयसि हेलया ।
स्वयमेवात्मनात्मानमनन्तं पदमाप्स्यसि ॥ १४
खं व्रजाम्यहमत्रैव मुनयः सप्त संगताः ।
केनापि सुरकार्येण वस्तव्यं तत्र वै मया ॥ १५
राजन्यावदयं देहस्तावन्मुक्तधियामपि ।
यथाप्राप्तक्रियात्यागो रोचते न स्वभावतः ॥ १६

इति कथितवताथ भार्गवेण
स्फुटजलराशिपथा महाजवेन ।
स्रुतमलिशबले नभोन्तराले
तरलतरङ्गवदाकुले ग्रहौघैः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे बल्युपदेशयोगो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

स्मृत्या यातस्य शुक्रस्य संक्षेपेण बलिं प्रति ।
तत्त्वसारोपदेशोऽथ नभोगतिरिहेर्यते ॥ १ ॥

आकाशो ब्रह्माकाश एव मन्दिरं विश्रान्तिस्थानं यस्य तम् ॥ १ ॥ अथ नित्यध्यानोऽभीक्ष्णं ध्यानपरो भार्गवः सर्वान्तरब्रह्मरूपत्वात्सर्वस्थं स्वं चिन्तयानं स्वचेतःस्थं बलिं शिष्यं गुर्वर्थिनं तत्त्वजिज्ञासया स्वदर्शनेच्छुं ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ २ ॥ अथ स भार्गवः स्वं देहं बलेः रत्नवातायनं रत्नगवाक्षस्थानं प्रति आनिनाय । स्वयमाजगामेति यावत् ॥३॥ परिमृष्टतनुः संस्पृष्टशरीरः । संबोधितं विकासितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः । यथा प्रातरुदिता अर्कभा ब्राह्मणादीन् संध्यावन्दनादिकार्यं कर्तुं सन्निधानमात्रेण नियोजयति तद्वत् ॥ ७ ॥ यत्स्वज्ञानमात्रेण महासंमोहहारि तत्तादृशं तत्त्वम् ॥ ८ ॥ कियती मात्रा उत्कर्षावधिर्यस्य तत् । भोगजालं विषयसुखम् । किंमयं किंप्रकृतिकमिति भोगतत्त्वप्रश्नः । कोऽहं कस्त्वमिति भोक्तृतत्त्वप्रश्नः । किमेते लोका इति भोग्यतत्त्वप्रश्नः । लोक्यन्ते इति लोका इति व्युत्पत्तेः ॥ ९ ॥ भोक्त्रादित्रिपुटीभेदस्यैकस्यां चिति कल्पितत्वात्संक्षेपतस्तदुपदेशेनैव प्रश्नत्रयस्याप्युत्तरं सुवचमित्याशयं द्योतयन्नाह—**बहुनेति**। खं आकाशमार्गम् । सारं प्रश्नत्रयसारम् ॥ १० ॥ इह जगति चिदस्ति । हिशब्दस्तत्सिद्धेरन्यनिरपेक्षत्वप्रसिद्धिद्योतनाय । अत इदं चिद्दृश्यं चिदधीनसिद्धिकं भोगजातं चिदेव मात्रा उत्कर्षावधिर्यस्य तथाविधम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुत्या पूर्णचित एव सर्वानन्दोत्कर्षावधित्वोक्तेः । 'चित्यैव भेदवैचित्र्याध्यासाच्चिन्मयमेव च' 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । एवं 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि एष ब्रह्मैष इन्द्रः' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यस्त्वमहमादिभोक्तृतत्त्वमपि चिन्मात्रमेवेत्याह—**चित्त्व**मिति । एवं भोग्यजातमपि परमार्थतश्चिदेव तत्सत्तास्फूर्त्योश्चिदधीनत्वात् 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं' इत्यादिश्रुतेश्चेत्याशयेनाह—**एते चे**ति ॥११॥ भवतीति भव्यः श्रद्दधानो विवेकी ॥ १२ ॥ चितश्चेत्याकारकलनैव बन्धः, अचेत्या चेत्याकारनिर्मुक्ता । अखिलात्मा पूर्णात्मा ॥ १३ ॥ विलोकयसि चेदिति शेषः । आत्मना अखण्डाकारवृत्त्या रूढप्रतीचा ॥ १४ ॥ खं देवलोकः । वस्तव्यं अवश्यं संनिधातव्यम् । भावे तव्यः ॥१५॥ ननु मुक्तधियः कृतकृत्यस्य तव तत्र अगमने का क्षतिस्तत्राह—**राजन्नि**ति ॥१६॥ अथ इति कथितवता भार्गवेण ग्रहौघैराकुले अतएव पुष्परेणुव्याप्तोऽलिरिव शबले किर्मीरे नभोन्तराले स्फुटेन जलराशेर्मेघस्य समुद्रस्य च पथा उपरिमार्गेण तरलतरङ्गवन्महाजवेन स्रुतं उड्डीनम् । भावे क्तः ॥ १७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे बल्युपदेशयोगो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सुरासुरसभाज्येष्ठे तस्मिन्भृगुसुते गते ।
मनसा चिन्तयामास बलिर्बुद्धिमतां वरः ॥ १
युक्तमुक्तं भगवता चिदेवेदं जगत्त्रयम् ।
चिदहं चिदिमे लोकाश्चिदाशाश्चिदियं क्रिया ॥ २
सबाह्याभ्यन्तरं सर्वं चिदेव परमार्थतः ।
अस्ति चिद्व्यतिरेकेण नेह किंचन कुत्रचित् ॥ ३
अयमादित्य इत्यर्को न चिता यदि चेत्यते ।
तदर्कतमसोर्भेदः क इहेवोपलभ्यते ॥ ४
इयं भूरिति भूरेषा चिता यदि न चेत्यते ।
भूमेः किं नाम भूमित्वं तद्भव्ये भव्यतां गतम् ॥ ५
इमा दिशो दिश इति चेत्यन्ते न चिता यदि ।
तत्किं नाम दिशां दिक्त्वं शैलानां चापि काद्रिता ॥ ६
इदं जगज्जगदिति चिता यदि न चेत्यते ।
तत्किं जगत्त्वं जगतो नभस्त्वं नभसोऽथ किम् ॥ ७
कायोऽयं पर्वताकारश्चिता यदि न चेत्यते ।
तत्किं नाम शरीरत्वं शरीरस्य शरीरिणाम् ॥ ८
चिदिन्द्रियाणि चित्कायश्चिन्मनश्चित्तदेषणा ।
चिदन्तश्चिद्बहिश्चित्खं चिद्भावाश्चिद्भवस्थितिः ॥ ९
चितैवैनमहं सर्वं स्पर्शनैषणपूर्वकम् ।
करोमि मात्रासंस्पर्शं शरीरेण न किंचन ॥ १०
किमनेन शरीरेण काष्ठलोष्ठसमेन मे ।
अशेषजगदेकात्मा चिदहं चेतनात्मकः ॥ ११
अहं चिदम्बरे भानावहं चिद्भूतपञ्जरे ।
सुरासुरेषु चिदहं स्थावरेषु चरेषु च ॥ १२
चिदस्तीह द्वितीया हि कल्पनैव न विद्यते ।
द्वित्वस्यासंभवाल्लोके कः शत्रुः कश्च वा सुहृत् ॥ १३
बलिनाम्नः शरीरस्य छिन्ने शिरसि भासुरे ।
चितः किं तद्भवेच्छिन्नं सर्वलोकावपूरणात् ॥ १४
चिता संचेतितो द्वेषो द्वेषो भवति नान्यथा ।
तस्माद्द्वेषादयः सर्वे भावाभावाश्चिदात्मकाः ॥ १५
न चितो व्यतिरेकेण प्रविचार्यापि किंचन ।
आसाद्यते किल स्फारादस्मात्त्रिभुवनोदरात् ॥ १६
न द्वेषोऽस्ति न रागोऽस्ति न मनो नास्य वृत्तयः ।
चिन्मात्रस्यातिशुद्धस्य विकल्पकलना कुतः ॥ १७
चिदहं सर्वगो व्यापी नित्यानन्दमयात्मकः ।
विकल्पकलनातीतो द्वितीयांशविवर्जितः ॥ १८
चितश्चिदिति यन्नाम निर्नामाया न नाम तत् ।
शब्दात्मिकैषा चिच्छक्तिः परिस्फुरति सर्वगा ॥ १९
दृश्यदर्शननिर्मुक्तकेवलामलरूपवान् ।
नित्योदितो निराभासो द्रष्टास्मि परमेश्वरः ॥ २०
कल्पनाविकलाकारः कालकान्तकलामयः ।
आभासमात्रमुदितो नित्याभासविवर्जितः ॥ २१

शुक्रोपदिष्टमार्गेण सर्वं विमृशतो बलेः ।
चित्पूर्णानन्दविश्रान्त्या चिरं स्थितिरिहोच्यते ॥ १ ॥

सुरासुरसभासु ज्येष्ठे प्रशस्यतमे । 'ज्यचे'ति प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि ज्यादेशः ॥१॥ यच्चिन्तयामास तदाह—**युक्त**मित्यादिना ॥२॥३॥ युक्ततामुपपादयति—**अयमादित्य** इत्यादिना। चेत्यते संज्ञायते। तमोघटदीपादिर्व्यावृत्ततया[1] यदि न प्रकाश्यत इत्यर्थः। भेदो व्यावृत्तिर्विच्छित्तिर्वैधर्म्यं च। इवशब्दो वाक्यालंकारार्थः ॥४॥ भूमित्वं जलादिव्यावृत्तरूपं किम्। एवमग्रेऽपि सर्वत्र। भव्यतां निरूढतां गतं प्राप्तम् ॥ ५ ॥ शैलेष्वपि इमे शैला इति यदि न चेत्यन्ते इत्यर्थाद्गम्यते ॥ ६ ॥ जगत् क्रियावन्मूर्तद्रव्यं नभस्त्वमूर्तम् ॥ ७ ॥ भूतेषूक्त्वा भौतिकेष्वाह—**काय** इति। पर्वताकारः। स्थूल इति यावत् ॥ ८ ॥ खं शून्यमसत्। भावास्तद्विलक्षणाः सन्तः। भवस्थितिस्तदुभयसंवलनात्कादाचित्की सत्ता ॥ ९ ॥ स्पर्शनैषणं भोगेच्छा तत्पूर्वकं मात्राणां शब्दादिविषयाणां संस्पर्शं भोगम्। **शरीरेणे**ति। अचेतनस्य भोक्तृत्वायोगादिति भावः ॥ १० ॥ यदि शरीरेण न किंचन तर्हि शरीराभिमानो वृथैवेति त्याज्य एवेत्याह—**किमनेने**ति। तत्त्यागे निरुपाधिचितां भेदकाभावात्सर्वचिदैकात्म्यसिद्धिरपरोलभ इत्याशयेनाह—**अशेषे**ति। **चेतनात्मक** इति। चेतना चित् तदात्मकत्वस्य सर्वत्राविशेषादिति हेतुप्रदर्शनार्थम् ॥११॥ अम्बरे आकाशे। भानौ सूर्यादितेजसि। भूतपञ्जरे अवशिष्टभूतत्रये। सुरासुरादिस्थावरजङ्गमदेहेषु च। या चित्सा अहमेव सैवाहमिति वार्थः ॥ १२ ॥ एवं सर्वचिदैक्ये भेदप्रत्ययानां पृथगनवशेषाद्व्याघाताच्च द्वित्वस्यासंभवाच्छत्रुमित्रादिकल्पनापि दूरनिरस्तेत्याह—**चिदस्ती**ति ॥१३॥ अस्तु वा देहादिद्वैतं तथाप्यसङ्गपूर्णचिन्मात्ररूपस्य मम न तत्क्षत्या कापि क्षतिरस्तीत्याह—**बलिनाम्न** इति ॥१४॥ अस्तु वा तच्चित एव च्छिन्नं तथापि च्छेद्यच्छेदनादिभावाभावानां तद्गोचररागद्वेषादीनां च चिदधीनकल्पनत्वेन चिद्व्यतिरेकान्न चित्प्रतिकूलं किंचिदापन्नमित्याशयेनाह—**चिते**ति ॥१५॥१६॥१७॥ प्रतिकूलाप्रसिद्धौ चितो नित्यानुकूलप्रथमानतालक्षणा आनन्दात्मना स्वत एव परिशिष्यत इत्याशयेन नित्यानन्दमयात्मक इत्युक्तिः ॥१८॥ जगद्रूपनामकल्पनावच्चितः स्वनामकल्पनापि स्वविवर्त एवेत्याह—**चित** इति। सर्वगा सर्वनामरूपकल्पनाधिष्ठानचिच्छक्तिरेव स्वनामशब्दात्मिकेव परिस्फुरतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं च कोऽहमिति प्रश्नोत्तरमपि स्वयमेव मयावगतमित्याह—**दृश्ये**ति ॥ २० ॥ ईदृशे भारूपैकस्वरूपे अस्मिन्मयि नित्यस्वात्मावभासविवर्जितः के जले अलकान्ते केशाग्रे वा प्रतिबिम्बित-

[1] व्यावृत्तता इत्यपि क्वचित्.

भारूपैकस्वरूपेऽस्मिन्स्वरूपेण जयाम्यहम् ।
चेत्यरञ्जनरिक्ताय विमुक्ताय महात्मने ॥ २२
प्रत्यक्चेतनरूपाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते ।
चितये चेत्यमुक्ताय युक्त्या युक्ताय योग्यया ॥ २३
सर्वावभासंदीपाय मह्यमेव नमोऽस्तु ते ।
चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं विष्वग्विश्वावपूरकम् ॥ २४
संशान्तसर्वसंवेद्यं सच्चिन्मात्रमहं महत् ।
आकाशवदनन्तोऽहमप्यणोरणुराततः ॥ २५
नासादयन्ति मामेताः सुखदुःखदशा दशः ।
संवेदनमसंवेद्यमचेत्यं चेतनं ततम् ॥ २६
न शक्ता मां परिच्छेत्तुं भावाभावा जगद्गताः ।
अथ चैते जगद्भावाः परिच्छिन्दन्तु मामिमम् ॥ २७
यथाभिमतमेवैते मत्तो न व्यतिरेकिणः ।
यदि स्वभावभूतेन वस्तुना वस्तु नीयते ॥ २८
ह्रियते दीयते वापि तत्किं कस्य किल क्षतम् ।
सर्वदा सर्वमेवाहं सर्वकृत्सर्वसंगतः ॥ २९
चेत्यमस्म्यहमेवैतन्न किंचिदपि चोदितम् ।
किं संकल्पविकल्पाभ्यां चितं चिदियमेकिका ॥ ३०
संक्षोभयाम्यहं तावच्छाम्याम्यात्मनि पावने ।
इति संचिन्तयन्नेव बलिः परमकोविदः ॥ ३१
ओंकारादर्धमात्रार्थं भावयन्मौनमास्थितः ।
संशान्तसर्वसंकल्पः प्रशान्तकलनागणः ॥ ३२
निःशङ्कमपि दूरास्तचेत्यचिन्तकचिन्तनः ।
ध्यातृध्येयध्यानहीनो निर्मलः शान्तवासनः ॥ ३३
बभूवावातदीपाभो बलिः प्राप्तमहापदः ।
उपशान्तमनास्तत्र रत्नवातायने बलिः ।
अवसद्बहुकालं स समुत्कीर्ण इवोपले ॥ ३४
प्रशमितैषणया परिपूर्णया
मननदोषदशोज्झितयैतया ।
बलिरराजत निर्मलसत्तया
विघनमच्छतयेव शरन्नभः ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो० उपशमप्रकरणे बलिविश्रान्तिनाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथ ते दानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा ।
तद्गेहं स्फाटिकं सौधमुच्चैरारुरुहुः क्षणात् ॥ १
डिम्भाद्या मन्त्रिणो धीराः सामन्ताः कुमुदादयः ।
सुराद्याश्चैव राजानो वृत्ताद्या बलहारिणः ॥ २
हयग्रीवादयः सैन्याश्चाक्राजाद्याश्च बान्धवाः ।

चन्द्रकलाप्रायः शुक्लपक्षकाले उपचयात्कान्ताः कला यस्य चन्द्रस्य तत्प्रायो वा स्वकल्पनारूपो विकलाकारः परिच्छिन्नजीवभावो य उदितः स आभासमात्रं भ्रान्तिरेव न वास्तव इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतएव तं जीवभावं चरमसाक्षात्कारवृत्तीद्धेन स्वरूपेणैवाहं जयाम्यभिभवामि । जितजीवभावः स्वात्मैव परमेश्वर इति तं नमस्यति—**चेत्ये**त्यादिना ॥ २२ ॥ योग्यया युक्त्या प्रत्यक्परागभेदान्वययोग्येनाखण्डाभेदेन युक्ताय साक्षात्कारयोग्यया मननिदिध्यासनयुक्त्या युक्तायेति वा मह्यं प्रत्यग्रूपाय ते ब्रह्मणे नमोऽस्तु ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वर्तमानविषये संवेदनमसंवेद्यं अतीतानागतविषये अचेत्यं चेतनम् । उभयत्र चाक्षुषादिवृत्तीनां स्मृत्यादिवृत्तीनां च व्यावृत्तये असंवेद्यमचेत्यमिति च विशेषणे ॥ २६ ॥ परिच्छेत्तुं देशतः कालतो वस्तुतो वा इयत्त्वे व्यवस्थापयितुं न शक्ताः । भावाभावयोः प्रत्युत साक्षिपरिच्छेद्यत्वादिति भावः । यदि ब्रूयां न वयमियत्त्वे व्यवस्थापनं परिच्छेदं ब्रूमः किंतु तत्त्वावधारणं तदनुकूलाश्च प्रमाणादयो जगद्भावास्तत्त्वतः परिच्छिन्दन्त्येवात्मानमिति तत्राह—**अथ चे**ति । प्रकारान्तरद्योतनार्थोऽथशब्दः ॥ २७ ॥ एवं परिच्छेदनं मम यथाभिमतं संमतमेव । यतस्ते मत्स्वरूपपरिच्छेदमात्रेण मत्तो न व्यतिरेकिणो मदेकपरिशेषाः । अहमेव संपद्यन्त इत्यर्थः । एवंभूतैश्च परिच्छेदे वामहस्तगतस्य धनस्य दक्षिणहस्तेन नयने हरणे परावृत्य दाने वा हस्तद्वयाभिन्नस्य देहात्मकस्य देवदत्तस्य यथा न धनक्षतिस्तद्वन्न काचित्क्षतिरित्याह—**यदी**ति ॥ २८ ॥ वस्तुतस्तु तत्त्वबोधात्पूर्वमपि जगत्स्वयमेवेति प्रागपि न किंचिदुदितं क्षतं वेत्याशयेनाह—**सर्वदे**ति ॥२९॥ अहमेकिका चित् चिद्भूतस्य च मम संकल्पविकल्पाभ्यां किं चितमुपचितमपचितं वा ॥ ३० ॥ अज्ञानात्संक्षोभयामि तत्त्वबोधाच्च शाम्यामि इति संचिन्तयन्बलिः ओंकारात्स्थूलसूक्ष्मसंक्षोभाभ्यां तद्बीजाज्ञानेन च संवलितं चैतन्यं बोधयदकारादिमात्रात्रयं विहाय परमर्धमात्रार्थं तुरीयं भावयन् स्वात्मतयानुभवंस्तत्र समाहितः स्थितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दूरे अस्तानि चेत्यचिन्तकचिन्तनानि येन । त्रिपुटीमात्रत्यागोपलक्षणमेतत् । तत्र हेतुः—**ध्यात्रि**ति ॥३३॥ उपले समुत्कीर्णः टङ्कच्छेदनिष्पादितः पुरुष इव ॥ ३४ ॥ बलिः प्रशमितैषणया अतएव परिपूर्णया अतएव विषयमननदोषदशाभिरुज्झितया एतया निर्मलब्रह्मभावप्राप्तिलक्षणया सत्तया विघनं गतमेघं शरन्नभ इव अराजत ॥ ३५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे बलिविश्रान्तिर्नाम सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥

निश्चेष्टं बलिमालोक्य विषण्णैर्दानवैः स्मृतः ।
शुक्रस्तत्स्थितिमाख्याय तेषां शोकमिहाहरत् ॥ १ ॥

तस्य बलेर्गेहं आश्रयभूतं सौधम् ॥ १ ॥ अनुचरानेव

१ रूपाय इति पाठः. २ मयि इत्यपि क्वचिल्लभ्यते. ३ चक्रेत्यपि पाठः.

लडुकाद्याश्च सुहृदो वल्लुकाद्याश्च लालकाः ॥ ३
कुबेरयमशक्राद्या उपायनकराः सुराः ।
यक्षविद्याधरा नागाः सेवावसरकाङ्क्षिणः ॥ ४
रम्भातिलोत्तमाद्याश्च चामरिण्यो वराङ्गनाः ।
सागराः सरितः शैला दिशश्च विदिशस्तथा ॥ ५
सेवार्थमाययुस्तस्य तं प्रदेशं तदा बलेः ।
अन्ये च बहवः सिद्धास्त्रैलोक्योदरवासिनः ॥ ६
ध्यानमौनसमाधिस्थं चित्रार्पितमिवाचलम् ।
नमत्किरीटावलयो ददृशुर्बलिमादृताः ॥ ७
तं दृष्ट्वा कृतकर्तव्यप्रणामास्ते महासुराः ।
विषादविस्मयानन्दभयमन्थरतां ययुः ॥ ८
मन्त्रिणः प्रविचार्यात्र किं प्राप्तमिति दानवाः ।
भार्गवं चिन्तयामासुर्गुरुं सर्वविदांवरम् ॥ ९
चिन्तनानन्तरं दैत्या भार्गवं भास्वरं वपुः ।
ददृशुः कल्पितं प्राप्तं गन्धर्वनगरं यथा ॥ १०
पूज्यमानोऽसुरगणैर्निविष्टो गुरुविष्टरे ।
ददर्श ध्यानमौनस्थं भार्गवो दानवेश्वरम् ॥ ११
विश्रम्य स क्षणमिव प्रेमवानवलोक्य च ।
बलिं विचारयन्दृष्ट्वा परिक्षीणभवभ्रमम् ॥ १२
देहरश्मिशतैर्दत्तदीप्तिभिः क्षीरसागरम् ।
क्षिपन्निव सभामाह हसन्वाक्यमिदं गुरुः ॥ १३
अतिमात्रमिदं दैत्याः स्वविचारणयैव यत् ।
संप्राप्तविमलावासः सिद्धोऽयं भगवान्बलिः ॥ १४
अयं तदेवमेवेह तिष्ठन्दानवसत्तमाः ।
स्वात्मनि स्थितिमाप्नोतु पदं पश्यत्वनामयम् ॥ १५
श्रान्तो विश्राममायातः क्षीणचित्तभवभ्रमः ।
शान्तसंसारनीहारो वाचनीयो न दानवाः ॥ १६
स्व एवालोक एतेन संप्राप्तोऽज्ञानसंकटे ।
शान्तेऽत्र संभ्रमे सौरो दिनेनेव करोत्करः ॥ १७
स्वयमेव हि कालेन प्रबोधमयमेष्यति ।
बीजकोशात्स्वसंवित्त्या सुप्तमूर्तिरिवाङ्कुरः ॥ १८
कुरुध्वं स्वामिकार्याणि सर्वे दानवनायकाः ।
बलिर्वर्षसहस्रेण समाधेर्बोधमेष्यति ॥ १९
इत्युक्ता गुरुणा तत्र हर्षामर्षविषादजाम् ।
दैत्याश्चिन्तां जहुः शुष्कां मञ्जरीमिव पादपाः ॥ २०
वैरोचनिसभासंस्थां विधाय प्राग्व्यवस्थया ।
स्वव्यापारपरास्तस्थुः सर्व एवासुरास्ततः ॥ २१
नरा मही महिपतयो रसातलं
ब्रह्मा नभस्त्रिदशगणास्त्रिविष्टपम् ।
दिशोऽद्रयो दिक्पतयश्च कंदरा-
न्वनेचरा गगनचराश्च खं ययुः ॥ २२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे बलिसमाधानवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

नामभिरुद्दिशति—डिम्भाद्या इत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दिशो विदिशश्च दिगधिदेवतास्तास्वधिकृता जनाश्च ॥५॥ सिद्धाः देवयोनिविशेषाः ॥ ६ ॥ शिरोनमनात्रमन्त्यः किरीटावलयो येषाम् । आदृताः सादराः ॥ ७ ॥ कृतः अवश्यकर्तव्यः प्रणामो यैः । सुहृदो विषादमन्थरताम्, उदासीना विस्मयमन्थरताम्, तत्त्वविदस्त्वानन्दमन्थरताम्, अनभिज्ञोपजीविनस्तु भयमन्थरतां ययुः । अथवा प्राणसंशयाद्विषादमन्थरताम्, सुखप्रसाददर्शनाद्विस्मयमन्थरताम्, रोमाञ्चाद्यानन्दलिङ्गदर्शनादानन्दमन्थरताम् चिरमनुत्थाने त्राणादर्शनाद्भयमन्थरतां ययुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥९॥ कल्पितं सप्तर्षिसभागतेनैव भार्गवेण योगबलाद्बलिसौधदेशे प्राप्तत्वेन कल्पितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ इवशब्दो विश्रान्तेरपि कल्पितत्वद्योतनार्थः ॥ १२ ॥ क्षिपन् प्रसारयन् निन्दन्वा । सभां तत्स्थान्दैत्यान् हसन्ननभिज्ञताख्यापनायोपहसन् ॥ १३ ॥ हे दैत्याः, अयं बलिः स्वविचारणयैव संप्राप्तो विमल आवासः सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म येन तथाविध इति यत्तदतिमात्रम् । अतिशयोऽस्य सुखविश्रान्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्तस्मादयमेव समाहितस्तिष्ठन् निरतिशयानन्दे स्वात्मनि स्थितिं चिरावस्थानमाप्नोतु ॥ १५ ॥ न वाचनीयो न संभाषणीयः तूष्णीमाध्वमिति यावत् ॥ १६ ॥ अत्र भुवि राज्यन्धकारनिद्रादिसंभ्रमे शान्ते सति दिनेन दिवसेन सौरः करोत्करः किरणसमूह इव । एतेन बलिना अज्ञानसंकटे शान्ते सति स्व एवालोकः संप्राप्तः ॥१७॥ बीजकोशाद्बीजपुटात् स्वसंवित्त्या मूर्च्छितावस्थाप्रच्युत्या । अङ्कुराहंभावप्रबोधेनेति यावत् ॥१८॥ स्वामिकार्याणि राज्यतन्त्राणि ॥ १९ ॥ दैत्यग्रहणं देवानामप्युपलक्षणम् । अतएव दुर्हृदो हर्षजां, द्विषोऽमर्षजां, सुहृदुपजीविनश्च विषादजां चिन्तां जहुः ॥ २० ॥ प्राग्व्यवस्थया पूर्वक्लृप्तराज्यतन्त्रव्यवहारक्रमेण ॥ २१ ॥ आगन्तुका नरनागादयस्तदा किं चक्रुस्तदाह—नरा इति । ययुरिति सर्वत्र संबध्यते । अद्रयः कुलाचलाधिदेवता दिक्पतयो दिक्पालाश्च स्वाः स्वा दिशो ययुः । वनेचरा ऋक्षवानरादियूथपतयः किष्किन्धादिकन्दरान् ययुः । गगनचरा गरुडसंपातिजटायुप्रभृतयः ॥२२॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे बलिसमाधानवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

१ अस्मिन्पद्ये छन्दोभेदः.

एकोनत्रिंशः सर्गः २९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथ वर्षसहस्रेण दिव्येनासुरपुङ्गवः ।
देवदुन्दुभिनिर्घोषैर्बुबुधे भगवान्बलिः ॥ १
बलौ प्रबुद्धे तद्बालं विरेजे नगरं तदा ।
वैरिञ्च इव सूर्यौघ उदिते कमलाकरः ॥ २
बलिः प्रबुद्ध एवासौ यावन्नायान्ति दानवाः ।
तावत्संचिन्तयामास समाधिसदने क्षणम् ॥ ३
अहो नु रम्या पदवी शीतला पारमार्थिकी ।
अहमस्यां क्षणं स्थित्वा परां विश्रान्तिमागतः ॥ ४
तदेतामेव पदवीमवलम्ब्य करोम्यहम् ।
भवतीहोपभुक्ताभिः किं मे बाह्यविभूतिभिः ॥ ५
ऐन्दवेष्वपि बिम्बेषु न तथानन्दवीचयः ।
तोषयन्ति यथान्तर्मे संसिद्धिभवभूतयः ॥ ६
इति भूयोऽपि विश्रान्त्यै कुर्वाणं गलितं मनः ।
बलिमावारयामासुर्दैत्याश्चन्द्रमिवाम्बुदाः ॥ ७
तानालोक्य पुनर्दध्यौ तत्प्रणामाकुलेक्षणः ।
तैः कुलाचलसंकाशैः परिवीतवपुस्त्विदम् ॥ ८
चितः क्षीणविकल्पस्य किमुपादेयमस्ति मे ।
मनस्तदभिपातित्वाद्याति तद्रसतामलम् ॥ ९
मोक्षमिच्छाम्यहं कस्माद्बद्धः केनास्मि वै पुरा ।
अबद्धो मोक्षमिच्छामि केयं बालविडम्बना ॥ १०
न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति मौर्ख्यं मे क्षयमागतम् ।
किं मे ध्यानविलासेन किं वा ध्यानेन मे भवेत् ॥ ११
ध्यानाध्यानभ्रमौ त्यक्त्वा पुंस्त्वं स्वमवलोकयत् ।
यदायाति तदायातु न मे वृद्धिर्न वा क्षयः ॥ १२
न ध्यानं नापि वाऽध्यानं न भोगान्नाप्यभोगिताम्[२] ।
अभिवाञ्छामि तिष्ठामि सममेव गतज्वरः ॥ १३
न मे वाञ्छा परे तत्त्वे न मे वाञ्छा जगत्स्थितौ ।
न मे ध्यानदशाकार्यं[३] न कार्यं विभवेन मे ॥ १४
नाहं मृतो न जीवामि न सन्नासन्न सन्मयः ।
नेदं मे नैव चान्यन्मे नमो मह्यमहं बृहत् ॥ १५
इदमस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यत्र तु संस्थितः ।
नेह वास्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यात्मनि शीतलः ॥ १६
किं मे ध्यानदशा कार्यं किं राज्यविभवश्रिया ।
यदायाति तदायातु नाहं किंचन मे क्वचित् ॥ १७
न किंचिदपि कर्तव्यं यदि नाम मयाधुना ।
तत्कस्मान्न करोमीदं किंचित्प्रकृतकर्म वै ॥ १८
इति निर्णीय पूर्णात्मा बलिर्ज्ञानवतां वरः ।
दैत्यानालोकयामास पद्मानीव दिवाकरः ॥ १९
दृष्टिपातविभागेन सर्वेषां दनुजन्मनाम् ।
शिरःप्रणामाञ्जग्राह पुष्पामोदानिवानिलः ॥ २०
अथ वैरोचनिस्तत्र ध्येयत्यागमयात्मना ।
मनसा सकलान्येव राजकार्याणि संव्यधात् ॥ २१
द्विजान्देवान्गुरूंश्चैव पूजयामास पूजया ।
संमानयामास सुहृद्बन्धुसामन्तसज्जनान् ॥ २२

जीवन्मुक्तस्य राज्यश्रीः पाताले रोधनं बलेः ।
रामाय बलिवत्पूर्णस्थितिश्चात्रोपदिश्यते ॥ १ ॥

वर्षसहस्रेणेति समाधेर्वर्षसहस्रेणात्यन्तसंयोगादपवर्गे तृतीया ॥ १ ॥ बलेरिदं बालं नगरं वैरिञ्चे विरिञ्चेरायतनभूतगगने सूर्यौघे सूर्यकिरणप्रवाहे उदिते सति कमलाकरः पद्माकर इव विकासश्रीमानित्यर्थः। 'सर्गौघे' 'सर्वौघे' इति पाठयोस्तु सर्वं पदार्थजातं सर्गं वा ओघयति समर्थयतीति व्युत्पत्त्या सूर्य एव ग्राह्यस्तस्मिन्नुदिते सतीत्यर्थः। 'ओघृ सामर्थ्ये' इति धातोर्ण्यन्तात्कर्मण्यण् ॥ २ ॥ समाधिसदने प्रागुक्तसमाधिस्थाने ॥ ३ ॥ समाधिसुखमग्नस्य दिव्यवर्षसहस्रमपि क्षणवद्गतमिति क्षणं स्थित्वेत्युक्तिः ॥ ४ ॥ करोमि विश्रान्तिमिति शेषः। बाह्यविभूतिभिरुपभुक्ताभिर्मे किं भवति। न किंचिदीदृशं विश्रान्तिसुखमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवाह—**ऐन्दवेष्विति**। संसिद्धिः समाधिपरिपाकस्तद्भवा भूतय आनन्दाः। एकस्मिन्नेव इयत्तया अपरिच्छेद्यत्वाद्बहुत्वकल्पनया बहुवचनम् ॥ ६ ॥ आवारयामासुरागत्य परिवव्रुः ॥ ७ ॥ पुनःशब्दः पूर्वसमाधिसंकल्पपरावृत्तिद्योतनार्थः ॥ ८ ॥ उपादेयबुद्ध्या हि बाह्यार्थदर्शने मनस्तदभिपातित्वात्तद्रागितालक्षणं मलं याति न दर्शनमात्रेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु मोक्षेच्छया समाध्यवलम्बनियमोऽस्तु तत्राह—**मोक्ष**मिति। ज्ञानेन त्रैकालिके अविद्यातत्कार्यबाधे सति बन्धस्यैवादर्शनादिति भावः। बालानां मूर्खाणां विडम्बना चेष्टानुकृतिः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ स्वं प्रत्यग्रूपं पुंस्त्वमात्मतत्त्वं दृक्स्वभावादेव बहिरप्यौदासीन्येनावलोकयत्सद्यद्वस्तु प्रति आयाति तदायातु स्फुरतु नाम नैतावता मेऽज्ञानामिव देहादितादात्म्याध्यासात्तद्वृद्धिक्षयप्रयुक्तौ वृद्धिक्षयौ स्तो येनानर्थः स्यादित्यर्थः। अयं श्लोकः क्वचिदेवास्ति न सर्वत्र ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ देहसंबन्धाभावान्न मृतः। प्राणसंबन्धाभावान्न जीवामि। सन्मूर्तः। सन्मयस्तद्विकारः। इदं देहभुवनादि। अन्यद्देहान्तरभुवनान्तरादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कर्तव्यं कर्तृत्वास्थया निर्वर्तनीयम्। तर्हि किंचित् अनास्थितचेष्टासाध्यं प्रकृतं कर्म राज्यपरिपालनं किं कुतो न करोमि ॥ १८ ॥ १९ ॥ दृष्टिपातानां विभागेन तत्तदुचितवैचित्र्येण ॥ २० ॥ ध्येयो वासनात्यागः प्राग्वर्णितस्तन्मयात्मना तद्विलासप्रचुरेण ॥ २१ ॥ पूजा पाद्यार्घ्यादि, उचितदानसंभावनादिसत्कारः संमाननमिति भेदः ॥ २२ ॥

१ सत्तम इति पाठः.

२ नाथ भोगिता इति पाठः. ३ अत्र ध्यानदशा कार्यं इति साधु.

अर्थैनापूरयामास भृत्यानार्थिगणांस्तथा ।
ललना लालयामास विचित्रविभवार्पणैः ॥ २३
इत्यसौ ववृधे तस्मिन्राज्ये सकलशासने ।
यज्ञं प्रति बभूवाथ मतिरस्य कदाचन ॥ २४
तर्पिताशेषभुवनं देवर्षिगणपूजितम् ।
सह शुक्रादिभिर्मुख्यैः स चकार महामखम् ॥ २५
बलिर्भोगभरस्यार्थी नेति निर्णीय माधवः ।
बलेरीहितसिद्ध्यर्थं सिद्धिदस्तन्मखं ययौ ॥ २६
भोगैककृपणायेदं जगज्जङ्गलखण्डकम् ।
दातुं शोच्याय शक्राय वयोज्येष्ठाय कार्यवित् ॥ २७
क्रममाणो बलेनात्र वञ्चयित्वा बलिं हरिः ।
बबन्ध पातालतले भूगेह इह वानरम् ॥ २८
अद्यासौ संस्थितो राम पुनरिन्द्रत्वहेतुना ।
जीवन्मुक्तवपुः स्वस्थो नित्यं ध्यानविषण्णधीः ॥ २९
पातालकुहरे तिष्ठञ्जीवन्मुक्तगतिर्बलिः ।
आपदं संपदं दृष्ट्वा समयैव स पश्यति ॥ ३०
नास्तमेति न चोदेति तत्प्रज्ञा सुखदुःखयोः ।
समा स्थिरकरा चित्रलेख्या सूर्यावलिर्यथा ॥ ३१
आविर्भावतिरोभावसहस्राणीह जीवताम् ।
तन्मनश्चिरमालोक्य भीमेषु विरतिं गतम् ॥ ३२
दशकोटीश्च वर्षाणामनुशास्य जगत्त्रयम् ।
अन्ते विरक्ततां प्राप्तमुपशान्तं बलेर्मनः ॥ ३३
ऊहापोहसहस्राणि भावाभावशतानि च ।
बलिना परिदृष्टानि क्व समाश्वासमेत्यसौ ॥ ३४
भोगाभिलाषं संत्यज्य बलिः संपूर्णमानसः ।
आत्मारामस्थितो नित्यं मध्ये पातालकोटरे ॥ ३५
पुनरेतेन बलिना जगदिन्द्रतयाखिलम् ।
अनुशास्यमिदं राम बह्वन्वर्षगणानिह ॥ ३६
न तस्येन्द्रपदप्राप्त्या तुष्टिः समुपजायते ।
न तस्य स्वपदभ्रंशादुद्वेग उपजायते ॥ ३७
समः सर्वेषु भावेषु सर्वदैवोदिताशयः ।
संप्राप्तमाहरन्स्वस्थ आकाश इव तिष्ठति ॥ ३८
बलेर्विज्ञानसंप्राप्तिरेषा ते कथिता मया ।
एतां दृष्टिमवष्टभ्य त्वमप्यभ्युदितो भव ॥ ३९
बलिवत्प्रविवेकेन नित्योऽहमिति निश्चयात् ।
पदमासादयाद्वैतं पौरुषेणैव राघव ॥ ४०
द्वे चाष्टौ चैव वर्षाणां कोटीर्भुक्त्वा जगत्त्रयम् ।
अन्ते वैरस्यमापन्नो बलिरप्यसुरोत्तमः ॥ ४१
तस्मादवश्यवैरस्यं भोगभारमरिंदम ।
संत्यज्य सत्यमानन्दमवैरस्यं पदं व्रज ॥ ४२
इमा दृश्यदृशो राम नानाकारविकारदाः ।
नेह कान्ततया ज्ञेया दूराच्छैलशिला इव ॥ ४३
धावमानमिहामुत्र लुठितं लोकवृत्तिषु ।
संस्थापय निबध्यैतच्चेतो हृदयकोटरे ॥ ४४
चिदादित्यो भवानेव सर्वत्र जगति स्थितः ।
कः परस्ते क आत्मीयः परिस्खलसि किं मुधा ॥ ४५
त्वमनन्तो महाबाहो त्वमाद्यः पुरुषोत्तमः ।
त्वं पदार्थशताकारैः परिस्फूर्जसि चिद्वपुः ॥ ४६
त्वयि सर्वमिदं प्रोतं जगत्स्थावरजंगमम् ।
बोधे नित्योदिते शुद्धे सूत्रे मणिगणा यथा ॥ ४७
न जायसे न म्रियसे त्वमजः पुरुषो विराट् ।
चिच्छुब्धा जन्ममरणभ्रान्तयो मा भवन्तु ते ॥ ४८

॥ २३ ॥ असौ बलिः सकलानां देवासुरादीनां शासने आज्ञापनविषये राज्ये ववृधे । राज्याज्ञाद्यभिवृद्धिं प्रापेत्यर्थः । अथ कदाचन यज्ञं प्रति अस्य मतिरिच्छा बभूव ॥ २४ ॥ महामखं अश्वमेधम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ भोगे एकस्मिन्नेव आसक्तत्वात्कृपणाय अतएव शोच्याय । कार्यमवश्यकर्तव्यं शक्रसुकृतफलप्रदानं वेत्तीति कार्यवित् भिक्षणचातुर्यविद्वा ॥ २७ ॥ बलेन मायाबलेन क्रममाणस्त्रीन् लोकानिति शेषः ॥ २८ ॥ अद्य अद्यापि । असौ बलिः पाताले पुनरिन्द्रत्वहेतुना प्रारब्धेनोपलक्षित इति शेषः । स्थितः । ध्याने निर्विकल्पसमाधौ विषण्णा गलिता धीर्यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ समा उदयास्तमयरहिता । स्थिराः करा मरीचयो यस्याः । चित्रस्य लेखनं चित्रलेख्या तत्संबन्धिनी सूर्यावलिः सूर्यमण्डलं यथा तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ जीवतां जीवनास्थावतां भोगलम्पटानां विभवानां जन्मादीनां चाविर्भावतिरोभावसहस्राणि चिरमालोक्य तस्य बलेर्मनो विरतिं वैराग्यं गतम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सुखदुःखयोरूहापोहयोरागमापाययोः सहस्राणि । भावाभावयोः संपद्विपदोः शतानि च । सहस्रशतशब्दावसंख्येयपरौ ॥ ३४ ॥ सप्तपातालानां मध्यभूते रसातलाख्ये पातालकोटरे यावद्विपत्क्षयं स्थितः ॥ ३५ ॥ अनुशास्यं स्वामिभावेन आज्ञाप्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उदिताशयः संतुष्टचित्तः । संप्राप्तं प्रारब्धोपनीतमाहरन्नुपभुञ्जानः ॥ ३८ ॥ बलिचरित्रमुपसंहृत्य रामायोपदिशति—बलेरित्यादिना । अभ्युदितो जीवन्मुक्त्यभ्युदयवान् ॥ ३९ ॥ प्रविवेकेन स्वविचारेण ॥ ४० ॥ द्वे चाष्टौ च । दशकोटीरिति यावत् ॥ ४१ ॥ अवश्यं वैरस्यं दुःखपर्यवसानं यस्य । अवैरस्यं निर्दुःखम् ॥ ४२ ॥ कान्ततया रम्यतया । तत्र 'दूरस्थाः पर्वता रम्याः' इति प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—**दूरादिति** ॥ ४३ ॥ इह ऐहिकभोगेषु अमुत्र पारलौकिकभोगेषु धावमानम् । लोकवृत्तिषु पामरचेष्टासु लुठितं प्रवृत्तम् ॥ ४४ ॥ ननु शत्रुमित्रयोः कथं समदृष्टिः स्यात्तत्राह—**चिदादित्य** इति । आदित्य इव सर्वावभासिका चित् चिदादित्यः । तथाच त्वमेव शत्रुदेहादावपि प्रकाशक आत्मेति न वैषम्ये हेतुरस्तीति भावः ॥ ४५ ॥ ननु जीवस्य मम कथमीश्वरात्मसमदर्शनं तत्राह—**त्वमिति** । जडवैषम्यमप्यानन्त्येनैव नाशङ्क्यमित्याशयेनाह—**त्वं पदार्थशताकारैरिति** ॥ ४६ ॥ तत्संभावनार्थमाह—**त्वयीति** ॥ ४७ ॥ कालकृतवैषम्याण्यपि

समस्तजन्मरोगाणां प्रविचार्य बलाबलम् ।
तृष्णामुत्सृज्य भोगानां भोक्तैव भव केवलम् ॥ ४९
त्वयि स्थिते जगन्नाथे चिदादित्ये सदोदिते ।
इदमाभासते सर्वं संसारस्वप्नमण्डनम् ॥ ५०
मा विषादं कृथा व्यर्थं सुखदुःखैषणा न ते ।
शुद्धचित्तोऽसि सर्वात्मा सर्ववस्त्ववभासकः ॥ ५१
पूर्वमिष्टमनिष्टं त्वमनिष्टं चेष्टमित्यपि ।
परिकल्प्य तदभ्यासात्ततोऽपि परित्यज ॥ ५२
इष्टानिष्टदृशोस्त्यागे समतोदेति शाश्वती ।
तया हृदयवर्तिन्या पुनर्जन्तुर्न जायते ॥ ५३
येषु येषु प्रदेशेषु मनो मज्जति बालवत् ।
तेभ्यस्तेभ्यः समाहृत्य तद्धि तत्त्वे नियोजयेत् ॥ ५४
एवमभ्यागताभ्यासं मनोमत्तमतंगजम् ।
निबध्य सर्वभावेन परं श्रेयोऽधिगम्यते ॥ ५५
मा शरीरयथार्थज्ञैर्मिथ्यादृष्टिहताशयैः ।
धूर्तैः संकल्पविक्रीतैर्विमूढैः समतां व्रज ॥ ५६
आकिंचनात्स्वनिर्णीतौ लम्बमानात्परोक्तिषु ।
न मौर्ख्यादधिको लोके कश्चिदस्तीह दुःखदः ॥ ५७
त्वमेतदविवेकाभ्रमुदितं हृदयाम्बरे ।
विवेकपवनेनाशु दूरं नय महामने ॥ ५८
आत्मनैव प्रयत्नेन यावदात्मावलोकने ।
न कुतोऽनुग्रहस्तावन्न विचारोदयो भवेत् ॥ ५९
वेदवेदान्तशास्त्रार्थतर्कदृष्टिभिरप्ययम् ।
नात्मा प्रकटतामेति यावन्न स्वमवेक्षितम् ॥ ६०
त्वमात्मन्यात्मना राम प्रसादे समवस्थितः ।
प्राप्तोऽसि विततं बोधं मद्वचस्येव बुध्यसे ॥ ६१
विकल्पांशविहीनस्य त्वयैषा चिद्विवस्वतः ।
गृहीता वितता व्याप्तिर्मदुक्त्या परमात्मनः ॥ ६२
विलीनसर्वसंकल्पः शान्तसंदेहविभ्रमः ।
क्षीणकौतुकनीहारो जातोऽसि विगतज्वरः ॥ ६३
यदुपगच्छसि पासि निहंसि वा
पिबसि विस्मयसे च विवर्धसे ।
तदपि तेन तदास्तु यदा मुने
विगतबोधकलङ्कविशङ्कितः ॥ ६४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उपशमप्रकरणे बलेर्विज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

परिहर्तुमाह—न जायसे इति ॥ ४८ ॥ तृष्णावृद्धौ जन्मादिरोगाणां प्राबल्यं तृष्णापक्षये च तेषां दौर्बल्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्ष्येत्यर्थः । भोगानां तृष्णामुत्सृज्य भोक्ता भोगसाक्षिचिन्मात्रमेव भव ॥ ४९ ॥ त्वदीयचिद्बलादेव जगत्सिद्धमित्याह—त्वयीति ॥ ५० ॥ शुद्धचित्तः प्रबुद्धचित्तः ॥५१॥ यद्यशुद्धचित्तोऽसि तथापि तच्छुद्धये क्रमादुपायं शृण्वित्याह—पूर्वमिति । यद्यदिष्टं मनःप्रियं तदनिष्टमनर्थसाधनं यच्चानिष्टमप्रियं मनसस्तपःक्लेशेन्द्रियसंयमप्राणायामादि तत्सर्वमिष्टमावश्यकं ममेति प्रथमं परिकल्प्य सप्तमभूमिकापरिपाकपर्यन्तं तदभ्यासात्तज्जये सति तत् तां कल्पनामपि ततः परित्यजेत्यर्थः॥५२॥ तत्त्यागफलमाह—इष्टेति । हृदयवर्तिन्या अभ्यासाद्धृदये स्थिरीकृतया ॥ ५३ ॥ तत्त्वे तत्तदधिष्ठानचिन्मात्रे । तथाच भगवताप्युक्तम् 'यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥' इति ॥५४॥ सर्वभावेन सर्वप्रयत्नेन सर्वात्मभावेन च । निबध्य निरुध्य ॥५५॥ शरीरमेव यथार्थं परमार्थं इति ये जानन्ति तैः । भोगसंकल्पेभ्यो विक्रीतैरिव तत्परवशैः ॥ ५६ ॥ पराधीनप्रज्ञानां स्वयंविचारासमर्थानां मौर्ख्यमेव महाननर्थ इत्याह—अकिंचनादिति । स्वस्यात्मतत्त्वस्य निर्णीतौ निर्णयविषये अकिंचनात् विवेकवैराग्याद्युपायदरिद्रात् । परेषां प्रतारकाणां मूर्खाणां चोक्तिषु अन्धगोलाङ्गूलन्यायेनावलम्बमानात् ॥ ५७ ॥ एतन्मौर्ख्यलक्षणमविवेकाभ्रमरणादविवेकाभ्रम् ॥ ५८ ॥ मौर्ख्यनिरासहेतुर्विचारः स च बहुजन्मसंचितसुकृतपरिपाकजादात्मानुग्रहादेव भवतीत्याह—आत्मनैवेति । प्रयत्नेन श्रवणवैराग्यादिपुरुषप्रयत्नेन ॥५९॥ सत्यपि वैराग्यविचारश्रवणादौ बहिर्मुखदृष्टेर्ज्ञानानुदयात्प्रत्यग्दृष्टिरप्यावश्यकीत्याशयेनाह—वेदेति । तथाचोक्तं वार्तिके 'अपामार्गलतेवायं विरुद्धफलदो भवः । प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय विबन्धाय पराग्दृशाम् ॥' इति ॥६०॥ तर्हि प्रत्यग्दृष्टिरेवैका ज्ञानायास्तु किं गुरूपदेशेनेत्याशङ्क्याह—मद्वचस्येवेति । मदुपदेशे सत्येवेत्यर्थः । 'बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः' इतिन्यायाद्गुरुशास्त्रोक्तिसंवादे सत्येव स्वप्रत्यये विश्वासादसंदिग्धबोधसिद्धिरिति द्योतनायैवकारः ॥ ६१ ॥ अमुमेवार्थं स्पष्टमाह—विकल्पेति । संदेहादिचित्तविकल्पैरविषयीकृतस्येत्यर्थः । वितता व्याप्तिर्बाध्यपरिच्छिन्नता ॥ ६२ ॥ कौतुकं बाह्यार्थचमत्कारकुतूहलमात्मतत्त्वजिज्ञासाकुतूहलं च स एव नीहारोऽवश्यायः ॥६३॥ हे मुने मननशील राम, त्वं यदा विगतो बोधस्य बोधैकरसस्यात्मतत्त्वस्य कलङ्क आवरणं विशङ्कितं विक्षेपश्च यस्य तथाविधो भविष्यसि तदा ते यदप्राप्तं ज्ञानं तत्साधनं च विचारगुरुशास्त्रोपदेशाद्युपगच्छसि मोक्षार्थं स्वीकरोषि, यच्च विवेकवैराग्यादि पासि यत्नेन रक्षसि, यच्चालस्यप्रमादादिदोषजातं निहंसि यत्नेन जयसि, यच्च समाधिसुखामृतं पिबसि, यच्चोत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहणेन विस्मयसे, यच्च सप्तमभूमिकाविश्रान्त्या पूर्वपूर्वावस्थाधिकसुखोत्कर्षाद्विवर्धसे तदपि तदा नास्तु किंतु ब्रह्मैव यथास्थितं तिष्ठेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे बलेर्विज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ३०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथेमं परमं राम विज्ञानाभिगमे क्रमम् ।
शृणु दैत्येश्वरः सिद्धः प्रह्लादः स्वात्मना यथा ॥ १
आसीत्पातालकुहरे विद्रावितसुरासुरः ।
हिरण्यकशिपुर्नाम नारायणपराक्रमः ॥ २
आक्रान्तभुवनाभोगः स जहार हरेर्जगत् ।
षट्पदस्य बृहत्पत्रं राजहंस इवाम्बुजम् ॥ ३
चकार जगतां राज्यं समाक्रान्तसुरासुरः ।
दन्ती निरस्तहंसौघो नलिन्यामलिनामिव ॥ ४
अथासावसुराधीशः कुर्वंस्त्रिभुवनेशताम् ।
कालेन सुषुवे पुत्रानङ्कुरानिव माधवः ॥ ५
तेऽवर्धन्ताचिरेणैव तेजस्यूर्जितबालकाः ।
दशार्कांशुशतानीव व्योमाक्रान्तिविलासिनः ॥ ६
प्रह्लादनामा बलवान्प्रधानात्मा बभूव ह ।
तेषां मध्ये महार्हाणां मणीनामिव कौस्तुभः ॥ ७
तेनाराजत पुत्रेण हिरण्यकशिपुर्भृशम् ।
सर्वसौन्दर्ययुक्तेन वसन्तेनेव वत्सरः ॥ ८
अथ पुत्रसहायोऽसौ बलकोशसमन्वितः ।
आजगाम मदं दैत्यस्त्रिगण्डगलितेभवत् ॥ ९
तत्तापाक्रान्तितापेन त्रिजगन्ति विकासिना ।
कल्पान्तसूर्यगणवन्नवयैव करश्रिया ॥ १०
अखिद्यन्तास्य तेनाथ सूर्येन्दुप्रमुखाः सुराः ।
दुर्विलासविलोलस्य बालस्येव स्वबन्धवः ॥ ११
प्रार्थयांचक्रिरेऽथाजं दैत्येन्द्रेभपतेर्वधे ।
न क्षमन्ते महान्तोपि पौनःपुन्येन दुष्क्रियाम् ॥ १२
ततः प्रलयपर्यस्तजगद्धर्घरजृम्भितम् ।
दिग्दन्तिदशनप्रख्यनखवज्रादिजृम्भितम् ॥ १३
स्थिरविद्युल्लताजालभासुरद्विजमण्डलम् ।
दशदिक्कोटरोद्भ्रान्तज्वलज्ज्वलनकुण्डलम् ॥ १४
समस्तकुलशैलेन्द्रपिण्डपीठोद्भटोदरम् ।
दोर्द्रुमाधूतनिर्धूतस्फुरद्ब्रह्माण्डखर्परम् ॥ १५
वदनोदरनिष्क्रान्तवातोत्सारितपर्वतम् ।
त्रिजगद्दहनोद्युक्तकोपकल्पाग्निगर्वितम् ॥ १६
सटाविकटपीनांसस्पन्दप्रेरितभास्करम् ।
रोमकूपलसद्वह्निपुञ्जपिञ्जरपर्वतम् ॥ १७
कुलाचलमहाकुड्यघटनोद्भटदिक्तटम् ।
सर्वावयवनिष्क्रान्तपट्टिशप्रासतोमरम् ॥ १८
नारसिंहं वपुः कृत्वा माधवोऽहन्महासुरम् ।

हिरण्यकशिपोर्वीर्यं प्रह्लादादिसुतोद्भवः ।
नृसिंहेन वधः शोकादौर्ध्वदेहिकमुच्यते ॥ १ ॥

इत्थं केवलं काकतालीयन्यायप्रवृत्तत्स्वविचाराच्छास्त्राचार्योपदेशानुगृहीताच्च ज्ञानोदयक्रमो निरूपितः । इदानीमुपासितेश्वरानुग्रहजन्याद्विचाराज्ज्ञानोदयप्रकारं वर्णयितुं प्रह्लादोपाख्यानमाचिख्यासुर्वसिष्ठस्तच्छ्रवणे राममवधापयति—अथेति । विज्ञानस्याभिगमे आभिमुख्येन प्राप्तौ । निष्प्रत्यूहप्राप्ताविति यावत् । तथाच भगवतैवोक्तम् 'जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम्' इति ॥ १ ॥ नारायणस्य पराक्रम इवेत्यर्थे पूर्वपदं लक्षणया वर्तते । उष्ट्रमुखः खरमुख इत्यत्रोष्ट्रशब्दस्तन्मुखसदृशार्थ इवेति बोध्यम् । इवार्थवृत्तिमध्यमपदलोपी वा बहुव्रीहिः ॥ २ ॥ नारायणपराक्रमत्वोपपादकं विशेषणमाक्रान्तभुवनाभोग इति । भुवनपदेन त्रीण्यपि भुवनानि गृह्यन्ते । स हिरण्यकशिपुर्हरेरिन्द्रादाच्छिद्य जगत्त्रिभुवनैश्वर्यं जहार । षट्पदस्य रात्रौ गृहभूतं प्रातर्विकासेन बृहत्पत्रमम्बुजं राजहंस इव सुरासुरशब्दस्तत्तदधिपतिपरः ॥ ३ ॥ नलिन्यां अलिनां भ्रमराणां राज्यं निरस्तहंसौघो दन्तीवेत्युपमानुरोधाज्जगदुद्वेजकता गम्यते ॥ ४ ॥ माधवो वसन्तकालः ॥ ५ ॥ तेजस्यूर्जिता वयसा बालकाः । दश दशसंख्याकानि अर्कस्यांशुशतानीव । व्योमाक्रान्तिराकाशव्याप्तिः सुरलोकाक्रमणं च तया विलासिनः ॥ ६ ॥ तेषां मध्ये प्रह्लादनामा प्रधानात्मा युवराजो बभूव । हेत्यैतिह्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥ त्रीणि गण्डोपलक्षितमुखाश्रितानि गलितानि मदधारा यस्य तथाविधो य इभस्तद्वत् । यद्यपि सप्त मदस्थानानि प्रसिद्धानि तथापि प्राधान्यात्त्रीण्युपात्तानि । 'उपाक्लिन्नगण्डगलितो यो गजः षष्टिहायनः' इत्यभियुक्तवचनात् षष्टिहायने भवदिति वा ॥ ९ ॥ विकासिना विजृम्भमाणेन । आक्रान्तिरास्कन्दनं तत्प्रयुक्तेन तापेन पीडनेन । नवया तरुणया नित्याभिनवया च करश्रिया किरणकान्त्या करग्रहणप्रयुक्तसंपदा च ॥ १० ॥ तेन आक्रान्तितापेन ॥ ११ ॥ पौनःपुन्येन पुनःपुनर्भावेन कृतां दुष्क्रियामपराधम् ॥ १२ ॥ ततस्तदनन्तरं माधवः प्रलयपर्यस्तेत्यादिविशेषणविशिष्टं नारसिंहं वपुः कृत्वा महासुरं हिरण्यकशिपुं अहन् इति सप्तमेन संबन्धः । प्रलये पर्यस्तं जगदिव घर्घरं ध्वनत् जृम्भितं गात्रविनमनं यस्य तत् । दिग्दन्तिदशनप्रख्यैर्नखैर्वज्रादिभिरिव जृम्भितं यत्र ॥ १३ ॥ स्थिराण्यचञ्चलानि विद्युल्लताजालानीव भासुराणि द्विजानां दन्तानां मण्डलानि यस्य । दिक्श्रोत्रकत्वाद्दशसु दिक्कोटरेषूद्भ्रान्तज्वलज्ज्वलनाः कुण्डलानीव यस्य ॥ १४ ॥ समस्तानां कुलशैलेन्द्राणां पिण्डपीठं पिण्डाकारसंस्थानमिवोद्भटं भीषणमुदरं यस्य । दोर्द्रुमाणामाधूतैः परिवर्तनैर्निर्धूतमतएव स्फुरत्संचलद्विदीर्यमाणं ब्रह्माण्डखर्परं यस्य ॥ १५ ॥ वदनेन उदरान्निष्क्रान्तैः श्वासवातैरुत्सारिताः पर्वता यस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ कुलाचलैरुत्खातैर्महाकुड्यस्य घटनायां रचनायामिव उद्भटानि उद्युक्तानि दिक्तटानि यत्र । सर्वावयवेभ्यो निष्क्रान्तानि पट्टिशप्रासतोमराण्यायुधविशेषा यस्य ॥ १८ ॥ तथाविधं नारसिंहं

लसत्कटकटारावं तुरङ्गममिव द्विपः ॥ १९
पौरमासुरमुद्भ्रान्तैर्ददाहेक्षणवह्निभिः ।
स सर्वभूतकल्पान्ते जगज्जालमिवानलः ॥ २०
नृसिंहमारुते तस्मिन्भृशं क्षोभमुपागते ।
विस्फूर्जितघनास्फोटैरेकार्णव इवाकुले ॥ २१
दुद्रुवुर्दानवौघास्ते दिग्ज्वलन्मशका इव ।
उपाययुरदृश्यत्वं दीपा इव गतत्विषः ॥ २२
अथ विद्रुतदैत्येन्द्रं दग्धान्तःपुरमण्डलम् ।
बभूव पातालतलं कल्पक्षुण्णजगत्समम् ॥ २३
अकालकल्पान्तविधौ हत्वा दैत्यं शनैर्विभौ ।
क्वापि याते समाश्वस्तसुरसंरम्भपूजिते ॥ २४
मृतशिष्टा दनुसुताः प्रह्लादपरिपालिताः ।
दग्धं तं देशमाजग्मुः सरः शुष्कमिवाण्डजाः ॥ २५
तत्र कालोचितां कृत्वा स्वनाशपरिदेवनाम् ।
और्ध्वदेहिकसत्कारं चक्रुः प्रेतेषु बन्धुषु ॥ २६
हृतबन्धुजनं प्लुष्टबन्धुबान्धवमण्डलम् ।
शनैराश्वासयामासुर्मृतशिष्टं स्वकं जनम् ॥ २७
चित्रार्पितोपमदुराकृतयो निरीहा
दीनाशया हि महताम्बुरुहोपमानाः ।
शोकोपतप्तमनसोऽसुरनायकास्ते
दग्धद्रुमा इव निरस्तविकारमासन् ॥ २८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० उपशमप्रकरणे प्रह्लादविश्रान्तौ हिरण्यकशिपुवधो नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ३१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथ दुःखपरीतात्मा हरिणा हतदानवे ।
प्रह्लादश्चिन्तयामास मौनी पातालकोटरे ॥ १
कोन्वस्माकमुपायः स्याद्य एवेहासुराङ्कुरः ।
तीक्ष्णाग्रो जायते तं तं भुङ्क्ते शाखामृगो हरिः ॥ २
न कदाचन पाताले दैत्या दोर्दण्डशालिनः ।
स्थिरा बभूवुरुद्भिन्नाः पद्मा इव हिमाचले ॥ ३
उत्पत्त्योत्पत्त्य नश्यन्ति भासुराकारघर्घराः ।
क्षीणप्रस्फुरितारम्भास्तरङ्गा इव वारिधेः ॥ ४
सबाह्याभ्यन्तरं कष्टं समग्रालोकहारिणः ।
रिपवः प्रौढिमायाता अपूर्वेतिमिरभ्रमाः ॥ ५
तमःप्रपूर्णहृदयाः संकुचत्पत्रसंपदः ।
सुहृदः खेदमायान्ति निशीथकमलाकराः ॥ ६
तातस्य मलिनैर्नूनं पादपीठोपमर्दकैः ।
सुरैर्विषय आक्रान्तो मृगैरिव महावनम् ॥ ७
निरुद्यमा गतश्रीका दीनाः प्रकटिताशयाः ।
बान्धवा न विराजन्ते पद्माः प्लुष्टदला इव ॥ ८
स्फुरन्त्यसुरवीराणां गृहेष्वविरतानिलैः ।

वपुः कृत्वेत्यर्थः । अहन् हतवान् । हन्तेर्लङि तिप इतो लोपे हल्ङ्यादिलोपः । लसत्कटकटारावमिति क्रियाविशेषणम् । तेन विदार्याहन्निति गम्यते । तुरंगमस्यापि द्विपेन विदारणं युद्धेषु प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥ आसुरं पौरं पुरवास्तव्यसर्वजन्तुं पुरोपकरणं च । ईक्षणवह्निभिर्नेत्रानलैः ॥ २० ॥ विस्फूर्जितसदृशैर्घनरास्फोटैर्बाहुध्वनिभिः । प्रलयपक्षे घनानां संवर्तमेघानामास्फोटैर्गर्जितैः । एकार्णवे जलप्रलये ॥ २१ ॥ दिक्षु ज्वलन्तो मशका इव ॥ २२ ॥ कल्पेन प्रलयकालेन क्षुण्णं चूर्णितं यज्जगत्तत्समम् ॥ २३ ॥ अकाले कल्पान्तविधानसदृशे युद्धे दैत्यं हिरण्यकशिपुं हत्वा समाश्वस्तैः सुरैः संरम्भेण आदरनिर्भरेण पूजिते विभौ नृसिंहे क्वापि वाचामगोचरे स्वपदे याते सति ॥ २४ ॥ अण्डजाः पक्षिणः ॥ २५ ॥ स्वानां बान्धवानां नाशप्रयुक्तां परिदेवनां विलापम् ॥ २६ ॥ प्लुष्टं दग्धं सप्राणं बन्धूनां तद्बान्धवानां च मण्डलं समूहम् ॥ २७ ॥ निरीहाश्चिन्तया निश्चेष्टाः अतएव चित्रार्पितोपमाः दुःखिता आकृतयो येषां ते प्रह्लादादयोऽसुरनायका दग्धा दग्धपत्रशाखा द्रुमा इव निरस्तविकारं निश्चेष्टं आसन् । स्थाणूनां वायुना चलनाभावः प्रसिद्धः ॥२८॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे हिरण्यकशिपुवधो नाम त्रिंशत्तमः सर्गः ॥३०॥

हरिविक्रमचिन्तात्र स्वजनक्षेमचिन्तनम् ।
प्रह्लादस्य हरेर्भक्त्या तद्भावश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

हता दानवा यस्मिंस्तथाविधे पातालकोटरे ॥ १ ॥ उपैतीत्युपायः सहायः । तीक्ष्णाग्रः संपत्पल्लवोद्गमक्षमो य एवासुरवृक्षाणामङ्कुरप्रायस्तेजस्वी जायते तं तं भुङ्क्ते । हरिपदस्य शाखामृगपदेन व्याख्यानमङ्कुरविनाशकत्वोपपादनार्थमधिक्षेपार्थं च ॥ २ ॥ उद्भिन्ना अङ्कुरिता वीर्यविकसिता वा ॥ ३ ॥ नश्यन्त्यसुरा इत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥ कष्टमिति खेदे । आलोक्यन्त इत्यालोका बाह्यराज्यादिसंपदः । आभ्यन्तरा उत्साहहर्षप्रसादसुखविश्रान्त्यादिसंपदश्च त एव आलोकाः प्रकाशास्तेषां हारिणोऽपहरणशीलाः । अतएव अपूर्वस्तिमिरभ्रमो येषु तथाविधा रिपवो देवाः प्रौढिमुत्कर्षम् ॥ ५ ॥ तमसा कश्मलान्धकारेण प्रपूर्णहृदयाः संकुचन्त्यः पत्रस्थानीयाः संपदो येषां तथाविधाः सुहृल्लक्षणा निशीथकमलाकराः खेदमायान्ति ॥ ६ ॥ मलिनैर्द्वेषकलुषैस्तातस्य प्रणामकाले पादपीठोपमर्दकैः सुरैर्विषयो देश आक्रान्तो नूनमिति वितर्के । महावनं सिंहवनम् ॥ ७ ॥ प्रकटिताशयाः ख्यापितहार्ददुःखाः । प्लुष्टदला ग्रीष्मदग्धपत्राः ॥८॥ अविरतैरनिलैरुत्पातवातैः कीर्यमाणा भस्मलक्षणा नीहाराः

धूसरा भस्मनीहारा धूपधूमभरा इव ॥ ९
हृतद्वारकपाटासु दैत्यान्तःपुरभित्तिषु ।
प्रभा मरकतस्येव जाता नवयवाङ्कुराः ॥ १०
त्रिलोकीनाभिनलिनीमत्तेभा दानवा अपि ।
देववद्दैन्यमायाताः किमसाध्यमहो विधेः ॥ ११
मनाक्चलति पर्णेऽपि दृष्टारिभयभीतयः ।
वध्वस्त्रस्यन्ति विध्वस्ता मृग्यो ग्रामगता इव ॥ १२
आसुरीकर्णपूरार्थं फुल्ला रत्नगुलुच्छकाः ।
नरसिंहकरालूनाः स्थाणुतामागता द्रुमाः ॥ १३
दिव्याम्बरलतापत्रा रत्नस्तबकदन्तुराः ।
पुनरारोपितास्तत्र नन्दने कल्पपादपाः ॥ १४
पुरा त्वमरबन्दीनामसुरैः संस्तुतं मुखम् ।
अद्य त्वसुरबन्दीनां सुरैरालोकितं मुखम् ॥ १५
मन्ये दानमहानद्यः सुरेभकटभित्तिषु ।
प्रवृत्तास्ता भविष्यन्ति शैलसानुष्विवापगाः ॥ १६
अस्माकमिभगण्डेषु दानदाहविभूतयः ।
लसन्ति मरुखण्डेषु संशुष्केष्विव धूलयः ॥ १७
विकासिसितमन्दारमकरन्दारुणानिलाः ।
ते मेरुशिखरैस्तुल्या दैत्या दुर्लभतां गताः ॥ १८
सुरगन्धर्वसुन्दर्यो दानवान्तःपुरोचिताः ।
अद्य मेरौ स्थितिं याता मञ्जर्य इव पादपे ॥ १९
कष्टं तात पुरंध्रीणां शुष्काम्बुरुहनीरसाः ।
विलासाः सुरनारीभिर्भर्त्स्यन्ते लास्यलीलया ॥ २०
पूर्वं यैरेव मत्तातश्चामरैरुपवीजितः ।
सहस्रनयनः स्वर्गे कष्टं तैरेव वीज्यते ॥ २१
इयमस्माकमप्यापदागता दैन्यदायिनी ।
तस्यैकस्य प्रसादेन दुष्पौरुषगतेर्हरेः ॥ २२
तद्दोर्वनघनच्छायालब्धविश्रान्तयः सुराः ।
न कदाचन तप्यन्ते हिमाद्रेरिव सानवः ॥ २३
शौरिशौर्याग्रशिखरसंश्रयेणाश्रितश्रियः ।
अस्मान्समुपरुन्धन्ति शुनः शाखामृगा इव ॥ २४
तेनासुरपुरंध्रीणां नित्यं मण्डनमण्डने ।
मुखपद्मे स्थितं बाष्पमब्जिनीनां हिमं यथा ॥ २५
शीर्णभिन्नलुठद्भित्तिर्जगज्जरठमण्डपः ।
अयं नीलमणिस्तम्भैस्तद्भुजैरेव धार्यते ॥ २६
स धर्ता सुरसैन्यस्य मज्जतो विपदर्णवे ।
क्षीरोदोदरमग्नस्य मन्दरस्येव कच्छपः ॥ २७
एते तातादयः सर्वे तेनैवासुरसत्तमाः ।
पातिताः क्षुब्धकल्पान्तवातेनेव कुलाचलाः ॥ २८
स एक एव संहारकर्मक्षमभुजानलः ।
सुरसार्थगुरुः श्रीमान्विषमो मधुसूदनः ॥ २९
दैत्यदोर्दण्डपरशोस्तस्य वीर्येण वीर्यवान् ।
दानवान्बाधते शक्रो बालकानिव मर्कटः ॥ ३०
दुर्जयः पुण्डरीकाक्षः प्रविमुक्तायुधोऽपि सन् ।
नासौ शस्त्रास्त्रविच्छेदैर्वज्रसारो विदीर्यते ॥ ३१
अभ्यस्ता बहवस्तेन सिथः प्रेरितपर्वताः ।
भीमाः समरसंरम्भाः सममस्मत्पितामहैः ॥ ३२
तासु तास्वतिघोरासु विततास्वतिराजिषु[1] ।
यो न भीत इदानीं स भयमेष्यति का कथा ॥ ३३
उपायमेकमेवेमं हरेराक्रमणे स्फुटम् ।

प्राक्तनधूपधूमभरा इव स्फुरन्ति ॥ ९ ॥ प्राङ्मरकतस्य प्रभा इव सांप्रतं यवानां नवाङ्कुरा जाताः ॥ १० ॥ त्रिलोक्या नाभिनलिनी मेरुस्तदुपमर्दे मत्तेभभूता अपि दानवाः प्राग्देवा इव दैन्यमायाताः । किमित्याक्षेपे । असाध्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ वध्वो दैत्यसीमन्तिन्यस्त्रस्यन्ति उद्विजन्ति ॥ १२ ॥ रत्नमया गुलुच्छकाः स्तबका येषां तथाविधा द्रुमा दिव्यवृक्षाः ॥ १३ ॥ दिव्यान्यम्बराणि येषु तथाविधा लताः शाखाः पत्राणि च येषाम् । रत्नस्तबकैर्दन्तुराः । 'दन्त उन्नत उरच्' । पुनरित्यनेन पूर्वं तत आनीता इति गम्यते ॥ १४ ॥ बन्दीनां बन्दीकृतस्त्रीणाम् । संस्तुतं सप्रशंसं दृष्टम् ॥ १५ ॥ दानानि मदधारास्तल्लक्षणा महानद्यः । मन्ये इति वितर्के ॥ १६ ॥ दानस्य मदस्य दाहस्तत्प्रयुक्ता विभूतयो भस्मानि ॥ १७ ॥ विकासिनां सितमन्दाराणां सपरागैर्मकरन्दैररुणा रञ्जिता अङ्गस्पर्शिनोऽनिला येषाम् । अतएव मेरुशिखरैस्तुल्याः ॥१८॥१९॥ लास्यलीलया नृत्येषु विडम्बनलीलया ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्माकं महाप्रभावाणामपि दुःखा पौरुषगतिः पराक्रमस्मरणमपि यस्य ॥ २२ ॥ तप्यन्ते वयमिव संतप्यन्ते ॥ २३ ॥ शौरेर्हरेः शौर्यं पराक्रमस्तदेव गिरेस्तरोर्वा शिखरस्याग्रमग्रशिखरं तत्संश्रयेण आश्रितश्रियः प्राप्तसंपदो देवा गिरितरुशिखरसंश्रयाः शाखामृगा मर्कटाः शुनः कुक्कुरानिवास्मान्बलवतोऽपि समुपरुन्धन्ति पाताले नियच्छन्ति ॥ २४ ॥ मण्डनानामलंकाराणामपि मण्डनभूते मुखपद्मे बाष्पमस्रं तेन शौरिशौर्येण हेतुना नित्यं स्थितम् । अब्जिनीनां मुखभूते पद्मे हिममवश्यायबिन्दुर्यथा यद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥ अर्थादसुरविक्रमैः शीर्णो विदारितोऽतएव लुठद्भित्तिर्जगल्लक्षणो जरठमण्डपो जीर्णालयो नीलमणिस्तम्भप्रायैस्तस्य शौरेर्भुजैरेव धार्यते अवष्टभ्यते ॥ २६ ॥ कच्छपः कच्छपावतारः स इव स शौरिर्धर्ता धारयिता ॥२७॥ ॥ २८ ॥ विषम आक्रमितुमशक्य इति यावत् ॥२९॥ दैत्यदोर्दण्डखण्डने परशुभूतस्य । यथा महामर्कटवीर्येण वीर्यवान्मर्कटो बालकान्बाधते तद्वत् ॥ ३० ॥ शस्त्रास्त्रकृतैर्विच्छेदैः खण्डनैः । वज्रादपि सारो दृढतरः ॥ ३१ ॥ प्रेरिताः क्षिप्ताः पर्वता यत्र तथाविधाः समरसंरम्भा युद्धकौशलविशेषा अस्मत्पितामहैः सह युक्त्या अभ्यस्ताः शिक्षिता इत्युत्प्रेक्षा ॥३२॥ भयमेष्यति इति का कथा, कः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आक्रमणे वशीकरणे ।

---

१. अरिराजिषु इति पाठो युक्तः.

मन्ये तद्व्यतिरेकेण विद्यते न प्रतिक्रिया ॥ ३४
सर्वात्मना सर्वधिया सर्वसंरम्भरंहसा ।
स एव शरणं देवो गतिरस्तीह नान्यथा ॥ ३५
न तस्मादधिकः कश्चिदस्ति लोकत्रयान्तरे ।
प्रलयस्थितिसर्गाणां हरिः कारणतां गतः ॥ ३६
अस्मान्निमेषादारभ्य नारायणमजं सदा ।
संप्रपन्नोऽस्मि सर्वत्र नारायणमयो ह्यहम् ॥ ३७
नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
नापैति मम हृत्कोशादाकाशादिव मारुतः ॥ ३८
हरिराशा हरिर्व्योम हरिरुर्वी हरिर्जगत् ।
अहं हरिरमेयात्मा जातो विष्णुमयो ह्यहम् ॥ ३९
अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलभाग्भवेत् ।
विष्णुर्भूत्वा यजेद्विष्णुमयं विष्णुरहं स्थितः ॥ ४०
हरिः प्रह्लादनामा यो मत्तो नान्यो हरिः पृथक् ।
इति निश्चयवानन्तर्व्यापकोऽहं च सर्वतः ॥ ४१
अनन्तमिदमाकाशमापूर्य विनतासुतः ।
कनकाङ्गो ममाङ्गानामयमासनतां गतः ॥ ४२
करशाखैकविश्रान्तसर्वहेतिविहंगमाः ।
नखांशुमञ्जरीकीर्णा महामरकतद्रुमाः ॥ ४३
इमे ते मृदुमन्दारदामदिग्धांसमण्डलाः ।
मन्दराघृष्टकेयूराश्चत्वारो मम बाहवः ॥ ४४
चलच्छशिकलापूरचारुचामरधारिणी ।
इयं मे पार्श्वगा लक्ष्मीः क्षीरोदकुहरोत्थिता ॥ ४५
हेलाविलुब्धभुवना त्रैलोक्यतरुमञ्जरी ।
इयं मे पार्श्वगा कीर्तिरचलामलभासिनी ॥ ४६
अनारतजगज्जालनवनिर्माणकारिणी[1] ।
इयं मे पार्श्वगा माया स्वेन्द्रजालविलासिनी ॥ ४७
इयं सा हेलयाक्रान्तत्रैलोक्यतरुखण्डिका ।
जया स्फुरति मे पार्श्वे लता कल्पतरोरिव ॥ ४८
इमौ मे नित्यशीतोष्णौ देवौ शीतांशुभास्करौ ।
प्रकटीकृतसंसारौ मुखमध्ये विलोचने ॥ ४९
ममेयमुत्पलश्यामा पीनाम्भोधरसुन्दरी ।
श्यामीकृतककुप्चक्रा देहदीप्तिर्विसर्पिणी ॥ ५०
अयं मम करे शङ्खः पाञ्चजन्यः स्फुरद्ध्वनिः ।
मूर्तं खमिव शब्दात्मा क्षीरोद इव संस्थितः ॥ ५१
अयं मे कर्णिकाकोशनिलीनब्रह्मषट्पदः ।
पद्मः करतले श्रीमान्स्वनाडीकुहरोद्भवः ॥ ५२
इयं मे रत्नचित्राङ्गी सुमेरुशिखरोपमा ।
हेमाङ्गदा गदा गुर्वी दैत्यदानवमर्दिनी ॥ ५३
अयं मे भास्कराकार[2] उद्यदंशुः सुदर्शनः ।
ज्वालाजटिलपर्यन्तपरिपाटलदिक्तटः ॥ ५४
अयं मे केतुमद्वह्निसुन्दरो ज्वलितोऽसितः ।
कुठारो दैत्यवृक्षाणां नन्दयन्नन्दकः स्थितः ॥ ५५
इदं मे शरधाराणां पुष्करावर्तकोपमम् ।
शार्ङ्गं धनुरहीन्द्राभमिन्द्रकार्मुकसुन्दरम् ॥ ५६
इमान्यहमनन्तानि जगन्ति जठरे चिरम् ।

प्रतिक्रिया तत्कृतपीडाप्रतीकारः ॥ ३४ ॥ कुतो न विद्यते तत्राह—सर्वात्मनेति । इह जगति सर्वात्मना सर्ववस्तुस्वभावेन सर्वधिया सर्वबुद्धिभेदेन सर्वसंरम्भरंहसा सर्वक्रियोद्योगेन च शरणार्थिनां स एव शरणं नान्यथा गतिरस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नन्वन्ये शरणं किं न स्युस्तत्राह—नेति ॥ ३६ ॥ इति निश्चित्य सर्वभावेन तत्प्रतिपत्तिं संकल्पयति—अस्मादिति । किं देशकालवस्तुभेदेन प्रपद्यसे नेत्याह—सर्वत्रेति । सर्वदेशकालवस्तुष्वहं नारायणमयः ॥ ३७ ॥ निरन्तरतत्प्रतिपत्तिधारणानुस्मरणजपसाधनं श्रौतं तन्मन्त्रमनुस्मृत्य निरन्तरं तज्जपं संकल्पयति—नमो नारायणायेति । सप्रणवोऽयं शुचेः शुद्धे देशादावेव जपार्हो न निरन्तरमिति निष्प्रणवोपादानम् । हृत्कोशादित्युक्तिर्मानसजपमुख्यताद्योतनार्था ॥ ३८ ॥ सर्वत्र नारायणमयो ह्यहमित्युक्तं विशदयति—हरिरिति । आशा दिशः । विष्णुमयो भावनेन विष्णुप्रायः । स्त्रीमयो जाल्म इतिवद्भावनाकृततद्भावलक्षणे प्राचुर्ये मयट् ॥ ३९ ॥ किमर्थमेवं कल्पयसि तत्राह—अविष्णुरिति । 'नाविष्णुः पूजयेद्विष्णुं नाशिवः पूजयेच्छिवम्' इति विध्यनुरोधादित्यर्थः ॥ ४० ॥ यो हरिः स एव प्रह्लादनामा । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । मत्तः प्रतीचश्चान्यो हरिः पृथक् आत्मान्तरभूतो नास्ति ॥ ४१ ॥ इदानीं हरेर्वाहनायुधाभरणशरीरादीनि स्वात्मनः कल्पयति—अनन्तमित्यादिना । आपूर्य स्थित इति शेषः । कनकमिवाङ्गं यस्य स्वर्णवर्ण इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ कराणां शाखास्वङ्गेषु एकविश्रान्ता नित्यविश्रान्ताः सर्वे हेतयश्चक्रगदानन्दकाद्यायुधलक्षणा विहङ्गमाः पक्षिणो येषाम् । नखकान्तिलक्षणमञ्जरीभिः कीर्णा अतएव महामरकतद्रुमभूताः । मृदुमन्दारदामदिग्धे अंसमण्डले मूलप्रदेशौ येषाम् । समुद्रमथनकाले मन्दरेणाघृष्टकेयूरा मम हरेश्चत्वार एते बाहव इति द्वयोरन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ हेलया अयत्नेनैव विलुब्धानि विलोभितानि श्रवणसस्पृहीकृतानि भुवनानि तत्स्था जना यया । अतएव त्रैलोक्यलक्षणतरोर्मञ्जरीव विराजमाना हरेः कीर्तिर्मूर्तिमती मे पार्श्वगा वर्तते ॥ ४६ ॥ पार्श्वगा पार्श्वान्तरे स्थिता जयानाम्नी लक्ष्मीसखी ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ देहदीप्तिः शरीरकान्तिः ॥ ५० ॥ क्षीरोद इव शुभ्र इति शेषः ॥ ५१ ॥ स्वस्य नाडीकुहरं नाभिस्तदुद्भवः । तथाच नाभिपद्ममेव कदाचित्करेण धार्यते कदाचिन्नाभाविति गम्यते ॥ ५२ ॥ हेमाङ्गदा हेमपिनद्धा गदा ॥ ५३ ॥ परितः पाटलवर्णानि दिक्तटानि यस्मात् । अनेनासुररुधिराक्तता गम्यते ॥ ५४ ॥ केतुमान् धूमरेखावान्वह्निरिव सुन्दरः । अतएवासितः । दैत्यवृक्षाणां कुठार इव च्छेत्ता । देवान् नन्दयन् नन्दको भगवत्खड्गः ॥ ५५ ॥ इन्द्रकार्मुकमिव सुन्दरं नानामणिचित्रम् ॥ ५६ ॥ सांप्रतं जातानि

१ जरज्जाल इत्यपि पाठः. २ भास्वराकार इति पाठः.

बिभर्मि जातनष्टानि वर्तमानान्यनेकशः ॥ ५७
इमौ मही मे चरणाविदं मे गगनं शिरः ।
इदं वपुर्मे त्रिजगदिमे मे कुक्षयो दिशः ॥ ५८
साक्षादयमहं विष्णुर्नीलमेघोदरद्युतिः ।
सुपर्णपर्वतारूढः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ५९
एते मत्तः पलायन्ते समग्रा दुष्टचेतसः ।
तार्णास्तरलसंचाराः पवनादिव राशयः ॥ ६०
अयं नीलोत्पलश्यामः पीतवासा गदाधरः ।
लक्ष्मीवान्गरुडारूढः स्वयमेवाहमच्युतः ॥ ६१
को मामेति विरुद्धात्मा त्रैलोक्यदहनक्षमम् ।
स्वनाशाय ततः क्षुब्धं कालाग्निं शलभो यथा ॥ ६२
इमे मे तैजसीं सृष्टिं ममाग्रस्थाः सुरासुराः ।
न शक्नुवन्ति संरोद्धुं चक्षुर्मन्दाः प्रभा इव ॥ ६३
इमं मामीश्वरं विष्णुं ब्रह्मेन्द्राग्निहरादयः ।
स्तुवन्त्यनन्तया वाचा बहुवक्त्रसमुत्थया ॥ ६४
अयं विजृम्भितैश्वर्यो जातोऽहमजिताकृतिः ।
सर्वद्वन्द्वपदातीतो महिम्ना परमेण हि ॥ ६५
त्रिभुवनभवनोदरैकमूर्ति
प्रसभविभिन्नसमस्तदुष्टसत्त्वम् ।
घनगिरितृणकाननान्तरस्थं
सकलभयापहरं वपुः प्रणौमि ॥ ६६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षो० उपशमप्रकरणे प्रह्लादनिर्वाणे नारायणीकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
प्रह्लाद इति संचिन्त्य कृत्वा नारायणीं तनुम् ।
पुनः संचिन्तयामास पूजार्थमसुरद्विषः ॥ १
वपुषो वैष्णवादस्मान्मा भून्मूर्तिः परावरा ।
अयं प्राणप्रवाहेण बहिर्विष्णुः स्थितोऽपरः ॥ २
वैनतेयसमारूढः स्फुरच्छक्तिचतुष्टयः ।
शङ्खचक्रगदापाणिः श्यामलाङ्गश्चतुर्भुजः ॥ ३
चन्द्रार्कनयनः श्रीमान्कान्तनन्दकनन्दनः ।
पद्मपाणिर्विशालाक्षः शार्ङ्गधन्वा महाद्युतिः ॥ ४
तदेनं पूजयाम्याशु परिवारसमन्वितम् ।
सपर्यया मनोमय्या सर्वसंभाररम्यया ॥ ५
तत एनं महादेवं पूजयिष्याम्यहं पुनः ।
पूजया बाह्यसंभोगमहत्या बहुरत्नया ॥ ६
प्रह्लाद इति संचिन्त्य संभारभरभारिणा ।
मनसा पूजयामास माधवं कमलाधवम् ॥ ७
रत्नौघपात्रपटलैश्चन्दनादिविलेपनैः ।
धूपैर्दीपैर्विचित्रैश्च नानाविभवभूषणैः ॥ ८
मन्दारमालावलनैर्हैमाब्जपटलोत्करैः ।
कल्पवृक्षलतागुच्छै रत्नस्तबकमण्डलैः ॥ ९
पल्लवैर्दिव्यवृक्षाणां नानाकुसुमदामभिः ।
किंकिरातैर्बकैः कुन्दैश्चम्पकैरसितोत्पलैः ॥ १०
कह्लारैः कुमुदैः काशैः खर्जूरैश्चूतकिंशुकैः ।
अशोकैर्मदनैर्बिल्वैः कर्णिकारैः किरातकैः ॥ ११

चिरनष्टानि चिरजातवर्तमानानि च । भविष्यतामप्युपलक्षणमेतत् ॥ ५७ ॥ इदानीं हरेर्विराड्रूपमपि स्वस्यैवेत्याह—इमाविति । मही मे इमौ चरणावित्यन्वयः । कुक्षय इति बहुत्वं दिग्बहुत्वाददितिः पाशानितिवत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तार्णा राशयः शुष्कतृणराशयः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ विरुद्धात्मा द्विषन् एति युद्धायागच्छति । य आगच्छति स यतः स्वनाशायैवागच्छति नान्यत्तदागमनफलमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ तैजसीं सृष्टिं तेजोज्वालाप्रसरं संरोद्धुं प्रशमयितुं सोढुं वा ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ अजितो विष्णुस्तदाकृतिः परमेण महिम्ना प्रभावेण परमार्थस्वभावेन च । 'एष नित्यो महिमा' इति श्रुतेः ॥ ६५ ॥ त्रिभुवनभवनमुदरे यस्य तथाविधैका मूर्तिर्यस्य तत् । घना मेघाः गिरयस्तृणानि काननानि चेत्येतदादि सर्ववस्तूनामान्तरे अधिष्ठानभावे स्थितं अतएव तत्त्वतः साक्षात्कारमात्रेण सकलभयापहरं वैष्णवं वपुर्विराड्रूपं देवतारूपं परब्रह्मात्मकं चाहमेवेति मां प्रणौमीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे नारायणीकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

विष्णोर्मानसपूजात्र बाह्यपूजाऽसुरैः सह ।
श्रुत्वा विस्मितदेवानां हरेः पृच्छा च वर्ण्यते ॥ १ ॥

स्वतनुं भावनया नारायणीं नारायणात्मिकां कृत्वा ॥ १ ॥ अस्मान्मया परिकल्पिताद्वैष्णवाद्वपुषोऽन्या परा समष्टिरूपा अवरा व्यष्टिदेवतारूपा वा मा भूत् किंत्वयमेव मद्रूपो विष्णुर्हृदयात्प्राणप्रवाहेण पुष्पाञ्जलिभावनया बहिरावाहितः सन् यावत्पूजाकालमपर इव स्थितः कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ स कीदृशस्तमाह—वैनतेयेति द्वाभ्याम् । स्फुरत् क्रियाज्ञानेच्छानुग्रहाख्यं शक्तिचतुष्टयं यस्य ॥ ३ ॥ कान्तेन नन्दकेन खड्गेन नन्दनः स्वजनानन्दनः ॥ ४ ॥ परिवारैः संकर्षणप्रद्युम्नादिव्यूहैः पार्षदैश्च समन्वितम् ॥ ५ ॥ महादेवं पूज्यं देवं स्वकुलदेवशिवाभिन्नं वा । बाह्यैः संभोगैः संभारैर्महत्या विस्तृतया ॥ ६ ॥ कमला लक्ष्मीस्तस्या धवं पतिम् ॥ ७ ॥ रत्नौघखचितानां पात्राणां पटलैः प्राप्तैरभिषेचनैरिति शेषः । नानाविभवैर्भूषणैरलंकारैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ किंकिरातादयो यथायोगं पुष्पजातिभेदा बोध्याः ॥ १० ॥ ११ ॥

कदम्बैर्बकुलैर्निम्बैः सिन्दुवारैः सयूथकैः ।
पारिभद्रैर्गुग्गुलीभिर्बिन्दुकैः पुष्पकोत्करैः ॥ १२
प्रियङ्गुपटलैः पाटैः पाटलैर्धातुपाटलैः ।
आम्रैराम्रातकैर्गव्यैर्हरीतकबिभीतकैः ॥ १३
शालतालतमालानां लताकुसुमपल्लवैः ।
कोमलैः कलिकाजालैः सहकारैः सकुङ्कुमैः ॥ १४
केतकैः शतपत्रैश्च तथैलामञ्जरीगणैः ।
सर्वसौन्दर्यसंमानैः स्वयमात्मार्पणैरपि ॥ १५
हरिं परमया भक्त्या जगद्विभवभव्यया ।
मनसा पूजयामास प्रह्लादोऽन्तःपुरे पतिम् ॥ १६
अथ देवगृहे तस्मिन्बाह्यार्थैः परिपूर्णया ।
पूजया पूजयामास दानवेशो जनार्दनम् ॥ १७
बहिर्द्रव्यैरनेनैव क्रमेण परमेश्वरम् ।
पुनःपुनः पूजयित्वा तुष्टिमान्दानवोऽभवत् ॥ १८
ततस्ततः प्रभृत्येव प्रह्लादः परमेश्वरम् ।
[1]तथैव प्रत्यहं भक्त्या पूजयामास पूर्णया ॥ १९
अथ तस्मिन्पुरे दैत्यास्ततः प्रभृति वैष्णवाः ।
सर्वे एवाभवन्भव्या राजा ह्याचारकारणम् ॥ २०
जगाम वार्ता गगनं देवलोकमथारिहन् ।
विष्णोर्द्वेषं परित्यज्य भक्ता दैत्याः स्थिता इति ॥ २१
देवा विस्मयमाजग्मुः शक्राद्याः समरुद्गणाः ।
गृहीता वैष्णवी भक्तिर्दैत्यैः किमिति राघव ॥ २२
क्षीरोदे भोगिभोगस्थं विबुधा विस्मयाकुलाः ।
जग्मुरम्बरमुत्सृज्य हरिमाहवशालिनम् ॥ २३
तत्रैनं दैत्यवृत्तान्तं कथयामासुरस्य ते ।
पप्रच्छुश्चैनमासीनमपूर्वाश्चर्यविस्मयम् ॥ २४

विबुधा ऊचुः ।

किमेतद्भगवन्दैत्या विरुद्धा ये सदैव ते ।
ते हि तन्मयतां याता मायेयमिति भाव्यते ॥ २५
क्व किलात्यन्तदुर्वृत्ता दानवा दलिताद्रयः ।
क्व पाश्चात्यमहाजन्मलभ्या भक्तिर्जनार्दने ॥ २६
प्राकृतो गुणवाञ्जात इत्येषा भगवन्कथा ।
अकालपुष्पमालेव सुखायोद्वेजनाय च ॥ २७
नोपपन्नं हि यद्यत्र तत्र तन्न विराजते ।
मध्ये काचकलापस्य महामूल्यो मणिर्यथा ॥ २८
यो यो यादृग्गुणो जन्तुः स तामेवैति संस्थितिम् ।
सदृशेष्वप्यजेषु श्वा न मध्ये रमते क्वचित् ॥ २९
न तथा दुःखयन्त्यङ्गे मज्जन्त्यो वज्रसूचयः ।
वैसादृश्येन संबद्धा यथैता वस्तुदृष्टयः ॥ ३०
यद्यत्र क्रमसंप्राप्तमुपपन्नमनिन्दितम् ।
तदेव राजते तत्र जलेऽम्भोजं नतु स्थले ॥ ३१
क्वाधमः प्राकृतारम्भो हीनकर्मरतिः सदा ।
वराको दानवो[1] हीनजातिर्भक्तिः क्व वैष्णवी ॥ ३२
कमलिनी परुषोषरभूगता
सुखयतीह यथा न दुराश्रया ।
दितिसुतोऽपि हि माधवभक्तिमा-
निति कथा न तथेश सुखाय नः ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विबुधवाक्यं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ सकुङ्कुमैः काश्मीरद्रवाक्तैः ॥ १४ ॥ सर्वैर्धूपदीपनैवेद्यताम्बूलदर्पणच्छत्रचामरनीराजनपुष्पाञ्जलिप्रदक्षिणानमस्कारादिभिः सौन्दर्ययुक्तैः संमानैरुपचारैः ॥ १५ ॥ जगति ये ये विभवाः प्रसिद्धास्तैस्तैरुपकरणीकृतैर्भव्यया भक्त्या पतिं जगत्पतिं स्वस्वामिनं वा ॥ १६ ॥ अथ मानसपूजानन्तरम् । तस्मिन्नन्तःपुरे स्थिते देवगृहे ॥ १७ ॥ अनेन मानसपूजोक्तेनैव क्रमेण ॥ १८ ॥ १९ ॥ **राजा** **हीति** । 'राज्ञि धार्मिणि धार्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः । तद्धर्ममनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥' इति न्यायादित्यर्थः ॥ २० ॥ वार्ता जगाम चारमुखादित्यर्थाद्गम्यते ॥ २१ ॥ किं कस्माद्गृहीतेति ॥ २२ ॥ अम्बरं अमरावतीम् ॥ २३ ॥ अस्य अस्मै हरये । एनं हरिम् ॥ २४ ॥ ते विरुद्धास्त्वां द्विषन्त इति यावत् । तन्मयतां त्वन्मयताम् ॥ २५ ॥ द्वेषाद्दलिताः अद्रयस्त्वद्भक्तदेवमुन्यावासा यैः ॥ २६ ॥ प्राकृतः पामरः । एषा कथा । औत्पातिकी अकालपुष्पमालेव ॥ २७ ॥ न उपपन्नं युक्तम् ॥ २८ ॥ ननु कश्यपवंश्यत्वाद्युष्मत्सदृशा एव ते इति चेद्गुणवैषम्यान्नेत्याशयेनाहुः—**यो य** इति । तामसस्तामसीं राजसो राजसीं सात्त्विकस्तु सात्त्विकीं संस्थितिमेतीति युक्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥ वैसादृश्येन अनौचित्येन । तथाच हरिणोक्तम्—'शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥' इति ॥ ३० ॥ क्रमो योग्यता तया संप्राप्तम् ॥ ३१ ॥ हीनजातिस्तामसयोनिः ॥ ३२ ॥ कमलिनी परुषायां तप्तायामूषरभुवि गता इति कथा यथा श्रोतॄन्न सुखयति तथा हे ईश, दितेः सुतः संततिरपि माधवे भक्तिमानिति । दुराश्रया अधमाश्रयविषया कथापि नः तथैव न सुखायेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे विबुधवाक्यं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

---

१ तयैव इत्यपि क्वचित्.

१ दानवस्तुच्छजातिः इति क्वचित्पाठः.

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

गर्जन्तमतिसंरब्धं सुरलोकमथारिहा ।
उवाच माधवो वाक्यं शिखिवृन्दमिवाम्बुदः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

विबुधा मा विषण्णाः स्थ प्रह्लादो भक्तिमानिति ।
पाश्चात्यं जन्म तस्येदं मोक्षार्होऽसावरिंदमः ॥ २
अत उत्तरमेतेन गर्भता दनुजन्मना ।
न कर्तव्या प्रदग्धेन बीजेनेवाङ्कुरक्रिया ॥ ३
गुणवान्निर्गुणो जात इत्यनर्थक्रमं विदुः ।
निर्गुणो गुणवाञ्जात इत्याहुः सिद्धिदं क्रमम् ॥ ४
आत्मीयानि विचित्राणि भुवनान्यमरोत्तमाः ।
प्रयात नासुखायैषा प्राह्लादी गुणितेह वः ॥ ५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा विबुधांस्तत्र क्षीरोदार्णववीचिषु ।
अन्तर्धानं ययौ देवस्तटतापिच्छगुच्छवत् ॥ ६
सोऽपि संपूजितहरिः सुरौघो व्रजदम्बरम् ।
पुनर्मन्दरनिर्धूतात्कणजालमिवार्णवात् ॥ ७
प्रह्लादं प्रति गीर्वाणास्ततः स्निग्धत्वमाययुः ।
महान्तो यत्र नोद्विग्नास्तत्र विश्वासवन्मनः ॥ ८
प्रत्यहं पूजयामास देवदेवं जनार्दनम् ।
मनसा कर्मणा वाचा प्रह्लादो भक्तिमानिति ॥ ९
अथ पूजापरस्यास्य समवर्धन्त कालतः ।
विवेकानन्दवैराग्यविभवप्रमुखा गुणाः ॥ १०
नाभ्यनन्ददसौ भोगपूगं शुष्कमिव द्रुमम् ।
न चारमत कान्तासु मृगो लोकमहीष्विव ॥ ११
न रेमे लोकचर्यासु शास्त्रार्थकथनादृते ।
न जायते रतिस्तस्य हृदये स्थल इवाब्जिनी ॥ १२
न विशश्राम चेतोऽस्य भोगरोगानुरञ्जने ।
मुक्ताफलमसंश्लिष्टं मुक्ताफल इवामले ॥ १३
त्यक्तभोगादिकलनं विश्रान्तिमनुपागतम् ।
चेतः केवलमस्यासीद्दोलायामिव योजितम् ॥ १४
प्राह्लादीं तां स्थितिं विष्णुर्देवः क्षीरोदमन्दिरात् ।
विवेद सर्वगतया धिया परमकान्तया ॥ १५
अथ पातालमार्गेण विष्णुराह्लादिताग्रतः ।
पूजादेवगृहं तस्य प्रह्लादस्य समाययौ ॥ १६
विज्ञायाभ्यागतं देवं पूजया द्विगुणेद्धया ।
दैत्येन्द्रः पुण्डरीकाक्षमादरात्पर्यपूजयत् ॥ १७
पूजागृहगतं देवं प्रत्यक्षावस्थितं हरिम् ।
प्रह्लादः परमप्रीतो गिरा तुष्टाव पुष्टया ॥ १८

प्रह्लाद उवाच ।

त्रिभुवनभवनाभिरामकोशं
सकलकलङ्कहरं परं प्रकाशम् ।
अशरणशरणं शरण्यमीशं
हरिमजमच्युतमीश्वरं प्रपद्ये ॥ १९

हरिभक्त्यात्र दैत्यस्य विवेकादिगुणोदयः ।
हरिं प्रसन्नं दृष्ट्वाग्रे स्तवश्चैवोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

अनुचितदर्शनादतिसंरब्धं कुपितमतएव गर्जन्तं प्रागुक्तप्रकारेण उच्चैराक्रुश्य पृच्छन्तं सुरलोकमथ माधव उवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥ स्वत एव बलिनो दैत्यास्त्वद्भक्त्याप्युपस्कृता बलवत्तरा भविष्यन्ति कुतो न विषादस्तत्राह—मोक्षार्ह इति । यतो मोक्षार्हस्ततो न वस्तुच्छं राज्यसुखं स वाञ्छतीत्यर्थः ॥२॥ एतेन दनुजन्मना अतोऽस्माज्जन्मन उत्तरकालं गर्भता मातृगर्भे वसतिर्न कर्तव्या ॥३॥ देवैरुक्तं तस्य भगवद्भक्त्यनौचित्यदोषं परिहरति—गुणवानिति । जातश्चेति[1] शेषः । अनर्थक्रमं अनर्थपर्यवसितं पुरुषार्थविघातकं च क्रमं विदुः आहुश्च विद्वांसः ॥ ४ ॥ प्राह्लादी प्रह्लादसंबन्धिनी मद्भक्त्यादिगुणिता वः असुखाय न ॥ ५ ॥ तटोत्पन्नतापिच्छस्य नीलं गुच्छं यथा उन्नतासु वीचिषु व्यवधानादन्तर्धानं याति तद्वत् ॥ ६ ॥ पूर्वमम्बरादर्णवे पतितं कणजालं मन्दरनिर्धूतादर्णवात्पुनरम्बरमिव ॥ ७ ॥ स्निग्धत्वं सौहृदम् । यत्र यस्मिन्पुरुषे विषये वा महान्तः स्वपूज्याः पित्राचार्यादयो नोद्विग्नास्तत्र तस्मिन्बालानामपि मनो विश्वासवत्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ आनन्दो यथाप्राप्तेन संतोषः ॥ १० ॥ लोकमहीषु जनाकीर्णभूमिष्विव ॥ ११ ॥ लोकचर्यासु अशास्त्रीयलोकवृत्तेषु । हृदये दर्शनार्हे समाजोत्सवादिकौतुके ॥१२॥ भोगरूपाणां रोगाणां विषयापथ्यसेवनेनानुकूलाचरणे । असंश्लिष्टमग्रथितमच्छिद्रितं वा ॥१३॥ कथं तर्हि चेत आसीत्तदाह—त्यक्तेति । दोलायां योजितमिव नैकतरभागविश्रान्तमन्तरालालम्बीत्यर्थः ॥ १४ ॥ परमकान्तया शुद्धसत्त्वात्मिकया धिया ज्ञानशक्त्या विवेद विदितवान् ॥ १५ ॥ आह्लादिता भक्ताह्लादकर्ता । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः सर्वानन्दकर्ता वा । पूजादेवगृहं गत्वा प्रह्लादस्य अग्रतः समाययौ ॥ १६ ॥ द्विगुणेनोपकरणोपचारेण इद्धया दीप्तया ॥ १७ ॥ पुष्ट्या हर्षोपचितया ॥ १८ ॥ त्रिभुवनस्य यद्भवनं सुरक्षितस्थितिस्तदनुकूलमभिरामं कोशगृहम् । स्वान्तःस्थितत्रिभुवनस्य स्वेनैव पालनात् । सकलस्य बाह्याभ्यन्तरस्य कलङ्कस्य तमसः हरं अपहर्तारम् । परं सूर्यचन्द्राग्निवाक्करणप्रकाशेभ्योऽप्युत्कृष्टं स्वयंज्योतिः प्रकाशम् । न विद्यतेऽन्यच्छरणं येषां ते अशरणास्तेषां शरणं रक्षकम् । अविनाशित्वाच्छरण्यं शरणार्हम् । ईशं सर्वशक्तिसंपन्नम् । अतएव रजसा अजं सत्त्वेनाच्युतं तमसा चेश्वरं सर्वदुःखहरत्वाद्धरिं त्वां

---

१ चेदिति इत्यपि पाठः.

कुवलयदलनीलसंनिकाशं
शरदमलाम्बरकोटरोपमानम्।
भ्रमरतिमिरकज्जलाञ्जनाभं
सरसिजचक्रगदाधरं प्रपद्ये ॥ २०

विमलमलिकलापकोमलाङ्गं
सितदलपङ्कजकुड्मलाभशङ्खम्।
श्रुतिरणितविरिञ्चिचञ्चरीकं
स्वहृदयपद्मदलाश्रयं प्रपद्ये ॥ २१

सितनखगणतारकावकीर्णं
स्मितधवलाननपीवरेन्दुबिम्बम्।
हृदयमणिमरीचिजालगङ्गं
हरिशरदम्बरमाततं प्रपद्ये ॥ २२

अविरलकृतसृष्टिसर्वलीनं
सततमजातमवर्धनं विशालम्।
गुणशतजरठाभिजातदेहं
तरुदलशायिनमर्भकं प्रपद्ये ॥ २३

नवविकसितपद्मरेणुगौरं
स्फुटकमलावपुषा विभूषिताङ्गम्।
दिनशमसमयारुणाङ्गरागं
कनकनिभाम्बरसुन्दरं प्रपद्ये ॥ २४

दितिसुतनलिनीतुषारपातं
सुरनलिनीसततोदितार्कबिम्बम्।
कमलजनलिनीजलावपूरं
हृदि नलिनीनिलयं विभुं प्रपद्ये ॥ २५

त्रिभुवननलिनीसितारविन्दं
तिमिरसमानविमोहदीपमग्र्यम्।
स्फुटतरमजडं चिदात्मतत्त्वं
जगदखिलार्तिहरं हरिं प्रपद्ये ॥ २६

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इति गुणबहुलाभिर्वाग्भिरभ्यर्चितोऽसौ
हरिरसुरविनाशः श्रीनिषण्णांसदेशः।
जलद इव मयूरं प्रीतिमान्प्रीयमाणं
कुवलयदलनीलः प्रत्युवाचासुरेन्द्रम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे नारायणागमनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

श्रीभगवानुवाच।

वरं गुणनिधे दैत्यकुलचूडामहामणे।
गृहाणाभिमतं भूयो जन्म दुःखोपशान्तये ॥ १

प्रह्लाद उवाच।

सर्वसंकल्पफलद सर्वलोकान्तरस्थित।
यदुदारतमं वेत्सि तदेवादिश मे विभो ॥ २

प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ १९ ॥ कुवलयदलेनोत्पलेन नीलमणिना च संनिकाशं समानकान्तिम् ॥ २० ॥ अलिकलापमिव कोमलानि सुन्दराण्यङ्गानि यस्य। सितदलपङ्कजस्य पुण्डरीकस्य कुड्मलमिव आभातीति सितदलपङ्कजकुड्मलाभः शङ्खो यस्य। श्रुतय एव रणितानि गुञ्जारवा यस्य तथाविधो विरिञ्चिनामा चञ्चरीको नाभिपद्मे भृङ्गो यस्य। स्वानां स्वभक्तानां हृदयपद्मदलान्याश्रय आधारो यस्य तम् ॥२१॥ हरिलक्षणं शरदम्बरं शरत्कालाकाशं प्रपद्ये। शरदम्बरत्वोपपादनाय विशिनष्टि—**सितनखे**त्यादि। स्मितेन धवलमाननलक्षणं पीवरं पूर्णमिन्दुबिम्बं यस्य। हृदयमणिः कौस्तुभस्तन्मरीचिजालान्येव गङ्गा मन्दाकिनी यत्र ॥२२॥ अविरला निबिडा कृता सृष्टिः सर्वाप्यसंबाधं लीना निविष्टा यस्मिन्। स्वयं तु सततमजातमनुत्पन्नमत एवाऽवर्धनं वृद्ध्यादिविकारशून्यम्। कथं तस्य देहित्वं तत्राह—**गुणे**ति। सत्त्वादिमायागुणप्रयुक्तैर्गुणशतैरनन्तकल्याणगुणैर्जरठोऽतिचिरंतनोऽभिजातः सुन्दरो देहो यस्य तथाविधम्। प्रलयकाले वटतरुदले शायिनमर्भकं प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २३ ॥ नवविकसितस्य नाभिपद्मस्य रेणुभिर्गौरं पीतमर्थादुदरदेशे। स्फुटेन प्रकाशमानेन कमलाया लक्ष्म्या वपुषा विभूषितमङ्गं वक्षो वामोरुर्वा यस्य। दिनशमसमयः सायंकाल इवारुणो रक्तचन्दनकाश्मीराद्यङ्गरागो यस्य ॥ २४ ॥ कमलजो ब्रह्मा तन्नलिन्या जलेनावपूर्यत इति जलावपूरस्तडागस्तद्रूपम्। हृदि प्रसिद्धा नलिनी हृत्पद्ममिति यावत् ॥ २५ ॥ त्रिभुवननलिन्याः सिते अरविन्दे करे यस्य सूर्यस्य तथाभूतम्। अतएव तिमिरसमानस्य विमोहस्य दीपम्। अग्र्यं श्रेष्ठम्। किं भौतिकप्रकाशोऽसौ नेत्याह—**स्फुटतर**मिति। स्फुटतरं नित्यस्वप्रकाशमतएवाजडं चिद्रूपमात्मतत्त्वमतएव साक्षात्कारमात्रेण जगतां जगद्गतजीवानामखिलार्तिहरम् ॥ २६ ॥ इति उक्तप्रकाराभिर्गुणैर्बहुलाभिः स्तुतिवाग्भिरभ्यर्चितः। श्रिया निषण्ण आलिङ्गितोंऽसदेशो यस्य तथाविधो हरिर्जलदो मयूरमिव असुरेन्द्रं प्रह्लादं प्रत्युवाच ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे नारायणागमनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

हरेर्वरादिह प्राप्य प्रह्लादः सुविचारणाम्।
निरस्यानात्मवर्गं स्वमपश्यच्चित्सदद्वयम् ॥ १ ॥

हे दैत्यकुलचूडामहामणे, त्वं वरं गृहाण ॥ १ ॥ सर्वेषां लोकानां प्राणिनामन्तरे हृदये स्थित। उदारतमं सर्वकार्पण्यनिवारकमिति यावत्। आदिश आज्ञापयेति विनयोक्त्या याचनम्

श्रीभगवानुवाच ।
सर्वसंभ्रमसंशान्त्यै परमाय फलाय च ।
ब्रह्मविश्रान्तिपर्यन्तो विचारोऽस्तु तवानघ ॥ ३
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्युक्त्वा दितिपुत्रेन्द्रं विष्णुरन्तरधीयत ।
कृतघर्घरनिर्ह्रादस्तरङ्गस्तोयधेरिव ॥ ४
विष्णावन्तर्हिते देवे पूजायां कुसुमाञ्जलिम् ।
पाश्चात्यं दानवस्त्यक्त्वा मणिरत्नपरिष्कृतम् ॥ ५
पद्मासनस्थोऽतिमुदा ह्युपविश्य वरासने ।
स्तोत्रपाठविधावन्तश्चिन्तयामास चेतसा ॥ ६
विचारवानेव भवान्भवत्विति भवारिणा ।
देवेनोक्तोऽस्मि तेनान्तः करोम्यात्मविचारणम् ॥ ७
किमहं नाम तावत्स्यां योऽस्मिन्भुवनडम्बरे ।
वच्मि गच्छामि तिष्ठामि प्रयत्नेनाहरामि च ॥ ८
जगत्तावदिदं नाहं सवृक्षतृणपर्वतम् ।
यद्बाह्यमलमत्यन्तं तत्स्यां कथमहं किल ॥ ९
असन्नभ्युदितो मूकः पवनैः स्फुरितः क्षणम् ।
कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः ॥ १०
जडया कर्णशष्कुल्या कल्प्यमानः क्षणक्षयी ।
शून्याकृतिः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः ॥ ११
त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्यमप्राप्यमप्यथ ।
चित्प्रसादोपलब्धात्मस्पर्शनं नास्म्यचेतनम् ॥ १२
बद्धात्मा जिह्वया तुच्छो लोलया लोलसत्तया ।
स्वल्पस्पन्दो द्रव्यनिष्ठो रसो नाहमचेतनः ॥ १३
दृश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयिक्षणविनाशिनोः ।
केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनम् ॥ १४
नासयाप्यन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः ।
पेलवोऽनियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ॥ १५
निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ।
शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः ॥ १६
चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेषोऽवभासकः ।
सबाह्याभ्यन्तरव्यापी निष्कलामलसन्मयः ॥ १७
अनेन चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः ।
सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनोत्तमतेजसा ॥ १८
आ इदानीं स्मृतं सत्यमेतत्तदखिलं मया ।
निर्विकल्पचिदाभास एष आत्मास्मि सर्वगः ॥ १९
अनेनैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः ।
तेजसान्तःप्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥ २०
अनेनैताः [2]स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियपङ्क्तयः ।
सर्वगेन निदाघेन यथा मरुमरीचिकाः ॥ २१
अनेनैतत्पदार्थानां वस्तुत्वं प्रतिपाद्यते ।
शुक्लादिगुणवत्त्वं स्वं प्रदीपेनेव वाससाम् ॥ २२
असावेव हि भूतानां सर्वेषामेव जाग्रताम् ।
सर्वानुभविताभूमिरात्मा मुकुरवत्स्थितः ॥ २३

॥ २ ॥ एवं प्रार्थितो विष्णुः स्वविचारोत्पन्नब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारविश्रान्तिमन्तरेण नात्यन्तिककार्पण्यनिवृत्तिरिति मन्यमानस्तदनुरूपं वरं दिशति—**सर्वे**ति । सर्वसंभ्रमसंशान्तिरात्यन्तिकानर्थनिवृत्तिः । परमं फलं निरतिशयानन्दावाप्तिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ वरासने उपविश्य पद्मासनस्थः संस्तोत्रपाठविधानकाले अन्तर्वक्ष्यमाणप्रकारेण चिन्तयामास ॥ ६ ॥ भवः संसारस्तदरिणा तन्निवारकेण । तेन हेतुना ॥ ७ ॥ तत्र सर्वस्य दृश्यस्यात्मार्थत्वादात्मन एव प्राधान्यं निश्चित्य स एवास्मिन् कः स्यादिति विचारयति—**किमहमित्यादिना** । **प्रयत्नेन** सर्वोद्योगेन । आहरामि विषयानुपभुञ्जे ॥ ८ ॥ तत्र देहाद्बाह्यं तावन्नात्मेत्याह—**जगदि**ति ॥ ९ ॥ देहोऽपि नाहमित्याह—**असन्नि**ति । मूकोऽनभिज्ञत्वादेव वक्तुमसमर्थः । पवनैः प्राणवायुभिः क्षणं स्वसंचारक्षणे स्फुरितः संचलितः ॥ १० ॥ एवं शब्दादिविषया अपि नात्मेत्याह—**जडये**त्यादिना । जडया अचिद्रूपया कल्प्यमानस्तारो मन्द्रः पदं वाक्यमित्यादिभेदैः समर्थ्यमानः । क्षयित्वादेव शून्याकृतिः । शून्यादाकाशाद्भवतीति भवः । यद्यप्याकाशो न शून्यस्वभावस्तथाप्यात्मसत्तातः पृथक्करणे निःस्वरूप इति शून्यत्वोक्तिः ॥११॥ प्राप्यमप्राप्यमपि कदाचित्प्राप्यम् । स्पर्शनं उष्णत्वादि । न नित्यप्राप्तस्वभाव आत्मा भवितुमर्हतीति भावः ॥ १२ ॥ लोलसत्तया अनित्यया लोलया चलया जिह्वया बद्धात्मा संबद्धस्वभावो रसनेन्द्रियाधीनसिद्धिक इति यावत् । स्वल्पो जिह्वाग्रात्कण्ठपर्यन्तः स्पन्द आस्वादप्रसरो यस्य ॥ १३ ॥ दृश्ये द्रव्ये दर्शने चक्षुषि च लीनं तदुभयाधीनसिद्धिकमिति यावत् । क्षणविनाशिनोरनित्ययोः । केवले द्रष्टरि उपभोगजननेन क्षीणमुपक्षीणम् ॥ १४ ॥ अन्धवज्जडया अप्रकाशया । नासया घ्राणेन्द्रियेण । कालेनान्यथा परिणामादनियताकारः ॥ १५ ॥ शब्दाविषयाणामनात्मत्ववचनं वचनादानादीनामपि समानं सत्सर्वत्र त्रिपुटीनां न्यायसाम्यादनात्मत्वोपलक्षणम् । तेनाहंकारमनोबुद्धिचित्तत्रिपुट्या अप्यनात्मत्वेन निरासे शुद्धचिन्मात्रमेवात्मा परिशिष्ट इत्याशयेनाह—**निर्मम** इति ॥ १६ ॥ चेतनपदेन चेतनावतो जडांशस्यापि ग्रहणं माभूदिति तत्परिशोधायाह—**चेत्ये**ति । सन्मयः सन्मात्रः ॥ १७ ॥ इत्थं त्वंपदार्थं परिशुद्धं विचार्य तन्मुखेनैव तत्पदार्थमपि परिशोध्यावधारयितुमुपक्रमते—**अनेने**त्यादिना । अन्यनिरपेक्षत्वादुत्तमतेजसा चेतनेन दीपेन ॥ १८ ॥ निर्विकल्पो वियदादिविकल्पशून्यश्चिल्लक्षण आभासः प्रकाश एष आत्मास्मीति अनात्मेश्वरनिरासः ॥ १९ ॥ अग्निभूता अङ्गारकणपङ्क्तयो यथेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥२१॥ सर्वपदार्थानां स्फूर्तिरिव सत्ताप्येतदधीनैवेत्याह—**अनेने**ति । सत्तोपपादने प्रदीपदृष्टान्तः स्फूर्तिसत्तयोरभेदद्योतनार्थः ॥ २२ ॥ जाग्रतां सचेतसामिति यावत् । सर्वासामनुभव एषामस्तीत्यनुभविनो देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादयस्तद्भावानां

१ पङ्क्तय इत्यपि पाठः. २ स्फुररितः इति पाठः.

तस्यैकस्याविकल्पस्य चिद्दीपस्य प्रसादतः ।
उष्णोऽर्कः शिशिरश्चन्द्रो घनोऽद्रिर्विद्रुतं पयः ॥ २४
सातत्येनानुभूतानां सर्वेषां च जगत्स्थितौ ।
एतत्कारणमाद्यं तत्कारणं नास्य विद्यते ॥ २५
सातत्येनानुभूतानां पदार्थानाममेन तत् ।
पदार्थत्वमुदेत्युच्चैः प्रतापेनेव तप्तता ॥ २६
अनाकारात्कारणाच्च सर्वकारणकारणात् ।
एतस्मादिदमुत्पन्नं जगच्छैत्यं हिमादिव ॥ २७
ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राणां कारणानां जगत्स्थितौ ।
एतत्कारणमाद्यं तत्कारणं नास्य विद्यते ॥ २८
चिच्चेत्यद्रष्टृदृश्यादिनामभिर्वर्जितात्मने ।
स्वयं सकृद्विभाताय महामस्मै नमो नमः ॥ २९
एतस्मिन्सर्वभूतानि निर्विकल्पचिदात्मनि ।
गुणभूतानि भूतेशे तिष्ठन्ति विविशन्ति च ॥ ३०
यत्किलानेन कलितं चेतनेनान्तरात्मना ।
तत्तद्भवति सर्वत्र नेतरत्सदपि स्थितम् ॥ ३१
यच्चिता कलितं किंचित्तदाप्नोति निजं पदम् ।
यच्चिताकलितं नेह तत्सदप्यन्तमागतम् ॥ ३२
इमे घटपटाकाराः पदार्थशतपङ्क्तयः ।
जागत्यो विपुलादर्शे ह्यस्मिन्व्योमनि बिम्बिताः ॥ ३३
एतद्वृद्धं वृद्धतरे क्षयि क्षयिणि जायते ।
पदार्थे सदसच्चापि प्रतिबिम्बार्कवत्स्थितम् ॥ ३४
अदृश्यं सर्वभूतानां प्राप्यं गलितचेतसाम् ।
एतत्तद्दृश्यते सद्भिः परं व्योमातिनिर्मलम् ॥ ३५
इयमभ्युदयं याति नानादृश्यसुमञ्जरी ।
आचारचञ्चरीकाढ्या एतस्मात्कारणद्रुमात् ॥ ३६
अस्मादियमुदेत्युच्चैः संसाररचनाचला ।
विचित्रतरुगुल्माढ्या शैलादिव वनावली ॥ ३७
सर्वेषामविभिन्नोऽसौ त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् ।
ब्रह्मादीनां तृणान्तानां चिदात्मा संप्रकाशकः ॥ ३८
एकोऽसावहमाद्यन्तरहितः सर्वगाकृतिः ।
चराचराणां भूतानामन्तः स्वानुभवः स्थितः ॥ ३९
अस्य तस्य ममेमानि स्थावराणि चराणि च ।
परिसंख्यादिहीनानि शरीराणि बहूनि च ॥ ४०
एकोऽसावनुभूत्यात्मा स्वानुभूतिवशात्स्वयम् ।
सर्वदृग्द्रष्टृदृश्यत्वात्सहस्रकरलोचनः ॥ ४१
एषोऽसावहमाकाशे सूर्यदेहेन चारुणा ।
विहरामीतरेणापि वायुदेहेन वायुना ॥ ४२
ममैतद्वपुरानीलं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
सर्वसौभाग्यसीमान्तं ह्यस्मिञ्जगति वल्गति ॥ ४३
अहमस्मिन्समुद्भूतः पद्मासनगतः सदा ।
निर्विकल्पसमाधिस्थः परां निर्वृतिमागतः ॥ ४४
अहं त्रिनेत्रयाऽऽकृत्या गौरीवक्त्राब्जषट्पदः ।
सर्गान्ते संहरामीदं कूर्मोऽङ्गपटलं यथा ॥ ४५
अहमिन्द्रेण रूपेण त्रिलोकीमखिलामिमाम् ।
पालयामि क्रमप्राप्तां मठिकामिव तापसः ॥ ४६

अनुभवितानामनुभवानां भूमिः परं विश्रान्तिस्थानम् । यथा मुकुरः सर्ववस्तुप्रतिबिम्बविश्रान्तिभूस्तद्वत् ॥ २३ ॥ पदार्थानां स्वभाववैचित्र्याण्यप्येतदधीनसिद्धिकानीत्याह—**तस्ये**ति । घनः कठिनः । विद्रुतं द्रवम् ॥ २४ ॥ सातत्येन 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप:' इत्यादिक्रमेण श्रुतिप्रत्यक्षादिना अनुभूतानां सर्वेषां पदार्थानां जगति उत्पत्त्यादिव्यवस्थितौ एतदाद्यं कारणम् । तनोतीति तत् सद्रूपेण सर्वकार्यव्यापकम् ॥ २५ ॥ तत् प्रसिद्धं वियदादिपदार्थत्वम् । प्रतापेन ग्रीष्मार्कतापेन भूम्यादेस्तप्ततेव ॥ २६ ॥ परमार्थतोऽनाकारात्कारणत्वाद्याकारशून्यात् अविद्यया कारणभूताच्च सर्वेषां ब्रह्मादिकारणानां कारणादेतस्मात्प्रत्यग्रूपाद्ब्रह्मण इदं जगदुत्पन्नम् ॥ २७ ॥ सर्वकारणकारणादित्येतद्विवृणोति—**ब्रह्मविष्ण्व**ति ॥ २८ ॥ सकृद्विभाताय नित्यस्वप्रकाशाय ॥ २९ ॥ कारणत्वात्सर्गहेतुत्ववत्स्थितिप्रलयहेतुत्वमप्यस्यैवेत्याह—**एतस्मिन्नि**ति । गुणभूताःप्रधानभूतानि गुणवदपृथक्सत्ताकानि वा विविशन्ति प्रविशन्ति । तथाच 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मलक्षणस्यास्मिन्नेव समन्वय इत्यर्थः ॥ ३० ॥ कारणे सूक्ष्मरूपेण स्थितमिदानीं सद्वर्तमानमपि यदनेनेश्वरेण चेतनेनान्तरात्मनोत्तरक्षणेऽस्त्विति कलितं संकल्पितं तत्तद्भवत्युत्तरक्षणे नेतरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कलितं स्वीयसत्तास्फूर्तिप्रदानेनोज्जीवितम् । निजं घटोऽस्तीत्यादिव्यवहारपदम् । अन्तमसत्त्वलक्षणं नाशमागतं प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ एवं वृद्ध्यादिभावविकारा अप्येतस्मिन्नेवाध्यस्ता इत्याह—**एतदि**ति । यथा प्रतिबिम्बार्के क्षयवृद्धी तद्रूपेण स्थिते बिम्बे एवाध्यस्ते अन्यवृत्तितयेव विभाव्येते तद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सर्वेषां भूतानामज्ञानाम् । गलितचेतसां दृश्यमिति वक्तव्ये प्राप्यमित्युक्तिर्दर्शनप्राप्त्योर्भेदाभावद्योतनायेत्याशयेन व्याचष्टे—**एतत्तदि**ति ॥ ३५ ॥ ये तु कारणस्यैकदेशे परिणामो जगदिति कल्पयन्ति तेषां कल्पनाप्यस्मिन्नेव नान्यत्रेत्याशयेनाह—**इयमि**ति द्वाभ्याम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्मिन्नेव कल्पनेति कुतो ज्ञातमिति चेदेतदभिन्नस्फूर्तिकत्वाज्जगत इत्याह—**सर्वेषा**मिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परिच्छिद्य संख्यागणना व्यक्तीयत्ता । आदिपदाद्देशेयत्ताकालेयत्ते गृह्येते ॥ ४० ॥ स्वानुभूतिवशात्स्वात्मनि क्रियाविरोधेनानुभूत्यन्तराघटनात्स्वप्रकाशानुभूत्यात्मायमित्यर्थः । परप्रकाशनेऽप्यस्य संकोचाभावेन सर्वदृग्द्रष्टृदृश्यासाक्षितया भास्या यस्य तथाविधत्वात्प्रतिशरीरमात्मभेदासिद्धावयमेव सर्वेषां करलोचनैः सहस्रकरलोचन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ सर्वात्मभावं स्वस्य प्रत्येकमाह—**एषोऽसावि**ति । एष प्रत्यक्षोऽसावीश्वरभूतोऽहं सूर्यभूतः सन्सूर्यदेहेन विहरामि । एवं वायुना वायुदेहेन ॥ ४२ ॥ वल्गति व्यवहरति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ **आकृत्या मूर्त्या** ॥ ४५ ॥ **क्रमप्राप्तां मन्वन्तरक्रमप्राप्ताम्** ॥ ४६ ॥

---

१ द्रवम इति पाठः.

स्त्रीपुमानहमेवैतत्कुमारो ह्यहमित्यपि ।
जीर्णोऽहं देहधारित्वाज्जातोऽहं विश्वतोमुखः ॥ ४७
अहं तृणलतागुल्मजालं रसतया स्थितः ।
उत्थापयामि चिद्भूमेः कूपोऽन्तरलतामिव ॥ ४८
स्वलीलार्थमिदं चारु जगदाडम्बरं ततम् ।
मयाभिजातबालेन पङ्कक्रीडनकं यथा ॥ ४९
मयेदमाप्यते सर्वं सत्ता मां प्राप्य गच्छति ।
मत्परित्यक्तमेतच्च सदप्येव न किंचन ॥ ५०
मयि स्फारे चिदादर्शे प्रतिबिम्बं यदागतम् ।
तदस्ति नेतरद्यस्मान्मत्तोऽन्यन्नेह विद्यते ॥ ५१
कुसुमेष्वहमामोदः पुष्पपत्रेष्वहं छविः ।
छविष्वहं रूपकला रूपेष्वनुभवोऽप्यहम् ॥ ५२
यद्यत्किंचिदिदं दृश्यं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वसंकल्परहितं तच्चित्तत्त्वमहं परम् ॥ ५३
आद्या रसमयी शक्ती रसौघो विस्तृतो यथा ।
सा यथा दारुकुड्येषु तथाहं सर्ववस्तुषु ॥ ५४
परमां तामहं सर्वपदार्थान्तरवर्तिताम् ।
उपेत्य संविद्वैचित्र्यं प्रतनोमि स्वयेच्छया ॥ ५५
घृतं यथान्तः पयसो रसशक्तिर्यथा जले ।
चिच्छक्तिः सर्वभावेषु तथान्तरहमास्थितः ॥ ५६
इदं जगत्त्रिकालस्थं चिति मध्ये च संस्थितम् ।
चैत्योपचाररहितं वस्तुजातमिवावनौ ॥ ५७
भरिताशेषदिक्कुक्षिस्त्यक्तसंकोचविभ्रमः ।
सर्वस्थः सर्वकर्ता च विराट् सम्राडहं स्थितः ॥ ५८
अपूर्वमनिबद्धेन्द्रमशस्त्रदलितामरम् ।
अप्रार्थितं मे संप्राप्तं जगद्राज्यमिदं ततम् ॥ ५९
अहो नु विततात्मास्मि न माम्यप्यात्मनात्मनि ।
कल्पान्तपवनाधूत एकार्णव इवार्णवे ॥ ६०
नात्मन्यन्तमवाप्नोमि स्वस्थेऽन्तः स्वदिते स्वयम् ।
क्षीरवारिनिधौ पङ्गुः सरीसृप इव स्फुरन् ॥ ६१
स्वल्पेयं मठिका ब्राह्मी जगन्नाम्नी सुसंकटा ।
गजो बिल्व इव स्वाङ्गे न माति विपुलं वपुः ॥ ६२
विरिञ्चिभवनात्पारे तत्त्वान्तेऽप्याहरत्पदम् ।
प्रसरत्येव मे रूपमद्यापि न निवर्तते ॥ ६३
अयं नामाहमित्यन्तः कुतो निरवलम्बना ।
अपर्यन्ताकृतेरेषा किलासीत्स्वल्पता मम ॥ ६४
भवानयमयं चाहमिति मिथ्यैव विभ्रमः ।
को देहः कोऽप्यदेहो वा को मृतः कश्च जीवति ॥ ६५
वराकाः पेलवधियो बभूवुर्मे पितामहाः ।
ये साम्राज्यमिदं त्यक्त्वा रेमिरे भवभूमिषु ॥ ६६
केयं किल महादृष्टिर्भरिता ब्रह्मबृंहिता ।
क्व सरीसृपभीमाशा भीमा राज्यविभूतिभिः[1] ॥ ६७

'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' इति श्रुतिं स्वात्मनि स्वानुभवेन संवादयति—**स्त्री**ति ॥ ४७ ॥ रसतया जीवसारतया जलतया च । कूपो जीर्णकूपः ॥ ४८ ॥ अभिजातेन क्रीडनकनिर्माणकुशलेन बालेन ॥ ४९ ॥ आप्यते कारणभावेन व्याप्यते । कार्यस्य च सत्ताप्रविलयेन मां प्राप्य गच्छति तिरोभवति । मया स्वतत्त्वदर्शनेन परित्यक्तमेतज्जगज्जीवन्मुक्तव्यवहारे सदपि न किंचन ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इदानीमीश्वरभूतस्य स्वस्य विभूतिविस्तरमुपभोगेनुभवान्तरमाह—**कुसुमेष्वि**ति ॥ ५२ ॥ दृश्यं दर्शनार्हं स्थावरं जंगमं वा विभूतिमच्छ्रीमदूर्जितं वा तस्य सर्वस्योत्कर्षनिमित्तं चिदात्मतत्त्वं अहमेव किं संकल्पादिदूषितजीवरूपेण, नेत्याह—**सर्वसंकल्परहित**मिति । अतएव परम् ॥५३॥ रसमयी आद्या शक्तिः रसतन्मात्रा यथा सागरनदी सरःकूपादिरसौघो जलौघः सन् विस्तृतः सैव जलभूता शक्तिर्दारुषु वृक्षेषु शाखापल्लवाद्युद्भवनिमित्ततया कुड्येषु च तृणयवाङ्कुराद्युद्भवनिमित्ततया प्रसृता तथाहं सर्ववस्तुषु तत्तत्कार्योद्भवनिमित्ततया प्रसृत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ स्वसृष्टकार्यान्तरानुप्रवेशेन जीवसंविद्वैचित्र्येऽपि स्वयमेव हेतुरित्याह—**परमा**मिति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ चैत्योपचारश्चैत्यप्रथा तद्रहितं जडमिति यावत् । त्रिकालस्थमतीतं वर्तमानं भविष्यच्चेदं जगत् चिति चिद्रूपे मयि मध्ये एकांशे व्यवस्थितम् । यथा तृणकाष्ठलोष्टादिवस्तुजातमवनौ तद्वत् ॥ ५७ ॥ विविधो व्यष्टिभेदेन राजत इति विराट् । सम्यक्समष्टिभावेन राजत इति सम्राट् । अथवा विशेषेण राजान्तरेभ्यो राजत इति विराट् । सम्राट् सर्वेषां राज्ञामाज्ञापयिता ॥५८॥ इन्द्राधिकराज्याप्राप्तेः कथं सम्राट्त्वं तत्राह—**अपूर्व**मिति ॥ ५९ ॥ न मामि कुसूले धान्यमिव समावेशं न प्राप्नोमि । अर्णवे प्राक्तनार्णवपरिमाणे ॥ ६० ॥ अन्तः स्वयं स्वदिते स्वेनैव निरतिशयानन्दात्मना स्वदमाने । पङ्गुः कुण्ठितगतिः सरीसृपः सर्पः स्फुरन् संचरन् ॥ ६१ ॥ ब्राह्मी मठिका ब्रह्माण्डः । सुसंकटा संकुचितगर्भा । विपुलं विस्तृतं वपुर्मत्स्वरूपं न माति न समाविशति ॥ ६२ ॥ उत्तरोत्तरदशगुणपार्थिवाद्यावरणावृताद्ब्रह्माण्डलक्षणाद्विरिञ्चिभवनात्पारे परतश्चतुर्विंशतिसंख्यानां सांख्यवैष्णवादितन्त्रप्रसिद्धानां षट्त्रिंशत्संख्यानां शैवपाशुपताभिमतानां वा तत्त्वानामन्तेऽपि पदमाहरत् क्रममाणमिति यावत् । मे रूपं प्रसरत्येवेति वास्तवस्यैव विस्तारस्य प्रसारत्वेन कल्पना ॥६३॥ अयं देहादिरहमिति कल्पना कुत आसीदियन्तं कालमित्यर्थः ॥ ६४ ॥ देहस्यैवाप्रसिद्धावदेहोऽपि कः । वन्ध्यापुत्रस्येव तद्धन्तुरप्यप्रसिद्धेः । एवं को मृतः प्राणस्यैवाप्रसिद्धौ कस्तेन वियुक्तः । कश्च जीवति प्राणान् धारयति ॥ ६५ ॥ मिथ्या साम्राज्यासक्तान्स्वपितामहादीनिदानीमनुशोचति—**वराका** इति । पेलवधियः क्षुद्रधिय इति यावत् ॥ ६६ ॥ सरीसृपाः सर्पा इव भीमाभिराशाभिर्भीमाः

1 विभूतयः इति पाठश्चेत्साधु.

अनन्तानन्दसंभोगा परोपशमशालिनी ।
शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥ ६८
सर्वभावान्तरस्थाय चेत्यमुक्तचिदात्मने ।
प्रत्यक्चेतनरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥ ६९
जयाम्यहमजो जातो जीर्णसंसारसंसृतिः ।
प्राप्तप्राप्यो महात्मायं जीवामि च जयामि च ॥ ७०
इदमुत्तमसाम्राज्यं बोधं संत्यज्य शाश्वतम् ।
न रमेऽहमरम्यासु राज्यदुःखविभूतिषु ॥ ७१
दारुवारिदृषन्मात्रे लुलितो यो धरातले ।
धिग्वराकमनात्मज्ञं तं कुदानवकीटकम् ॥ ७२
अविद्यैकात्मभिर्द्रव्यैरविद्यामयमङ्गकम् ।
अज्ञेन संतर्पयता किं नाम गुरुणा कृतम् ॥ ७३
वर्षाणि कतिचित्प्राप्य जगच्छ्रीमठिकामिमाम् ।
किं नाम प्रापदुचितं हिरण्यकशिपुः किल ॥ ७४
अनास्वाद्येदमानन्दं जगद्राज्यशतान्यपि ।
समास्वादयता नेह किंचिदास्वादितं भवेत् ॥ ७५
न किंचिद्येन संप्राप्तं तेनेदं परमामृतम् ।
संप्राप्यान्तः प्रपूर्णेन सर्वं प्राप्तमखण्डितम् ॥ ७६
त्यक्त्वा पदमिदं मूर्खो मितमेति न पण्डितः ।
उष्ट्रो हि त्यक्तसुलतः कण्टकं याति नेतरः ॥ ७७
परां दृष्टिमिमां त्यक्त्वा दग्धराज्ये रमेत कः ।
कस्त्यक्त्वेक्षुरसं प्राज्ञः कटु निम्बपयः पिबेत् ॥ ७८
मूर्खा एव हि ते सर्वे बभूवुर्मे पितामहाः ।
इमां दृष्टिं परित्यज्य रेमिरे राज्यसंकटे ॥ ७९

क्व फुल्लानन्दनस्थल्यः क्व दग्धमरुभूमयः ।
क्वेमा बोधदृशः शान्ताः क्व भोगेष्वात्मबुद्धयः ॥ ८०
न किंचिदपि त्रैलोक्ये यद्राज्यमपि वाञ्छते ।
सर्वमस्त्येव चित्तत्त्वे तत्कस्मान्नानुभूयते ॥ ८१
चिता सर्वस्थया स्वस्थसमया निर्विकारया ।
सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वतः साधु लभ्यते ॥ ८२
भासिनी तैजसी शक्तिरमृतप्राप्तिरैन्दवी ।
ब्राह्मी महत्ता महती शार्की त्रैलोक्यराजता ॥ ८३
परमा पूर्णता शार्वी जयलक्ष्मीश्च वैष्णवी ।
मानसी शीघ्रगतिता बलवत्ता च वायवी ॥ ८४
आग्नेयी दाहकलना पायसी रसनिर्वृतिः ।
मौनी महातपःसिद्धिर्विद्या बार्हस्पती तथा ॥ ८५
वैमानिकी व्योमगतिः स्थिरता चापि पार्वती ।
गम्भीरताथ सामुद्री मैरवी च महोन्नतिः ॥ ८६
शमश्रीः सौगती सौम्या मादिरी मदलोलता ।
माधवी पुष्पमयता वार्षिकी घनशब्दिता[1] ॥ ८७
याक्षी च मायामयता नाभसी निष्कलङ्कता ।
शीततापि च तौषारी नैदाघी तापतप्तता ॥ ८८
एताश्चान्यास्तथा बह्व्यो देशकालक्रियात्मिकाः ।
नानाकारविकारोत्थास्त्रिकालोदरसंस्थिताः ॥ ८९
विचित्राः शक्तयः स्वस्थसमया निर्विकारया ।
चिता क्रियन्ते परया कलाकलनयुक्तया ॥ ९०
विकल्पहीना चित्सर्वा पदार्थशतदृष्टिषु ।
सममेवाभिपतति प्रभा प्राभाकरी यथा ॥ ९१

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ यतोऽहं चिरभुक्तमन्नमिव जीर्णा संसारसंसृतिर्येन तथाविधः सन् अजो जातः अतो जयामि सर्वतो जेतव्यजयफलं सर्वानर्थनिवृत्तिं प्राप्तोऽस्मि । किंच प्राप्तानि प्राप्तव्यानि सर्वाणि सुखानि येन तथाविधः सन् जीवामि जीवितसाफल्यं प्राप्तोऽस्मि । अतएव जयामि सर्वोत्कर्षेण वर्ते चेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ वनदुर्गे दारुणि जलदुर्गे वारिगिरिदुर्गे च दृषदः सिन्वन्तीति मात्राः विपत्सु शरणं यत्र तथाविधे धरातले भूतले स्वामित्वाभिमानेन यो लुलितो लोलतां गतस्तं कुदानवलक्षणं कीटकम् । कीटकेष्वपि दारुकीटकानां दारुभिर्दुर्गभूतैर्वारिकीटकानां वारिणा दृषत्संधिगतवृश्चिकादिकीटकानां दृषद्भिश्च त्राणदर्शनात्स्वतः स्वत्राणशक्तेस्तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ७२ ॥ कार्यकारणयोरभेदादविद्यैकात्मकैः । द्रव्यैरन्नपानादिविषयैः । गुरुणा पित्रा ॥ ७३ ॥ जगत्त्रैलोक्यं तल्लक्षणां श्रीयुक्तां मठिकाम् । उचितं काश्यपे कुले जन्मनोनुरूपं परमपुरुषार्थम् ॥ ७४ ॥ अयमात्मैवानन्द इदमानन्दस्तम् । इदं जडदुःखरूपमपि देहेन्द्रियविषयाद्यानन्दयति आनन्दरूपतयानुभावयतीति वा इदमानन्दस्तम् ॥ ७५ ॥ एकसंप्राप्त्यैव विनैव विषयं सर्वविषयसुखप्राप्तिमाह—**न किंचिदिति** । अखण्डितं निरन्तरम् । ॥ ७६ ॥ त्यक्ता सुलता फलभरानतद्राक्षादिवल्ली येन तथाविधः सन् ॥ ७७ ॥ निम्बपयः पिचुमन्दपत्ररसम् ॥ ७८ ॥ रेमिरे ये इति शेषः ॥ ७९ ॥ भोगेषु भोगायतनदेहादिषु ॥ ८० ॥ न किंचिदपि सुखमिति शेषः । राज्यमपि प्राप्येति शेषः ॥ ८१ ॥ सर्वं सुखं तत्साधनं च ॥ ८२ ॥ तत्कुतस्तत्राह—**भासिनी**त्यादिना । यतः भासिन्यादयस्तत्तत्सुखनिमित्ता विचित्राः शक्तयः परया चिता क्रियन्ते इत्यष्टमेनान्वयः । ब्राह्मी हैरण्यगर्भी । महत्ता मान्यता । महती सर्वोत्कृष्टा ॥ ८३ ॥ शर्वः शिवस्तत्संबन्धिनी परमा पूर्णता निरतिशयज्ञानैश्वर्यानन्दशक्तिसंपूर्णता ॥ ८४ ॥ पायसी जलसंबन्धिनी रसनिर्वृत्तिराप्यायकता । मौनी भृग्वादिमुनिसंबन्धिनी विद्या वाक्पतिता ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ सौगती सुगतराद्धान्तसिद्धा शमश्रीः शून्यतालक्षण सर्वोपप्लवशान्तिः । अथवा शोभना गतिः सुगतिर्ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्संबन्धिनी शमश्रीः सर्वानर्थनिर्वापणशक्तिः ॥ ८७ ॥ मायामयता मायाप्रचुरता । निष्कलङ्कता निर्लेपता ॥ ८८ ॥ त्रिकालोदरसंस्थिता अतीता अनागता वर्तमानाश्चेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ स्वस्थया स्वभावादप्रच्युतया अतएव समया एकरूपया । निर्विकारया वास्तवविकारशून्यया चिता । कलाकलनं तच्छक्तिकार्यानुसंधानं तद्युक्तया ॥ ९० ॥ ननु विचित्राणामर्थानां वि-

[1] शारदी घनसस्यतेति पाठः.

सर्वाशाकोशविश्रान्तां पदार्थपटलीं महीम् ।
कालत्रयेहाकलितां यथानुभवति क्षणात् ॥ ९२
तथा समस्तसंसारबृहद्दृश्यदशाश्रियम् ।
कालत्रयस्थाममला चिच्चेतति तदात्मिका ॥ ९३
तुल्यकालपरामृष्टा त्रिकालकलनाशता ।
अनन्तभुवनाभोगा परिपूर्णैव शुद्धचित् ॥ ९४
परामृष्टत्रिकालाया दृष्टानन्तदृशाश्रितः ।
समतापरपर्याया पूर्णतैवावशिष्यते ॥ ९५
तुल्यकालावबुद्धेन स्वादुना कटुनापि चित् ।
समेन समतामेति मधुनिम्बानुभूतिवत् ॥ ९६
त्यक्तसंकल्पकलया सूक्ष्मया चिद्व्यवस्थया ।
सर्वभावानुगतया सत्ताद्वैतैकरूपया ॥ ९७
विचित्रापि पदार्थश्रीरन्योन्यवलितान्तरा ।
तुल्यकालानुभवना साम्येनैवानुभूयते ॥ ९८
भावेनाभावमाश्रित्य भावस्त्यजति दुःखताम् ।
प्रेक्ष्य भावमभावेन भावस्त्यजति दुष्टताम् ॥ ९९
कालत्रयमपश्यन्त्या हीनायाश्चेत्यबन्धनैः ।
चितश्चेत्यमुपेक्षिण्याः समतैवावशिष्यते ॥ १००
याति वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् ।
नैरात्म्यसिद्धान्तदशामुपयातेव तिष्ठति ॥ १०१
भवत्यात्मा तथा ब्रह्म न किंचिच्चाखिलं च वा ।
परमोपशमेऽलीना मोक्षनाम्ना परोच्यते ॥ १०२
संकल्पकलिता त्वेषा मन्दाभासतया जगत् ।
न सम्यक्पश्यतीदं चिद्दृष्टिः पटलिनी यथा ॥ १०३
ईहानीहामयैरन्तर्या चिदावलिता मलैः ।
सा हि नोड्डयितुं शक्ता पाशबद्धेव पक्षिणी ॥ १०४
संकल्पकलनेनैव ये केचन जना इमे ।
पतिता मोहजालेषु विनेत्रा इव पक्षिणः ॥ १०५
संकल्पजालवलितैर्विषयावटपातिभिः ।
पदवी गतबाधेयं न दृष्टा मत्पितामहैः ॥ १०६
दिनैः कतिपयैरेव स्फुरिता धरणीतले ।
वराकास्तेन ते नष्टा मशकाः कुहरेष्विव ॥ १०७
यद्यज्ञास्यन्निमे तत्त्वं भोगदुःखार्थिनस्तदा ।
भावाभावान्धकूपेषु नापतिष्यन्हताशयाः ॥ १०८
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः ।
धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः ॥ १०९

चित्रप्रथादर्शनात्कथं चितः समता तत्राह—**विकल्पे**ति । सर्वा सर्ववृत्तिप्रविष्टापि चित्तवृत्तिगतैर्विकल्पवैचित्र्यैर्लिप्यते । यथा प्राभाकरी प्रभा न वृत्तिकृतैः स्थाणुपुरुषादिविकल्पैस्तद्वदित्यर्थः ॥ ९१ ॥ दिक्कालभेदप्रयुक्तमपि वैषम्यमस्या नास्तीत्याह—**सर्वाशे**ति । महीं बह्वीम् । अनुभवति प्रकाशयति सौरी प्रभा यथा तथा चिदपि चेतति प्रथयतीति परेणान्वयः ॥९२॥९३॥ देशकालभेदाश्च स्वाप्नदेशकालदैर्घ्ये इवाभिन्नकालयैव चिता भास्यन्त इत्याह—**तुल्यकाले**ति । तुल्यशब्दोऽभिन्नपरः । तथा च परिपूर्णा अखण्डैव शुद्धचिदभिन्नकालपरामृष्टैव सती अतीतादित्रिकालकलनाशतभिन्नेव प्रत्यक्षानुमित्युपमित्याद्यनन्तमानमेयपुरुषभेदभिन्नाभोगेव च भातीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ अतएव कालभेदे वृत्तिभेदेऽपि च तत्साक्षिण्याश्रितो न भेद इति पूर्णतैवेत्याह—**परामृष्टे**ति ॥ ९५ ॥ अतएव मधुरद्वयस्य तिक्तद्वयस्य वा युगपदास्वादे विषयभेदेऽपि नानुभूतिभेद इति विषयादिभेदो न चिद्भेदप्रयोजक इत्याह—**तुल्यकाले**ति । समेन तुल्यरसेन स्वादुना मधुरद्वयेन । तत्र मधुनिम्बाद्येकैकानुभूतिवदिति चिदभेदे दृष्टान्तः ॥ ९६ ॥ घटपटादिविचित्रा पदार्थश्रीरपि त्यक्तपरस्परव्यावर्तकभेदसंकल्पकलया सूक्ष्मया सत्ताद्वैतैकरूपया चिद्व्यवस्थया तुल्यकालमनुभूयमाना साम्येनैवानुभूयते न भेदवैषम्येणेति न विषयादिभेदश्चिद्भेदक इति द्वयोरर्थः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ भेदसंकल्पकलात्यागे उपायमाह—**भावेने**ति । भावेन चित्तेन वाचारम्भणश्रुत्या नेतिनेत्यादिश्रुत्या आचार्योपदेशस्वविचारादिना च दृश्यजातस्याभावमाश्रित्य स चित्तरूपो भावो दुःखतां शोकमोहादिपरिणामं सद्यस्त्यजति । तथापि रागादिसंस्कारदुष्टतया कालान्तरे पुनः शोकाद्युद्भवः स्यादतः सर्वदृश्यप्रतिषेधलक्षणेनाभावेन भावं परमार्थसदद्वैतानन्दस्वभावमात्मानं प्रेक्ष्य स चित्तलक्षणो भावो रागादिदुष्टतामपि जहाति । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति भगवद्वचनात् । अतो बीजाभावाद्भेदसंकल्पकलात्यागः सिद्ध इत्यर्थः ॥ ९९ ॥ उक्तमर्थं भङ्ग्यन्तरेणोपपादयति—**कालत्रय**मिति । वर्तमानं चेत्यं दृश्यं उपेक्षिण्या अतीतचेत्यवासनाबन्धनैर्हीनायाश्चेत्याधारं कालत्रयमप्यपश्यन्त्याश्चितो न भाव्यपि चेत्ययोगः संभाव्यत इति समतैव परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ १०० ॥ **उपयातेवे**ति । वस्तुतस्तु नोपयाता यतस्तिष्ठति सतोऽसत्त्वायोगादिति भावः ॥ १०१ ॥ यस्तिष्ठति स शास्त्रीयव्यवहारे प्रत्यक्त्वादात्मा भवति तथा बृहत्त्वाद्ब्रह्म भवति । परमार्थदृशा तु वाचां प्रवृत्त्यभावान्न किंचित् । यदि च प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनया शब्दप्रवृत्तिरुच्येत तदा संकोचकारणभावात्सर्वप्रवृत्तिनिमित्तकल्पनादखिलं च । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह', 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति च श्रुतौ द्वेधापि निरूपणादिति भावः । सर्वदृश्यानां परमोपशमे सति तदवधित्वादलीना परा समता मोक्षनाम्नोच्यत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ इत्थं भेदसंकल्पकलनात्यागः सोपायो वर्णितः । इदानीं संकल्पकलने चितो मान्द्यप्रसरक्रममाह—**संकल्पे** इत्यादिना । जगत्सम्यक्पारमार्थिकरूपेण न पश्यति । पटलिनी पटलावरणवती ॥ १०३ ॥ ईहानीहामयैरिष्टानिष्टसंकल्पनरूपैर्मलैः उड्डयितुं सर्वनभो व्याप्तुं नभसा गन्तुं च ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ इयं गतबाधा निर्दुःखा अपरिच्छिन्नात्मपदवी न दृष्टा ॥ १०६ ॥ तेन आत्मपदव्यदर्शनेन । ते मत्पितामहाः ॥ १०७ ॥ हताशया दुर्बुद्धयः । इमे मत्पितामहा यदि आत्मतत्त्वमज्ञास्यंस्तदा नापतिष्यन् । हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् ॥ १०८ ॥ द्वन्द्व-

ईहितानीहिताकाराः कलनामृगतृष्णिकाः ।
सत्यावबोधमेघेन यस्य शान्ताः स जीवति ॥ ११०
कुतः किलास्याः शुद्धाया अविच्छिन्नामलाकृतेः ।
चन्द्रिकाया रुचः कोष्णाः कलङ्काः कलनाश्रितः ॥ १११
आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।
लोकालोकमणे देव चिरेणाधिगतोऽस्यहो ॥ ११२
परामृष्टोऽसि लब्धोऽसि प्रोदितोऽसि चिराय च ।
उद्धृतोसि विकल्पेभ्यो योसि सोसि नमोस्तु ते ॥ ११३
मह्यं तुभ्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं शिवात्मने ।
नमो देवाधिदेवाय पराय परमात्मने ॥ ११४
गतघनपरिपूर्णमिन्दुबिम्बं
गतकलनावरणं स्वमेव रूपम् ।
स्ववपुषि मुदिते स्वयं स्वसंस्थं
स्वयमुदितं स्ववशं स्वयं नमामि ॥ ११५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादात्मोपदेशयोगो नाम चतुर्स्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५

प्रह्लाद उवाच ।
ओमित्येकोचिताकारो विकारपरिवर्जितः ।
आत्मैवायमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ १
मेदोस्थिमांसमज्जासृगतीतोऽप्येष चेतनः ।
अन्तरस्थो हि सूर्यादीन्प्रकाशयति दीपकः ॥ २
उष्णीकरोति दहनं रसयत्यमृतं रसम् ।
इन्द्रियानुभवान्भुङ्क्ते भोगानिव महीपतिः ॥ ३
तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ४
पूर्वमद्य तथेदानीमिहामुत्रोभयत्र च ।
विहितोऽविहितोऽप्येष समः सर्वासु वृत्तिषु ॥ ५
उद्भवत्यभयो भावं भुवनानि ततस्ततः ।
ब्रह्मादितृणपर्यन्तं जगदावर्तयन्स्थितः ॥ ६

मोहेन सुखदुःखशीतोष्णाद्यर्जनप्रतीकाराभिनिवेशेन ॥ १०९ ॥ सत्यावबोधमेघेन द्वन्द्वतापोपशान्त्या शान्ताः । स जीवति सार्थकजीवन इति यावत् ॥ ११० ॥ सत्यावबोधमात्रेण कथं तच्छान्तिरिति चेदसत्त्वादेवेत्याह—**कुत** इति । कोष्णा मन्दोष्णाः । कलङ्काः श्यामिकाः ॥ १११ ॥ इदानीमखण्डवाक्यार्थं साक्षात्कृत्य तद्भावेऽवस्थितमात्मानमतिदुर्लभमधिगतं प्रणयान्नमस्यति—**आत्मने** इति । लोकस्यालोको ज्ञानप्रकाशस्तन्निमित्तभूतमणे । **चिरेणे**ति । तथाचोक्तं स्वाराज्यसिद्धौ 'अपि भूपरमाणुभूरिसंख्येष्वपयातेषु चतुर्मुखेष्वलब्धात् । अपदुःखनिरन्तसौख्यसिन्धोर्न च लाभोऽस्ति परो निजात्मलाभात् ॥' इति ॥११२॥ प्रोदितः स्वीयपरमार्थरूपेणाभिव्यक्तः ॥ ११३ ॥ प्रथमे मह्यंतुभ्यमिति पदे परस्परविशेषणेन शोधनार्थे । अतएवानन्ताय । द्वितीये तु अखण्डैकरसतालक्षणः वाक्यार्थलाभार्थे । अतएव शिवात्मने देवानां ब्रह्मादीनां सर्वेन्द्रियप्राणमनसां चाधिदेवाय अधिष्ठाय प्रकाशकाय ॥ ११४ ॥ गतघनं निरस्तमेघावरणं परिपूर्णमिन्दुबिम्बमिवेति शेषः । स्ववपुषि स्वात्मनि मुदिते आनन्दैकरसे स्वयमनन्याधारतया स्वेन पारमार्थिकरूपेण संस्थं विश्रान्तम् । निराधारमिति यावत् । स्वयमुदितं स्वप्रकाशं स्ववशं स्वाधीनस्वानन्दं स्वयमनन्योऽहं नमामि । सर्वोत्कर्षेणानुसंदधे इत्यर्थः ॥ ११५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रह्लादात्मोपदेशयोगो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥

साक्षात्कृतमिहात्मानं निर्वर्ण्यान्तः प्रणम्य च ।
तद्बलेन जितान्बन्धाननुसंधाय नन्दति ॥ १ ॥

ओमिति । 'ओमिति ब्रह्म', 'ओमितीदं सर्वं', 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्यादिश्रुतेः सर्वाध्यारोपवद्ब्रह्मबोधकः सर्वापवादपरिशिष्टतद्बोधकश्च ओमित्येक एव उचितः स्वानुरूपः अभिधानाकारो यस्य । जगती जगत् तद्गतं यत्किंचित्तत्सर्वमयमनुभूयमान आत्मैव ॥ १ ॥ देहमात्रान्तर्गतोऽयं कथं बाह्यं सूर्यादि सर्वमिदं स्यादिति चेत्तत्प्रकाशकत्वादित्याह—**मेद** इति । नायं मेदोऽस्थ्याद्यात्मकदेहपरिमितः किंतु तदतीतोऽपि । यतः सूर्याद्यन्तरस्थः ॥ २ ॥ कथं तत्प्रकाश्यत्वमात्रेण सर्वं तदात्मकं तत्राह—**उष्णीकरोतीति** । यतो दहनादेरुष्णादिस्वभावता चिदधीनोष्णताभानाधीना अतश्चिदात्मैव स्वसत्तया दहनमुष्णीकरोति । एवं रसं जलं स्वसत्तयैवामृतं लब्धसत्ताकं रसयति रसतया विभावयति । एवमन्यानपि इन्द्रियानुभवान्स्पर्शादिस्वभावानर्थान्स्वसत्तयैव संपाद्य भुङ्क्ते ॥ ३ ॥ तिष्ठन् सदा निष्क्रियोऽपि न आसीन उपविष्ट इव धावनादिव्यवहारादुपरतः । वाय्वादित्यात्मना सदागतित्वात् । तथा कालात्मना सदा गच्छन्नपि कुलालचक्रमिव न तिलमात्रमन्यतो गच्छति । शान्तो निर्व्यवहारोऽपि सर्वव्यवहारस्थः ॥ ४ ॥ ननु पूर्वकृतेनाद्य सुखदुःखाभ्यां लिप्यते । इदानीमिहकृतेनाग्रेऽमुत्र लिप्स्यते तत्कथं कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्युच्यते तत्राह—**पूर्व**मिति । इहास्मिन् लोके अमुत्र परलोके उभयत्र इहलोकसंधिभूते स्वप्नस्थाने च विहितः शास्त्रविहितशुभकर्मफलभुक् अविहितः शास्त्रनिषिद्धाशुभकर्मफलभुगपि सन् सर्वासु भोगवृत्तिषु सम एव । दृश्यैर्भोगैर्दृशो विकारासिद्धेरित्यर्थः ॥ ५ ॥ भोक्तस्पर्शिभिर्भोगैः कथं कर्मणां साफल्यं तत्राह—**उद्भवतीति** । वस्तुतोऽभय एवात्मा तत्तत्कर्मानुरूपं स्वयमुद्भवति उद्भूतं च ब्रह्मादितृणपर्यन्तं भोक्तृभोग्यभावं तदधिकरणानि चतुर्दशभुवनानि चेति जगत्स्वसंनिधिमात्रेणावर्तयन्

१ आत्मने तु नमो इति पाठः.

नित्यस्पन्दमयो नित्यमपि देवात्सदागतेः ।
स्थाणोरप्यक्रियो नित्यमाकाशादप्यलेपकः ॥ ७
मनांसि क्षोभयत्येष पल्लवानीव मारुतः ।
वाहयत्यक्षपङ्क्तिं स्वामश्वालीमिव सारथिः ॥ ८
अतिदुर्विधवद्देहगेहे कर्मरतः सदा ।
सम्राडिवात्मनि स्वस्थः संस्थितो भोगभुग्विभुः ॥ ९
एष एव सदाऽन्विष्यः स्तुत्यो ध्यातव्य एव तु ।
जरामरणसंमोहादनेनोत्तीर्य गम्यते ॥ १०
सुलभश्चायमत्यन्तं सुज्ञेयश्चाप्तबन्धुवत् ।
शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव षट्पदः ॥ ११
अनाकृष्टोऽप्यनाहूतः स्वदेहादेव लभ्यते ।
मनागेवोपहूतोऽपि क्षणाद्भवति सन्मुखः ॥ १२
नास्य संसेव्यमानस्य सर्वसंपत्तिशालिनः ।
धनानामीश्वरस्येव स्मयो गर्वो यथा भवेत् ॥ १३
आमोद इव पुष्पेषु तैलं तिलकणेष्विव ।
रसजातिष्विवास्वादो देवो देहेषु संस्थितः ॥ १४
अविचारवशादेष हृदयस्थोऽपि चेतनः ।
न ज्ञायते चिरादृष्टो दृष्टबन्धुरिवाग्रतः ॥ १५
विचारणापरिज्ञात एतस्मिन्परमेश्वरे ।
अभ्युदेति परानन्दो लब्धे प्रियजने यथा ॥ १६
अस्मिन्दृष्टे परे बन्धावुद्दामानन्ददायिनि ।
आयान्ति दृष्टयस्तास्ता याभिर्भङ्गो विलीयते ॥ १७
त्रुट्यन्ते सर्वतः पाशाः क्षीयन्ते सर्वशत्रवः ।
न कृन्तन्ति मनांस्याशा गृहाणीव दुराखवः ॥ १८

स्थितस्तदेवास्य कर्मफलमित्यर्थः ॥ ६ ॥ नन्वस्पन्दः कथमावर्तयेत्तत्राह—नित्येति । नित्यात्मसत्ताया एव स्पन्दसत्तात्वान्नित्यं स्पन्दमयो नित्यमक्रियो नित्यमलेपकश्च ॥७॥ ननु मन इन्द्रियाणि वा देहादि प्रवर्तयन्ति नात्मा तत्राह—मनांसीति । अक्षपङ्क्तिमिन्द्रियपङ्क्तिम् ॥ ८ ॥ अत्यन्ता दुर्विधा दुर्दशा यस्य तद्वत् । इवशब्दो दुर्विधाया मिथ्यात्वद्योतनार्थः पूर्वविरुद्धदशास्वपि योज्यः ॥ ९ ॥ अनेन अन्विष्टेनेति शेषः ॥१०॥ सुलभो ज्ञानमात्रेण लब्धुं शक्यः । सुज्ञेयः स्मृतिमात्रेण वशीकर्तुं योग्यः ॥ ११ ॥ दूरस्थस्य मित्रादेराकृष्याह्वानाल्लाभः । ईषद्दूरस्थस्य त्वाह्वानमात्रादस्य तु लाभेन तदुभयापेक्षेति भावः । उपहूतः प्रणवोच्चारणेनानुस्मृतः ॥ १२ ॥ धनानामीश्वरस्य धनिकस्य यथा स्मयो मानो गर्वः परावहेलना संभाव्यते तथास्य नेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथमयं देहेऽस्ति तदाह—आमोद इति । आस्वादो माधुर्यम् ॥ १४ ॥ चिरं प्रागदृष्टः संप्रत्यग्रतो दृष्टो बन्धुः पित्रादिरिव ॥ १५ ॥ १६ ॥ भङ्गो मरणादिर्विच्छेदः ॥१७॥ पाशाः स्नेहादयः । शत्रवः कामादयः । आशास्तृष्णाः ॥ १८ ॥ तदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमाह—अस्मिन्निति । स्थितेऽस्मिन्निति तत्सत्ताधीनसत्ताकं जगदित्यर्थः ॥ १९॥

१ चिरादृष्टो इत्यपि पाठः.

अस्मिन्दृष्टे जगद्दृष्टं श्रुतेऽस्मिन्सकलं श्रुतम् ।
स्पृष्टे चास्मिञ्जगत्स्पृष्टं स्थितेऽस्मिन्संस्थितं जगत् ॥ १९
एष जागर्ति सुप्तानां प्रहरत्यविवेकिनाम् ।
हरत्यापदमार्तानां वितरत्यमहात्मनाम् ॥ २०
विचरत्येष लोकेषु जीव एव जगत्स्थितौ ।
विलसत्येव भोगेषु प्रस्फुरत्येव वस्तुषु ॥ २१
आत्मनात्मानमेवातः शान्तेनानुभवन्भवी ।
स्थितः सर्वेषु देहेषु तीक्ष्णत्वं मरिचेष्विव ॥ २२
चेतनाकलनारूपी सबाह्याभ्यन्तराश्रितः ।
जगत्पदार्थसंभारे सत्तासामान्यमास्थितः ॥ २३
एष शून्यत्वमाकाशे स्पन्द एष सदागतौ ।
प्रकाशश्चैव तेजस्तु पयस्स्वेष रसः परः ॥ २४
काठिन्यमवनावेवमौष्ण्यमेव हुताशने ।
शैत्यमेष निशानाथे सत्ता चैष जगद्गणे ॥ २५
मषीपिण्डे यथा कार्ष्ण्यं शैत्यं हिमकणे यथा ।
यथा पुष्पेषु सौगन्ध्यं देहे देहपतिस्तथा ॥ २६
यथा सर्वगता सत्ता कालः सर्वगतो यथा ।
प्रभुशक्तिर्मही यस्य सर्वदेशगता यथा ॥ २७
रूपालोकमनस्कारयुक्तं सत्त्वं तथात्मनः ।
नित्यः सोऽयं महादेवो देवानामेव बोधकः ॥ २८
अहमेवास्मि मे नास्ति कलनापि किलेतरा ।
रेणुनेवाणुना व्योम्नि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ २९
संभ्रमेणेव पाषाणे संबन्धो मयि नेतरैः ।
सुखदुःखश्रियो देहे मा पतन्तु पतन्तु वा ॥ ३०

'एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति श्रुतिमालम्ब्याह—एष इति । अमहात्मनां परिच्छिन्नात्मकेश्वरोपासकानाम् । आर्तानामापदं हरति, वितरति वाञ्छितमिति शेषः ॥ २० ॥ जगत्स्थितौ एष आत्मा जीव एव भूत्वा विचरति भोगेषु विलसति । वस्त्रालंकारसमाजोत्सवादिवस्तुषु स्फुरति शोभते ॥ २१ ॥ असाधारणजीवभेदभ्रमदशायामप्यस्य न साधारणैकात्म्यस्फूर्तिक्षतिरित्याह—आत्मनेति ॥ २२ ॥ पूर्वोत्तरानुसंधानं चेतना वर्तमानदर्शनं कलना तद्रूपी सबाह्येष्वाभ्यन्तरेषु चेतनोपाधिषु आश्रितः । जगत्पदार्थानां संभारे अधिष्ठानसत्तासामान्यमात्रस्वभावं सर्वानुगतमास्थितः ॥ २३ ॥ ॥२४॥२५॥ तथा देहपतिरात्मा देहे प्रकाशत इत्यर्थः ॥२६॥ प्रकाशतामेव मनइन्द्रियादिव्यावृत्तां सर्वक्षेत्रसाधारणीं दृष्टान्तैर्दर्शयति—यथेति द्वाभ्याम् ॥२७॥ यथैते दृष्टान्तास्तथा रूपलोकैश्चक्षुरादिव्यापारैर्मनस्कारैर्मानसव्यापारैश्च युक्तं यद्बाह्याभ्यन्तरप्रकाशनं तदात्मनः कृत्यमिति प्रकाशैकस्वभावः स इत्यर्थः । एवमधिदैवं सर्वदेवानां सूर्येन्द्रचन्द्रादीनामपि बोधकोऽप्रसिद्धो महादेवोऽहमेवास्मीति परेणान्वयः ॥ २८ ॥ अणुसूक्ष्मतमेन रेणुना ॥ २९ ॥ संभ्रमेण भयकम्पादिना ॥ ३०

तुम्बकोपरि धाराश्च का नः क्षतिरुपस्थिता ।
दीपाङ्गातिगतो रज्ज्वा नालोको बध्यते यथा ॥ ३१
तथा नायमहं बद्धः सर्वभावगणातिगः ।
संबन्धः कोऽस्तु नः कामैर्भावाभावैरथेन्द्रियैः ॥ ३२
केन संबध्यते व्योम केन संबाध्यते मनः ।
शरीरे शतधा याते खण्डना का शरीरिणः ॥ ३३
कुम्भे भग्ने क्षते क्षीणे कुम्भाकाशस्य का क्षतिः ।
पिशाचक इवादृश्यो मनो नामोदितं मुधा ॥ ३४
जडे तस्मिन्क्षते बोधात्का नः क्षतिरुपस्थिता ।
सुखदुःखमयी यस्य वासना तन्मनो मम ॥ ३५
अभवत्पूर्वमद्यैका संपन्नाऽतनुनिर्वृतिः ।
अन्यो भुङ्क्तेऽन्य आदत्तेऽप्यन्यस्यानर्थसंकटः ॥ ३६
अन्यः पश्यत्यहो मौर्ख्यं कस्येयं खलु चक्रिका ।
भुङ्क्ते प्रकृतिरादत्ते मनोदेहस्य संकटः ॥ ३७
दुष्टात्मा मौर्ख्यमस्तीह न किंचित्केवले क्षतिः ।
न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न च भोगविवर्जने ॥ ३८
यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत् ।
सुखेषु मम नापेक्षा नोपेक्षा दुःखवृत्तिषु ॥ ३९
सुखदुःखान्युपायान्तु यान्तु वाप्यहमेषु कः ।
वासना विविधा देहे त्वस्तं चोदयमेव वा ॥ ४०
प्रयान्तु नाहमेतासु न चैता मम काश्चन ।
एतावन्तमहं कालमज्ञानरिपुणा हतः ॥ ४१
हृत्वा विवेकसर्वस्वमेकान्तमवपोथितम् ।
वैष्णवेन प्रसादेन स्वसमुत्थेन चारुणा ॥ ४२
इदानीं संपरिज्ञाय मयैष परिमोषितः ।
अहंकारपिशाचोऽयं शरीरतरुकोटरात् ॥ ४३
परावबोधमन्त्रेण मयेदानीमपाकृतः ।
निरहंकारयक्षोऽयं मच्छरीरमहाद्रुमः ॥ ४४
पुण्यतामलमायातः प्रफुल्ल इव राजते ।
प्रशान्तमोहदारिद्र्यो दुराशादोषसंक्षये ॥ ४५
विवेकधनसंभारान्स्थितोऽस्मि परमेश्वरः ।
ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टा द्रष्टव्यदृष्टयः ॥ ४६
तत्प्राप्तमधुना येन नाप्राप्तमवशिष्यते ।
दिष्ट्या दूरोज्झितानर्थामपेतविषयोरगाम् ॥ ४७
संशान्तमोहनीहारां शान्ताशामृगतृष्णिकाम् ।
रजोरहितसर्वाशां शीतलोपशमद्रुमाम् ॥ ४८
प्राप्तोऽस्मि विततां भूमिमुन्नतां पारमार्थिकीम् ।
स्तुत्या प्रणत्या विज्ञप्त्या शमेन नियमेन च ॥ ४९
लब्धोऽयं भगवानात्मा दृष्टश्चाधिगतः स्फुटम् ।
अहंकारपदातीतश्चिरात्संस्मृतिमागतः ॥ ५०
स्वभावाद्भगवानात्मा विष्णोर्ब्रह्म सनातनम् ।
इन्द्रियोरगगर्तेषु मरणश्वभ्रभूमिषु ॥ ५१
तृष्णाकरञ्जकुञ्जेषु कामकोलाहलेषु च ।
वासनावनजालेषु जन्मकूपान्तरेषु च ॥ ५२
दुःखदावाग्निदाहेषु दुःखदावाग्निहारिषु ।
पातोत्पातदशालक्षैर्मज्जनोन्मज्जनभ्रमैः ॥ ५३
आविर्भावतिरोभावैराशापाशविचेष्टनैः ।
अहं चिरमहंकारद्विषा समवमोषितः ॥ ५४
निशायामल्पवीर्यात्मा पिशाचेनेव जङ्गले ।
स्वयमेव त्वथेदानीं क्रियाशक्त्या स्वयैव हि ॥ ५५
शौरिणा व्यपदेशेन विवेकश्रीर्विबोधिता ।
प्रबुद्धे भवतीशाने तमहंकारराक्षसम् ॥ ५६
न पश्यामि नभोदीपे ज्वलिते तिमिरं यथा ।
तस्याहंकारयक्षस्य मनोविवरवासिनः ॥ ५७

तुम्बकः अलाबूः । इवार्थे चकारः । जलधारा इवेत्यर्थः । नः अस्माकं तुम्बकाकाशकल्पानामिति भावः । दीपाङ्गानि तैलवर्तिपात्राण्यतिक्रम्य निर्गतो दीपालोको यथा रज्ज्वा न बध्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ संबाध्यते अभिहन्यते । अमूर्तत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥ कपालशो भग्ने, छिद्रीभावेन क्षते, मृदपचयेन क्षीणे ॥ ३४ ॥ बोधान्मनोव्यतिरिक्तात्मदर्शनात् । यस्य सुखदुःखमयी वासना तत्तादृशं मनः पूर्वमज्ञतादशायामभवन्नेदानीमस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अतनुरपरिच्छिन्ना निर्वृतिः सुखविश्रान्तिः ॥ ३६ ॥ एषां भोक्त्रादीनामैक्याद्ध्यासलक्षणं मौर्ख्यं कस्यैन्द्रजालिकस्य चक्रिका चक्रवत्परिवर्तनचातुरीत्यर्थः । भोक्त्रादिभेदं दर्शयति—**भुङ्क्ते** इति ॥ ३७ ॥ प्रकृत्यादिदुष्टः दोषारोपित आत्मा । विमर्शेन किंचिन्मौर्ख्यमस्ति तेनाक्षतिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एता वासनाः ॥ ४१ ॥ अज्ञानरिपुणावपोथितं हिंसितम् । 'अवबोधितम्' इति पाठे अविवेकसर्वस्वमिति च्छेदः । वैष्णवेन प्रसादेनानुग्रहेण मे अविवेकसर्वस्वं हृत्वा एकान्तं नियतैकस्वभावं ब्रह्म अवबोधितम् ॥ ४२ ॥ परिमोषितोऽपहारितः ॥ ४३ ॥ इदानीं मच्छरीरमहाद्रुमो निर्गतोऽहंकारयक्षो यस्मात्तथाविधः सन् पुण्यतामायातः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विवेकधनसंभारान् प्राप्येति शेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विष्णोः स्तुत्या प्रणत्या विज्ञप्त्या प्रार्थनया च वरमुखेन लब्धः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विष्णोः प्रसादाद्ब्रह्म आत्मा संस्मृतिमागत इति पूर्वेणान्वयः । इन्द्रियेत्यादेरहं समवमोषित इति चतुर्थेनान्वयः । इन्द्रियाण्येवोरगगर्ताः सर्पबिलानि येषु । एवमुत्तरत्रापि बहुव्रीहयः ॥ ५१ ॥ वासनावनजालेष्विति सर्वसप्तम्यन्तानां विशेष्यम् ॥ ५२ ॥ दुःखान्येव दावाग्निदाहो यत्र । दुःखाः दावाग्नय इव हारिणः परधनप्राणापहारिणश्चोरा यत्र । पातोत्पातसदृशैर्विपत्संपद्दशालक्षैः । मज्जनप्रायैरधोगतिभिरुन्मज्जनप्रायैः सद्गतिभिः ॥ ५३ ॥ अहं चिरमहंकारलक्षणेन द्विषा सम्यगवमोषितः आत्मप्रमोषेण पीडितः ॥ ५४ ॥ शौरिणा व्यपदेशेन प्रसन्नविष्णुव्याजेन स्वयं स्वेनैव विवेकश्रीः प्रबोधिता उद्दीपिता । तया विवेकश्रिया ईशाने ईश्वरे स्वात्मनि प्रबुद्धे

१ कण्ठक इत्यपि पाठः । एवमुत्तरश्लोकेऽपि । संकट इति पाठे संकटः क्लेशः.

दीपस्येव प्रशान्तस्य न वेद्मि गतिमीश्वरः।
दृष्ट एव त्वयीशाने पलायनपरायणः॥ ५८
संपन्नो मदहंकारश्चोरः सूर्योदये यथा।
असदभ्युत्थिते तस्मिन्नहंकारे पिशाचवत्॥ ५९
गते तिष्ठाम्यहं स्वस्थो निर्गोनस इव द्रुमः।
शाम्यामि परिनिर्वामि जगत्यस्मिन्प्रबोधवान्॥ ६०
तस्करेणोज्झितोऽस्मीति निर्वृतोऽस्मि चिरोदयम्।
शैत्यमभ्यागतोस्म्यन्तः शान्ताशामृगतृष्णिकः॥६१
प्रावृडम्बुभरस्नातः शान्तदाव इवाचलः।
प्रमार्जितेहमित्यस्मिन्पदे स्वार्थविचारतः॥ ६२
को मोहः कानि दुःखानि काः कदाशाः क आधयः।
नरकस्वर्गमोक्षादिभ्रमाः सत्यामहंकृतौ॥ ६३
भित्तावेव प्रवर्तन्ते चित्रेहा न नभस्तले।
अहंकारकलापित्ते चित्ते ज्ञानचमत्कृतिः।
न राजतेंऽशुके म्लाने यथा कुङ्कुमरञ्जना॥ ६४
निरहंकारजलदे तृष्णासारविवर्जिते।
भाति चित्तशरद्व्योम्नि स्वच्छता कान्तिशालिनी ६५
निरहंकारपङ्काय संप्रसन्नान्तराय च।
मह्यमानन्दसरसे तुभ्यमात्मन्नमो नमः॥ ६६
शान्तेन्द्रियोग्रग्राहाय क्षीणचित्तौर्ववह्नये।
आनन्दाम्बुधये तुभ्यं मह्यमात्मन्नमो नमः॥ ६७
गताहंकारमेघाय शान्ताशादाववह्नये।
मह्यमानन्दशैलाय विश्रान्ताय नमो नमः॥ ६८
प्रफुल्लानन्दपद्माय शान्तचिन्तामयोर्मये।
मह्यं सन्मानसायात्मंस्तुभ्यमन्तर्नमो नमः॥
संविदाभासपक्षाय पद्मकोटरवासिने।
सर्वमानसहंसाय स्वात्मनेऽन्तर्नमो नमः॥
कलाकलितरूपाय निष्कलायामृतात्मने।
सदोदिताय पूर्णात्मन् शशिने ते नमो नमः॥
सदोदिताय शान्ताय महाहृद्ध्वान्तहारिणे।
सर्वगायाप्यदृश्याय चित्सूर्याय नमो नमः॥
अस्नेहस्नेहदीपाय वृत्तिनिष्कान्तवर्तिने।
स्वभावाधारधीराय चिद्दीपाय नमो नमः॥
मदनानलसंतप्ते शीतेन मनसा मनः।
भग्नमन्तर्मया तप्तमयसेव बलाद्यः॥
इन्द्रियेणेन्द्रियं छित्त्वा छित्त्वा च मनसा मनः।
अहंकृतिमहंकृत्या छित्त्वा शेषो जयाम्यहम्॥
भावेनाभावमाच्छिद्य हित्वा तृष्णामतृष्णया।
निष्पिष्य प्रज्ञयाऽप्रज्ञां ज्ञोऽज्ञः सत्योसि ते नमः
मनसा मनसि च्छिन्ने निरहंकारतां गते।
भावेन गलिते भावे स्वच्छस्तिष्ठामि केवलः॥
निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितम्।
केवलं स्पन्दशुद्धात्मन्येव[1] तिष्ठति मे वपुः॥
हेलानुकम्पितानन्तविश्वेशादतिशायिनी।
परमोपशमोपेता जातेयं मम निर्वृतिः॥

भवति प्रबुद्धे सति॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ असतोऽज्ञानात्प्रागभ्युत्थिते संप्रति गते सति निर्गतो गोनसोऽजगरो यस्मात्तथाविधो द्रुमो वृक्षवान् आराम इव। द्रुशब्दाद्वृक्षवाचकान्मत्वर्थे 'द्युद्रुभ्यां मः' इति मप्रत्ययः॥ ५९॥ ६०॥ तस्करेण आत्मप्रमोषकेणाहंकारेण॥ ६१॥ शान्तदावो निर्वाणदवाग्निरचलः पर्वत इव॥ ६२॥ के आधयो मानसव्यथाः। परलोकदुःखादिचिन्तया कुतो नाधयः स्युस्तत्राह—नरकेति॥ ६३॥ ननु सत्येवाहंकारे मोहादिप्रशमचमत्कृतिः किं न स्यात्तत्राह—अहंकारेति। अहंकारकलालक्षणे पित्ते पित्तजोन्मादे सति॥६४॥ इदानीं सरःसमुद्रादिनानाभावैरात्मानं रूपयन्नमस्यति—निरहंकारेत्यादिना। कान्तिशालिनी आत्मचन्द्रप्रकाशशालिनी। स्वच्छता नैर्मल्यम्॥ ६५॥ मह्यं प्रत्यगात्मभूताय। तुभ्यं ब्रह्मणे। एवमग्रेऽपि॥ ६६॥ ६७॥ विश्रान्ताय अचलाय॥ ६८॥ सद्ब्रह्म तल्लक्षणाय। मानसाय देवसरसे॥ ६९॥ संविदाभासौ बुद्धितद्वृत्तिप्रतिबिम्बचैतन्ये एव पक्षौ यस्य॥ ७०॥ कलाभिः 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुत्युक्ताभिः ससदशाभिः 'षोडशकलः सोम्य पुरुषः' इति श्रुतिदर्शिताभिर्वा। चन्द्रपक्षे तु प्रसिद्धाभिः। निष्कलाय निरवयवाय। चन्द्रपक्षे कलाव्यतिरिक्तदेवतात्मने॥ ७१॥ चित्सूर्ये प्रसिद्धसूर्यात्सदोदितायेत्यादिविशेषणैर्विशेषो दर्शितः। इ अतापकाय। अदृश्याय दृश्यविलक्षणाय॥ ७२॥ निस्तैलः। स्नेहं परमप्रेमाणं दीपयतीति स्नेहदीपः। पुत्रमित्रधनादिष्वस्नेहाः यतयस्तेषां स्नेहेन दीप्यते। वस्तुस्वभावानामाधाराय। धीराय धीप्रकाशकाय॥ ५ इदानीं स्वपौरुषं सफलमित्यभिनन्दति—मदनेत्यादिना अयसा कार्ष्णायसटङ्केन तप्तमयो भज्यते तथा शीतेन युक्तेन मनसा मदनानलसंतप्तं मनो मया भग्नमित्यर्थः॥ प्रत्यक्प्रवणेनेन्द्रियेण चक्षुरादिना पराक्प्रवणं तदेव ि एवं मनोहंकारयोरपि बोध्यम्। शेषोऽवशिष्टचिन्मात्र ॥ ७५॥ भावेन श्रद्धया। अभावमश्रद्धाम्। ऊहाप बुद्धिः प्रज्ञा तया अविचारसंदेहादिलक्षणामप्रज्ञाम्। अज्ञ त्वाभिमानशून्यो ज्ञो ज्ञप्तिमात्रस्वभाव एव सत्योऽसि तादृ तुभ्यं नमः॥ ७६॥ भावेन ब्रह्माहंभावेन देहाद्यहंभावे ॥ ७७॥ निर्भावं भावनाहेतुबुद्धिशून्यम्। अनीहितं हेतुचित्तशून्यम्। स्पन्दः प्राणनक्रिया तन्मात्रेण शुद्ध यस्य तथाविधे जीवन्मुक्तात्मनि तिष्ठति जीवति। श्रुतिः 'तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च' इति। हेलयैव अनुकम्पिता भोगैश्वर्यदानेनानुगृहीता अनन्ताः

---

[1] आत्मन्येतत्तिष्ठति इति पाठः.

[2] अत्र मह्यं इति क्वचित्पठ्यते.

प्रशान्तमोहवेतालो गताहंकारराक्षसः ।
कदाशारूपिकोन्मुक्तो जातोऽस्मि विगतज्वरः ॥ ८०
तृष्णारज्जुगुणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् ।
न जाने क गतोड्डीय दुरहंकृतिपक्षिणी ॥ ८१
उद्धूलिते घनाज्ञानकुलाये कायपादपात् ।
न जाने गत उड्डीय काहंभावविहंगमः ॥ ८२
दुराशादीर्घदौरात्म्यधूसरा भोगभस्त्रना ।
भयभोगिहिता दिष्ट्या भूयस्यो वासनाः क्षताः ॥ ८३
एतावन्तमहं कालं कोऽभूवं चित्रमीदृशम् ।
येनाहमेष मिथ्यैव दृढाहंकारतां गतः ॥ ८४
अद्याहमस्मि जातोऽयमहमद्य महामतिः ।
अहंकारमहाभ्रेण यत्क्षणेनालमुज्झितः ॥ ८५
दृष्टोऽयमात्मा भगवांस्तथैवाधिगतो मया ।
आलब्धश्चानुभूतोऽङ्गं स्वानुभूतौ नियोजितः ॥ ८६
गतास्पदं गतमननं गतैषणं
तिरस्कृतं निपुणमहंकृतिभ्रमैः ।
निरीहितं व्यपगतरागरञ्जनं
विकौतुकं प्रशममिदं गतं मनः ॥ ८७
दुरुत्तराः समविषमा महापदः
सुदुःसहाः प्रभवनदीर्घदोषदाः ।
गताः क्षयं समधिगतो महेश्वर-
श्चिदद्वयोऽपगतमचित्त्वमन्तरे ॥ ८८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादात्मचिन्ता[१] नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ३६

प्रह्लाद उवाच ।
आत्मा सर्वपदातीतश्चिरात्संस्मृतिमागतः ।
दिष्ट्या लब्धोऽसि भगवन्नमस्तेस्तु महात्मने ॥ १
अभिवन्द्याथ चालोक्य चिरमालिङ्ग्यसे मया ।
कोऽन्यः स्यात्त्वदृते बन्धुर्भगवन्भुवनत्रये ॥ २
हंसि पासि ददासि त्वं स्तौषि यासि विवल्गसि ।
अयं प्राप्तोसि दृष्टोसि किं करोषि क गच्छसि ॥ ३
स्वसत्तापूरिताशेषविश्व विश्वजनीन भोः ।
सर्वत्र लक्ष्यसे नित्यमधुना क पलायसे ॥ ४
आवयोरन्तरं भूरि जन्मव्यवहितान्तरम् ।
अदूरमद्य संपन्नं दिष्ट्या दृष्टोऽसि बान्धव ॥ ५

येन तथाविधाद्विश्वेशाद्ब्रह्मविष्ण्वादेरप्यतिशायिनी उत्कृष्टा निर्वृतिर्निरतिशयानन्दविश्रान्तिः ॥ ७९ ॥ रूपिका पिशाची तयोन्मुक्तः । अतएव विगतज्वरः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ उद्धूलिते ज्ञानाभ्यासपेषणेन धूलीकृत्योड्डायिते ॥ ८२ ॥ दुराशाभिर्दीर्घैर्दौरात्म्यैर्दुष्टदेहाद्यात्मत्वाभिमानैश्च धूसरा मलिना । भयलक्षणानां भोगिनां सर्पाणां हिता । भूयस्यो दुर्वासनाः भोगान्भक्षयतीति भोगभस्त्र समाधिस्तेन क्षता उच्छिन्नाः ॥ ८३ ॥ इदानीं विस्मये स्वाप्नदुर्दशामिव प्राक्तनीमहंकारदशां स्मृत्वा विस्मयते—एतावन्तमिति । चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८४ ॥ अद्याहमयमनुभूयमाननिरतिशयानन्दस्वभावो जातः प्रादुर्भूतः । यद्यतोऽहं महती अपरिच्छिन्नब्रह्माकारा मतिः साक्षात्कारवृत्तिर्यस्य तथाविधः सन्नहंकारमहाभ्रेणालं निःशेषमुज्झितः । निर्मुक्त इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ महामतिरित्येतद्विशदयति—दृष्ट इति । वाक्यप्रमाणेन दृष्टो मननेनाधिगतः समाधौ मनसा चिराश्लेषमालब्धसमाध्यनुभूतश्चाङ्गं स्वदेहमिव सदा स्वानुभूतौ नियोजितः । तथाचाहुः 'देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥' इति ॥ ८६ ॥ सांप्रतं निर्दोषविक्षेपं स्वमनः प्रशमं गतमित्याह—गतास्पदमिति । गतास्पदं निर्विषयम् । विषयाणां मननाद्धि तेष्वेषणा प्रसिद्धेति मूलोच्छित्त्या गतमननं गतैषणं च । निपुणं नितरां तिरस्कृतं निराकृतमुज्झितमिति यावत् । अतएव निरीहितं निश्चेष्टम् । कौतुकं भोगोत्कण्ठा तद्रहितम् । अतएव निरिन्धनाग्निवत्प्रशमं गतमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ मनःप्रशमादेव सर्वापन्निवृत्तिं निरतिशयानन्दात्मावाप्तिं च वदन्नुपसंहरति—दुरुत्तरा इति । प्रभवनानि नानायोनिजन्मपरंपराः दीर्घा दोषाः कामलोभमोहादयस्तत्प्रदाः समाश्चिरकालैकरूपदुःखाः विषमाः प्रतिक्षणविचित्रदुःखाः महापदः क्षयं गताः । चिदद्वयो महेश्वरः पूर्णानन्दात्मा समधिगतः प्राप्तः । तत्कुतः । यतः अन्तरे प्रत्यगात्मन्यचित्त्वमज्ञानजाड्यं ज्ञानेनापगतं बाधितमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रह्लादात्मचिन्ता नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

आत्मानं दुर्लभं प्राप्य प्रह्लादः प्रणमन्मुहुः ।
स्तौति नन्दति कान्तेव कान्तेन रमते रहः ॥ १ ॥

सर्वेभ्यो मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भान्तेभ्यः पदेभ्यः सुखोत्कर्षस्थानेभ्योऽप्यतीतो निरतिशयानन्दरूपः आत्मा प्रत्यक् । महात्मने अपरिच्छिन्नस्वभावाय ॥ १ ॥ चिरमालिङ्ग्यसे क्षीरोदकवत्समरसवृत्त्या समाधावनुभूयसे । बन्धुः परमप्रियः ॥ २ ॥ यावन्न प्राप्तो न दृष्टश्च तावन्मृत्युर्भूत्वा अभक्तान् हंसि । भक्तान्पासि । उपासनाकर्मभिराराधितो ददासि । स्तावकादिरूपेण स्तौषि । गन्तृरूपेण यासि । सर्वरूपेण च विवल्गसि व्यवहरसि । मया तु अयं नित्यापरोक्षस्वभावः प्राप्तो दृष्टश्च । अतः परं मां प्रति किं करोषि क वा गच्छसि । न त्वयेदानीमन्यतो गन्तुं किंचित्कर्तुं वा पूर्ववच्छक्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ विश्वेभ्यो जनेभ्यो हित विश्वजनीन ॥ ४ ॥ अन्तरमन्तर्धायकमज्ञानम् । अभूदिति शेषः । अद्य तन्नाशाददूरमत्यन्ताभेदलक्षणमतिसामीप्यं संपन्नम् ॥ ५ ॥

१ प्रह्लातात्मकामचिन्ता इति पाठः.

नमस्ते कृतकृत्याय कर्त्रे भर्त्रे नमोस्तु ते ।
नमः संसारवृन्ताय नित्याय विमलात्मने ॥ ६
नमश्चक्राब्जहस्ताय नमश्चन्द्रार्धधारिणे ।
नमो विबुधनाथाय नमस्ते पद्मजन्मने ॥ ७
वाच्यवाचकदृष्ट्यैव भेदो योऽयमिहावयोः ।
असत्या कल्पनैवैषा वीचिवीच्यम्भसोरिव ॥ ८
त्वमेवानन्तयानन्तवस्तुवैचित्र्यरूपया ।
भावाभावविलासिन्या नित्ययैव विजृम्भसे ॥ ९
नमो द्रष्ट्रे नमः स्रष्ट्रे नमोऽनन्तविकासिने ।
नमः सर्वस्वभावाय नमस्ते सर्वगात्मने ॥ १०
प्रतिजन्म चिरं बह्वयो दीर्घदुःखवता मया ।
त्वया मयोपदिष्टेन दग्धेनापहृतौजसा ॥ ११
आलोकिता लोकदृशो दृष्टा दृष्टान्तदृष्टयः ।
न प्राप्तस्तत्त्वयाऽनेन किंचिदासादितं भवेत् ॥ १२
सर्वं मृत्काष्ठपाषाणवारिमात्रमिदं जगत् ।
नेहास्ति त्वदृते देव यत्प्राप्तौ नाभिवाञ्छति ॥ १३
देवायमद्य लब्धोऽसि दृष्टोऽस्यधिगतोऽसि च ।
संप्राप्तोऽसि गृहीतोऽसि नमस्तेस्तु न मुह्यसि ॥ १४
योऽक्ष्णोः कनीनिकारश्मिजालप्रोतवपुः स्थितः ।
देव दर्शनरूपेण कथं सोऽत्र न दृश्यते ॥ १५
यस्त्वक्स्पर्शौ स्पृशन्सर्वं गन्धं तैलं तिले यथा ।
स्पर्शमन्तःकरोत्येष स कथं नानुभूयते ॥ १६
यः शब्दश्रवणादन्तः शब्दशक्तिं परामृशन् ।
रोमाञ्चं जनयत्यङ्गे स दूरस्थः कथं भवेत् ॥ १७
जिह्वापल्लवलग्नानि स्वदितस्याग्रतोऽपि च ।
स्वदन्ते यस्य वस्तूनि स्वदते स न कस्य च ॥ १८
पुष्पगन्धानुपादाय घ्राणहस्तेन देहकम् ।
य आलोकयति प्रीत्या कस्यासौ न करे स्थितः ॥ १९
वेदवेदान्तसिद्धान्ततर्कपौराणगीतिभिः ।
यो गीतः स कथं ह्यात्मा विज्ञातो याति विस्मृतिम् ॥ २०
सैवेह देहभोगाली सुभगाषीयमद्य मे ।
अन्तर्न स्वदते स्वच्छे त्वयि दृष्टे परावरे ॥ २१
त्वया विमलदीपेन भानुः प्रकटतां गतः ।
त्वया शीततुषारेण चन्द्रः शिशिरतां गतः ॥ २२
त्वयैते गुरवः शैलास्त्वयैते द्युचरा धृताः ।
त्वयैवेयं धरा धीरा त्वयैवाम्बरमम्बरम् ॥ २३
दिष्ट्या मत्तामसि प्राप्तो दिष्ट्या त्वत्तामहं गतः ।
अहं त्वं त्वमहं देव दिष्ट्या भेदोऽस्ति नावयोः ॥ २४
अहं त्वमितिशब्दाभ्यां पर्यायाभ्यां महात्मनः ।
तव वा मम वा शाखा संयुक्ताभ्यां नमो नमः ॥ २५
नमो मह्यमनन्ताय निरहंकाररूपिणे ।
नमो मह्यमरूपाय नमः समसमात्मने ॥ २६
मय्यात्मनि समे स्वच्छे साक्षिभूते निराकृतौ ।
दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने स्वात्मन्येवेह तिष्ठसि ॥ २७

संसारलक्षणस्य पर्णस्य वृन्ताय ॥ ६ ॥ विबुधनाथायेन्द्ररूपाय ॥ ७ ॥ वाच्यवाचकदृष्ट्या व्यवहारदृष्ट्या । एषा व्यवहारदृष्टिर्भिदा च ॥ ८ ॥ अनन्तया कल्पनयेति शेषः । नित्यया प्रवाहानाद्यया[1] ॥ ९ ॥ आदौ सृज्यपदार्थानां द्रष्ट्रे । ततः स्रष्ट्रे । सृष्ट्वा चानन्तरूपैर्विकासिने । अतएव सर्वस्वभावाय । अधिष्ठानतया सर्वगात्मने ॥ १० ॥ एतावन्तं कालं मद्रूपेण त्वमेव मच्छन्दानुवर्तनाच्छान्त इदानीं त्वयैव त्वं विश्रान्तये लब्ध इत्याह—**प्रतिजन्मेति**। मया मद्भावापन्नेन जीवभूतेन त्वया मया स्वकामादिदोषानुसारेणोपदिष्टेनासन्मार्गेण प्रवृत्तत्वाद्दग्धेन अतएवापहृतौजसा तिरोहितेश्वरभावेन ॥ ११ ॥ त्वया लोकदृश ऊर्ध्वाधोमध्यलोकसंचारभ्रमास्तेषु विवेकानुकूलदृष्टान्तदृष्टयश्च आलोकिताः । तत्तस्माद्बहिर्लोकदर्शनात्त्वं त्वया न प्राप्तः । अनेन लोकत्रयदर्शनेन च किंचित्स्वल्पमपि पुरुषार्थरूपमासादितं न भवेत् नाभूदिति द्वयोरर्थः ॥१२॥ कुतो नाभूत्तत्राह—**सर्वमिति**। नाभिवाञ्छति पुरुषार्थेच्छा पूर्णा भवति, तत्तादृशं वस्तु त्वदृते त्वां विना इह जगति अन्यन्नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ न मुह्यसि । मोहनिस्तीर्णोऽसीति यावत् ॥१४॥ कथमहं दृष्ट इति चेच्चाक्षुषादिसर्ववृत्तिप्रथारूपेण प्रतिबोधविदितं मतमिति श्रुतिदर्शितोपायेनेत्याह—**य इति** । चक्षुर्द्वारान्तःकरणस्य घटादिदेशनिर्गमने तदवच्छिन्नचैतन्यात्माऽक्षिकनीनिकारश्मिजालप्रोतवपुः-स्थित इत्यर्थः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥ १५ ॥ त्वचं स्पर्शमौष्ण्यादिकं च स्पृशन् स्पार्शनवृत्त्या व्याप्नुवन् यथा तिलेऽन्तर्गतं तैलं तिलसंयुक्तपुष्पगन्धमन्तःकरोति गृह्णाति तद्वत्स्पर्शं शीतादि अन्तःकरोति व्याप्य प्रकाशयति ॥ १६ ॥ शब्दशक्तिं गानकाव्यादिगुणचमत्कारम् । परामृशन् प्रकाशयन् ॥ १७ ॥ वस्तूनि मधुराम्लादीनि अग्रतः पुरस्तादेव स्वदितस्य स्वारसिकप्रेमविषयस्य स्वदन्ते । स्वदते सुखात्मना स्फुरति ॥ १८ ॥ घ्राणहस्तेन हस्तवदुपादानकारणेन घ्राणेन कण्ठधृतस्रजः पुष्पाणां गन्धानुपादाय मालालंकृतं स्वं देहकमालोकयति पश्यति । करे स्थित इव, स्फुटं प्रत्यक्ष इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इत्यादिश्रुतिदृशाप्याह–**त्वयेति** ॥२२॥ द्युचरा नभश्चरा वाय्वादयः। धीरा निश्चला। अम्बरमवकाशदम् ॥२३॥ दिष्ट्या भाग्येन । अहं त्वं त्वमहमिति व्यतिहारेणाभेदो दृढीकृतः ॥ २४ ॥ इदानीमखण्डार्थे प्रमाणतया संपन्नावहंत्वंशब्दौ नमस्यति—**अहमिति** । लक्ष्यस्य महात्मनो बोधने पर्यायाभ्याम् । तव कारणोपाधिविशिष्टस्य वाच्यार्थस्य मम कार्योपाधिविशिष्टस्य वाच्यार्थस्य वा शाखावदेकदेशभूताभ्यामुपाधिभ्यां भेदकल्पनात्संयुक्ताभ्यां सामानाधिकरण्येनान्विताभ्यामहंत्वमिति शब्दाभ्याम् । नमो नम इत्यादराद्भ्यासः । द्वौ वाशब्दौ शाखाद्वयसंबन्धयोर्मिथ्यात्वद्योतनार्थौ ॥ २५ ॥ इदानीमखण्डार्थं प्रत्यक्प्राधान्येन प्रणम्य तस्यैव ब्रह्मतां दर्शयति—**नम इत्यादिना** ॥ २६ ॥ हे ब्रह्मन्, त्वं मय्यात्मनि

---

१ प्रवाहनद्या इत्यपि क्वचित्.

मनः प्रक्षोभमायाति स्फुरन्तीन्द्रियवृत्तयः ।
शक्तिरुल्लसति स्फारा प्राणापानप्रवाहिनी ॥ २८
वहन्ति देहयन्त्राणि कृष्टान्याशावरत्रया ।
चर्ममांसास्थिदिग्धानि मनःसारथिमन्ति च ॥ २९
अयं संविद्वपुरहं न काचिन्न कृतास्पदः ।
देहः पततु वोदेतु यथाभिमतयेच्छया ॥ ३०
चिरादहमहं जातः स्वात्मलाभश्चिरादयम् ।
चिरादुपशमं याति कल्पस्यान्ते जगद्यथा ॥ ३१
चिरात्संसारगामित्वाद्दीर्घे संसारवर्त्मनि ।
विश्रान्तोऽस्मि चिरं श्रान्तः कल्पस्यान्त इवानलः ३२
सर्वातीताय सर्वाय तुभ्यं मह्यं नमो नमः ।
तेभ्योऽपि च नमस्तेस्तु ये मां त्वां प्रवदन्ति च॥३३
अखिलानन्तसंभोगा न स्पृष्टा दोषवृत्तिभिः ।
जयत्यकृतसंरम्भा साक्षिता परमात्मनः ॥ ३४
आत्मन्पुष्प इवामोदो भस्त्रापिण्ड इवानिलः ।
तिले तैलमिवासिस्त्वं सर्वत्र वपुषि स्थितः ॥ ३५
हंसि पासि ददासि त्वमवस्फूर्जसि वल्गसि ।
अनहंकृतिरूपोऽपि चित्रेयं तव मायिता ॥ ३६
जयामीशज्वलद्दीप्तिः सर्वमुन्मीलयञ्जगत् ।
जयाम्युपरतारम्भो जगद्भूयो निमीलयन् ॥ ३७
परमाणोस्त्वैवान्तरिदं संसारमण्डलम् ।
वटत्वं वटधानायां बभूवास्ति भविष्यति ॥ ३८

हयद्विपरथाकारैर्यद्वत्खे दृश्यतेऽम्बुदः ।
तद्वदालोक्यसे देव पदार्थशतविभ्रमैः ॥ ३९
भावानां भूरिभङ्गानामभवाय भवाय च ।
भव भावविमुक्तात्मा भावाभावबहिष्कृतः ॥ ४०
जहि मानं महाकोपं कालुष्यं क्रूरतां तथा ।
न महान्तो निमज्जन्ति प्राकृते गुणसंकटे ॥ ४१
प्राक्तनीं दीर्घदौरात्म्यदशां स्मृत्वा पुनःपुनः ।
कोहं किं तद्बभूवेति हसन्मुक्ताच्छटासितम् ॥ ४२
ते प्रयाताः समारम्भा गतास्ते दग्धवासराः ।
येषु चिन्तानलज्वालाजालाकीर्णो भवानभूत् ॥ ४३
अद्य त्वं देहनगरे राजा स्फारमनोरथः ।
न दुःखैर्गृह्यसे नापि सुखैर्व्योम करैरिव ॥ ४४
अथेन्द्रियदुरश्वांश्च जित्वा जितमनोगजः ।
भोगारिमभितो भङ्क्त्वा साम्राज्यमधितिष्ठसि॥ ४५
अपाराम्बरपान्थस्त्वमजस्रास्तमयोदयः ।
अवभासकरो नित्यं बहिरन्तश्च भास्करः ॥ ४६
सर्वदैवासि संसुप्तः शक्त्या संबोध्यसे विभो ।
भोगालोकनलीलार्थं कामिन्या कामुको यथा ॥ ४७
दृक्क्षुद्राभिरुपानीतं दूराद्रूपमधु त्वया ।
पीयते स्वीकृतं शक्त्या नेत्रवातायनस्थया ॥ ४८
ब्रह्माण्डकोटराध्वान्ताः प्राणापानपरैस्त्वया ।
गतागतैर्ब्रह्मपुरे संप्रेक्ष्यन्ते प्रतिक्षणम् ॥ ४९

प्रत्यक्स्वभाव एव तिष्ठसि न कदाचित्पराग्भावे इत्यर्थः ॥२७॥ तत्कुतो ज्ञातं तत्राह—**मन** इति । 'केनेषितं पतति प्रेषितं मनः' इत्यादिश्रुतिदर्शितेन मनःप्रभृतीनामयस्कान्तवत्प्रवर्तकत्वेन ज्ञातमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तर्हि त्वं किं प्राणनादिशक्तिरुत देहकृतास्पदोऽहंकारादिर्वा नेत्याह—**अय**मिति । अयमहं संविद्वपुरेव नतु काचिच्छक्तिर्नापि [1]ध्येयकृतास्पदः । तर्हि ते किं देहेनेति चेन्न किंचिदित्याह—**देह** इति ॥ ३० ॥ उपशमं याति, भ्रम इति शेषः ॥ ३१ ॥ संसारगामित्वात्संसारे भ्रमणशीलत्वात् । एतावत्कालं संसारवर्त्मनि श्रान्तोऽहं संप्रति विश्रान्तः ॥ ३२ ॥ ये गुरवो वेदान्ताश्च त्वां मां मद्रूपमेव प्रवदन्ति ॥ ३३ ॥ अखिला अनन्ताः संभोगाः प्रकाश्या यस्यास्तथाविधापि प्राकाश्यदोषवृत्तिभिरस्पृष्टा । न कृतः संरम्भोऽभिनिवेशो यया । उदासीनेत्यर्थः । अतएव जयति ॥३४॥ त्वमेव सर्वत्र सार इत्याह—**आत्मन्नि**ति ॥३५॥ सर्वकर्तापि त्वमेवेत्याह—**हंसी**ति ॥ ३६ ॥ सर्गकाले ईशेन त्वया चिदात्मना ज्वलद्दीप्तिर्बहिरन्तश्चार्थप्रकाशनेनोज्वलितोऽहं जीवभावेनानुप्रविश्य नामरूपात्मकं सर्वं जगदुन्मीलयन्व्याकुर्वंस्त्वदात्मनैव जयामि वशीकृत्य पालयामि । प्रलयकाले चाहमुपरतारम्भो जगद्भूयः पुनर्निमीलयन्नुपसंहरन्नपि त्वदात्मनैव जयाम्यभिभवामीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ परमाणोरत्यन्तसूक्ष्मस्य । दुर्लक्ष्यस्येत्यर्थः । वटत्वं वटव्यक्तिसंवलिता जातिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इदानीं स्वयं मुक्तात्मा स्वाभिन्नाय बद्धात्मने मोक्षोपायमुपदिशति—**भावाना**मित्यादिना । भूरिभङ्गानां बहुविधविकारस्वभावानां अभवाय बाधाय भवाय निरतिशयानन्दस्वरूपाविर्भावाय च असङ्गात्मदर्शनेन भावाभावाभ्यां बहिष्कृतो विविक्तः संस्तद्भावेनैव सदा विमुक्तात्मा भव । मा पुनर्बन्धं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥ तदुपायभूतां पूर्वपीठिकामुपदिशति—**जही**त्यादिना ॥४१॥ इति विचार्येति शेषः । मुक्तानां छटाः कणा इव सितं शुभ्रं यथा स्यात्तथा हसन् प्राक्तनीं दीर्घदौरात्म्यदशां जहीति पूर्वेणान्वयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ करैर्मुष्टिभिर्व्योमेव ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ बहिः अविद्यादृशि अन्तः स्वरूपदृशि च यथाक्रममजस्रमस्तमय उदयश्च यस्य । अथवा अजस्रमभीक्ष्णं जगतः अस्तमयोदयौ प्रलयसर्गौ यस्मादित्यर्थः । भास्करपक्षे स्पष्टम् ॥ ४६ ॥ यद्येवं तर्हि सर्वत्र तथा कुतो नावगच्छामि तत्राह—**सर्वदे**ति । सर्वदा अनादिकालात्सुप्तोऽसि । शक्त्या भोजकादृष्टशक्त्या भोगालोकनलीलार्थं तावन्मात्रं संबोध्यसे न पूर्णात्मरूपेणेत्यर्थः ॥४७॥ भोगालोकनलीलामेव विशदयति—**दृक्क्षुद्राभि**रिति । दश इन्द्रियवृत्तयस्तल्लक्षणाभिः क्षुद्राभिर्मधुमक्षिकाभेदैः । रूपादिलक्षणं मधु क्षौद्रम् । नेत्रादिवातायनस्थया चिच्छक्त्या ॥ ४८ ॥ योगिनामुत्क्रमणकाले सुषुम्नादिमार्गप्रकाशोऽपि त्वदधीन एवेत्याह—**ब्रह्माण्डे**ति । प्राणापानशब्दाभ्यां तन्निरोधाभ्यासो लक्ष्यते । तत्परैर्योगिभिर्ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरे देहे प्रतिक्षणमभ्यस्तैः-

१ देहकृत इति पाठः।

देहपुष्पे त्वमामोदो देहेन्दौ त्वमृतामृतम् ।
रसस्त्वं देहविटपे शैत्यं देहहिमे भवान् ॥ ५०
त्वय्यस्ति विस्मयस्नेहः शरीरक्षीरसर्पिषि ।
त्वमन्तरस्य देहस्य दारुण्यग्निरिव स्थितः ॥ ५१
त्वमेवानुत्तमास्वादः प्राकाश्यं तेजसामपि ।
अवगन्ता त्वमर्थानां त्वं भासामवभासकः ॥ ५२
स्पन्दस्त्वं सर्ववायूनां त्वं मनोहस्तिनो मदः ।
प्रज्ञानलशिखायास्त्वं प्राकाश्यं तैक्ष्ण्यमेव च ॥ ५३
त्वद्वशादियमात्मीया वाचा संप्रविलीयते ।
दीपवत्पुनरन्यत्र समुदेति कुतोऽपि सा ॥ ५४
त्वयि संसारवर्तिन्यः पदार्थावलयस्तथा ।
कटकाङ्गदकेयूरयुक्तयः कनके यथा ॥ ५५
भवानयमयं चाहंत्वंशब्दैरेवमादिभिः ।
स्वयमेवात्मनात्मानं लीलार्थं स्तौषि वक्षि च ॥ ५६
मन्दानिलविनुन्नोऽब्दो गजाश्वनरदृष्टिभिः ।
यथा संलक्ष्यते व्योम्नि तथा त्वं भूतदृष्टिभिः ॥ ५७
यथा हयगजाकारैर्ज्वाला लसति वह्निषु ।
तथैवाव्यतिरिक्तैस्त्वं दृश्यसे भुवि सृष्टिषु ॥ ५८
त्वं ब्रह्माण्डकमुक्तानामच्छिन्नस्तन्तुराततः ।
क्षेत्रं त्वं भूतसस्यानां चिद्रसायनसेवितम् ॥ ५९
असत्तदनभिव्यक्तं पदार्थानां प्रकाश्यते ।
त्वया तत्त्वं यथा पक्त्या मांसानां स्वादवेदनम् ॥ ६०
विद्यमानापि वस्तुश्रीर्न स्थिता त्वयि न स्थिते ।
वनितारूपलावण्यसत्तेव गतचक्षुषः ॥ ६१
सदपीह न सत्तायै वस्तु नावर्जितं त्वया ।
तृप्तये न स्वलावण्यं मुकुरात्प्रतिबिम्बितम् ॥ ६२
लुठति त्वां विना देहः काष्ठलोष्टसमः क्षितौ ।
सन्नप्यसन्नगोच्छ्रायः श्यामास्विव रविं विना ॥ ६३
सुखदुःखक्रमः प्राप्य भवन्तं परिनश्यति ।
प्राकाश्यमासाद्य यथा तमस्तेजोऽथवा हिमम् ॥ ६४
त्वदालोकनयैवैते स्थितिं यान्ति सुखादयः ।
सूर्यालोकनया प्रातर्वर्णाः शुक्लादयो यथा ॥ ६५
लब्धात्मानो विनश्यन्ति संबन्धक्षण एव ते ।
ते तमांसीव दीपस्य दृष्टा एव व्रजन्त्यलम् ॥ ६६
तमस्ता तमसो दीपासत्तायां स्फुटतां गता ।
दीपसंबन्धसमये सा चोत्पद्य विनश्यति ॥ ६७
तदेवं सुखदुःखश्रीर्दृष्ट्वैव त्वामनामयम् ।
जायते जातमात्रैवं सर्वनाशेन नश्यति ॥ ६८

हृदि संपिण्डितानां प्राणानामुत्क्रम्य परकायप्रवेशलोकान्तरसंचाराद्यनुकूलैर्नानानाडीमार्गेषु गतागतैः संचारैर्ब्रह्माण्डान्तरं गन्तुमर्चिरादिमार्गेण सूर्यमण्डलं गन्तुं वा ब्रह्माण्डकोटरस्य ब्रह्मरन्ध्रस्य च संबन्धिनः अध्वान्ताः सुषुम्नादिमार्गपर्वाणि त्वयैव स्वयंज्योतिषा करणेन संप्रेक्ष्यन्ते स्फुटं दृश्यन्ते । 'हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामती'ति श्रुतेर्यद्यपि सर्वेषां मरणेन नाडीद्वारप्रकाश आत्मज्योतिरधीन एव तथाप्ययोगिनां पीडापारवश्यादिना तदवधानाशक्तेर्योगिनां चाभ्यासकाले मरणकाले च सावधानत्वात्त एवोदाहृताः ॥ ४९ ॥ ऋतं परमार्थसत्यभूतममृतम् । देहलक्षणे विटपे शाखायां रागादिपल्लवोद्गमनिमित्तभूतो रसः ॥ ५० ॥ सर्वप्राणिनां शरीरे स्मयस्य गर्वस्य निमित्तभूतः स्नेहो योऽस्ति स शरीरलक्षणस्य क्षीरस्य सर्पिषि घृतवत्सारभूते त्वय्येव सोऽस्ति । त्वया तदभिमानत्यागे स्नेहादर्शनादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ अनुत्तमास्वादोऽतिमधुरोऽमृतस्वरूप इति यावत् । तेजसां सूर्यादीनाम् । अधिदैवं प्राकाश्यं प्रकाशनिमित्तम् । अध्यात्मं च भासां चक्षुरादिकरणानामवभासकः ॥ ५२ ॥ वायूनां प्राणानां स्पन्दयतीति स्पन्दः । मनोलक्षणस्य हस्तिनो मद इव भ्रान्तिनिमित्तम् । तैक्ष्ण्यमौष्ण्यनिमित्तम् ॥ ५३ ॥ वाचा वाणी । 'आपं चैव हलन्तानाम्' इति भागुरिमतेन टाप् । त्वद्वशात्त्वयोपसंहारात्संप्रविलीयते उपशाम्यति मरणमूर्च्छास्वप्नेषु । अन्यत्र देहान्तरेषु ॥ ५४ ॥ पदार्थावलयः समुद्यन्तीति विपरिणामेनानुषज्यते ॥ ५५ ॥ त्वयैव स्वात्मनि मदादिशब्दैर्व्यवहारः क्रियते न त्वत्तोऽन्योऽस्तीत्याह—**भवानिति**। स्तौषि गुणैः । वक्षि अन्यत् ॥ ५६ ॥ अब्दो मेघः ॥ ५७ ॥ प्रत्येकं ज्वलत्सु काष्ठेषु कासांचिज्ज्वालानां हयाद्याकारतापि कदाचिद्दृश्यते ॥५८॥ ब्रह्माण्डलक्षणानां मुक्तानां मुक्ताफलानाम् । जलतेजआवरणाभ्यां चाकचक्येन वर्तुलत्वेन च साम्यात् ॥ ५९ ॥ क्षेत्रत्वमुपपादयति—**त्वयेति**। त्वया अनभिव्यक्तमतएवासत्प्रायमविद्याबीजान्तस्थानां सृज्यपदार्थानां तत्प्रसिद्धं तत्त्वं स्वरूपं सर्गेण प्रकाश्यते । यथा पक्त्या पाकेन मांसानां स्वादवेदनमास्वादनार्हा स्वादुता प्रकाश्यते तद्वत् ॥ ६० ॥ एवं चित्प्रकाशानाकलितं सदप्यसत्प्रायमेवेत्याह—**विद्यमानेति**। वनितासंबन्धिनी रूपलावण्यसत्तेव ॥ ६१ ॥ अनावर्जितं अर्थक्रियाशक्त्या अननुगृहीतं सत्प्रतीतमपि न सत्तायै अर्थक्रियायै समर्थमित्यर्थः । मुकुराद्दर्पणान्निमित्तात्प्रतिबिम्बितं स्वलावण्यं स्वमुखसौन्दर्यं कान्तानां चुम्बनाधरास्वादनाद्यर्थक्रियाप्रयुक्ततृप्तये कामोपशमाय नालमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ नगस्य गिरेर्वृक्षस्य चोच्छ्राय औन्नत्यं सन् विद्यमानोऽप्यभानादसन्नसत्प्रायः । श्यामासु तमिस्रासु ॥ ६३ ॥ प्राप्य साक्षादनुभूय । प्राकाश्यं सूर्यप्रकाशम् । तेजो दीपनक्षत्रादिप्रभा ॥ ६४ ॥ यतस्त्वदालोकनयैव लब्धात्मानस्ते सुखादयः अतश्चरमसाक्षात्कारेद्धस्य ते तव संबन्धक्षण एव विनश्यन्ति परंतु त्वया दृष्टा एव व्रजन्त्यपगच्छन्ति नोपायान्तरेणेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ दीपस्यासत्तायामविद्यमानतायां स्फुटतां गता तमसस्तमस्ता दीपालोकसंबन्धसमये सैवोत्पद्य स्वधर्मिणो वियुज्य विनश्यति, तद्धर्मी तु सन्मात्रस्वभावो न नश्यतीत्यर्थः । एवार्थे चकारः ॥ ६७ ॥ दृष्टान्तोक्तं

१ मरणे इति पाठः. २ सत्यमृतामृतम् इति पाठः.

भङ्गुरत्वादिह स्थातुं कालं नाणुमपि क्षमा ।
निमेषलक्षभागाख्या तन्वी कालकला यथा ॥ ६९
गान्धर्वी नगरी तन्वी सुखदुःखादिभावना ।
स्फुरति त्वत्प्रसादेन त्वयि दृष्टे विलीयते ॥ ७०
त्वदालोकेक्षणोद्भूता त्वदालोकेक्षणक्षया ।
मृतेव जाता जातेव मृता केनोपलक्ष्यते ॥ ७१
क्षणमप्यस्थिरं वस्तु कथं कार्यकरं भवेत् ।
तरङ्गैरुत्पलाकारैर्माला कथमवेक्ष्यते ॥ ७२
यदा वा जातनिर्नष्टं क्रियां वस्तु करिष्यते ।
तदा रमेत लोकोऽयं मालां कृत्वा तडिद्गुणैः ॥ ७३
इमां सुखादिकां लक्ष्मीं विवेकिजनचेतसि ।
स्थितः सन्नेव गृह्णासि न जहासि समस्थितिम् ॥ ७४
अविवेकिषु योऽसि त्वं सहजातमन्यदृच्छया ।
तद्रूपकथनेनालं ममानल्पपदास्पद ॥ ७५
निरीहेण निरंशेन निरहंकृतिना त्वया ।
सता वाप्यसता वापि कर्तृत्वमुररीकृतम् ॥ ७६
जय प्रोड्डामराकार जय शान्तिपरायण ।
जय सर्वागमातीत जय सर्वागमास्पद ॥ ७७
जय जात जयाजात जय क्षत जयाक्षत ।
जय भाव जयाभाव जय जेय जयाजय ॥ ७८
उल्लसाम्युपशाम्यामि तिष्ठाम्यधिगतोऽसि च ।
जयी जयाय जीवामि नमो मह्यं नमोऽस्तु ते ॥ ७९
त्वयि स्थिते मयि विगतामयात्मनि
स्वसंस्थितौ व्यपगतरागरञ्जने ।
क्व बन्धनं क्व च विपदः क्व संपदो
भवाभवौ क्व शममुपैमि शाश्वतम् ॥ ८०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे आत्मस्तवनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इति संचिन्तयन्नेव प्रह्लादः परवीरहा ।
निर्विकल्पपरानन्दसमाधिं समुपाययौ ॥ १
निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पित इवाचलः ।
शैलादिव समुत्कीर्णो बभौ स्वपदमास्थितः ॥ २
तथानुतिष्ठतस्तस्य कालो बहुतरो ययौ ।
स्वगृहे भुवनस्थस्य मेरोरिव सुरद्विषः ॥ ३

दार्ष्टान्तिके योजयति—**तदेव**मिति । **सर्वनाशेने**ति । बीजभावेन सहेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ सुखदुःखश्रीर्विषयापगमे स्वरसभङ्गुरत्वादिह नित्यनिरतिशयानन्दप्रकाशात्मनि अणुमपि कालं क्षणमपि स्थातुं न क्षमा । यथा निमेषकालस्य लक्षतमभागत्वेन प्रसिद्धा तन्वी अतिसूक्ष्मा कालकला स्वत एव नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ६९ ॥ एवमतिसूक्ष्मकालत्वाल्लक्षयितुमशक्या गान्धर्वनगरीव मिथ्याभूतापि सुखदुःखादिभावना अज्ञाततत्प्रसादेन स्थिरेव सत्येव स्फुरति, त्वयि दृष्टे सति विलीयते नश्यतीत्यर्थः ॥ ७० ॥ अज्ञाततवदालोकलक्षणेनेक्षणेन दुष्टचक्षुषोद्भूता । सुज्ञातत्वदालोकेक्षणक्षया । एवंभूतेयं मृता स्वप्ने पुनर्जातेव स्वप्नजाता जागरे पुनर्मृतेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ मिथ्यावस्तूनां क्षणस्थायित्वस्यापि दुर्घटत्वादर्थक्रियाकारित्वमत्याश्चर्यमित्याह—**क्षणमपी**ति । उत्पलाकारैरुत्पलबुद्ध्या कल्पिताकारैः ॥ ७२ ॥ ननु सौगतदर्शनवदत्रापि क्षणिकैरर्थक्रिया किं न स्यात्तत्राह—**यदा वे**ति । न प्रामाणिकी सौगतैरप्यर्थक्रिया साधयितुं शक्येति भावः ॥ ७३ ॥ इमामुक्तरीत्या दुर्घटामपि सुखदुःखादिकां लक्ष्मीं तद्दुर्घटताभिज्ञानां विवेकिजनानां चेतसि स्थितः सन् गृह्णास्येव । अविवेकिभ्यो विवेकिषु यो विशेषस्तमाह—**न जहासी**ति ॥ ७४ ॥ अविवेकिषु तर्हि कीदृशोऽहमिति प्रश्ने तु नोत्तरमस्ति अविवेकिकल्पनानामानन्त्यादनियतत्वाच्चेत्याह—**अविवेकिष्वि**ति । यदृच्छया आकस्मिकनानावासनोद्बोधेन निमित्तेन मम वाणीति शेषः । नालं न समर्था हे अनल्पानामनन्तानां पदानां रूपभेदानां नाम्नां च आस्पद इत्यसामर्थ्योपपादकं संबोधनम् ॥ ७५ ॥ अनल्पपदास्पदत्वे च कर्तृत्वाध्यासो मूलमित्याशयेनाह—**निरीहेणे**ति । सता मूर्तस्थूलदेहोपाधिना । असता अमूर्तसूक्ष्मदेहोपाधिना । वाशब्दः स्वप्ने सूक्ष्मस्य स्वातन्त्र्यद्योतनार्थः । अपिशब्दो जागरे देहद्वयसमुच्चयेन कर्तृत्वद्योतनार्थः ॥ ७६ ॥ इदानीं विवेक्यविवेकिप्रसिद्धरूपद्वयेनापि स्तौति—**जये**ति द्वाभ्याम् । प्रोड्डामरो ब्रह्माण्डायतिविस्तृत आकारो यस्य । आगमग्रहणं सर्वप्रमाणोपलक्षणम् । सर्वागमास्पद सर्वप्रमाणवेद्य ॥ ७७ ॥ जेय आविद्यकरूपेण जेतुं योग्य । स्वाभाविकेन त्वजय अजय्य ॥ ७८ ॥ अतएवाहमाविद्यकरूपजयवत्त्वाज्जयी । प्रारब्धशेषस्यापि जयाय जीवामि ॥ ७९ ॥ त्वत्स्वरूपेणावस्थितौ मम सर्वानर्थनिराससिद्धिः संपन्नेत्युपसंहरति—**त्वयी**ति । मयि विगतामयात्मनि अतएव स्वयं स्थिते त्वयि त्वत्स्वभावे स्थिते सति भवाभवौ जन्ममरणे क्व । अतः शाश्वतं शमं सुखविश्रान्तिमुपैमि प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ ८० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे आत्मस्तवनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इह भूयः समाधिस्थे प्रह्लादे दानवं पुरम् ।
अनायकं दस्युहतं दुर्दशापन्नमीर्यते ॥ १ ॥

इति वर्णितप्रकारमात्मानं संचिन्तयन् ॥ १ ॥ स्वपदं स्वरूपसाम्राज्यम् ॥ २ ॥ स्वगृहे तथा समाधौ तिष्ठतस्तस्य सुरद्विषः प्रह्लादस्य भुवनमध्यस्थरूपमेरोरिव बहुतरः कालो ययौ ॥ ३ ॥

बोधितोऽप्यसुराधीशैर्नाबुध्यत महामतिः ।
अकाले बहुसेकोऽपि बीजकोशादिवाङ्कुरः ॥ ४
एवं वर्षसहस्राणि पीनात्माऽतिष्ठदेकदृक् ।
शान्त एवासुरपुरे मार्तण्ड इव चोपले ॥ ५
परानन्ददशैकान्तपरिणामितया तया ।
निरानन्दं पराभासमिवाभासपदं गतः ॥ ६
एतावताथ कालेन तद्रसातलमण्डलम् ।
बभूवाराजकं तीक्ष्णं मात्स्यन्यायकदर्थितम् ॥ ७
हिरण्यकशिपौ क्षीणे समाधौ तत्सुते स्थिते ।
न बभूवापरः कश्चिद्राजा दनुसुतालये ॥ ८
असुरेशार्थिनां तेषां दानवानां समाधितः ।
परेणापि प्रयत्नेन प्रह्लादो न व्यबुध्यत ॥ ९
न प्रापुर्विकसद्रूपं पतिं तममरारयः ।
लसत्पत्रलताजालं निशि पद्ममिवालयः ॥ १०
संविह्लादो न तस्यान्तरबोध्यत विचेतसः ।
भुवश्चेष्टाक्रम इव पौरुषो गतभास्वतः ॥ ११
अथोद्विग्नेषु दैत्येषु गतेष्वभिमतां दिशम् ।
विचरत्सु यथाकाममराजनि पुरे पुरा ॥ १२
चिराय पातालमभूदभूपालतया तया ।
मात्स्यन्यायविपर्यस्तमस्तंगतगुणक्रमम् ॥ १३
बलिमुक्ताबलपुरं मर्यादाक्रमवर्जितम् ।
सर्वार्ताशेषवनितं परस्परहृताम्बरम् ॥ १४
प्रलापाक्रन्दपुरुषं विसंस्थानपुरान्तरम् ।
लुठदुद्याननगरं व्यर्थानर्थकदर्थितम् ॥ १५
चिन्तापरासुरगणं निरन्नफलबान्धवम् ।
अकाण्डोत्पातविवशं ध्वस्ताशामुखमण्डलम् ॥ १६
सुरार्भकपराभूतं भूतैराक्रान्तमन्त्यजैः ।
भूतरिक्तमलक्ष्मीकमुच्छिन्नप्रायकोटरम् ॥ १७
अनियतवनितार्थमन्त्रयुद्धं
हृतधनदारविरावितं समन्तात् ।
कलियुगसमयोद्भटोत्कटाभं
तदसुरमण्डलमाकुलं बभूव ॥ १८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे असुरमण्डलव्याकुलीभवनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ३८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेवनः ।
क्षीरोदनगरे शेषशय्यासनगतो हरिः ॥ १
प्रावृण्णिद्राव्युपरमे देवार्थमरिसूदनः ।
धिया विलोकयामास कदाचिज्जागतीं गतिम् ॥ २
त्रिविष्टपं स्वमनसा पार्थिवं चावलोक्य सः ।
आचारमाजगामाशु पातालमरिपालितम् ॥ ३

बीजकोशाद्बीजपुटात् ॥ ४ ॥ पीनं प्रवृद्धतमं ब्रह्म तदात्मा । 'पीनांस' इति पाठे स्पष्टम् । एकदृक् बाह्यदृक् । शून्य इति यावत् उपले उत्कीर्णो मार्तण्डः सूर्य इव । निश्चल इति यावत् ॥ ५ ॥ तया परानन्दो भूमाख्यस्तद्दशायामेकान्तमेकरसं परिणामी परिणतस्तत्तया निरानन्दमत्यन्तासत्प्राय आनन्दो यस्मिंस्तथाविधं परः परमात्मा न भासते यस्मिंस्तथाविधं मरणमिव प्राप्तो देहमात्रावशेषमाभासपदं द्रष्टृजनप्रतीतियोग्यत्वं गतः ॥ ६ ॥ मात्स्यन्यायो बलवद्भिः स्वजातीयैरन्यैश्च दुर्बलानां निष्कारणं वधादिस्तेन कदर्थितं पीडितम् ॥ ७ ॥ तत्कृतस्तत्राह—**हिरण्यकशिपाविति**। दनुसुतालये दैत्यपुरे ॥ ८ ॥ दानवानां परेणापि प्रयत्नेन प्रह्लादः समाधितो नावबुध्यत ॥ ९ ॥ विकसद्रूपं प्रबोधवन्तमिति यावत् । न प्रापुर्नापश्यन् ॥ १० ॥ संविह्लादः प्रबोधवार्तापि । विचेतसो गलितचित्तस्य । गतो भास्वान्सूर्यो यस्याः सकाशात्तथाविधाया भुवो भूमेरन्तः पौरुषः सुषुप्तपुरुषसंबन्धी स्नानदानप्रस्थानधावनादिचेष्टाक्रम इव ॥ ११ ॥ उद्विग्नेषु दुर्बलेषु दैत्येषु गतेषु बलवत्सु च दैत्येषु यथाकामं दस्युवद्यथेच्छं विचरत्सु व्यवहरत्सु सत्सु पातालं चिराय मात्स्यन्यायविपर्यस्तमभूदिति परेणान्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ मात्स्यन्यायमेव तत्रोपपादयति—**बलीत्यादिना**। बलिभिर्बलवद्भिर्मुक्तान्यपहृतान्यबलानां पुराणि यत्र । सर्वेभ्य आर्ताः पीडिता अशेषा वनिताः स्त्रियो यत्र ॥ १४ ॥ विसंस्थानं भग्नसंनिवेशम् । उद्याननगरपदाभ्यां तत्स्था वृक्षा जनाश्च लक्ष्यन्ते ॥ १५ ॥ ध्वस्तानि रेणुव्याप्तान्याशानां दिशां मुखमण्डलानि यत्र ॥ १६ ॥ सुराणामर्भकैरपि पराभूतं तिरस्कृतम् । अन्त्यजैस्तामसैर्भूतैश्चण्डालश्वशृगालरक्षःपिशाचादिभिः ॥ १७ ॥ न नियतानि नियमवन्ति वनिता अर्था धनानि मन्त्राः सौहार्दसंकेता युद्धानि तन्निमित्तवैराणि च यस्य । कलियुगसमये उद्भटाः परस्वहरणशूरा ये उत्कटाः क्रूरा दस्यवस्तदाभम् । अतएवाकुलं सर्वतो भयोद्विग्नं बभूव ॥ १८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे असुरमण्डलव्याकुलीभवनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

जगद्व्यवस्थासिद्ध्यर्थं हरेश्चिन्तोपवर्ण्यते ।
इह दैत्यकुलं त्रातुं प्रह्लादस्य प्रबोधने ॥ १ ॥

अखिलानां जगज्जालसंबन्धिनां क्रमाणां नियतीनां पालनमेव देवनं क्रीडनं यस्य ॥ १ ॥ प्रावृण्णिद्राव्यपगमे । कार्तिकान्ते इति यावत् । देवानामर्थं प्रयोजनं साधयितुमिति शेषः । अनेन देवैः काले स्तुत्वा प्रबोधित इति गम्यते । जागतीं त्रैलोक्यसंबन्धिनीं गतिं तात्कालिकस्थितिम् ॥ २ ॥ विलोकनक्रम-

१ मुक्ताबल इति पाठोऽपेक्षितः।

तत्र स्थिरसमाधाने स्थिते प्रह्लाददानवे ।
दृष्ट्वा संपदमिन्द्रस्य पुरे प्रौढिमुपागताम् ॥ ४
व्यालतल्पतलस्थस्य क्षीरोदार्णवशायिनः ।
शङ्खचक्रगदापाणेर्देहस्यान्तरचारिणः ॥ ५
पद्मासनस्थस्य मनः शरीरेणातिभास्वता ।
इदं संचिन्तयामास त्रैलोक्याब्जमहालिना ॥ ६
प्रह्लादे पदविश्रान्ते पाताले गतनायके ।
कष्टं सृष्टिरियं प्रायो निर्दैत्यत्वमुपागता ॥ ७
दैत्याभावे सुरश्रेणी निर्जिगीषुपदं गता ।
शममेष्यत्यदृष्टाब्दपटलेषु सरिद्यथा ॥ ८
मोक्षाख्यं निर्गतद्वन्द्वं ततो यास्यति तत्पदम् ।
क्षीणाभिमानविरसा लतेव प्रविशुष्कताम् ॥ ९
देवौघे शान्तिमायाते भुवि यज्ञतपःक्रियाः ।
अदेवत्वफलाः सर्वाः शममेष्यन्त्यसंशयम् ॥ १०
क्रियास्वथोपशान्तासु भूर्लोकोऽस्तमुपैष्यति ।
असंसारप्रसङ्गोऽथ तस्य नाशे भविष्यति ॥ ११
आकल्पान्तं त्रिभुवनं यदिदं कल्पितं मया ।
नाशमेष्यत्यकालेन तापे हिमकणो यथा ॥ १२
किमेवमस्मिन्नाभोगे विलीय क्षयमागते ।
कृतं मयेह भवति स्वलीलाक्षयकारिणा ॥ १३

ततोऽहमपि शून्येऽस्मिन्नष्टचन्द्रार्कतारके ।
वपुःप्रशान्तिमाधाय स्थितिमेष्यामि तत्पदे ॥ १४
अकाण्ड एवमेवं हि जगत्युपशमं गते ।
नेह श्रेयो न पश्यामि मन्ये जीवन्तु दानवाः ॥ १५
दैत्योद्योगेन विबुधास्ततो यज्ञतपःक्रियाः ।
तेन संसारसंस्थानं न संसारक्रमोऽन्यथा ॥ १६
तस्माद्रसातलं गत्वा यथावत्स्थापयाम्यहम् ।
स्वे क्रमे दानवाधीशमृतुः पुनरिव द्रुमम् ॥ १७
विना प्रह्लादमथ चेदितरं दानवेश्वरम् ।
करोमि तदसौ मन्ये देवानासादयिष्यति ॥ १८
प्रह्लादस्य त्वयं देहः पश्चिमः पावनो महान् ।
आकल्पमिह वस्तव्यं देहेनानेन तेन च ॥ १९
एवं हि नियतिर्दैवी निश्चिता पारमेश्वरी ।
प्रह्लादेन यथाकल्पं स्थातव्यमिह देहिना ॥ २०
तस्मात्तमेव गत्वा तु दैत्येन्द्रं बोधयाम्यहम् ।
गर्जन्गिरिनदीसुतं मयूरमिव वारिदः ॥ २१
जीवन्मुक्तसमाधिस्थः करोत्वसुरनाथताम् ।
मणिर्मुक्तमनस्कारः प्रतिबिम्बक्रियामिव ॥ २२
नहि नश्यति सर्गोऽयमेवं सह सुरासुरैः ।
भविष्यति च तद्वन्द्वं तन्मे क्रीडा भविष्यति ॥ २३

मेव विविच्याह—**त्रिविष्टप**मित्यादिना । पार्थिवं भूलोकसंबन्धिनमाचारं जनानां शुभाशुभाचरणम् । मनसा पातालमाजगाम, पातालस्थितिं पर्यालोचितवानिति यावत् ॥ ३ ॥ तत्र पाताले प्रह्लाददानवे स्थिरे समाधाने समाधौ स्थिते सति इन्द्रस्य पुरे स्वर्गे प्रौढिमभिवृद्धिमुपागतां संपदं दृष्ट्वा पूर्वं क्षीरोदार्णवशायिनः पश्चात्प्रबुध्य व्यालतल्पतलस्थस्य तत्रापि पद्मासनबन्धेन स्थितस्य शङ्खचक्रगदापाणेर्विष्णोर्मनः स्वकल्पितेनातिभास्वता त्रैलोक्याब्जस्य महता अलिना भ्रमरभूतेन शरीरेण इदं वक्ष्यमाणप्रकारं कर्तव्यं संचिन्तयामासेति त्रयाणामन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ पदं समाधिसाम्राज्यपदं तत्र विश्रान्ते ॥ ७ ॥ शममरागद्वेषताम् । न दृष्टान्यब्दपटलानि येषु तथाविधेषु अनावृष्टिकालेषु ॥८॥ ततः शमान्निर्गतद्वन्द्वं गतशीतोष्णादिद्वन्द्वोपप्लवमद्वितीयमिति वा । विरसा स्वर्गसुखाद्विरक्ता जलसेकशून्या च ॥९॥ द्वेष्याभावात्स्वर्गसुखे दुर्लभत्वादर्शनादुपेक्षापत्तेः स्वतः सात्त्विकत्वाच्च देवौघे शान्तिमायाते सति । 'मुक्तेश्च बिभ्यतो देवा मोहेनापि दधुर्नरान् । तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः । तस्मादेतेऽसुरा विघ्नमाचरन्ति शपन्ति च' । 'प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसंदूषिताशयाः ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवार्तिकादिप्रसिद्धदेवसंदूषिताशयत्वासिद्धेर्मनुष्याणामपि शमादिप्रसङ्गे भुवि यज्ञतपःक्रिया अदेवत्वफलाः सत्यः शममुत्सादमेष्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्तु क्रियोत्सादः का क्षतिस्तत्राह—**क्रियास्विति** । भूर्लोकग्रहणं कर्मभूमिपरम् । अस्तं वैयर्थ्यं तस्य नाशे वैयर्थ्ये कर्माधीनसंसारस्योच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अस्त्वेवं किं ततस्ते क्षतं तत्राह—**आकल्पान्त**मिति ॥ १२ ॥ अस्मिन् आभोगे जगत्संस्थाने विलीय क्षयमागते सति स्वलीलायाः क्षयकारिणा मया किमुचितं कृतं भवति न किंचिदित्यर्थः ॥ १३ ॥ ततः स्वलीलाक्षयादहमपि लीलार्थस्य वपुषः प्रशममुपसंहारमाधाय संपाद्य अपुनःसंसारोद्भवाय तस्मिन्पूर्णात्मपदे स्थितिमेष्यामि प्राप्स्यामि । संभावनाधिकेऽपि भविष्यति लृडेव ॥ १४ ॥ एवमेवमुक्तनानाप्रकारभेदेन अकाण्डे अनवसरे जगत्युपशमं गते सति इह देवमनुष्यादिजीववर्गे श्रेयो न पश्यामीति न अपितु पश्याम्येव । 'वैराग्यात्प्रकृतौ लयः' इति स्मृतेः प्रकृतिलये सुषुप्ताविव सर्वदुःखोपशमलक्षणश्रेयःसिद्धेः किंतु 'तमेवैतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धानेकजन्मानुष्ठितनिष्कामकर्मसाध्यविविदिषातत्त्वसाक्षात्काराभावान्मूलाज्ञानावरणानिवृत्तेर्बीजे सति पुनरावृत्तियोग्यप्रसक्तेश्च न निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणं श्रेयः कस्यचित्सिध्यतीति मन्ये । अतः क्रमेण सर्वेषां तल्लाभार्थं दानवा जीवन्त्वित्यर्थः ॥१५॥ तमेव क्रमं पुनः संक्षिप्याह—**दैत्ये**ति । विबुधा देवाः । ततस्तेभ्यो विबुधेभ्यः ॥ १६ ॥ यथावत् यथापूर्वम् । ऋतुर्वसन्तादिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ गर्जन्वारिदः ॥ २१ ॥ जीवन्मुक्तानां यः सदातनः असंसक्तिलक्षणः समाधिस्तत्स्थः । मुक्तमनस्कारः मनश्चेष्टारहितः । प्रतिबिम्बक्रियां स्वस्मिन् सन्निहितवस्तुप्रतिबिम्बधारणम् ॥२२॥ तत् प्रसिद्धम् । द्वन्द्वपदेन तत्क्रिया युद्धं लक्ष्यते ॥२३॥

सर्गक्षयोदयावेतौ सुसमौ मम यद्यपि ।
तथापीदं यथासंस्थं भवत्वन्येन किं मम ॥ २४
भावाभावेषु यत्तुल्यं तन्नाशे तत्स्थितौ च वा ।
यः प्रयत्नस्त्वबुद्धित्वात्तद्योगगमनं भवेत् ॥ २५
तस्मात्प्रयामि पातालं बोधयाम्यसुरेश्वरम् ।
स्थैर्यं यामि न संसारलीलां संपादयाम्यहम् ॥ २६
असुरपुरमवाप्य प्रोद्धताचारघोरं
कमलमिव विवस्वान्दैत्यमुद्बोधयामः ।
जगदिदमखिलं स्वस्थैर्यमभ्यानयामो
घनविधिरिव शैले चञ्चलं मेघजालम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे परमेश्वरवितर्को नामाष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इति संचिन्त्य सर्वात्मा क्षीरोदादात्मकात्पुरात् ।
चचाल परिवारेण सह सानुरिवाचलः ॥ १
क्षीरोदतलरन्ध्रेण तेनैव स्तम्भिताम्भसा ।
प्रह्लादनगरं प्राप शक्रलोकमिवापरम् ॥ २
हेममन्दिरकोशस्थं ददर्शात्रासुरं हरिः ।
अथ शैलगुहालीनं समाधिस्थमिवाब्जजम् ॥ ३
तत्र ते तेजसा दैत्या वैष्णवेनावधूलिताः ।
दूरं ययुर्दिनेशांशुवित्रस्ता इव कौशिकाः ॥ ४
त्रिचैः सहासुरैर्मुख्यैः परिवारयुतो हरिः ।
प्रविवेशासुरगृहं तारावानिव खं शशी ॥ ५
वैनतेयासनस्थोऽसौ लक्ष्मीविधुतचामरः ।
स्वायुधादिपरीवारो देवर्षिमुनिवन्दितः ॥ ६
महात्मन्संप्रबुध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरन् ।
पाञ्चजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुभां गणम् ॥ ७
महता तेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना ।
तुल्यकालपरिक्षुब्धकल्पाभ्रार्णवरंहसा ॥ ८
आसुरी जनता भूमौ पपातागतसंभ्रमा ।
मत्तलीलाभ्रनादेन राजहंसावली यथा ॥ ९
जहर्ष जनितानन्दा वैष्णवी गतसंभ्रमा ।
जनता जलदध्वानफुल्लेव कुटजावली ॥ १०
बभूव संप्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैःशनैः ।
मेघावसर उत्फुल्लकदम्ब इव कानने ॥ ११
ब्रह्मरन्ध्रकृतोत्थाना प्राणशक्तिरथासुरम् ।
शनैराक्रमयामास गङ्गा सर्वमिवार्णवम् ॥ १२
क्षणादाक्रमयामास प्राणश्रीः सर्वतोऽसुरम् ।
उदयानन्तरं सौरी प्रभेव भुवनान्तरम् ॥ १३
प्राणेषु रन्ध्रनवके प्रवृत्तेष्वथ तस्य चित् ।
चेत्योन्मुखी बभूवान्तः प्राणदर्पणबिम्बिता ॥ १४
चेतनीयोन्मुखी चेत्यं चिन्मनस्तामुपाययौ ।
द्वित्वं मुकुरसंक्रान्ता मुखश्रीरिव राघव ॥ १५
किंचिदङ्कुरिते चित्ते नेत्रे विकसनोन्मुखे ।
शनैर्बभूवतुस्तस्य प्रातर्नीले यथोत्पले ॥ १६
प्राणापानपरामृष्टानाडीविवरसंविदः ।

सर्गस्य सृज्यस्य जगतः क्षयोदयौ । प्राक्तनसर्गसंस्थामनतिक्रम्येति यथासंस्थम् । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ॥ २४ ॥ ननु योगनिद्रया स्वरूपसुखगमनं मुक्त्वा दैत्यपुरगमनं तवानुचितमित्याशङ्क्याह—भावेति । अबुद्धित्वादभिनिवेशविरहाद्यो गमनादिप्रयत्नस्तद्योगगमनमेव भवेन्नान्यतो गमनम् । यतो यद्योगनिद्राप्राप्यं सुखं गमनयत्नादेर्भावाभावेषूत्पत्त्यनुत्पत्तिषु तन्नाशे तत्स्थितौ च सममित्यर्थः ॥ २५ ॥ गच्छन्नप्यहं स्थैर्यमचलत्वमेव यामि यतो नाज्ञवत्संसारलीलां संपादयामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रोद्धतानां निर्मर्यादानां दस्यूनामाचारेण घोरं भयानकमसुरपुरमवाप्य गत्वा विवस्वान्सूर्यः कमलमिव दैत्यं प्रह्लादं समाधेरुद्बोधयामः । तेन चेदमखिलं जगत्प्रागुक्तरीत्या स्थैर्यमभ्यानयामः । यथा घनान्विधत्ते इति घनविधिर्वर्षर्तुश्चञ्चलं मेघजालं शैले हिमवदादौ स्थैर्यमभ्यानयति तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे परमेश्वरवितर्को नामाष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

हरिर्दैत्यपुरं गत्वा शङ्खनादप्रबोधितम् ।
प्रह्लादमवदद्राज्यमाकल्पं पाल्यतामिति ॥ १ ॥

क्षीरोदान्तर्गतश्वेतद्वीपान्तर्गतादात्मकादात्मीयात्पुरात् । परिवारेण सहेति शेषः । सानुः प्रस्थस्तेन सहितः अचलो मन्दर इव । अचलः परमार्थतश्चलनशून्य इति वा ॥ १ ॥ धातृसंकल्पादेव स्तम्भितं पातालकुहराप्रवेशि अम्भो यस्मिंस्तथाविधेन क्षीरोदस्य तलरन्ध्रेणाधश्छिद्रेण । शक्रलोकमिव रम्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथ अत्र प्रह्लादनगरे । असुरं प्रह्लादम् । शैलस्य मेरोर्गुहायां लीनमब्जजं ब्रह्माणमिव ॥ ३ ॥ अवधूलिताः धूलिवदवधूताः । कौशिका उलूकाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ककुभां दिशाम् ॥ ७ ॥ प्राणो बलं तज्जन्मना । तुल्यकालपरिक्षुब्धानि प्रलयाभ्राणि प्रलयार्णवाश्च तद्रंहसा । रंहःशब्देन तत्प्रभवो ध्वनिर्लक्ष्यते ॥ ८ ॥ आगतसंभ्रमा प्रोद्भूतभयमूर्च्छा ॥ ९ ॥ १० ॥ दानवेशः प्रह्लादः ॥ ११ ॥ संप्रबोधक्रमं प्रपञ्चयति—ब्रह्मरन्ध्रेत्यादिना । आक्रमयामास आपूरयामास ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राणेषु इन्द्रियेषु । प्राणो लिङ्गदेहस्तलक्षणे दर्पणे बिम्बिता प्रतिफलिता ॥ १४ ॥ चेतनीयविषयोन्मुखी चित् चेत्याकारसंस्कारोद्बोधाच्चेत्यमिव भूत्वा चिज्जडोभयरूपतालक्षणां मनस्तामुपाययौ प्राप ॥ १५ ॥ तस्य नेत्रे शनैर्विकसनोन्मुखे बभूवतुः ॥ १६ ॥ प्राणापानाभ्यामन्तःप्रविष्टाभ्यां परामृष्टाया उद्बोधिताया आसमन्तान्नाडीविवरेषु संविदः

वातार्तस्येव पद्मस्य स्पन्दोऽस्य समजायत ॥ १७
निमेषान्तरमात्रेण मनः पीवरतां ययौ ।
तस्मिन्प्राणवशात्पूर्णे तरङ्ग इव वारिणि ॥ १८
अथासौ विकसन्नेत्रमनःप्राणवपुर्बभौ ।
अर्धोदित इवादित्ये सरः स्फुरितपङ्कजम् ॥ १९
अस्मिन्नवसरे यावद्बुध्यस्वेत्यवदद्विभुः ।
प्रबुद्धस्तावदेषोऽभूद्बर्हीं घनरवादिव ॥ २०
प्रफुल्लनयनं जातमननं पीवरस्मृतिम् ।
उवाचैनं त्रिलोकेशः पुरा नाभ्यब्जजं यथा ॥ २१
साधो स्मर महालक्ष्मीमात्मीयां स्मर चाकृतिम् ।
अकाण्ड एव किं देहविरामः क्रियते त्वया ॥ २२
हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरगैः ।
भावाभावैस्तवार्थः किमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ संप्रति ॥ २३
स्थातव्यमिह देहेन कल्पं यावदनेन ते ।
वयं हि नियतिं विद्मो यथाभूतामनिन्दिताम् ॥ २४
जीवन्मुक्तेन भवता राज्य एवेह तिष्ठता ।
क्षेपणीया गतोद्वेगमाकल्पान्तमियं तनुः ॥ २५
तन्वां कल्पान्तशीर्णायां स्वे महिम्नि त्वयानघ ।
वस्तव्यं स्फुटिते कुम्भे कुम्भाकाशेन खे यथा ॥ २६
कल्पान्तस्थायिनी शुद्धा दृष्टलोकपरावरा ।
इयं तव तनुर्जाता जीवन्मुक्तविलासिनी ॥ २७
नोदिता द्वादशादित्या न प्रलीनाः शिलोच्चयाः ।
न जगज्ज्वलितं साधो तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ २८
वायुर्वहति नोन्मत्तस्त्रिलोकीभस्मधूसरः ।
लोलामरकपालाङ्कस्तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ २९
अशोक इव मञ्जर्यः पुष्करावर्तविद्युतः ।
न स्फुरन्ति जगत्कोशे तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३०
धरासाररणच्छैलाः प्रज्वलज्ज्वलनोज्ज्वलाः ।
ककुभो न विशीर्यन्ते तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३१
न ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यत्रयीशेषमिदं स्थितम् ।
जगज्जरठजीमूतं तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३२
न चेहाद्रिदलश्रेणिमात्रैकानुमितान्तराः ।
दिशो जर्जरतां यातास्तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३३
स्फुटदद्रीन्द्रटंकाराः कराः सौरा भ्रमन्ति खे ।
कल्पाभ्राणि न गर्जन्ति तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३४
अहं भूतावकीर्णासु सालोकासु खगध्वजः ।
विहरामि दशाशासु मा देहमवधीरय ॥ ३५
इमे वयमिमे शैला भूतानीमान्ययं भवान् ।
इदं जगदिदं व्योम मा देहमवधीरय ॥ ३६
पीवराज्ञानयोगेन यस्य पर्याकुलं मनः ।
दुःखानि विनिकृन्तन्ति मरणं तस्य राजते ॥ ३७
कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहमेताश्चान्याश्च भावनाः ।
मतिं यस्यावलुम्पन्ति मरणं तस्य राजते ॥ ३८
आशापाशनिबद्धोऽन्तरितश्चेतश्च नीयते ।
यो विलोलमनोवृत्त्या मरणं तस्य राजते ॥ ३९
यस्य तृष्णाः प्रभञ्जन्ति हृदयं हृतभावनाः ।
प्ररोहमिव गर्धेभ्यो मरणं तस्य राजते ॥ ४०

संवेदनान्निमित्तात् । वातेनार्तस्य क्षुब्धस्य पद्मस्येव अस्य तद्देहस्य स्पन्द ईषच्चलनं समजायत ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ बर्ही मयूरः । घनरवान्मेघशब्दात् ॥ २० ॥ जातमननं संजातप्रह्लादाहंभावप्रत्यभिज्ञम् । पीवरी सम्यगुपचिता पूर्वावस्थादिस्मृतिर्यस्य तम् ॥ २१ ॥ महतीं लक्ष्मीं दैत्यराज्यश्रियमात्मीयां स्वीयामाकृतिं देहाकारं च स्मर । त्वया देहविस्मरणेनाऽकाण्डेऽनवसर एव देहस्य विरामोऽवसानं किं किमर्थं क्रियते ॥ २२ ॥ ननु 'न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति श्रुतेः सर्वजनानां तथानुभवाच्चानर्थहेतुर्देहस्मरणमिति चेत्तत्राह— **हेयेति** । हेयोपादेयसंकल्पत्यागे सत्यपि देहे प्रियाप्रियैर्भावाभावैस्तवार्थो नास्तीति नानर्थप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ कियत्कालं तर्हि देहधारणं तत्राह—**स्थातव्य**मिति । नियतिं त्वदायुर्नियमम् ॥ २४ ॥ क्षेपणीया व्यवहारे प्रेरणीया ॥ २५ ॥ कल्पान्ते तर्हि मया कथं स्थेयं तदाह—**तन्वा**मिति । स्वे महिम्नि स्वात्मभूते निरतिशयमहत्त्वे । खे महाकाशे ॥२६॥२७॥ तर्हि किं कल्पान्तः संनिहितो नेत्याह—**नोदिता** इत्यादिना ॥ २८ ॥ लोलान्यमराणां शिरःकपालान्यङ्कश्चिह्नं यस्य तथाविधः ॥ २९ ॥ पुष्करावर्ताख्येषु संवर्तमेघेषु विद्युतस्तडितो न स्फुरन्ति । इदानीमिति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ३० ॥ धराया भूमेर्दह्यमानाया आसमन्तात्सरणं सारः प्रकम्पस्तेन विदीर्यमाणत्वाद्रणन्तः शैला यासु । ककुभो दिशः । अमूर्तानां विशरणायोगाद्दिगन्तस्था ब्रह्माण्डभित्तयो गृह्यन्ते ॥ ३१ ॥ इदं जगत् जरठाः प्रवृद्धा जीमूताः प्रलयमेघा यस्मिंस्तथाविधं सत् ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यदेवत्रयीमात्रशेषं भूत्वा न स्थितम् ॥ ३२ ॥ अद्रेर्लोकालोकाचलस्य भूपद्मदलप्रायैः शृङ्गैरनुमितमन्तरं भेदो यासां न सूर्योदयाद्दिना तथाविधा दिशो ब्रह्माण्डभित्तयः ॥ ३३ ॥ स्फुटतो दीर्यमाणस्याद्रीन्द्रस्य मेरोरिव टंकारा ध्वनयो येषां सौरा द्वादशादित्यसंबन्धिनः कराः किरणा न भ्रमन्तीति नञनुषज्यते ॥ ३४ ॥ भूतावकीर्णास्वण्डजादिचतुर्विधप्राणिव्याप्तासु । अहं विष्णुर्विहरामि । मा अवधीरय त्यज । तथा चेदानीं तव मरणं न शोभत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कस्य तर्हि मरणमुचितं तमाह— **पीवरे**त्यादिना । यस्य मनः अज्ञानयोगेन दुःखानि विनिकृन्तन्ति तस्य मरणं राजते । 'अत्यन्तपीडितो जीवः स्थूलदेहं विमुञ्चति' इति स्मृतिसिद्धमरणहेतूपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हृतभावना अपहृतविवेकाङ्कुरास्तृष्णा यस्य हृदयं प्रभञ्जन्ति आमृद्नन्ति यथा महाफलं शाल्याद्यङ्कुरप्ररोहं गर्धेभ्यस्तदभिलाषि-

चित्तवृत्तिलता यस्य तालोत्तालमनोवने ।
फलिता सुखदुःखाभ्यां मरणं तस्य राजते ॥ ४१
रोमराजीलताजालं यस्येमं देहदुर्द्रुमम् ।
अनर्थौघो हरत्युच्चैर्मरणं तस्य राजते ॥ ४२
यस्य स्वदेहविपिनमाधिव्याधिदवाग्नयः ।
दहन्ति लीलाङ्गलतं मरणं तस्य राजते ॥ ४३
कामकोपात्मका यस्य स्फूर्जन्त्यजगरास्तनौ ।
अन्तःशुष्कद्रुमस्येव मरणं तस्य राजते ॥ ४४
योऽयं देहपरित्यागस्तल्लोके मरणं स्मृतम् ।
न सता नासता तेन कारणं वेद्यवेदनम् ॥ ४५
यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वात्मतत्त्वावलोकनात् ।
यथार्थदर्शिनो ज्ञस्य जीवितं तस्य शोभते ॥ ४६
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
यः समः सर्वभावेषु जीवितं तस्य राजते ॥ ४७
योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया ।
साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य राजते ॥ ४८
येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता ।
चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥ ४९
अवस्तुसदृशे वस्तुन्यसक्तं कलनामले ।
येन लीनं कृतं चेतो जीवितं तस्य शोभते ॥ ५०
सत्यां दृष्टिमवष्टभ्य लीलयेयं जगत्क्रिया ।
क्रियतेऽवासनं येन जीवितं तस्य राजते ॥ ५१
नान्तस्तुष्यति नोद्वेगमेति यो विहरन्नपि ।
हेयोपादेयसंप्राप्तौ जीवितं तस्य शोभते ॥ ५२
शुद्धपक्षस्य शुद्धस्य हंसौघः सरसो यथा ।
यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितं तस्य शोभते ॥ ५३
यस्मिन्श्रुतिपथं प्राप्ते दृष्टे स्मृतिमुपागते ।
आनन्दं यान्ति भूतानि जीवितं तस्य शोभते ॥ ५४
यस्योदयेषु हृदयेन जनाम्बुजानि
जीवालिमन्ति सकलानि विलासवन्ति ।
तस्यैव भाति परिजीवितमक्षयेन्दो-
रापूर्णतेव दनुजेश्वर नेतरस्य ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षो० उपशमप्रकरणे प्रह्लादनिर्वाणे नारायणवचनोपन्यासो नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

चत्वारिंशः सर्गः ४०

श्रीभगवानुवाच ।
स्थैर्यं देहस्य दृष्टस्य जीवितं प्रोच्यते जनैः ।
देहान्तरार्थं देहस्य संत्यागो मरणं स्मृतम् ॥ १

पश्वादिभ्यो मूढाः प्रभञ्जन्ति तद्वत् ॥ ४० ॥ तालवृक्षवदुत्ताले रागाद्युच्छ्रायवति मनोलक्षणे वने ॥ ४१ ॥ रोमराज्येव लताजालं शाखासमूहो यस्मिंस्तथाविधं देहलक्षणं दुर्द्रुमं विषवृक्षं कामाद्यनर्थलक्षण ओघश्चण्डमारुतप्रवाहो हरति ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ अन्तः कोटरान्तः ॥ ४४ ॥ मरणस्वरूपपर्यालोचनेऽपि तत्त्वज्ञस्य तन्न संभवतीत्याह—**योऽय**मिति । स्मृतं प्रसिद्धम् । तच्च तत्त्वविदो न सता आत्मना संपादयितुं शक्यं, नाप्यसता तेन देहेन संपादयितुं शक्यं, सदात्मनो निष्क्रियतया त्यागक्रियायोगात् । असङ्गस्य देहसङ्गाप्रसिद्धेश्च असता स्वपरित्यागस्य दूरनिरस्तत्वाच्च । ननु देहस्यासत्त्वे किं कारणं तदाह—**कारण**मिति । वेद्यस्य प्रमाणैरवश्यवेदनार्हस्य स्वात्मनो वेदनं ज्ञानमेव देहाद्यसत्त्वे कारणम् । देहादिसद्भावप्रत्ययस्याज्ञाननिबन्धनत्वादित्यर्थः ॥४५॥ कस्य तर्हि जीवितं शोभते तमाह—**यस्ये**त्यादिना । तथाच न देहात्प्राणोत्क्रमणं किंत्वात्मतत्त्वान्मतेरुत्क्रमणमेव, तच्च ज्ञस्य नास्त्येवेति सदैव तस्य जीवितं शोभते । अज्ञस्य तु मतिः सदैव स्वात्मतत्त्वादुत्क्रामतीत्यसौ नित्यमृतस्वरूप इति भावः ॥ ४६ ॥ किंचैकदेहाभिमाने तत्त्यागो मरणं स्यात्, यस्य तु स नास्ति यस्य बुद्धिस्तदीयप्रियाप्रियैर्न लिप्यते स सर्वेषु भावेषु देहेषु विषयेषु च समः साधारणात्मा तस्य मरणासंभवाज्जीवितमेव राजते इत्यर्थः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सम्यगसारतया परिज्ञाय । चित्तस्यान्ते अवसानभूते साक्षिणि ॥ ४९ ॥ अवस्तु शुक्तिरजतादि तत्सदृशे वस्तुनि वस्तुवद्भासमाने बाह्यार्थकलनात्मकमले असक्तं चेतो ब्रह्मण्येव लीनं घृतकाठिन्यमिव विलीनं कृतमित्यर्थः ॥ ५० ॥ जगत्क्रिया जगतो व्यवहारः ॥ ५१ ॥ हेयस्य दुःखहेतोः संप्राप्तौ नोद्वेगमेति । उपादेयस्य सुखसाधनस्य प्राप्तौ नान्तस्तुष्यति ॥ ५२ ॥ शुद्धाः स्वतत्त्वविद एव पक्षाः स्वीया यस्य स्वयं च शुद्धस्य । सरःपक्षे शुद्धाः शुभ्रा हंसा बकादयः पक्षा यस्य । स्वतःशुद्धस्य निर्मलस्य पवित्रस्य च । गुणाः शान्तिक्षमामाधुर्यादयः शैत्यसौरभ्यादयश्च ॥ ५३ ॥ श्रुती कर्णौ तत्पथम् ॥ ५४ ॥ यस्य उदयेषु संपत्सु उद्गमनेषु च जीवलक्षणभ्रमरवन्ति जनलक्षणान्यम्बुजानि कुमुदानि विलासवन्ति आनन्दितानि भवन्ति । अक्षयेन्दोः क्षयरोगनिर्मुक्तचन्द्रस्य आपूर्णतेव तस्यैव तत्त्वविदो जीवितं राजते नेतरस्याज्ञस्येत्यर्थः ॥५५॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे नारायणवचनोपन्यासो नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

सदेहोऽपि विदेहोऽत्र कूटस्थोऽपि क्रियापरः ।
यथा व्यवहरेज्ज्ञानी स क्रमो हरिणोच्यते ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तस्यापि प्रह्लादस्य संनिधिमात्रेण राज्यपरिपालननिर्वाहोपायमुपदिदिक्षुर्भगवान्वासुदेवः सत्यपि देहे तस्य तत्संबन्धाभावात्प्रागुक्ते जीवितमरणे गौणे एव न मुख्ये इति वक्तुं जीवनमरणयोर्लोकप्रसिद्धं स्वरूपमाह—**स्थैर्य**मिति । देहान्तरार्थं पुनर्देहान्तरग्रहणाय पूर्वदेहस्य संत्याग उत्क्रम्य गमनं

१ हृदयेषु इति पाठः.

द्वाभ्यां चैवासि पक्षाभ्यामाभ्यां मुक्तो महामते ।
किं ते मरणमस्तीह किं वा जीवितमस्ति ते ॥ २
निदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तमरिमर्दन ।
न त्वं जीवसि सर्वेश म्रियसे न कदाचन ॥ ३
देहसंस्थोऽप्यदेहत्वाददेहोऽसि विदेहदृक् ।
व्योमसंस्थोऽप्यसक्तत्वादव्योमेव हि मारुतः ॥ ४
स्पर्शसंबोधकारित्वाद्देह एवास्ति सुव्रत ।
उत्सेधारोधकत्वेन खमुत्सेधस्य कारणम् ॥ ५
प्रबुद्धो ज्ञातवस्तुत्वाद्देहः क शमिनामिह ।
इदं त्वेकं परिच्छिन्नं रूपमज्ञेषु दुःस्थितम् ॥ ६
सर्वदा सर्वमेवासि चित्प्रकाशः परैकधीः ।
को देहः कोऽप्यदेहस्ते यं गृह्णासि जहासि च ॥ ७
समुदेतु वसन्तो वा वातु वा प्रलयानिलः ।
भावाभावविहीनस्य किमभ्यागतमात्मनः ॥ ८
प्रलुठत्स्वपि शैलेषु कल्पाग्निषु दहत्स्वपि ।
वहत्सूत्पातवातेषु स्वात्मन्येव हि तिष्ठति ॥ ९
सर्वभूतानि तिष्ठन्तु सर्वमेव प्रयातु वा ।
नश्यन्तु वाथ वर्धन्तामात्मन्येवाभितिष्ठति ॥ १०
क्षीयते न क्षयं प्राप्ते वर्धमाने न वर्धते ।
न स्पन्दते स्पन्दमाने देहेऽस्मिन्परमेश्वरः ॥ ११
देहस्याहमहं देहीति क्षीणे चित्तविभ्रमे ।
त्यजामि न त्यजामीति किं मुधा कलनोदिता ॥ १२
इदं कृत्वा करोमीदमिदं त्यक्त्वेदमित्यलम् ।
इति तत्त्वविदां तात संकल्पाः संक्षयं गताः ॥ १३
प्रबुद्धाः सर्वकर्तारः करिष्यन्तीह किंचन ।
न तस्याकरणे नित्यमकर्तृत्वपदं गताः ॥ १४
अकर्तृत्वादभोक्तृत्वमर्थादेव समागतम् ।
संगृहीतं किलानुप्तं केनेह भुवनत्रये ॥ १५
शान्ते कर्तृत्वभोक्तृत्वे शान्तिरेवेह शिष्यते ।
प्रौढिमभ्यागता सैव मुक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ १६
प्रबुद्धाश्चिन्मयाः शुद्धाः सर्वमाक्रम्य संस्थिताः ।
किं त्यक्तं परिगृह्णन्तु किं गृहीतं त्यजन्तु वा ॥ १७
ग्राह्यग्राहकसंबन्धप्रमितावयविक्रमैः ।
हीनः प्रमेयावयवैः किं गृह्णातु जहातु किम् ॥ १८
ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम् ।
स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते ॥ १९
तत्र स्थिताः सदा शान्तास्त्वादृशाः पुरुषोत्तमाः ।
सुषुप्तावयवस्पन्दसाधर्म्येण चरन्ति हि ॥ २०

प्राणानां मरणं स्मृतम् । 'मृङ् प्राणत्यागे' इति धात्वर्थप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां देहस्थैर्यप्राणोत्क्रमणपक्षाभ्याम् । अशरीरं शरीरेषु' 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २ ॥ कथं तर्हि जीवितं तव शोभते मरणं न शोभते इति त्वयोक्तं तत्राह—**निदर्शनार्थ**मिति । ज्ञानाज्ञानगुणदोषप्रपञ्चनार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अदेहत्वे विदेहदृक् विगतदेहदृष्टिरिति हेतुः । असक्तत्वादासङ्गविरहात् ॥४॥ देहसंस्थत्वं कथं ज्ञायते तत्राह—**स्पर्शे**ति । देहे शीतोष्णादिस्पर्शसंवेदननिमित्तत्वादन्यत्र तददर्शनाद्देह एवास्ति भवानिति शेषः । त्वाचे स्पर्शसंवेदने कथमसङ्गात्मा कारणमिति तत्र दृष्टान्तमाह—**उत्से**धेति । यथा तरूत्सेधे अरोधकत्वात्खमुत्सेधकारणमित्युच्यते तद्वदित्यर्थः ॥५॥ अदेहत्वं तर्हि कथं तत्राह—**प्रबुद्ध** इति । त्वं ज्ञाततत्त्वत्वात्प्रबुद्धः प्रबोधे च सति शमिनां सर्वद्वैतोपशमवतां देहः क वर्तते । नहि स्वप्नोपशमे स्वाप्नदेहोऽस्ति । इदं त्वेकं परिच्छिन्नं देहरूपमज्ञेष्वप्रबोधवत्सु दुःस्थितमसंभाव्यमपि स्थितमित्यर्थः ॥६॥ यद्यज्ञोऽपि देहे स्थित्वा देही तर्ह्यहमपि देहे स्पर्शवेदनास्थितस्तद्वात्किं न स्यां तत्राह—**सर्वदे**ति । प्रकाशकत्वेन स्थितिः सर्वदा सर्ववस्तुष्वपि तुल्येति सर्वमेव त्वमसि नाज्ञवद्देहमात्रमित्यर्थः । एवंच तव कः पदार्थो देहः स्याद्यमहंबुद्ध्या गृह्णासि गृह्णीयाः । अदेहोऽपि कः स्याद्यमनहंबुद्ध्या जहासि त्यजेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु यदुपचयात्स्वस्य हर्षोपचयो यन्नाशनिमित्तदर्शनाच्च विषादः स देह इतरस्त्वदेह इति भेदः किं न स्यादिति चेन्न । तत्त्वविदो हर्षविषादहेत्वसंभवादित्याह—**समुदे**त्वित्यादिना । भाव्यते प्रीत्या स्मर्यत इति भावः प्रियम् । न भाव्यते इत्यभावोऽप्रियं तदुभयविहीनस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ तिष्ठति तत्त्वज्ञ इति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ देहस्य संबन्धिन्यहमिति तादात्म्याध्यासलक्षणे देहीति तद्धर्मसंसर्गाध्यासलक्षणे च **चित्तविभ्रमे** क्षीणे सति मुधा निर्हेतुका निष्फला च त्यजामि न त्यजामीति कलना किमुदिता स्यात् । नैवोदेतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ त्यक्त्वेदं त्यक्ष्यामीति शेषः ॥१३॥ सर्वकर्तारोऽपि किंचन किंचिदपि न करिष्यन्तीति पूर्वार्धे नञोऽन्वयः । तस्य कदाप्यकरणे नित्यमेव ते अकर्तृत्वपदं गतास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥१४॥ तत्फलमाह—**अकर्तृ**त्वादिति । अनुप्तं वापादिना अनिष्पादितं व्रीह्यादि ॥१५॥ शान्तिर्निर्विक्षेपता । प्रौढिं कर्तृत्वमूलोच्छेदेन प्ररूढताम् ॥ १६ ॥ उक्तं व्यक्तमुपपादयति—**प्रबुद्धा** इत्यादिना । आक्रम्य परमार्थस्वरूपाविर्भावेण परिभूय त्यक्तं अप्राप्तं किं फलमैहिकं परिगृह्णन्तु ॥ १७ ॥ ग्राह्यग्राहकतत्संबन्धलक्षणैरङ्गदशाप्रमितक्रियाकारकसंबन्धघटितावान्तरवाक्यार्थलक्षणावयविक्रमैर्महावाक्यप्रमेयावयवैरङ्गप्रधानक्रियाकलापलक्षणविकारैर्हीनः कूटस्थात्मा तद्घटितसाङ्गप्रधानक्रियानिष्पादनसाध्यं पारलौकिकं स्वर्गादिफलं वा किं गृह्णातु किं जहात्वित्यर्थः ॥ १८ ॥ ऐहिकामुष्मिकेष्टानिष्टसाधनहानोपादाननिमित्तग्राह्यग्राहकसंबन्धोपशमे रागादिविक्षेपशान्तिरुदेति, सैव रागादिमूलोच्छेदेन स्थितिमभ्यागता मोक्षनाम्नोच्यत इत्युक्तोपपादनोपसंहारः ॥१९॥ एवं स्थितानामपि यावत्प्रारब्धक्षयं व्यवहारसिद्धौ दृष्टान्तमाह—**सुषुप्ते**ति । यथा सुषुप्ताः स्वाप्ययेन ब्रह्मप्राप्ता अपि प्राणोदराचरसादिस्पन्दं जीवनादृष्टात्मसंनिधिमात्रेणाचरन्तीत्युच्यते तद्वज्जीव-

१ त्वचि इति क्वचित्.

परावबोधविश्रान्तवासनो जगति स्थितिम् ।
अर्धसुप्त इवेहेमां त्वं पश्यात्मस्थया धिया ॥ २१
न रमन्ते हि रम्येषु स्वात्मन्येव गताशयाः ।
नोद्विजन्तेऽन्यदुःखेषु स्वात्मन्येकरसायनाः ॥ २२
नित्यप्रबुद्धा गृह्णन्ति कार्याणीमान्यसङ्गिनः ।
मुकुरा इव बिम्बानि यथाप्राप्तान्यवाञ्छया ॥ २३

जाग्रति स्वात्मनि स्वस्थाः सुप्ताः संसारसंस्थितौ ।
बालवत्प्रविवेपन्ते सुषुप्तसदृशाशयाः ॥ २४
त्वमजितपदवीमुपागतोऽन्तः
कमलजवासरमेकमेव भुक्त्वा ।
गुणगणकलितामिहैव लक्ष्मीं
व्रज परमास्पदमच्युतं महात्मन् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादबोधनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

जगद्रत्नसमुद्गेन त्रैलोक्याद्भुतदर्शिना ।
इत्युक्ते पद्मनाभेन ज्योत्स्नाशीतलया गिरा ॥ १
प्रह्लादनामा देहोऽसौ विकाशिनयनाम्बुजः ।
मुदोवाच वचो धीरो गृहीतमननक्रमः ॥ २

प्रह्लाद उवाच ।

हिताहितविचारेण राजकार्यशतेन च ।
अत्यहं श्रमितो देव क्षणं विश्रामतां गतः ॥ ३
भगवंस्त्वत्प्रसादेन स्थितिः सम्यगथागता ।
समाधावसमाधौ च रूपेणाहं समः सदा ॥ ४
चिरमन्तर्महादेव दृष्टोऽस्यमलया धिया ।
पुनर्बहिरयं दृष्ट्या दिष्ट्या देव प्रदृश्यसे ॥ ५

अहमासमनन्तायामस्यां दृष्टौ महेश्वर ।
सर्वसंकल्पमुक्तायां व्योम व्योम्नीव निर्मले ॥ ६
न शोकेन न मोहेन न च वैराग्यचिन्तया ।
न देहत्यागकार्येण न संसारभयेन च ॥ ७
एकस्मिन्विद्यमाने हि कुतः शोकः कुतः क्षतिः ।
कुतो देहः क संसारः क स्थितिः क भयाभये ॥ ८
यथेच्छयैवामलया केवलं स्वयमुत्थया ।
एवमेवाहमवसं वितते पावने पदे ॥ ९
हा विरक्तोऽस्मि संसारं त्यजामीतीयमीश्वर ।
अप्रबुद्धदृशां चिन्ता हर्षशोकविकारदा ॥ १०
देहाभावे न दुःखानि देहे दुःखानि मे मतिः ।
इति चिन्ताविषव्याली मूर्खमेवावलुम्पति ॥ ११

न्मुक्ता अपि चरन्ति । व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ तद्वत्त्वमपि राज्यपालनमाचरेत्याशयेनाह—**परावबोधे**ति । अर्धसुप्तः सुषुप्तजाग्रत्संधिस्थः ॥ २१ ॥ रम्येषु अनात्मस्विति शेषः । आत्मान्येषु आत्मास्पर्शिषु दुःखेषु । स्वात्मन्येव एकं रसायनमिव मधुरं सुखं येषाम् । तथाचोक्तं वार्तिके 'दुःखी यदि भवेत्साक्षी कः साक्षी दुःखितो भवेत् । दुःखिनः साक्षिता नास्ति साक्षिणो दुःखिता कुतः' इति ॥२२॥ सुखदुःखाभावे तत्प्राप्तिपरिहारार्थानि कार्याणि कथं गृह्णन्ति तत्राह—**नित्ये**ति । अवाञ्छया अनास्थया ॥ २३ ॥ तर्हि ते किं स्वात्मन्यप्यास्थाशून्या नेत्याह—**जाग्रती**ति । तथाच 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' इति भगवतापि तेषामात्मास्था दर्शिता । प्रविवेपन्ते प्रकम्पन्ते । व्यवहरन्तीति यावत् ॥ २४ ॥ विवक्षितार्थं संक्षिप्योपसंहरति—**त्वमि**ति । हे महात्मन्, त्वमन्तः अजितस्य विष्णोः पदवीं परमात्मपदं समागतः प्राप्तवान्सन्नेकं कमलजवासरं कल्पपर्यन्तमिहैव पाताले गुणगणैः कलितां राज्यलक्ष्मीं भुक्त्वा अच्युतं विदेहकैवल्याख्यं च्युतिरहितं परमास्पदं परमपदं व्रजेत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रह्लादबोधनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

गृहीतशासनाद्दैत्यात्पूजां संप्राप्य सानुगः ।
दैत्यराज्येऽभिषिच्यैनं वरैरच्छन्दयद्धरिः ॥ १ ॥

प्रलये जगल्लक्षणानां रत्नानां स्वान्तः प्रवेशनात्समुद्गेन संपुटकेन सृष्टिकाले त्रैलोक्यलक्षणाद्भुतप्रदर्शनशीलेन पद्मनाभेन विष्णुदेहेन इति प्रागुक्तप्रकारेणोक्ते सति ॥ १ ॥ प्रह्लादनामा असौ प्रागुक्तो देहो गृहीतमननक्रमः सन् मुदा उवाच । देहग्रहणमात्मनि व्यवहर्तृतावारणार्थम् ॥२॥ असुराणां किं हितं देवानां किमहितमिति विचारेण श्रमितः श्रमं प्रापितः । क्षणमिति समाधौ कालदैर्घ्याप्रत्ययादुक्तम् ॥ ३ ॥ स्थितिस्तत्त्वबोधेन स्वरूपावस्थितिः । रूपेण पारमार्थिकस्वरूपेण । सदा समाध्यसमाध्योः सदेहविदेहमुक्त्योश्च ॥ ४ ॥ इमौ श्लोकौ क्वचिदेव पुस्तके दृश्येते । अन्तर्धिया अखण्डमानससाक्षात्कारवृत्त्या दृष्टोऽसि । बहिर्दृष्ट्या चक्षुषा दिष्ट्या भाग्यवशेन दृश्यसे ॥५॥ अस्यामान्तर्यां दृष्टौ ॥६॥ तत्र शोकमोहादिनिमित्तवशादहं समाधिं नाश्रितो येन मम देहत्यागप्रसक्तिः स्यादित्याह—**न शोकेने**ति ॥ ७ ॥ दृष्ट एव ते पितृराज्यादिनाशादिः शोकहेतुस्तं कथमपलपसि तत्राह—**एकस्मिन्नि**ति । सत्यमत्र दृष्टो नत्वद्वैतात्मनि स इति न तद्धेतुको मे समाधिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ तर्हि समाधेस्ते को हेतुरिति चेद्विचारजा विश्रान्तीच्छैवेत्याह—**यथेच्छये**ति । एवमेव देहत्यागाद्यभिसन्धिं विनैव ॥ ९ ॥ नच वैराग्यचिन्तयेति वैराग्यापह्नवो न युक्तस्तस्य विचारपूर्वके समाधावनुकूलत्वादिति चेत्तत्राह—**हा विरक्त** इति ॥ १० ॥ वैराग्यस्य समाधिहेतुत्वे रागवद्देहस्यापि दुःखहेतुत्वानुभवात्तत्त्यागस्यापि समाधिनिमित्तता स्यात् सोऽप्यतत्त्वविद एव

इदं सुखमिदं दुःखमिदं नास्तीदमस्ति मे ।
इति दोलायितं चेतो मूढमेव न पण्डितम् ॥ १२
अहमन्योऽन्य एवायमित्यज्ञानां तु वासना ।
दूरोदस्तात्मबुद्धीनां जयत्यसुमतामिह ॥ १३
इदं त्याज्यमिदं ग्राह्यमिति मिथ्या मनोभ्रमः ।
नोन्मत्ततां नयत्यन्तर्ज्ञमज्ञमिव दुर्धियः ॥ १४
सर्वस्मिन्नात्मनि तते त्वयि तामरसेक्षण ।
हेयोपादेयपक्षस्था द्वितीया कलना कुतः ॥ १५
विज्ञानाभासमखिलं जगत्सदसदुत्थितम् ।
किं हेयं किमुपादेयमिह यत्त्यज्यते न वा ॥ १६
केवलं स्वस्वभावेन द्रष्टृदृश्ये विचारयन् ।
क्षणं विश्रान्तवानन्तः परमात्मात्मनात्मनि ॥ १७
भावाभावविनिर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ।
एवमासमहं पूर्वमधुनेत्थं व्यवस्थितः ॥ १८
स मयात्मीयमापन्नं सर्वमात्मात्मतां गतः ।
करोम्यहं महादेव तुभ्यं यत्परिरोचते ॥ १९
त्वमयं पुण्डरीकाक्षः पूज्यस्तावज्जगत्त्रये ।
तन्मत्तः प्रकृतिप्राप्तां पूजामादातुमर्हसि ॥ २०
इत्युक्त्वा दानवाधीशः पुरः क्षीरोदशायिनः ।
शैलेन्द्र इव पूर्णेन्दुमर्घपात्रमुपाददे ॥ २१
सायुधं साप्सरोवृन्दं ससुरं सखगाधिपम् ।
पूजयामास गोविन्दं सत्रैलोक्यमथाग्रगम् ॥ २२
सबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तभुवनं भुवनेश्वरम् ।
पूजयित्वाथ तिष्ठन्तमुवाच कमलापतिः ॥ २३

श्रीभगवानुवाच ।

उत्तिष्ठ दानवाधीश सिंहासनमुपाश्रय ।
यावदाश्वभिषेकं ते स्वयमेव ददाम्यहम् ॥ २४
पाञ्चजन्यरवं श्रुत्वा य इमे समुपागताः ।
सिद्धाः साध्याः सुरौघास्ते कुर्वन्तु तव मङ्गलम् ॥ २५
इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षो दानवं सिंहविष्टरे ।
योजयामास योग्यं तं मेरुशृङ्ग इवाम्बुदम् ॥ २६
अथैनं हरिराहूतैः क्षीरोदाद्यैर्महाब्धिभिः ।
गङ्गादिभिः सरित्पूरैः सर्वतीर्थजलैस्तथा ॥ २७
सर्वविप्रर्षिसङ्घैश्च सर्वसिद्धगणैः सह ।
पुनर्विद्याधरयुतो लोकपालसमन्वितः ॥ २८
अभ्यषिञ्चदमेयात्मा दैत्यराज्ये महासुरम् ।
मरुद्गणैः स्तूयमानं पूर्वं स्वर्गे हरिं यथा ॥ २९
सुरासुरैः स्तूयमानं स्तूयमानः सुरासुरैः ।
अभिषिक्तमुवाचेदं प्रह्लादं मधुसूदनः ॥ ३०

श्रीभगवानुवाच ।

यावन्मेरुर्धरा यावद्यावच्चन्द्रार्कमण्डले ।
अखण्डितगुणश्लाघी तावद्राजा भवानघ ॥ ३१
इष्टानिष्टफलं त्यक्त्वा समदर्शनया धिया ।
वीतरागभयक्रोधो राज्यं समनुपालय ॥ ३२
राज्येऽस्मिन्भोगसंपूर्णे दृष्टानुत्तमभूमिना ।
न गन्तव्यस्त्वयोद्वेगः स्वर्गे मानवकेऽथवा ॥ ३३
देशकालक्रियाकारैर्यथाप्राप्तासु दृष्टिषु ।
प्रकृतं कार्यमातिष्ठ त्यक्त्वा मानसमास्स्व भो ॥ ३४

वाञ्छितो न ममेत्याह—**देहाभाव** इति ॥ ११ ॥ अतएव सुखलिप्सया दुःखनिवृत्तिलिप्सयापि वा न समाधिरित्याह—**इदमिति** । मूढमेव अवलुम्पतीत्यनुकृष्यते ॥ १२ ॥ तर्ह्यस्तु भेदवासनाक्षयेच्छया समाधिस्तत्राह—**अहमन्य** इति । दूरोदस्ता आत्मबुद्धिस्तत्त्वज्ञानं यैस्तेषामज्ञानामेव जयति न तत्त्वविदामित्यर्थः । असुमतां प्राणिनाम् ॥ १३ ॥ तर्हि संसारत्यागाय मोक्षग्रहणाय वा समाधिरस्त्विति चेत्तत्राप्याह—**इदमिति** । इति प्रसिद्धो दुर्धियः संबन्धी भ्रमः अज्ञमिव ज्ञं नोन्मत्ततां नयतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तत्कुतस्तत्राह—**सर्वस्मिन्नि**त्यादिना ॥ १५ ॥ भ्रान्तिविज्ञाने शुक्तिरजतादिवदाभासते न परमार्थत इति विज्ञानाभासम् । सत आत्मनोऽसतो मायायाश्चान्योन्यतादात्म्याध्यासलक्षणान्मिथुनीकरणादुत्थितम् ॥ १६ ॥ अतएव मम तत्त्वविचारविश्रान्तिरेव समाधिः संपन्न इत्याह—**केवल**मिति ॥ १७ ॥ पूर्वं समाधिकाले । अधुना व्युत्थानकाले । इत्थं त्वदाज्ञप्तार्थोपादानयोग्यतया व्यवस्थितोऽस्मीत्यर्थः ॥ १८ ॥ स आत्मतां स्वस्वभावं गत आत्मा अहं मया आत्मीयं स्वकर्तव्यतां प्राप्तं सर्वं त्वदाज्ञप्तं कार्यं करोमि । किं स्वरागेण करिष्यसि, नेत्याह—**तुभ्यमिति** । त्वदिच्छानुवर्तितयेत्यर्थः ॥ १९ ॥ यथा त्वदाज्ञप्तं राज्यं नियतिप्राप्तमहमङ्गीकरोमि तथा **त्वमपि** मद्दत्तां पूजां सर्वेश्वरत्वात्तव नियतिप्राप्तां गृहाणेत्याह—**त्वमिति** । प्रकृतिः शास्त्रलोकप्रसिद्धा नियतिः ॥ २० ॥ शैलेन्द्र **उदयाद्रिः** ॥ २१ ॥ सत्रैलोक्यमुदरान्तःस्थितत्रैलोक्यसहितम् । **अग्रगं** पुरःस्थितम् ॥ २२ ॥ बाह्येषु रोमकूपादिषु आभ्यन्तरेषु बस्तिजठरहृदयादिषु च भ्रान्तानि परिवर्तमानानि भुवनानि यस्य तम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सिंहविष्टरे सिंहासने ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुनःशब्दस्वारस्यात्पूर्वं स्वयमेक एवाभ्यषिञ्चद्विद्याधरादिभिः सह पुनरुत्साहातिशयादभ्यषिञ्चदिति गम्यते ॥ २८ ॥ **हरिमिन्द्रम्** ॥ २९ ॥ ३० ॥ धरा पृथ्वी । धराः अन्ये पर्वताश्चेति वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दृष्टा अनुत्तमा निरतिशयानन्दभूमिर्येन **तथा**विधेन त्वया राज्ये उद्वेगः अरतिलक्षणो न गन्तव्यस्तथा **पित्रा**दिवत्स्वर्गे देवलोके मानवे भूलोके च उद्वेगो न गन्तव्यो **न** गमयितव्यः ॥ ३३ ॥ यथाप्राप्तासु प्रजाशात्रवादिनिग्रहानुग्रहादिदृष्टिषु तत्तत्पुरुषानुरूपैर्देशकालक्रियाकारैः **प्रकृतं प्रस**ज्जितं वधबन्धदण्डादिकार्यमातिष्ठ अनुतिष्ठ । **मानसं रागादि**-

अतिदेहतयेदंताममतापरिवर्जितम् ।
भावाभावे समं कार्यं कुर्वन्निह न बाध्यसे ॥ ३५
दृष्टसंसारपर्यायस्तुलितातुलतत्पदः ।
सर्वं सर्वत्र जानासि किमन्यदुपदिश्यते ॥ ३६
वीतरागभयक्रोधे त्वयि राजनि राजति ।
नेदानीं दुःखदुर्ग्रन्थिर्नासुरान्दलयिष्यति ॥ ३७
बाष्पश्रीर्नासुरीकर्णमञ्जरीः प्लावयिष्यति ।
वनराजिमिवोन्मत्ता सरित्तारतरङ्गिणी ॥ ३८
अद्यप्रभृत्यसंप्राप्तदानवामरसंगरम् ।
निर्मन्दराम्भोनिधिवज्जगत्स्वस्थमिव स्थितम् ॥ ३९
देवासुरकुटुम्बिन्यो भर्तृष्वन्तःपुरेषु च ।
स्वेष्वेव यान्तु विश्वासमपरस्परमाहृताः ॥ ४०
भवबहुलनिशानितान्तनिद्रा-
तिमिरमपास्य सदोदिताशयश्रीः ।
दनुसुत वनिताविलासरम्यां
चिरमजितामुपभुङ्क्ष्व राज्यलक्ष्मीम् ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादाभिषेको नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः सनरामरकिन्नरः ।
द्वितीय इव संसारश्चचालासुरमन्दिरात् ॥ १
प्रह्लादादिविनिर्मुक्तैः पश्चात्पुष्पाञ्जलिव्रजैः ।
पूर्यमाणो विहङ्गेशपाश्चात्याङ्गरुहोत्करैः ॥ २
क्रमात्क्षीरोदमासाद्य विसृज्य सुरवाहिनीम् ।
भोगिभोगासने तस्थौ श्वेताब्ज इव षट्पदः ॥ ३
भोगिभोगासने विष्णुः शक्रः स्वर्गे सहामरैः ।
पाताले दानवाधीश इति तस्थुर्गतज्वराः ॥ ४
एषा ते कथिता राम निःशेषमलनाशिनी ।
प्राह्लादी बोधसंप्राप्तिरैन्दवद्रवशीतला ॥ ५
तां तु ये मानवा लोके बहुदुष्कृतिनोऽपि हि ।
धिया विचारयिष्यन्ति ते प्राप्स्यन्त्यचिरात्पदम् ॥ ६
सामान्येन विचारेण क्षयमायाति दुष्कृतम् ।
योगवाक्यविचारेण को न याति परं पदम् ॥ ७
अज्ञानमुच्यते पापं तद्विचारेण नश्यति ।
पापमूलच्छिदं तस्माद्विचारं न परित्यजेत् ॥ ८
इमां प्रह्लादसंसिद्धिं प्रविचारयतां नृणाम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं क्षयमायात्यसंशयम् ॥ ९

श्रीराम उवाच ।

परे पदे परिणतं पाञ्चजन्यस्वनैर्मनः ।
कथं प्रबुद्धं भगवन्प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ १०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

द्विविधा मुक्तता लोके संभवत्यनघाकृते ।
सदेहैका विदेहान्या विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ ११
असंसक्तमतेर्यस्य त्यागादानेषु कर्मणाम् ।
नैषणा तत्स्थितिं विद्धि त्वं जीवन्मुक्ततामिह ॥ १२

वैषम्यं त्यक्त्वा आस्स्व ॥ ३४ ॥ अतिदेहतया देहातिरिक्तात्मभावेन । भावाभावे लाभालाभे ॥ ३५ ॥ व्यवहारे परमार्थे च त्वमेव निपुणोऽसीति नोपदेश्यं तवास्तीत्याह—दृष्टेति ॥ ३६ ॥ अनेन तव पूर्वमनोरथोऽपि सेत्स्यतीत्याह—**वीते**ति । दुःखदुर्ग्रन्थिरसुरेष्विदानीं न स्थास्यति देवस्थश्च स मद्द्वारा असुरांश्च दलयिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ उन्मत्ता वर्षाभिवर्धिता सरिन्नदी । तारतरङ्गिणी बृहत्तरङ्गा ॥ ३८ ॥ जगत्स्वास्थ्यमपि सेत्स्यतीत्याह—**अद्ये**ति । निर्मन्दरो निर्गतमन्थाचलो योऽम्भोनिधिस्तद्वत् ॥ ३९ ॥ अपरस्परमाहृताः परस्परभर्तृभिरबन्दीकृताः ॥ ४० ॥ हे दनुसुत, त्वं बहुलनिशा कृष्णपक्षरात्रिस्तत्रत्यनितान्तनिद्रातिमिरप्रायमज्ञानान्धकारमपास्य सदा उदिता आशयश्रीः स्वप्रकाशब्रह्मात्मस्फूर्तिर्यस्य तथाविधः सन् वनितानाम् सुरस्त्रीणां संभजनीयशान्त्यादीनां च विलासैः रम्याम् । अजितां शत्रुभिः कामादिषड्वैश्चापराभूतां राज्यलक्ष्मीं स्वाराज्यलक्ष्मीं च चिरमुपभुङ्क्ष्वेत्याशीः ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रह्लादाभिषेको नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

विष्णोः क्षीरोदगमनमाख्यानफलमुत्तमम् ।
समाधिमुक्तव्युत्थाने हेतुश्चात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

सनरामरकिन्नरत्वादेव द्वितीयः संसार इव विस्तृतः । चचाल जगाम ॥ १ ॥ विहङ्गेशस्य गरुडस्य पाश्चात्येष्वङ्गरुहेषु उत्करवद्राशीभूतैः पुष्पाञ्जलिव्रजैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ऐन्दवो द्रवोऽमृतमिव शीतला ॥ ५ ॥ ६ ॥ दुष्कृतपदेन पापं तन्मूलमज्ञानं च ॥ ७ ॥ मयोक्तं न पापमेवेत्याह—**अज्ञान**मिति ॥ ८ ॥ सप्तजन्मकृतमित्यापातविचारफलमेतत् । ज्ञानफलपर्यन्तेन तु विचारेण प्रारब्धफलातिरिक्तसर्वपापक्षयः प्रसिद्ध एवेति ॥ ९ ॥ समाधिमुक्तस्य विदेहमुक्तेन सह विश्रान्तिसुखादिसाम्ये पुनर्व्युत्थानहेतुं जिज्ञासमानो रामः पृच्छति—**परे** इति । मनसो विलये पाञ्चजन्यस्वनश्रवणमपि दुर्लभमिति कथं तेन प्रबोध इति भावः ॥ १० ॥ प्रारब्धशेषोद्बोधितशुद्धवासनासहितभगवदिच्छैव तत्प्रबोधे हेतुरिति विशेषं वक्तुं सदेहविदेहमुक्ती विभज्य दर्शयति—**द्विविधे**त्यादिना । विभागो विभाजकलक्षणभेदः । अयं वक्ष्यमाणप्रकारः ॥ ११ ॥ कर्मणामिष्टानिष्टानां त्यागादानेषु विषयेषु एषणा रागो नास्ति ।

सैव देहक्षये राम पुनर्जननवर्जिता ।
विदेहमुक्तता प्रोक्ता तत्स्था नायान्ति दृश्यताम् ॥ १३
भृष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिताः ।
हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥ १४
पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी ।
आत्मध्यानमयी नित्यं सुषुप्तस्येव तिष्ठति ॥ १५
अपि वर्षसहस्रान्ते तयैवान्तरवस्थया ।
सति देहे प्रबुध्यन्ते जीवन्मुक्ता रघूद्वह ॥ १६
प्रह्लादोऽन्तस्थया शुद्धसत्त्ववासनया स्वया ।
बोधमाप महाबाहो शङ्खशब्दावबुद्धया ॥ १७
हरिरात्मा हि भूतानां तस्य यत्प्रतिभासते ।
तत्तथैव भवत्याशु सर्वमात्मैव कारणम् ॥ १८
प्रबोधमेतु प्रह्लादो यदैवेति विचिन्तितम् ।
निमेषाद्वासुदेवेन तदैवैतदुपस्थितम् ॥ १९
आत्मन्यकारणेनैव भूतानां कारणेन च ।
सृष्ट्यर्थं वपुरात्तं हि वासुदेवमयात्मना ॥ २०
आत्मावलोकनेनाशु माधवः परिदृश्यते ।
माधवाराधनेनाशु स्वयमात्मावलोक्यते ॥ २१
एतां दृष्टिमवष्टभ्य राघवात्मावलोकने ।
विहराशु विचारात्मा पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ २२
दुःखासारवती राम संसारप्रावृडातता ।
जाड्यं ददाति परमं विचारार्कमपश्यताम् ॥ २३
प्रसादादात्मनो विष्णोर्मायेयमतिभासुरा ।
प्रबाधते न धीरांस्तु यक्षी मन्त्रवतो यथा ॥ २४
आत्मेच्छयैव घनतां समुपागतान्त-
रात्मेच्छयैव तनुतामुपयाति काले ।
संसारजालरचनेयमनन्तमाया-
ज्वालेह वातवलयादिव पावकस्य ॥ २५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो० उपशमप्रकरणे प्रह्लादव्यवस्था नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

श्रीराम उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ शुद्धैस्त्वद्वचनांशुभिः ।
निर्वृताः स्म शशाङ्कस्य करैरोषधयो यथा ॥ १
कर्णाभिवाञ्छ्यमानानि पवित्राणि मृदूनि च ।
सुखयन्ति गृहीतानि पुष्पाणीव वचांसि ते ॥ २
पौरुषेण प्रयत्नेन सर्वमासाद्यते यदि ।
प्रह्लादस्तत्कथं बुद्धो न माधववरं विना ॥ ३

तस्य तां स्थितिं जीवन्मुक्ततां विद्धि ॥ १२ ॥ देहपदेन तद्धारणहेतुः प्रारब्धशेषो लक्ष्यते । तस्य भोगेन क्षये सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ भृष्टानि भर्जितानि बीजान्युपमा येषामिति पुनर्दृश्यतानवाप्तौ हेतुगर्भं विशेषणम् । जीवन्मुक्तेषु तु समाधिव्युत्थानेन पुनर्देहदृश्यतायां हेतुरस्तीत्याह—**हृदी**ति । शुद्धा आसङ्गमालिन्यनिर्मुक्ता ॥ १४ ॥ पावनी शुद्धब्रह्मात्मभावना पवित्रा परमोदारा तृष्णाकार्पण्यरहिता । अन्तःकरणस्य ब्रह्मणि लयेऽपि वासनास्थितौ दृष्टान्तमाह—**सुषुप्तस्येवे**ति ॥ १५ ॥ देहपदेनात्रापि तद्धारणहेतुः प्रारब्धशेषो लक्ष्यते ॥१६॥ सैव प्रह्लादबोधेऽपि हेतुरित्याह—**प्रह्लाद** इति ॥ १७ ॥ लीने श्रोत्रे शङ्खशब्दस्याप्यग्रहात्तावन्मात्रेण कथं बोध इत्याशङ्कां परिहरन्नाह—**हरि**रिति । आत्मा कारणात्मा । सत्यसंकल्प इति यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अकारणेनैव शुद्धात्मना भूतानां कारणेनाव्याकृतेन चकारात्कामकर्मादिना च निमित्तेन आत्मन्येव जगत्सृष्ट्यर्थं वासुदेवमयात्मना वपुः शरीरमात्रं गृहीतम् । हिशब्दस्तथा श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ २० ॥ अतएव तद्वपुर्दर्शने आत्मदर्शनं सिध्यत्यात्मदर्शने च तद्दर्शनं सुलभमित्याह—**आत्मे**ति ॥ २१ ॥ विहर यतस्व ॥ २२ ॥ दुःखान्येव आसारा धारासंपातास्तद्वती । जाड्यं मौर्ख्यं रोगं च ॥ २३ ॥ यक्षीग्रहणं सर्वपिशाचाद्युपलक्षणम् । **मन्त्रवतो** मन्त्रसिद्धान् ॥ २४ ॥ संसारजालरचनालक्षणा अनन्तस्य विष्णोरियं माया तस्यैवात्मन इच्छयैव घनतां देहादिघनानर्थभावं समुपागता । सा च निर्व्याजभक्तिप्रणिधानाद्याराधितस्य तस्यात्मन इच्छयैव विवेकविचारादिजन्मकाले तनुतां ह्रासमुपयाति । यथा पावकस्य ज्वाला वातवलयादेव घनतामुपयाति अन्ते च तद्वशादेव तनुतामुपयाति तद्वत् । अत ईश्वरप्रसादजनितविचारादिनैवावश्यं ज्ञानलाभ इत्याख्यानतात्पर्यमिति भावः । तथाच भगवतो बादरायणस्य सूत्रम् 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति । 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इति भगवद्वचनं चेति भावः ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रह्लादव्यवस्था नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ईशप्रसादलभ्येऽपि नेश्वरे दीयतां भरः ।
पौरुषेणेन्द्रियाक्रान्त्या साध्यं ज्ञानमितीर्यते ॥ १ ॥

निर्वृता आह्लादिताः स्म ॥ १ ॥ कर्णाभ्यां श्रवणायावतंसनाय चाभिवाञ्छ्यमानानि । पुष्पपक्षे गुरुदेवतादिप्रसादरूपतया पापापहारित्वात्पवित्राणि पुष्पाण्युत्पलादीनीव ॥ २ ॥ तर्त्तार्हि प्रह्लादो माधवस्य वरं विनापि स्वपौरुषेणैव कथं न प्रबुद्धवान् । अतः स्वपौरुषादेव सर्वत्र ज्ञानलाभ इति प्रागुक्त-

१ जन्मान्तरेति पाठः.

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यद्यद्राघव संप्राप्तं प्रह्लादेन महात्मना ।
तत्तदासादितं तेन पौरुषादेव नान्यतः ॥ ४
आत्मा नारायणश्चैव न भिन्नस्तिलतैलवत् ।
तथैव शौक्ल्यपटवत्कुसुमामोदवत्तथा ॥ ५
यो हि विष्णुः स एवात्मा यो ह्यात्मासौ जनार्दनः ।
विष्ण्वात्मशब्दौ पर्यायौ यथा विटपिपादपौ ॥ ६
प्रह्लादनामा प्रथममात्मैव स्वयमात्मना ।
स्वयैव परया शक्त्या विष्णुभक्तौ नियोजितः ॥ ७
प्रह्लादो ह्यात्मनैवैनं वरमर्जितवान्स्वयम् ।
स्वयं विचारणं कृत्वा स्वयं विदितवान्मनः ॥ ८
कदाचिदात्मनैवात्मा स्वयं शक्त्या प्रबुध्यते ।
कदाचिद्विष्णुदेहेन भक्तिलभ्येन बोध्यते ॥ ९
चिरमाराधितोऽप्येष परमप्रीतिमानपि ।
नाविचारवतो ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः ॥ १०
मुख्यः पुरुषयत्नोत्थो विचारः स्वात्मदर्शने ।
गौणो वरादिको हेतुर्मुख्यहेतुपरो भव ॥ ११
पूर्वमेव बलात्तस्मादाक्रम्येन्द्रियपञ्चकम् ।
अभ्यसन्सर्वयत्नेन चित्तं कुरु विचारवत् ॥ १२
यद्यदासाद्यते किंचित्केनचित्क्वचिदेव हि ।
स्वशक्तिसंप्रवृत्त्या तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् ॥ १३
पौरुषं यत्नमाश्रित्य प्रोल्लङ्घ्येन्द्रियपर्वतम् ।
संसारजलधिं तीर्त्वा पारं गच्छ परं पदम् ॥ १४
विना पुरुषयत्नेन दृश्यते चेज्जनार्दनः ।
मृगपक्षिगणं कस्मात्तदासौ नोद्धरत्यजः ॥ १५
गुरुश्चेदुद्धरत्यज्ञमात्मीयात्पौरुषादृते ।
उष्ट्रं दान्तं बलीवर्दं तत्कस्मान्नोद्धरत्यसौ ॥ १६
न हरेर्न गुरोर्नार्थात्किंचिदासाद्यते महत् ।
आक्रान्तमनसः स्वस्माद्यदासादितमात्मनः ॥ १७
अभ्यासवैराग्ययुतादाक्रान्तेन्द्रियपन्नगात् ।
नात्मनः प्राप्यते यत्तत्प्राप्यते न जगत्त्रयात् ॥ १८
आराधयात्मनात्मानमात्मनात्मानमर्चय ।
आत्मनात्मानमालोक्य संतिष्ठस्वात्मनात्मनि ॥ १९
शास्त्रयत्नविचारेभ्यो मूर्खाणां प्रपलायिनाम् ।
कल्पिता वैष्णवी भक्तिः प्रवृत्त्यर्थं शुभस्थितौ ॥ २०
अभ्यासयत्नौ प्रथमं मुख्यो विधिरुदाहृतः ।
तदभावे तु गौणः स्यात्पूज्यपूजामयक्रमः ॥ २१
अस्ति चेदिन्द्रियाक्रान्तिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ।
नास्ति चेदिन्द्रियाक्रान्तिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ॥ २२
विचारोपशमाभ्यां हि न विनासाद्यते हरिः ।
विचारोपशमाभ्यां च मुक्तस्याब्जकरेण किम् ॥ २३

नियमभङ्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वपौरुषसाध्यायां पुरुषार्थसिद्धौ माधववरोऽपि द्वारविशेष एव न स्वतन्त्र इति नोक्तनियमभङ्ग इत्याशयेन संक्षिप्योत्तरमाह—**यद्यदि**ति ॥ ४ ॥ अथवा विष्णोः प्रह्लादात्मभेदाभावात्तत्प्रयत्नप्राप्तो वरः प्रह्लादप्रयत्नादेवेति वात्र परिहारः सुलभ इत्याशयेनाह—**आत्मे**त्यादिना । यथा तिलान्तर्गतं ततो निःसारितं च तैलं न भिन्नं तद्वत् । नन्वेवं सति विकारिता स्यादिति दृष्टान्तान्तरमाह—**शौक्ल्यपटव**-**दि**ति । यथा कुसुमानां सार आमोदस्तद्वज्जीवानां परमार्थसारो विष्णुरिति वा अभेदो ज्ञेय इत्याह—**कुसुमे**ति ॥ ५ ॥ अथवा कार्यकारणोपाधित्यागे परिशिष्टचिन्मात्रस्यात्यन्ताभेद एवेति लक्ष्यपरयोर्विष्ण्वात्मशब्दयोः पर्यायतैवेत्याह—**य** इति । विटपवत्त्वपादकरणकपानकर्तृत्वोपाधिभेदेऽप्यखण्डवृक्षस्वरूपे यथा विटपिपादपशब्दयोः पर्यायता तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ आत्मना स्वात्मभूतेनैव विष्णुना स्वमनः स्वयमेव विचारणं कृत्वा स्वात्मानं स्वयमेव विदितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥ शक्त्या स्वप्रयत्नकृतविचारबलेन । भक्तिलक्षणप्रयत्नलभ्येन विष्णुदेहद्वारेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अन्वयेन दर्शितमर्थं व्यतिरेकस्यापि प्रदर्शनेन दृढयति—**चिर**मिति ॥ १० ॥ आत्मावबोधपर्यन्तो विचारोऽस्त्विति वरं ददतो हरेः पुरुषप्रयत्नोत्थो विचार एव मुख्योऽभिमतो न वरः । अन्यथा ज्ञानमस्त्वित्येव वरदानप्रसङ्गादित्याशयेनाह—**मुख्य** इति ॥ ११ ॥ यद्विषयप्रयत्नाद्विचारोदयस्तं दर्शयति—**पूर्व**मिति । पञ्चकग्रहणं दशकोपलक्षणम् ॥ १२ ॥ स्वस्य शक्तिर्यत्नस्तत्प्रयुक्तया संप्रवृत्त्या शुभाचरणेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ दृश्यते तत्त्वतः साक्षात्क्रियते । नोद्धरति नात्मतत्त्वं दर्शयति । आत्मदर्शनमेवोद्धार इत्याशयः ॥ १५ ॥ विनैव शिष्यप्रयत्नं शक्तिपातादिना गुरुस्तमुद्धरतीति योगशास्त्रादौ सिद्धमिति तत्रानैकान्त्यमाशङ्क्याह—**गुरुश्चेदि**ति । गुरुभक्त्यादियत्न एव तत्रापि ज्ञानजनने गुर्वनुग्रहं द्वारीकरोतीति भावः ॥ १६ ॥ अर्थाद्धनात् । 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' इति श्रुतेरिति भावः । आक्रान्तमनसो ज्ञानदार्ढ्येन बाधितमनसो यदात्मनः स्वस्मान्महत्परमपुरुषार्थरूपमासादितं तत् ॥ १७ ॥ यत्परमपुरुषार्थरूपम् ॥ १८ ॥ आराधय उत्कृष्टबुद्ध्या श्रवणादिना साधय सिद्धं च निरन्तरानुसंधानेनार्चय । आलोक्य तत्त्वतः साक्षात्कृत्य संतिष्ठस्व तत्रैव सम्यगवतिष्ठस्व । तद्भावान्न च्यवस्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ यदि स्वप्रयत्नजविचारादेव ज्ञानोदयस्तर्हि किमर्थं शास्त्रेषु विष्ण्वादिभक्तिविधानं तत्राह—**शास्त्रे**ति । विषयासक्तिप्राबल्यादध्यात्मशास्त्रेभ्य इन्द्रियजयादियत्नेभ्यो विचारेभ्यश्च प्रपलायिनां दूरीभूतानां मूर्खाणां कथंचिच्छुभस्थितौ सन्मार्गे प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तमेवार्थमुपपत्तिभिर्दृढयति—**अभ्यासे**त्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ आसाद्यते स्वात्मभावेन तत्त्वतो लभ्यते । हरिः पूर्णानन्दात्मा । विचारोपशमाभ्यामेव मुक्तस्य परमपुरुषार्थं प्राप्तस्याब्जकरेण हरिदेहेन किमधिकं प्राप्यमस्तीत्यर्थः । अथवा विचारोपशमाभ्यां मुक्तस्य रहितस्य विषयासक्तस्य अब्जकरेणेश्वरेणापि किं हितं कर्तुं शक्यमित्यर्थः

विचारोपशमोपेतं चित्तमाराधयात्मनः ।
तस्मिन्सिद्धे भवान्सिद्धो नो चेत्त्वं वनगर्दभः ॥ २४
क्रियते माधवादीनां प्रणयप्रार्थना स्वयम् ।
तथैव क्रियते कस्मान्न स्वकस्यैव चेतसः ॥ २५
सर्वस्यैव जनस्यास्य विष्णुरभ्यन्तरे स्थितः ।
तं परित्यज्य ये यान्ति बहिर्विष्णुं नराधमाः ॥ २६
हृद्गुहावासिचित्तत्त्वं मुख्यं सानातनं वपुः ।
शङ्खचक्रगदाहस्तो गौण आकार आत्मनः ॥ २७
यो हि मुख्यं परित्यज्य गौणं समनुधावति ।
त्यक्त्वा रसायनं सिद्धं साध्यं संसाधयत्यसौ ॥ २८
यस्तु भोः स्थितिमेवास्यामात्मज्ञानचमत्कृतौ ।
नासादयति संमत्तमनाः स रघुनन्दन ॥ २९
अप्राप्तात्मविवेकोऽन्तरज्ञचित्तवशीकृतः ।
शङ्खचक्रगदापाणिमर्चयेत्परमेश्वरम् ॥ ३०
तत्पूजनेन कष्टेन तपसा तस्य राघव ।
काले निर्मलतामेति चित्तं वैराग्यकारिणा ॥ ३१
नित्याभ्यासविवेकाभ्यां चित्तमाशु प्रसीदति ।
आम्र एव दशामेति सहकारीं शनैः शनैः ॥ ३२
एतदप्यात्मनैवात्मा फलमाप्नोति भाषितम् ।
हरिपूजाक्रमाख्येन निमित्तेनारिसूदन ॥ ३३
वरमाप्नोति यो वापि विष्णोरमिततेजसः ।
तेन स्वस्यैव तत्प्राप्तं फलमभ्यासशाखिनः ॥ ३४
सर्वेषामुत्तमस्थानां सर्वासां चिरसंपदाम् ।
स्वमनोनिग्रहो भूमिर्भूमिः संस्यश्रियामिव ॥ ३५
अप्युर्वीखननोत्कस्य कर्षतोऽपि शिलोच्चयम् ।
स्वमनोनिग्रहादन्यो नोपायोऽस्तीह कश्चन ॥ ३६
तावज्जन्मसहस्राणि भ्रमन्ति भुवि मानवाः ।
यावन्नोपशमं याति मनोमत्तमहार्णवः ॥ ३७
ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राद्याश्चिरसंपूजिता अपि ।
उपप्लवान्मनोव्याधेर्न त्रायन्तेऽपि वत्सलाः ॥ ३८
आकारभासुरं त्यक्त्वा बाह्यमान्तरमप्यजम् ।
कुरु जन्मक्षयायाशु संविन्मात्रैकचिन्तनम् ॥ ३९
संवेद्यनिर्मुक्तनिरामयैक-
संविन्मयास्वादमनन्तरूपम् ।
सन्मात्रमास्वादय सर्वसारं
पारं परं प्राप्स्यसि जन्मनद्याः ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादविश्रान्तिर्नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
रामापर्यवसानेयं माया संसृतिनामिका ।
आत्मचित्तजयेनैव क्षयमायाति नान्यथा ॥ १

॥ २३ ॥ आराधय प्रसादय । सिद्धे प्रसन्ने सति भवानपि सिद्धः परमपुरुषार्थलक्षणां सिद्धिं प्राप्तः ॥ २४ ॥ क्रियते यथेति शेषः ॥२५॥ मनोभक्तिरेव मुख्या विष्णुभक्तिर्नतु बाह्येत्याह—**सर्वस्ये**त्यादिना ॥ २६ ॥ चिल्लक्षणं तत्त्वमबाधितं वस्तु सनातनमेव सानातनं शाश्वतं वपुः स्वरूपे । गौणो मायागुणकल्पित आगन्तुक इति यावत् ॥ २७ ॥ रसायनममृतम् । साध्यमोदनादि संसाधयति कृष्यादिनोत्पादयति ॥ २८ ॥ कस्तर्हि बाह्यविष्णुभक्तावधिकारी तमाह—**यस्त्वि**ति द्वाभ्याम् । य आत्मतत्त्वचमत्कृतौ स्थितिं नासादयत्येव स शङ्खचक्रगदापाणिं परमेश्वरमर्चयेदित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वैराग्यकारिणा तपसा ॥ ३१ ॥ आशुग्रहणं प्रसादावश्यंभावद्योतनार्थम् । सहकारः पुष्पफलाद्यतिसौरभस्तद्भावलक्षणां दशाम् ॥ ३२ ॥ शास्त्रे हरिपूजाक्रमाख्येन निमित्तेन यत्फलं भाषितमेतदप्यात्मना स्वेनैव संकल्पितं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ योऽपि विष्णोः सकाशाद्वरं प्राप्नोति तेनापि स्वस्य स्वीयस्यैवाभ्यासशाखिनः फलं प्राप्तं नाकस्मिकमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ उत्तमस्थानां प्रशस्तपुरुषार्थाभिनिवेशानां चिरसंपदां चिरभोग्यमन्वादिसंपदां च स्वमनोनिग्रह एव भूमिरुद्भवस्थानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ उर्वीखननोत्कस्य सगरसुतादेः, शिलोच्चयं मन्थाचलं कर्षतो देवासुरादेरपि । निधिरत्नादिलाभायोर्वीखननाद्युत्कस्य वा । मनस ऐकाग्र्यं विना महाकार्यासिद्धेरित्याशयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वत्सला दयावन्तोऽपि ब्रह्माद्या मनोव्याधेरुपप्लवान्न त्रायन्ते ॥ ३८ ॥ बाह्यं बहिरिन्द्रियगम्यमान्तरमन्तःकरणगम्यं चाकारभासुरं विषयरूपं त्यक्त्वा अजं जन्मादिविक्रियाशून्यम् । संविन्मात्रस्यैकमखण्डाकारं चिन्तनं कुर्वित्यर्थः ॥ ३९ ॥ उक्तमेव व्यक्तोक्त्योपसंहरति—**संवेद्ये**ति । हे राम, त्वं संवेद्यैर्बाह्यान्तरविषयैर्निर्मुक्तं यन्निरामयैकसंविन्मयं स्वयमेवास्वदते निरतिशयानन्दात्मना स्फुरति तथाविधं सन्मात्रं निरन्तरं तदाकारवृत्त्या आस्वादय । एवमास्वादयन् जन्मनद्याः परं पारं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रह्लादविश्रान्तिर्नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

मनोनैराश्यसिद्ध्यर्थं मृषा दुःखस्वरूपता ।
दृश्यस्य विस्तरेणास्मिन्नाख्याने प्रदर्श्यते ॥ १ ॥
तत्र विष्णुवराद्गाधेर्जले मायानिरीक्षणे ।
गृहे मृतस्य नीतस्य श्मशाने दाह ईर्यते ॥ २ ॥

अपर्यवसाना अपरिमितभ्रान्तिहेतुरिति यावत् ॥ १ ॥

१ स्वस्य इति पाठः.

जगन्मायाप्रपञ्चस्य वैचित्र्यप्रतिपत्तये ।
इतिहासमिमं वक्ष्ये शृणुष्वावहितोऽनघ ॥ २
अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे कोसलो नाम मण्डलः ।
कल्पवृक्षवनं मेराविव रत्नगणाकरः ॥ ३
तत्राभूद्ब्राह्मणः कश्चिद्गुणी गाधिरिति श्रुतः ।
परमश्रोत्रियो धीमान्धर्ममूर्तिरिव स्थितः ॥ ४
आबाल्यात्प्रविरक्तेन चेतसा स व्यराजत ।
निष्कलङ्कावदातेन भुवनं नभसा यथा ॥ ५
किमप्यभिमतं कार्यं विनिधाय स्वचेतसि ।
बन्धुवृन्दाद्विनिष्क्रम्य तपस्तप्तुं वनं ययौ ॥ ६
उत्फुल्लकमलं प्राप सरस्तत्र स विप्रराट् ।
चन्द्रः प्रसन्नविमलं तारासारमिवाम्बरम् ॥ ७
आशौरिदर्शनं तस्मिंस्तपोर्थं सरसि द्विजः ।
आकण्ठमम्बुनिर्मग्नः प्रावृट्पद्म इवाविशत् ॥ ८
ययौ मासाष्टकं तस्य मग्नस्य सरसोऽम्भसि ।
वासपङ्कजसंकोचमनाग्भग्नमुखच्छवेः ॥ ९
अथैनं तपसा तप्तमाजगामैकदा हरिः ।
निदाघार्तं घनः श्यामः प्रावृषीव धरातलम् ॥ १०

श्रीभगवानुवाच ।

विप्रोत्तिष्ठ पयोमध्याद्गृहाणाभिमतं वरम् ।
अभीप्सितफलोपेतो जातस्ते नियमद्रुमः ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

असंख्येयजगद्भूतहृत्पद्मकुहरालिने ।
जगत्त्रयैकनलिनीसरसे विष्णवे नमः ॥ १२
मायामिमां त्वद्रचितां भगवन्पारमात्मिकीम् ।
द्रष्टुमिच्छामि संसारनाम्नीमान्ध्यैककारिणीम् ॥ १३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इमां द्रक्ष्यसि मायां त्वं ततस्त्यक्ष्यसि चेत्यजः ।
उक्त्वा ययावदृश्यत्वं गान्धर्वमिव पत्तनम् ॥ १४
गते विष्णौ समुत्तस्थौ जलात्स ब्राह्मणेश्वरः ।
शीतलामलमूर्तित्वादिन्दुः क्षीरोदकादिव ॥ १५
बभूव परितुष्टात्मा दर्शनेन जगत्पतेः ।
दर्शनस्पर्शनैरिन्दोरुत्फुल्लमिव कैरवम् ॥ १६
अथास्य कतिचित्तस्मिन्दिवसा निर्ययुर्वने ।
हरिसंदर्शनानन्दवतो ब्राह्मणकर्मणा ॥ १७
एकदाऽवधवान्स्नानं सरस्युदितपङ्कजे ।
चिन्तयन्वैष्णवं वाक्यं महर्षिरिव मानसे ॥ १८
अथ स्नानविधावन्तर्जलमेष चकार ह ।
सकलाघविघातार्थं परिवर्तमिवात्मना ॥ १९
अन्तर्जलविधौ तस्मिन्विस्मृतध्यानमन्त्रधीः ।
पर्यस्तसंवित्प्रसरः सोऽपश्यज्जलमध्यतः ॥ २०
मृतमात्मानमात्मीये सदने शोच्यतां गतम् ।
पतितं वातवेगेन कन्दरान्तरिव द्रुमम् ॥ २१
प्राणापानप्रवाहेण मुक्तमन्तमुपागतम् ।
संशान्तावयवस्पन्दं निर्वात इव खण्डकम् ॥ २२
पाण्डुराननमाम्लानं वृक्षपर्णमिवारसम् ।
शवीभूतमिवाग्लानं छिन्ननालमिवाम्बुजम् ॥ २३
विपर्यस्तेक्षणं प्रातर्मग्नतारमिवाम्बरम् ।
सावग्रहमिव ग्रामं सर्वतः पांसुधूसरम् ॥ २४
बाष्पक्लिन्नमुखैर्दीनैः करुणाक्रन्दकारिभिः ।
आवृतं बन्धुभिः खिन्नैः कुररैरिव पादपम् ॥ २५
सेतुभङ्गगलद्वारिह्रियमाणमुखाब्जया ।
नलिन्या समधर्मिण्या भार्यया पादयोः श्रितम् ॥ २६
ताराक्रन्दरणद्रेफप्रलापालापलुब्धया ।

अवहितः सावधानचित्तः ॥ २ ॥ मण्डलो देशविशेषः । मेरौ कल्पवृक्षवनं नन्दनाख्यीव ॥ ३ ॥ तत्र तस्मिन्मण्डले ॥ ४ ॥ निष्कलङ्कावदातेनेति नभसोऽपि विशेषणम् ॥ ५ ॥ कार्यं तपःप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ तत्र वने । तारा अश्विन्याद्याः सारादर्शनीयतमा यस्मिन् ॥ ७ ॥ आशौरिदर्शनं विष्णुदर्शनपर्यन्तं तपोर्थं सरसि प्रावृट्पद्म इव आकण्ठमम्बुनिर्मग्नः सन् आविशत् प्रविश्य स्थित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ वासो निवासस्थानं तत्रत्यानां पङ्कजानां सूर्यवियोगेन संकोचे तत्संवासस्नेहान्मनाग्भग्ना मुखच्छविर्यस्य ॥ ९ ॥ श्याम इति हरेरपि विशेषणम् ॥ १० ॥ नियमद्रुमस्तपोवृक्षः । अभीप्सितेन फलेन उपेतः फलितो जात इत्यर्थः ॥ ११ ॥ असंख्येयानां जगति विद्यमानानां भूतानां प्राणिनां हृत्पद्मकुहरस्थाय श्यामत्वादलिने भृङ्गाय ॥ १२ ॥ पारमात्मिकीं परमात्मन्यध्यस्ताम् ॥ १३ ॥ मायादर्शनमात्रेण परमपुरुषार्थफलकस्य स्वाराधनतपसः सार्थक्यालाभात्ततस्त्यक्ष्यसि चेत्यप्रार्थितोऽपि भगवता द्वितीयो वरो दत्तः । अदृश्यत्वमन्तर्धानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ दर्शनस्पर्शनैरित्युक्तेः स्थावराणामपि चाक्षुषादिज्ञानमस्तीति गम्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणकर्मणा तपःस्वाध्यायातिथिपूजनादिना ॥ १७ ॥ उदितपङ्कजे फुल्लपद्मे । यथा महर्षिर्योगबलेनातीतानागतं द्रष्टुं मानसे चिन्तयति तद्वत् ॥ १८ ॥ सकलाघविघातार्थमघमर्षणार्थमन्तर्जलं परिवर्तमावर्तमिव सकुशेन करेण चकारेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अन्तर्जलं निमज्ज्य प्रणवादिमन्त्रस्मरणलक्षणे अघमर्षणविधौ पर्यस्तो विपरीतग्रहणोन्मुखः संवित्प्रसरो यस्य तथाविधः सन् ॥ २० ॥ कन्दरान्तर्दरीगर्भे पतितं द्रुममिव ॥ २१ ॥ मृतमित्यस्य विवरणं प्राणापानेति । निर्वातपतितं कदल्यादिखण्डकमिव ॥ २२ ॥ शवीभूतं । इवकारो मिथ्यात्वपरो नोपमार्थः ॥ २३ ॥ अवग्रहो वर्षप्रतिरोधस्तेनोद्ध्वस्तं ग्राममिव ॥ २४ ॥ करुणया आक्रन्दो रोदनं तत्कारिभिः । कुररैः पक्षिविशेषैः ॥ २५ ॥ सेतुभङ्गाद्गलद्भिः प्रवहद्भिर्वारिभिर्ह्रियमाणं मुखमिव अब्जं यस्यास्तथाविधया नलिन्या कमलिन्या ॥ २६ ॥ तारेणोच्चतरेणाक्रन्देन रणन्तो रेफा द्विरेफा इव प्रलापे अनर्थ-

मात्रा गृहीतं चिबुके नवव्यञ्जनलाञ्छिते ॥ २७
अन्यैः पार्श्वगतैर्दीनैः स्रवदश्रुमुखैर्जनैः ।
श्रितं गलदवश्यायैः शुष्कपर्णैरिव द्रुमम् ॥ २८
वियोगभीत्या संयोगपरिहारपरैरिव ।
दूरं विप्रसृतैरङ्गैरनात्मीयैरिवावृतम् ॥ २९
परस्परमलग्नाभ्यामोष्ठाभ्यां दशनैः सितैः ।
सविरागमिवाम्लानैर्हसन्तं स्वात्मजीवितम् ॥ ३०
मौनध्यानमिवापन्नं पङ्कादिव विनिर्मितम् ।
अप्रबोधाय संसुप्तं विश्राम्यन्तमिवोच्चकैः ॥ ३१
बान्धवाक्रन्दसंरम्भकोलाहलगता गिरः ।
स्नेहभावविचारार्थं शृण्वन्तमिव यत्नतः ॥ ३२
अथ तत्कालकल्लोलप्रलापाकुलचेष्टितैः ।
सोरस्ताडनमूर्च्छोत्थनेत्रवारिवहाप्लुतैः ॥ ३३
क्रमेण स्वजनैः क्षुब्धैस्ताराक्रन्दादिघर्घरैः ।
निष्कालितममङ्गल्यमपुनर्दर्शनाय वै ॥ ३४
नीतं श्मशानं मांसान्त्रवसापङ्ककलङ्कितम् ।
शुष्काशुष्करसक्लिन्नं कंकालशतसंकुलम् ॥ ३५
गृध्राभ्रच्छन्नसूर्यांशुचिताज्वलननिस्तमः ।
शिवाशिवमुखज्वालाजालपल्लवितावनि ॥ ३६
वहद्रक्तसरित्स्नातमग्नकङ्कोग्रवायसम् ।
रक्तार्द्रतन्त्रीप्रसरजालाबद्धजरत्खगम् ॥ ३७
तत्र ते ज्वलने दीप्ते चक्रुस्तं भस्मसाच्छवम् ।
बान्धवाः सलिलापूरं समुद्रा इव वाडवे ॥ ३८
चितिश्चटचटास्फोटैः शवमाशु ददाह सा ।
शुष्केन्धनबहूच्छूनज्वालाजालजटावली ॥ ३९

अभ्युल्लसत्कटकटारवमुक्तगन्ध-
व्याप्ताम्बुवाहपटलोऽस्थिचयं हुताशः ।
दन्ती सरन्ध्रमिव वेणुवनं समन्ता-
दुद्वान्तमेदुररसं दलयांचकार ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते गाधिविनाशो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथापश्यदसौ गाधिः स्वाधिपीवरया धिया ।
अन्तर्जलस्थ एवान्तरात्मनात्मनि निर्मले ॥ १
भूतमण्डलपर्यन्तग्रामोपान्तनिवासिनाम् ।
श्वपचानां स्त्रिया गर्भे स्थितिमात्मानमाकुलम् ॥ २
गर्भवासभराक्रान्तं पीडितं पेलवाङ्गकम् ।
श्वपचीहृदये सुप्तं स्वविष्ठायामिवाकुलम् ॥ ३
शनैः पक्वतया काले प्रसूतं मेचकच्छविम् ।
श्वपच्या प्रावृषेवाब्दं श्याममावलितं मलैः ॥ ४
संपन्नं श्वपचागारे शिशुं श्वपचवल्लभम् ।
इतश्चेतश्च गच्छन्तमुत्पीडमिव यामुनम् ॥ ५
द्वादशाब्ददशां यातं संस्थितं षोडशाब्दिकम् ।
पीवरांसमुदाराङ्गं पयोदमिव मेदुरम् ॥ ६
सारमेयपरीवारं विहरन्तं वनाद्वनम् ।

कव्यक्तवाक्ये दीर्घस्वरालापे च लुब्धया आसक्तया । नवैर्व्यञ्जनैः श्मश्रुभिर्लाञ्छिते चिह्निते ॥ २७ ॥ श्रितं परिवेष्टितम् ॥ २८ ॥ 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' इति न्यायप्रापितवियोगभीत्या संयोगपरिहारपरैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अङ्गैर्हस्तपादादिभिः । अनात्मीयैरस्वीयैरस्वजनैरिव वेत्युपमा ॥ २९ ॥ आम्लानैरीषन्मलिनैर्दशनैः स्वात्मजीवितमेतावत्कालं वृथेति हसन्तं सविरागं विरक्तपुरुषमिव ॥ ३० ॥ मौनध्यानमित्याद्याश्चतस्र उत्प्रेक्षाः ॥ ३१ ॥ बान्धवेषु कस्याधिकः स्नेहः कस्याल्प इति तत्तदाशयविमर्शार्थं यत्नतोऽवहितमनस्कतया तूष्णीं तदाक्रन्दाञ्शृण्वन्तमिव ॥ ३२ ॥ अथ क्रमेण स्वजनैर्निष्कालितं गृहाद्बहिर्निष्कासितमिति परेणान्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मांसान्त्रेत्यादिजरत्खगमित्यन्तानि श्मशानविशेषणानि ॥ ३५ ॥ शिवानामशिवैर्मुखनिर्गतज्वालाजालैः पल्लवितेवावनिर्यस्य ॥ ३६ ॥ वहद्रक्तसरित्सु केचित्स्नाताः केचिन्मग्नाश्च कङ्का उग्रवायसाश्च यत्र । रक्तैरार्द्राणां तन्त्रीणां प्रसरलक्षणैर्जालैरानायैराबद्धा जरत्खगा वृद्धपक्षिणो यत्र ॥ ३७ ॥ वाडवे वडवाग्नौ समुद्राः स्वसलिलापूरं यथा भस्मसाचक्रुस्तद्वत् ॥ ३८ ॥ शुष्कैरिन्धनैर्बहु उच्छूना अभिवृद्धा ज्वालाजाललक्षणा जटावलिर्यस्याः सा चितिश्चिता चटच्चटाशब्दैस्तं शवमाशु ददाह ॥ ३९ ॥ अभ्युल्लसद्भिः कटकटारवैर्मुक्तैर्गन्धैश्च व्याप्तान्यम्बुवाहपटलानि येन तथाविधो हुताशोऽग्निः समन्तादुद्वान्ता उद्गीर्णा मेदुरा उपचिता रसा यस्मात्तथाविधमस्थिचयं दन्ती सरन्ध्रं वेणुवनमिव दलयांचकार । विदलयामासेत्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे गाधिविनाशो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

इहास्य पुल्कसीकुक्षौ जन्म कैरातकी स्थितिः ।
मृतबन्धोः कीरपुरे राज्यप्राप्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

स्वस्याधिभिर्मानसदुःखैः पीवरया उपचितया । इत आरभ्य सर्वेषां कारकाणां विंशतितमश्लोकस्थे अपश्यदित्यत्र क्रमेणान्वयः ॥ १ ॥ भूतमण्डलाख्यो देशभेदस्तस्य पर्यन्तः सीमा तत्रत्यग्रामस्य उपान्ते संनिहितभूमौ निवासिनाम् ॥ २ ॥ गर्भवासपदेन तत्रत्यदुःखानि लक्ष्यन्ते तद्भरेणाक्रान्तम् । पीडितमित्यादिस्तस्यैव प्रपञ्चः ॥ ३ ॥ श्वपच्या काले प्रसूतम् । अब्दं मेघम् ॥ ४ ॥ यामुनं यमुनाप्रवाहपतितमुत्पीडमुत्तंसोत्पलमिव ॥ ५ ॥ ६ ॥ सारमेयाः श्वान एव मृगयार्थं परिवारो यस्य ।

निम्नन्तं मृगलक्षाणि पौलिन्दीं स्थितिमागतम् ॥ ७
तमाललतयेवाथ श्रितं श्वपचकान्तया ।
स्तनस्तबकशालिन्या नवपल्लवहस्तया ॥ ८
श्यामया मलिनाकारदशनामलमालया ।
वनपल्लवया भूरिविलासवलिताङ्गया ॥ ९
विलसन्तं वनान्तेषु तया सह नवेष्टया ।
श्यामलं श्यामया भृङ्गं भृङ्ग्येव कुसुमर्द्धिषु ॥ १०
वनपर्णलतापत्रे वसन्तं व्यसनातुरम् ।
विन्ध्यकान्तारमाकारमभ्यागतमिवोद्भटम् ॥ ११
विश्रान्तं वनकुञ्जेषु सुप्तं गिरिदरीषु च ।
निलीनं पत्रपुञ्जेषु गुल्मकेषु कृतालयम् ॥ १२
किंकिरातावतंसाढ्यं यूथिकास्रग्विभूषितम् ।
केतकोत्तंससुभगं सहकारस्रगाकुलम् ॥ १३
लुलितं पुष्पशय्यासु भ्रान्तमद्रितटीषु च ।
तज्ज्ञं काननकोशेषु बहुज्ञं मृगमारणे ॥ १४
प्रसूतमथ शैलेषु पुत्रान्निजकुलाङ्कुरान् ।
अत्यन्तविषमोदन्तान्खदिरः कण्टकानिव ॥ १५
कलत्रवन्तं संपन्नं स्थितं प्रक्षीणयौवनम् ।
शनैर्जर्जरतां यातं वृष्टिहीनमिव स्थलम् ॥ १६
ततो भूतग्रहग्रामजन्मदेशमुपेत्य तम् ।
संस्थितं मठिकां पर्णैः कृत्वा दूरे मुनीन्द्रवत् ॥ १७
जराजरठतां यातं स्वदेहसमपुत्रकम् ।
जीर्णप्रायरसश्वभ्रतमालतरुसंनिभम् ॥ १८
प्रौढं श्वपचगार्हस्थ्यं कुर्वाणं बहुबान्धवम् ।
क्रूरनामार्थवचनं परां वृद्धिमुपागतम् ॥ १९
अथापश्यदसौ गाधिर्यावत्तस्य कलत्रिणः ।
जरठः श्वपचेभ्यश्च स्वात्मनो भ्रमहारिणः ॥ २०
तत्कलत्रमशेषेण नीतमावृत्य मृत्युना ।
आसारसलिलेनाशु वनपर्णगणो यथा ॥ २१
प्रलपत्येक एवासावटव्यां दुःखकर्शितः ।
वियूथ इव सारङ्गो विगतास्थोऽश्रुलोचनः ॥ २२
दिनानि कतिचित्तत्र नीत्वा शोकपरीतधीः ।
जहौ स्वदेशं संशुष्कपद्मं सर इवाण्डजः ॥ २३
विजहार बहून्देशाननाथश्चिन्तयान्वितः ।
प्रेर्यमाण इवान्येन वाततुन्न इवाम्बुदः ॥ २४
एकदा प्राप कीराणां मण्डले श्रीमतीं पुरीम् ।
खेचरो विहरञ्शून्ये सद्विमानमिवाम्बरे ॥ २५
नृत्यद्रत्नांशुकच्छन्नमार्गवृक्षलताङ्गनम् ।
आगुल्फाकीर्णकुसुमं चन्दनागुरुसुन्दरम् ॥ २६
सामन्तैर्ललनाभिश्च नागरैश्च निरन्तरम् ।
स्वर्गमार्गोपमं राजमार्गमध्यमवाप सः ॥ २७
मणिरत्नकृतागारं तत्र मङ्गलहस्तिनम् ।
ददर्शामरशैलेन्द्रमिव संचारचञ्चलम् ॥ २८
मृते राजनि राजार्थे विहरन्तमितस्ततः ।
रत्नज्ञमिव रत्नार्थं चिन्तामणिदिदृक्षया ॥ २९
तमसौ श्वपचो नागं कौतुकोद्धुरया दृशा ।
चिरमालोकयामास स्पन्दयुक्ताचलोपमम् ॥ ३०
आलोकयन्तमादाय तं करेण स वारणः ।
स्वकटेऽयोजयन्मेरुस्तटेऽर्कमिव सादरम् ॥ ३१
तस्मिन्कटगते नेदुर्जयदुन्दुभयोऽभितः ।

पौलिन्दीं कैरातीं स्थितिं वृत्तिम् ॥ ७ ॥ अथ श्वपचकन्यया श्रितम् । कृतोद्वाहमिति यावत् ॥ ८ ॥ दन्तधावनाभावान्मलिनाकारा स्वाभाविकशौक्ल्यादमला दशनमाला यस्यास्तया । वनपल्लवान् यान्त्यनुगच्छन्ति तथाविधैर्भूरिविलासैर्वलिताङ्गया । वनपल्लवशब्दे उपपदे यातेः क्विप् ॥ ९ ॥ नवत्वादेवेष्टया, नवं नित्यामिनवं यथा स्यात्तथा इष्टया वा । कुसुमर्द्धिषु पुष्पसमृद्धिमत्सु वनान्तेषु ॥ १० ॥ आकारमभ्यागतं गृहीतपुरुषाकारं विन्ध्यकान्तारमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ किंकिरातादिपदैस्तत्तन्मञ्जर्यो गृह्यन्ते ॥ १३ ॥ काननकोशेषु विषयेषु तज्ज्ञमसाधारणज्ञानवन्तमित्यर्थः । बहुज्ञं पण्डितम् ॥ १४ ॥ अत्यन्तं विषमाः श्रोतुमप्यशक्या उदन्ताश्चरित्राणि येषाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ भूतग्रहो भूतमण्डलाख्यो देशस्तदीयग्रामसंबन्धिनीं जन्मभूमिमुपेत्य दूरे तालादिपर्णैर्मठिकां कुटीं कृत्वा स्थितम् ॥ १७ ॥ स्वदेहसमप्रमाणाः पुत्रा यस्य । जीर्णप्राया रसा यस्य तथाविधेन श्वभ्रोत्पन्नतमालतरुणा संनिभं सदृशम् ॥ १८ ॥ क्रूराणि नामान्याख्या अर्थाः क्रियावचनानि च यस्य । परां कुटुम्बवृद्धिमुपागतं स्वं

अपश्यदिति । एतदन्तानां सर्वविशेषणानां परेणान्वयः ॥ १९ ॥ अन्येभ्यः श्वपचेभ्यो जरठोऽसौ गाधिः । अथानन्तरं भ्रमहारिणः भ्रान्तिमेवानुवर्तमानस्य कलत्रिणः कुटुम्बिनः स्वात्मनः स्वस्य यावत्कलत्रं कुटुम्बमभूत्तन्मृत्युना आवृत्य अशेषेण निःशेषतया नीतमपश्यदिति द्वयोरन्वयः । यथा आसारसलिलेन वृष्टिजलप्रवाहेण वनपतितशुष्कपर्णगणो नीयते तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अथासौ जरठ एक एव अटव्यां प्रलपति रोदिति ॥ २२ ॥ अण्डजो हंसादिः ॥ २३ ॥ अन्येन प्रेर्यमाणः पराधीन इव ॥ २४ ॥ कीराणां जानपदानामावासभूते मण्डले । शून्ये अम्बरे विहरन् संचरन् ॥ २५ ॥ नृत्यन्तो रत्नैरंशुकैश्च च्छन्ना मार्गस्था वृक्षा लता अङ्गनाश्च यस्मिंस्तथाविधं राजमार्गमध्यमवापेति परेणान्वयः ॥ २६ ॥ निरन्तरं निबिडितम् ॥ २७ ॥ मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैः कृतागारं कृताश्रयं कृतजालकम् । शैलेन्द्रपक्षे कृतदेवसदनम् । अमरशैलेन्द्रं मेरुम् ॥ २८ ॥ इतस्ततो विहरन्तं संचरन्तम् । रत्नज्ञं रत्नपरीक्षाकुशलं पुरुषम् ॥ २९ ॥ असौ श्वपचः ॥ ३० ॥ स्वस्य कटे गण्डस्थले अयोजयत् आरोहयामास ॥ ३१ ॥ महान्तोऽर्णवाः

कल्पाम्बुद इवाकाशमधिरूढे महार्णवाः ॥ ३२
पूरिताशो बभौ राजा जयतीति जनस्वनः ।
उदभूत्संप्रबुद्धानां विहगानामिवारवः ॥ ३३
उदभूद्वन्दिवृन्दानां घनकोलाहलस्ततः ।
वेलाविलुलिताम्बूनामम्बुधीनामिव ध्वनिः ॥ ३४
तं तत्रावरयामासुर्मण्डनार्थं वराङ्गनाः ।
क्षीरोदगतविभ्रान्ता लहर्य इव मन्दरम् ॥ ३५
मानिन्यस्तं गुणप्रोतैर्नानारत्नैरपूरयन् ।
नानाप्रभाप्रभातार्का वेला इव तटाचलम् ॥ ३६
तुषारशिशिरस्पर्शैस्तास्तं हारैरभूषयन् ।
श्यामा वननदीपूरैर्वर्षाः शृङ्गमिवोत्तमम् ॥ ३७
विचित्रवर्णसौगन्ध्यैः पुष्पैरावलयन्स्त्रियः ।
वनं मधुश्रिय इव तं लोलकरपल्लवाः ॥ ३८
नानावर्णरसामोदैस्तास्तमाशु विलेपनैः ।
अलेपयन्प्रभाजालैर्नगोऽभ्रमिव धातुभिः ॥ ३९
रत्नकाञ्चनकान्तोऽसावाददे चित्तमाततम् ।
संध्याभ्रतारेन्दुनदीव्याप्तं मेरुरिवाम्बरम् ॥ ४०
भूषितः सविलासाभिर्बालवल्लीभिरावृतः ।
रत्नपुष्पांशुकाकीर्णः कल्पवृक्ष इवाबभौ ॥ ४१
तादृशं तमुपाजग्मुः परिवारसमन्विताः ।
सर्वाः प्रकृतयः फुल्लं मार्गद्रुममिवाध्वगाः ॥ ४२
ता एनमासने सैंहे तत्राभिषिषिचुः क्रमात् ।
तस्मिन्नेव गजे शक्रमैरावत इवामराः ॥ ४३
एवं स श्वपचो राज्यं प्राप कीरपुरान्तरे ।
आरण्यं हरिणं पुष्टमप्राणमिव वायसः ॥ ४४
कीरीकरतलाम्भोजप्रमृष्टचरणाम्बुजः ।
सर्वाङ्गे कुङ्कुमालेपैः संध्याम्बुधरशोभनः ॥ ४५
जज्वाल कीरनगरे नागरीगणवानसौ ।
सिंहीगणयुतः सिंहो यथा कुसुमिते वने ॥ ४६
हरिहतकरिकुम्भोन्मुक्तमुक्ताकलाप-
प्रविरचितशरीरः शान्तचिन्ताविषादः ।
अरमत सह सद्भिस्तत्र भोगैः सरस्यां
रविकरमदतप्तो वारिपूरैरिवेभः ॥ ४७
परिविसृतनृपौजाः सर्वदिक्संस्थिताज्ञः
कतिपयदिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः ।
प्रकृतिभिरलमूढाशेषराजन्यभारः
स गवल इति नाम्ना तत्र राजा बभूव ॥४८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते श्वपचराज्यलाभो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

विलासिनीभिर्वलितो मन्त्रिमण्डलपूजितः ।
वन्दितः सर्वसामन्तैश्छत्रचामरलालितः ॥ १
सिद्धानुशासनः कान्तो ज्ञातराज्यगुणक्रमः ।
वीतशोकभयायासप्रजः[1] प्राप्तमहादशः ॥ २
विस्मृतात्मस्वभावोऽभूदनिशं स्तवमङ्गलैः ।
आनन्दपूर्णया वृत्त्या भृशं क्षीब इवासवैः ॥ ३
कीरेषु श्वपचो राज्यं वर्षाण्यष्टौ चकार ह ।
आर्यवृत्तमशेषेण तावत्कालं बभार ह ॥ ४

समुद्रा इव ॥ ३२ ॥ आशा दिशो मनोरथाश्च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आवरयामासुः परिवव्रुः । क्षीरोदस्य गतेन मथनकृतक्षोभेण विभ्रान्ताः ॥ ३५ ॥ गुणेषु सूत्रेषु प्रोतैर्ग्रथितैर्मालाभूतैरिति यावत् । नानावर्णमणिषु प्रतिबिम्बनात्तत्तत्प्रभाभिः प्रभातोऽर्को यासु तथाविधाः वेलाः स्वतटस्थमचलं गिरिमिव ॥ ३६ ॥ श्यामाः युवत्यः । वर्षाः वृष्टयो वननदीनां पूरैस्तन्मध्यपतितं गिरिशृङ्गमिव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नगो गिरिर्धातुभिर्लक्षणया धातुसंबन्धिभिः प्रभाजालैरभ्रमाकाशं मेघमिव वा ॥३९॥ रत्नकाञ्चनभूषणैः कान्तो भूषितोऽसौ राजा चित्तमाददे तासामिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ताः प्रकृतयः सैंहे आसने उपवेश्य क्रमाद्ब्राह्मणादिवर्णक्रमादभिषिषिचुः । अभिषिच्य च तस्मिन्प्रागुक्ते गजे उपवेश्यानुजग्मुरिति शेषः ॥४३॥४४॥४५॥४६॥ हरिणा सिंहेन हताद्विदारितात्करिकुम्भादुन्मुक्तानां मुक्ताफलानां कलापैः प्रविरचितं भूषितं शरीरं यस्य । शान्ताः प्राक्तनचिन्ता विषादाश्च यस्य तथाविधः संस्तत्र नगरे सद्भिर्मन्त्रिपौरादिभिः सह भोगैररमत रेमे । यथा रविकरैर्मदेन च तप्त इभः सरस्यां वारिपूरै रमते तद्वत् ॥ ४७ ॥ परितो विसृतं प्रसृतं नृपौजो राजशक्तिर्यस्य । अतएव सर्वदिक्षु संस्थिता आज्ञा यस्य । कतिपयदिवसैरीहया स्वेच्छयैव सिद्धा राज्यव्यवस्था यस्य स श्वपचो गवल इत्यभिनवेन नाम्ना प्रसिद्धस्तत्र कीरदेशे राजा बभूवेत्यर्थः ॥४८॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे श्वपचराज्यलाभो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

इह तं श्वपचाच्छ्रुत्वा श्वपचं उत्वलनं जने ।
प्रविष्टे सोऽपि निर्दग्धः प्रबुद्धो गाधिरीर्यते ॥ १ ॥

विलासिनीभिर्वलित इत्यादिविशेषणः स विस्मृतात्मस्वभावोऽभूदिति तृतीयेनान्वयः ॥ १ ॥ सिद्धमप्रतिहतमनुशासनमाज्ञापनं यस्य । वीतशोकभयायासाः प्रजा यस्य ॥ २ ॥ क्षीबो मत्त इव ॥ ३ ॥ आर्यवृत्तं दयादाक्षिण्यशौचादि ॥ ४ ॥

[1] प्रजः इति साधीयानत्र.

यदृच्छयैकदाथासावतिष्ठत्त्यक्तभूषणः ।
अतमस्तारकेन्द्वर्कतेजोऽम्भोदमिवाम्बरम् ॥ ५
बह्वमन्यत नो हारकेयूरवलयान्यसौ ।
प्रभुतावृंहितं चेतो नाहार्यमभिनन्दति ॥ ६
एक एवाजिरं बाह्यं तादृग्वेषः स निर्ययौ ।
मुख्याङ्गणान्नभोभागादस्तं गच्छन्निवांशुमान् ॥ ७
तत्रापश्यद्वनं श्यामं पीनं श्वपचपेटकम् ।
गायन्मृदु वसन्तोत्थं कोकिलानामिव व्रजम् ॥ ८
धुनानं वल्लकीतन्त्रीं करपल्लवलीलया ।
मृदुरेफं रणद्रेफामलिश्रेणिमिव द्रुमम् ॥ ९
एकस्तस्मात्समुत्तस्थौ जरावान्रक्तलोचनः ।
काचशृङ्गहिमापूर्णमिव श्वपचनायकः ॥ १०
भो कटंजेति सहसा वदन्कीरमहीपतिम् ।
इह राजा भवन्तं वा कच्चिद्गेयक्रियाविदम् ॥ ११
रक्तकण्ठं मानयति रागवानिव कोकिलम् ।
आपूरयति वा कच्चिद्गृहवस्त्रासनार्पणैः ॥ १२
मधू रसालविटपं फलपुष्पभरैरिव ।
दर्शनेन तवाद्याहं परां निर्वृतिमागतः ॥ १३
पद्मं सूर्योदयेनेव चन्द्रोदय इवौषधी ।
आनन्दानामशेषाणां लाभानां महतामपि ॥ १४
विश्रामाणामनन्तानां सीमान्तो बन्धुदर्शनम् ।
श्वपचे प्रवदत्येवं राजा यावत्तया तया ।
चकार तत्कालजया चेष्टयैवावधीरणम् ॥ १५
तावद्वातायनगताः कान्ताः प्रकृतयस्तथा ।
श्वपचोऽयमिति ज्ञात्वा म्लानतामलमाययुः ॥ १६
पद्मास्तुषारप्रावृष्ट्या ग्रामाः सावग्रहा इव ।
दाववन्त इवाद्रीन्द्रा नागरा न विरेजिरे ॥ १७
नृपोऽवधीरयामास तां तां श्वपचसंकथाम् ।
वृक्षाग्रगतमार्जारफेत्कारं मृगराडिव ॥ १८
सत्वरं प्रविवेशान्तःपुरमाम्लानमानवम् ।
राजहंस इवावर्षे सीदत्सरसिजं सरः ॥ १९
सर्वावयवविश्रान्तां म्लानतामयमाययौ ।
जानुस्तम्भान्तरमहारन्ध्राग्निरिव दुर्द्रुमः ॥ २०
तत्रापश्यदसौ सर्वं विषण्णवदनं जनम् ।
जालं कुङ्कुमपुष्पाणां भुक्तमूलमिवाखुना ॥ २१
मन्त्रिणो नागरा नार्यस्ततस्ते तं महीपतिम् ।
नास्प्राक्षुरपि तिष्ठन्तं गृह एव शवं यथा ॥ २२
भृत्याश्चाकृतसत्कारं दूर एनमथात्यजन् ।
दुःखयुक्ता घनस्नेहा अपि बालाः शवं यथा ॥ २३
अनानन्दमुखं श्यामं शरीरं श्रीविवर्जितम् ।
दग्धं स्थलमिवैनं ते बह्वमन्यन्त नाकुलाः ॥ २४
धूमायमानदेहस्य परितापदशावती ।
नाढौकतास्य जनता पार्श्वमग्निर्गिरेरिव ॥ २५
मन्दोत्साहाः समुद्भूताः सभ्यसंघातवर्जिताः ।
न तदाज्ञाः पदं प्रापुर्भस्मनीवाम्बुविप्रुषः ॥ २६
क्रूरकर्मकराकारात्संगताशुभदायिनः ।
तस्माद्विशेषेण जना राक्षसादिव दुद्रुवुः ॥ २७
एक एव बभूवासौ जनमध्यगतोऽपि सन् ।
अर्थादिगुणनिर्मुक्तः परदेश इवाध्वगः ॥ २८
भृशमालपतेऽप्यस्मै नालापं नागरा ददुः ।

न विद्यन्ते तमस्तारकेन्द्वर्कतेजांस्यम्भोदाश्च यस्मिंस्तथाविधमम्बरमिव सर्वतो नीलः ॥ ५ ॥ किमर्थं त्यक्तभूषणस्तत्राह—बह्विति । प्रभुतया बृंहितमुपचितम् । आहार्यं कृत्रिमं भूषणादि नाभिनन्दति ॥ ६॥ आन्तरान्मुख्यजनाश्रितादङ्गणाद्बाह्यं नीचजनसाधारणमजिरमङ्गणं निर्ययौ । यथा अस्तं गच्छन्नामिष्यन्नंशुमान्मुख्याद्गगनाङ्गणात्प्रान्तनभोभागं निर्याति तद्वत् ॥ ७ ॥ श्वपचानां पेटकं संघम् । मृदु मधुरं गायत् ॥ ८ ॥ वल्लक्या वीणायास्तन्त्रीं गुणम् । मृदुरेफं मृदुस्वरम् । द्रुमं धुनानां कम्पयन्तीम् । रणन्तो रेफाः पक्षा यस्यास्तथाविधामलिश्रेणिं भ्रमरपङ्क्तिमिव ॥ ९ ॥ हिमैरापूर्णं काचमयं गिरेः शृङ्गमिव स्थितः श्यामो धूलिधूसर इति यावत् ॥१०॥ कटंजेति पूर्वनाम्ना वदन् संबोधयन् ॥११॥ रक्तकण्ठं मधुरकण्ठध्वनिम् । मानयति बहुमन्यते किम् । रागवान् स्वरवित् कान्ताद्यनुरागवान्वा । गृहस्य वस्त्रासनानां चार्पणैर्दानैः ॥१२॥ मधुर्वसन्तः । रलोपे दीर्घः । निर्वृतिं सुखम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ सीमान्तः परमावधिः । 'सीमन्तः केशवेशे' इत्युक्तेः पररूपाभावः । अवधीरणं तिरस्कारं तद्व्याजेन गूहनमिति यावत् ॥ १५ ॥ अलमत्यन्तम् । म्लानतां क्षीणहर्षताम् ॥ १६ ॥ तुषारैः माति पूरयतीति तया तुषारप्रावृष्ट्या । इवेत्यत्रापि संबध्यते । 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात्क्विपि तृतीयैकवचने 'आतो धातोः' इत्यालोपः । सावग्रहा अनावृष्टिपीडिताः दवे भवो दावोऽग्निस्तद्वन्त इव ॥ १७ ॥ अवधीरयामास निर्भर्त्सयामास । संकथां संभाषाम् ॥ १८ ॥ सीदत्सरसिजं शुष्यत्पङ्कजम् ॥ १९ ॥ सर्वेष्ववयवेषु विश्रान्तां व्याप्ताम् । जान्विव स्तभ्नाति विष्टभ्नोतीति जानुस्तम्भो मूलभागस्तदन्तरालस्थे महारन्ध्रे कोटरे अग्निर्यस्य । दुर्द्रुमः शाल्मल्यादिः ॥ २० ॥ जालपदेन पुष्पजालास्पदं गुल्मं गृह्यते । आखुना मूषकेण भुक्तमूलं खण्डितमूलम् ॥ २१ ॥ गृहे एव तिष्ठन्तमपि नास्प्राक्षुर्न स्पृष्टवन्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ दग्धं स्थलं श्मशानदेशमिव ॥ २४ ॥ जनता जनसमूहोऽस्य पार्श्वं नाढौकत नासर्पत । गिरेः पार्श्वं वप्रशिलाभागमग्निरिव ॥ २५ ॥ स आज्ञाशक्त्या तां कुतो न वशीचकार तत्राह—मन्दोत्साहा इति । सभ्यैर्भटादिसंघातैश्च वर्जिता उपेक्षितास्तदाज्ञाः पदं विषयमाज्ञापनयोग्यं पुरुषं न प्रापुः ॥२६॥ संगतेन अशुभस्य पापस्य वधादेश्च दायिनः । राक्षसादिव भीता इति शेषः ॥ २७ ॥ अर्था धनानि । आदिपदात्स्वजनसुहृदादयो गृह्यन्ते ॥२८॥ वेणूनामपि मुक्ताकरत्वान्मुक्ताजाल-

१ गुल्मं इति क्वचिन्न पठ्यते.

मुक्ताजालयुतायापि कीचकायाध्वगा इव ॥ २९
अथ सर्वे वयं दीर्घकालं श्वपचदूषिताः ।
प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्यामः प्रविशामो हुताशनम् ॥ ३०
इति निर्णीय नगरे नागरा मन्त्रिणस्तथा ।
अभितो ज्वालयामासुश्चिताः शुष्केन्धनैधिताः ॥ ३१
ज्वलितास्वभितस्तासु तारकास्विव खे तदा ।
बभूव नगरं सर्वमाक्रन्दपरमानवम् ॥ ३२
करुणारावमुखरैः कलत्रैर्बाष्पवर्षिभिः ।
अवष्टब्धं ज्वलत्कुण्डोपान्तमन्दरुदत्प्रजम् ॥ ३३
अग्निकुण्डप्रविष्टानां मन्त्रिणां भृत्यरोदनैः ।
रुदत्क्रन्दद्दृढतरमरण्यमिव मारुतैः ॥ ३४
चितादीपितविप्रेन्द्रमांसमांसलगन्धया ।
जातनीहारमुत्पातवात्ययावकरोद्धतैः ॥ ३५
वातदीर्घवसागन्धदूरानीतखगोर्जितैः ।
चक्रैर्व्योमाभवच्छन्नभास्करं जलदैरिव ॥ ३६
वातोद्धूतचितावह्निप्रज्वलद्व्योममण्डलम् ।
उड्डीनाग्निकणव्राततारासारदिगन्तरम् ॥ ३७
प्रमत्ततस्करक्रन्दद्वेल्लद्बालकुमारकम् ।
संत्रस्तनागरापास्तजीविताख्यमसंस्थिति ॥ ३८
अलक्षितगृहं चौरलुण्ठिताखिलसंचयम् ।
त्यक्तपुत्रकलत्रं तन्मरणव्यग्रनागरम् ॥ ३९
तस्मिंस्तथा वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये ।
अशेषजनताशेषकल्पान्तसदृशस्थितौ ॥ ४०
राज्यसज्जनसंपर्कपवित्रीकृतधीरधीः ।
गवलश्चिन्तयामास शोकेनाकुलचेतनः ॥ ४१
मदर्थे हि कदर्थोऽयं देशेऽस्मिन्स्थितिमागतः ।
अकालकल्पान्तमयः सर्वनायकनाशनः ॥ ४२
किं मे जीवितदुःखेन मरणं मे महोत्सवः ।
लोकनिन्द्यस्य दुर्जन्तोर्जीवितान्मरणं वरम् ॥ ४३
इति निश्चित्य गवलो ज्वलिते ज्वलने पुनः ।
पतङ्गवदनुद्वेगमकरोदाहुतिं वपुः ॥ ४४
तस्मिन्बलाद्गवलनाम्नि हुताशराशौ
देहे पतत्यवयवाकुलतां प्रयाते ।
स्वाङ्गावदाहदहनस्फुरणानुरोधा-
दन्तर्जले झटिति बोधमवाप गाधिः ॥ ४५

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० उपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते राज्यभ्रंशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

॥ द्वादशो दिवसः ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

मुहूर्तद्वितयेनाथ गाधिराधिभवभ्रमात् ।
प्रशशामाकुलीभावो वेलावर्त इवाम्बुधेः ॥ १
मनोनिर्माणसंमोहात्तस्मात्स विरराम ह ।
कल्पान्तसमये ब्रह्मा जगद्विरचनादिव ॥ २

युताय वायुना कूजते कीचकाय वेणुजातिभेदाय ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ शुष्कैरिन्धनैरेधिता वर्धिताः ॥ ३१ ॥ तारकास्विव ज्वलितासु दीप्यमानासु सतीषु । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । नगरपदेन तत्स्था जना लक्ष्यन्ते ॥ ३२ ॥ तदेव नगरं वर्णयति—**करुणे**त्याद्यष्टभिः । अवष्टब्धं कराद्यवलम्बेन विष्टब्धम् । ज्वलतां कुण्डानामुपान्ते मन्दा व्यामूढा रुदन्तश्च प्रजा यत्र ॥ ३३ ॥ रुदत् अश्रून्विमुञ्चत् । क्रन्दत् आक्रुशदिति भेदः । मारुतैः सावश्यायझञ्झानिलैः ॥ ३४ ॥ चितास्वादीपितानां विप्रेन्द्राणां मांसैर्मांसल उपचितो गन्धो यस्यास्तया वात्यया अवकरेभ्य उत्करेभ्य उत्थितै रजोभिर्जातनीहारमुद्भूतमिहिकमिव स्थितम् ॥ ३५ ॥ वातेन दीर्घैर्दूरप्रसृतैर्वसागन्धैर्दूरादानीतैः खगैः पक्षिभिः पिशाचादिभिश्चोर्जितैस्तेषां चक्रैर्मण्डलैर्जलदैश्छन्नभास्करं व्योमेव नगरमभवत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पुनः कीदृशं तदभवत्तदाह—**प्रमत्ते**ति । प्रमत्तैरुद्धतैस्तस्करैर्भूषणाद्यपहारकाले क्रन्दन्तो वेल्लन्तः कम्पन्तो बालाः कुमारा ईषत्प्रौढाश्च यत्र । संत्रस्तैर्नागरैरपास्तं त्यक्तं जीवितं आख्या स्वनाम च यत्र । असंस्थिति निर्मर्यादम् ॥ ३८ ॥ मरणाय व्यग्रास्त्वरमाणा नागरा यत्र तथाविधमभवदित्यनुषज्जते ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अयं कदर्थोऽनर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वपुः स्वशरीरं ज्वलितेऽनले आहुतिमकरोत् ॥ ४४ ॥ तस्मिन् गवलनाम्नि देहे निर्वेदबलाद्धुताशराशौ पतति सति स्वाङ्गानां हस्तपादादीनामवदाहे दहने यानि स्फुरणानि संचलनानि तदनुरोधादघमर्षणं कुर्वन्गाधिरन्तर्जले झटिति बोधमवापेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ॥४६॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे राज्यभ्रंशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

गाधिः स्वमतिथेः श्रुत्वा तत्कीरनृपचेष्टितम् ।
गत्वा दृष्ट्वा मुहुः पृष्ट्वा विस्मितोऽभूदितीर्यते ॥ १ ॥

आधिरूपात्प्रागुक्तभवभ्रमात्प्रशशाम । आकुलीभवत्यस्मिन्नित्याकुलीभावः । अधिकरणे घञ् । वेलासन्निहित आवर्त इव ॥१॥२॥

१ स्वप्नमिव स्मृत्वेति पाठः

बोधमाप शनैः शान्तः स्वमेवोन्निद्रधीरिव ।
क्षीबतायां प्रशान्तायां यथा परिणताशयः ॥ ३
अयं सोऽहमिदं कार्यमिदं नेति ददर्श ह ।
निशाव्यपगमे लोको यथा क्षीणे तमःपटे ॥ ४
स्मृतस्वरूपोऽथ पदमुद्दध्रे स जलान्तरात् ।
शिशिरान्ते प्रवृत्तास्यं सरोजमिव माधवः ॥ ५
एतद्वारिककुब्व्योमवतीं वसुमतीमिमाम् ।
अन्यामिव पुनः पश्यन्विस्मयं परमं ययौ ॥ ६
कोऽहं किमिव पश्यामि किमकार्षमहं किल ।
एवं विचारयंश्चित्रं सभ्रूभङ्गमभूत्क्षणम् ॥ ७
श्रान्तस्तत्क्षणमात्रेण संभ्रमं दृष्टवानहम् ।
इति विज्ञाय सलिलादुदस्थादुदयार्कवत् ॥ ८
चिन्तयामास च तटे क्व सा माता क्व सा प्रिया ।
यदाहं मृतिमायातो मध्ये मातृमहेलयोः ॥ ९
बालस्य मातापितरौ नष्टौ किल ममामतेः ।
वातनीतस्य पत्रस्य वल्लीवृक्षमिवासिना ॥ १०
अविवाहोऽस्मि जानामि न स्वरूपमपि स्त्रियः ।
दुष्टायाः क्षोभकारिण्या मदिराया इव द्विजः ॥ ११
अतिदूरतरीभूताः स्वदेशस्य स्वबान्धवाः ।
के नाम मम येषां ते मध्ये जीवं त्यजाम्यहम् ॥ १२
तस्मादेतत्समुद्भूतमहं किं नाम दृष्टवान् ।
विविधारम्भसंरम्भं गन्धर्वनगरं यथा ॥ १३
तदास्तामेतदेषा हि बन्धुमध्ये मृतस्थितिः ।
मायामोहे मनागस्मिन्न सत्यमुपलभ्यते ॥ १४
नित्यमेवमनन्तासु भ्रान्तिदृष्टिषु देहिनाम् ।
चेतो भ्रमति शार्दूलो वनराजिष्विवोन्मदः ॥ १५
अवधार्येति तं चित्ते मोहं गाधिर्निनाय सः ।
दिनानि कतिचित्तस्मिन्स्वक एवाश्रमे तदा ॥ १६
एकदा गाधिमगमत्कश्चित्तत्र प्रियोऽतिथिः ।
ब्राह्मणमिव दुर्वासाः स विशश्राम सश्रमः ॥ १७
परमां तुष्टिमानीतः फलपुष्परसाशनैः ।
सोऽतिथिर्गाधिना तेन वसन्तेनेव पादपः ॥ १८
मिथो वन्दितसंध्यौ तौ कृतजाप्यावुभावपि ।
क्रमाच्छयनमासाद्य तस्थतुर्मृदुपल्लवम् ॥ १९
ततः प्रावर्तते[1] शान्ता तयोस्तापसयोः कथा ।
स्वव्यापारोचिता पुष्पश्रीरिवर्तुत्वमाशयोः ॥ २०
तं पप्रच्छातिथिं गाधिः प्रसङ्गपतितं वचः ।
किं ब्रह्मन्सुकृशाङ्गस्त्वं किमिति श्रमवानसि ॥ २१

अतिथिरुवाच ।

ममातिकार्श्यश्रमयोर्भगवन् शृणु कारणम् ।
कथयामि तथाभूतं वयं नासत्यवादिनः ॥ २२
अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे उत्तराशानिकुञ्जके ।
कीरो नामातिविख्यातः श्रीमाञ्जनपदो महान् ॥ २३
तत्राहमवसं मासं पूज्यमानः पुरे जनैः ।
नानात्मस्वादलोलात्मा चित्तवेतालमोहितः ॥ २४
एकदैकेन तत्रोक्तं कथाप्रस्तावतः क्वचित् ।
इहाभूच्छ्वपचो राजा वर्षाण्यष्टौ द्विजेति मे ॥ २५
ततो ग्रामेषु तत्पृष्टैः प्रोक्तं सकलजन्तुभिः ।
राजा बभूव श्वपचो वर्षाण्यष्टाविहेति तैः ॥ २६
सोऽग्रमन्ते परिज्ञातः प्रविष्टो ज्वलनं जवात् ।
ततो द्विजशतानीह प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ २७
इति तेषां मुखाच्छ्रुत्वा तस्मान्निर्गत्य मण्डलात् ।

स्वं प्राक्तनगाध्यहंभावलक्षणं बोधमाप । उन्निद्रा व्यपेतनिद्रा धीर्यस्य स इव । क्षीबतायां मदिरादिमदे । परिणताशयः स्वच्छचित्तः ॥ ३ ॥ यो जले स्नानायावतीर्णः सोऽयं गाधिरहम् । स्नानशेषतर्पणादिकृत्यं मे कार्यम् । इदं प्राग्दृष्टचण्डालराज्यादि न कार्यम् । लोको जनो यथा पश्यति तद्वत् ॥ ४ ॥ पदं पादमुद्दध्रे उद्धृतवान् । शिशिरान्ते शीतापगमे प्रवृत्तास्यं संजातमुकुलमुखम् । माधवो वसन्तः ॥ ५ ॥ एषा चासौ वारिककुब्व्योमवती चेति वा एतैः परिदृश्यमानैर्वार्यादिभिस्तद्वतीमिति वा विग्रहः ॥ ६ ॥ सभ्रूभङ्गं एवमन्तर्विचारयन्नभूत् ॥ ७ ॥ तत्तस्माच्छ्रान्तिवशात् क्षणमात्रेण । संभ्रमं महाभ्रमम् । उदस्थात् । लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । उदयो गिरिः कालो वा तत्रत्यार्कवत् ॥ ८ ॥ चिन्ताप्रकारमेव दर्शयति—क्केत्यादिना । महिलाशब्दस्यैव महेलेति च्छान्दसो गुणः ॥ ९ ॥ अमतेः अप्रौढचित्तावस्थस्य । वातनीतस्य पत्रस्य पर्णस्य मातापितृस्थानीयं वल्लीवृक्षं असिनेव मृत्युना नष्टौ ॥ १० ॥ द्विजो विप्रो मदिरायाः स्वरूपं रसमिव ॥ ११ ॥ स्वदेशस्य जन्मभूमेः । स्वा बान्धवाः ज्ञातयः । येषां मध्ये अहं जीवं त्यजामि मरणं दृष्टवानस्मि ते के नामेति संबन्धः ॥ १२ ॥ विविधं आरभ्यत इत्यारम्भं पदार्थजातं संरम्भं जन्माद्यभिनिवेशं च किं नाम दृष्टवान् ॥ १३ ॥ स्वप्नस्येव बाधान्मिथ्यात्वं निश्चित्योपेक्षते—**तदास्ता**मिति । तत्तस्मादेषा भ्रान्तिरास्तां नामेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वक एवाश्रमे कतिचिद्दिनानि निनाय ॥ १६ ॥ कृशत्वात्सश्रमः सोऽतिथिस्तदाश्रमे विशश्राम विश्रान्तिमकरोत् । सायमुवासेति यावत् ॥ १७ ॥ तुष्टिं तृप्तिम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वस्वतपोध्यानादिव्यापाराणामुचिता अनुरूपा कथा प्रावर्तत । 'ई' इति खल्वर्थे निपातः । शान्ता शान्तिरसप्रधाना । स्वक्रियया ऋतूनामृतुत्वं मिनोति परिच्छिनत्तीति ऋतुत्वमः सूर्यस्तस्य आशाया उत्तरदिशश्च योगे वसन्ते तदुचिता पुष्पश्रीरिव ॥ २० ॥ तयोर्वार्ताप्रसङ्गपतितम् ॥ २१ ॥ वयं । 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति बहुवचनम् ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ नानाविधा आत्मनः स्वदन्ते रोचन्त इति नानात्मस्वादा भोज्यभेदास्तेषु लोभो गार्ध्यं तदात्मा तत्प्रधानः सन् । कुतस्त्वमेवमभूस्तत्राह—**चित्ते**ति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ स श्वपचः । अन्ते अष्टमवर्षान्ते ॥ २७ ॥ शुद्ध्यै तद्देशवासदोष-

[1] आवर्तत ई इति छेदः.

प्रयागेऽकरवं शुद्ध्यै प्रायश्चित्तमहं द्विज ॥ २८
कृत्वा चान्द्रायणस्यान्ते तृतीयस्याद्य पारणम् ।
इहाहमागतस्तेन श्रान्तोस्म्यतिकृशोस्मि च ॥ २९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति श्रुतवता तेन गाधिना स तदा द्विजः ।
भूयः पृष्टोऽप्येतदेव कथयामास नान्यथा ॥ ३०
अथ विस्मयवान्गाधिस्तां नीत्वा तत्र शर्वरीम् ।
जगद्गेहमहादीपे रवावुदयमागते ॥ ३१
कृतप्रातःस्नानविधावापृच्छ्य स्वातिथौ गते ।
इदं संचिन्तयामास विस्मयोद्धुरया धिया ॥ ३२
यन्मया संभ्रमे दृष्टं सत्यभूतं द्विजेन तत् ।
उक्तं ममेति किं नाम स्यान्मायाशम्बरक्रमः ॥ ३३
यद्बन्धुमध्ये मरणं मया तद्दृष्टमात्मनः ।
सा मायैव न संदेहः शेषं पश्यामि तस्य तम् ॥ ३४
तदात्मश्वपचोदन्तं द्रष्टुं तावदखिन्नधीः ।
भूतमण्डलपर्यन्तग्रामं गच्छामि सत्वरम् ॥ ३५
इति संचिन्तयन्गन्तुं मण्डलान्तरमादरात् ।
उत्तस्थौ भास्करः पार्श्वं मेरोर्द्रष्टुमिवोद्यतः ॥ ३६
मनोराज्यमपि प्राज्ञा लभन्ते व्यवसायिनः ।
गाधिना स्वप्नसंदृष्टं गत्वा लब्धमखण्डितम् ॥ ३७
सर्वमध्यवसायेन दुष्प्रापमपि लभ्यते ।
पश्यन्गाधिर्जगन्मायां प्रमेयीकर्तुमुद्यतः ॥ ३८
विनिर्गत्याभवन्मार्गे प्रावृडोघजवेन सः ।
देशानुल्लङ्घयामास बहून्वाततुरङ्गवत् ॥ ३९
तच्चेदृशनिजाचारं भूतमण्डलमागतः ।
करभः कण्टकाढ्यैकः कारञ्जमिव काननम् ॥ ४०
तत्र संवित्स्थितेनैव संनिवेशेन वै पुनः ।
अपश्यद्ग्रामकं कंचिद्गन्धर्व इव पत्तनम् ॥ ४१
ददर्श तस्य पर्यन्ते तमेव श्वपचालयम् ।
अधस्ताद्भुवनस्येव पाताले नरकव्रजम् ॥ ४२
चित्तचिन्तितविस्तारं तन्निवेशमयं परम् ।
गन्धर्ववदसावात्मश्वपचत्वं च दृष्टवान् ॥ ४३
तेनैव संनिवेशेन प्राग्दृष्टं श्वपचास्पदम् ।
तस्य कामपि वैराग्यपदवीमनयन्मनः ॥ ४४
प्रावृडासारलुठितं भित्तिजातयवाङ्कुरम् ।
पर्यस्तच्छादनाधाङ्कं किंचिदादृष्टतल्पकम् ॥ ४५
दारिद्र्यं तद्दृढमिव दौर्भाग्यमिव कुड्यमत् ।
भ्रष्टाङ्गमिव दौरात्म्यं दौःस्थित्यमिव खण्डितम् ४६
गाधिर्दन्तावदलितैर्गवाश्वमहिषास्थिभिः ।
धवलैर्व्याप्तपर्यन्तं साक्ष्यं कर्तुमिव स्थितैः ॥ ४७
भुक्तं पीतं पुरा तेन येषु खर्परकेषु वै ।
तैरस्पन्दाभ्रसलिलैः पानपूर्णैरिवावृतम् ॥ ४८
ताभिरेवान्त्रतन्त्रीभिः संशुष्काभिर्लतावृतैः ।
तृष्णाभिरिव दीर्घाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥ ४९
चिरमालोकयामास स तदात्मगृहं जवात् ।
प्राक्तनं शुष्कशवतां यातं देहमिवात्मवान् ॥ ५०
अतिविस्मयमातस्थौ ग्रामकं समुपाययौ ।
उल्लङ्घ्य म्लेच्छनगरमार्यदेशमिवाध्वगः ॥ ५१
तत्रापृच्छज्जनं साधो कश्चित्स्मरति भो भवान् ।
प्राग्वृत्तमस्य ग्रामस्य पर्यन्ते श्वपचक्रमम् ॥ ५२
सर्वे एव हि धीमन्तश्चिरवृत्तमपि स्फुटम् ।
करस्थमिव पश्यन्ति मयेति सुजनाच्छ्रुतम् ॥ ५३

शान्त्यै ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अथ गाधिः रवौ उदयमागते स्वातिथौ आपृच्छ्य गते सति विस्मयेनोद्धुरया गरीयस्या धिया इदं वक्ष्यमाणं संचिन्तयामासेति परेण संबन्धः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ मया यत्संभ्रमे भ्रान्तिदशायां दृष्टं तद्द्विजेनातिथिना सत्यभूतमुक्तं मम इति एवंरूपमिदं किं मायालक्षणः शम्बरस्यासुरस्य रचनाक्रमः स्यात् । संभावनायां लिङ् ॥ ३३ ॥ सा माया मिथ्यैव तत्र न संवादो द्रष्टुं शक्यः । शेषमवशिष्टं तस्यातिथेश्चान्द्रायणनिमित्तं तमात्मश्वपचोदन्तं पश्यामि द्रक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तदेवाह—**तदिति** । तस्य तदवस्थस्यात्मनः श्वपचस्य उदन्तं वृत्तान्तम् ॥ ३५ ॥ इति संचिन्तयन् गाधिर्मण्डलान्तरं द्रष्टुमुत्तस्थौ । उद्यत उद्युक्तः ॥ ३६ ॥ तत्कथं द्रष्टुं शक्यमिति चेत्पुरुषप्रयत्नस्यालभ्यं नास्तीत्याह—**मनोराज्यमिति** ॥ ३७ ॥ प्रमेयीकर्तुं चक्षुःप्रमाणगोचरीकर्तुम् ॥ ३८ ॥ स मार्गे प्रावृषि य ओघो जलप्रवाहस्तज्जवेन त्वरमाणोऽभवत् । वात एव तुरंगो वाहनं यस्य मेघस्य तद्वत् ॥ ३९ ॥ ईदृशः प्राग्दृष्टप्रकारो निजाचारो यस्मिंस्तद्भूतमण्डलं च प्रथममागतः ॥ ४० ॥ संविदि बुद्धौ स्थितेनैव स्मर्यमाणेनैव सन्निवेशेन संस्थानविशेषेण स्थितं कंचिद्ग्रामकमपश्यत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ **चित्ते चिन्तितो** जन्मादिविस्तारो यत्र तथाविधं स प्राग्दृष्टो यो गृहादिनिवेशस्तत्प्रचुरं आत्मनः श्वपचत्वं च लिङ्गैः पुनर्दृष्टवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ तच्छ्वपचास्पदं कर्तृ तस्य मनः कामपि वैराग्यपदवीमनयत्प्रापयामास ॥ ४४ ॥ तदेव वर्णयति—**प्रावृडि**त्यादिना । किंचिदादृष्टं प्रत्यभिज्ञातं तल्पकं शयनकटखण्डादि यस्मिन् ॥ ४५ ॥ **कुड्यमत्** भित्त्यवशेषगृहाकारमिति यावत् । यवादित्वाद्वत्वम् । **भ्रष्टाङ्गं** स्खलितावयवं चौर्यादिदौरात्म्यमिव । दौःस्थित्यं दुर्दशाम् । **खण्डितं** छिन्नैकदेशम् ॥ ४६ ॥ गाधिश्चिरमालोकयामासेति **तृतीयेन** संबन्धः ॥ ४७ ॥ अस्पन्दान्यभ्रसलिलानि[1] दैवागतवृष्टिजलानि येषु तैः ॥ ४८ ॥ लतावृतैर्लतावत्स्तम्भादिपरिवेष्टनैः **परितः** परिवेष्टितम् । 'आत्ततन्त्रीभिः' इति पाठे लतानामावृतैरावरणैरात्ताभिस्तन्त्रीभिः प्रतानैः परिवेष्टितमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ **शुष्कशव**प्रायतां यातं स्वदेहमिव । आत्मवान् तत्त्ववित् ॥ ५० ॥ तत्स्वगृहमुल्लङ्घ्य । तत्समीपस्थं ग्रामकं कुग्रामम् ॥ ५१ ॥ श्वपचक्रमं श्व ·चवृत्तान्तम् ॥ ५२ ॥ पश्यन्ति **स्फुटं स्मरन्तीति**

१ न्यभ्रमसलिलानीति क्वचित्.

अत्र श्वपचमेकान्ते वासिनं वृद्धमुत्तमम् ।
स्मरस्येनं किमुत भो दुःखानामिव देहकम् ॥ ५४
यदि जानासि भोः साधो तन्मे कथय तत्त्वतः ।
पान्थ संशयविच्छेदे महत्पुण्यफलं स्मृतम् ॥ ५५
भूयो भूय इति ग्राम्याः पृष्टा गाधिद्विजन्मना ।
अनल्पस्मयसंरम्भमार्तेनेव चिकित्सकाः ॥ ५६

ग्राम्या ऊचुः ।

यथा कथयसि ब्रह्मंस्तत्तथा न तदन्यथा ।
कटंजनामा श्वपच इहाभूद्दारुणाकृतिः ॥ ५७
पुत्रपौत्रसुहृद्भृत्यबन्धुस्वजनपेटकम् ।
यस्यातिविस्तीर्णमभूत्पत्रवृन्दं तरोरिव ॥ ५८
यस्य वृद्धस्य तत्सर्वं कलत्रं मृत्युराच्छिनत् ।
अद्रेः पुष्पफलोपेतं दावो वनमिवानलः ॥ ५९
यस्ततो देशमुत्सृज्य ययौ कीरपुरान्तरम् ।
वर्षाण्यष्टावनुद्वेगं तत्र राजा बभूव सः ॥ ६०
यस्तत्रार्थं परिज्ञाय जनैर्दूरे निराकृतः ।
यथा राशिरनर्थस्य यथा ग्रामे विषद्रुमः ॥ ६१
ततो जनेऽग्निं प्रविशत्यात्मना यो हुताशनम् ।
आर्यतामार्यसंसर्गादागतः प्रविवेश ह ॥ ६२
किं त्वमेव प्रयत्नेन श्वपचं पृच्छसि प्रभो ।
किं ते बन्धुरसौ कच्चिदभवस्त्वं स्वतोऽथवा ॥ ६३
एवं कथयतो ग्राम्यान्गाधिः पृच्छन्पुनःपुनः ।
सर्वेषु तत्र प्रान्तेषु मासमेकमुवास सः ॥ ६४
यथा तेनानुभूतं तच्छ्वापचं तत्तथैव तैः ।
ग्रामीणैस्तस्य कथितं सर्वैरेवावखण्डितम् ॥ ६५
अव्याहतं सकलभूतमुखादथैत-
दाकर्ण्य सम्यगवलोक्य यथानुभूतम् ।
गाधिः शशाङ्कमलवद्धृदयेऽधिरूढं
गूढाकृतिः परमविस्मयमाजगाम ॥ ६६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते प्रत्यक्षावलोकनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

लुठितं श्वपचागारे पुनर्विस्मयमाययौ ।
गाधेर्मनो हि नायाति तृप्तिमाश्चर्यदर्शने ॥ १
तत्रावलोकयामास स्थानानि सदनानि च ।
कल्पक्षोभविवृत्तानि जगन्तीवाम्बुजोद्भवः ॥ २
उवाच स्वात्मनैवेदमरण्ये लुठितालये ।
शुष्कास्थिमालावलिते पिशाचक इव द्रुमे ॥ ३
इमास्ता मृतमातङ्गदन्तमाला वृतौ कृताः ।
अद्यापि संस्थिताः कल्पं प्रतिमेरुशिखा इव ॥ ४
इह तद्वानरीमांसं पक्ववंशाङ्कुरैः सह ।
भुक्तं पुरासवोन्मत्तैः सह श्वपचबन्धुभिः ॥ ५
आलिङ्ग्य श्वपचश्यामामिह केसरिचर्मणि ।
सुप्तमापीय मैरेयं तिक्तं गजमदेन च ॥ ६
कौलेयककुटुम्बिन्यः पिण्याकपलवर्धिताः ।
इह बद्धा वरत्राभिर्मृतेभरदकाष्ठके ॥ ७
इह वारणमुक्तानां ददासीत्पिठरत्रयम् ।
पिनद्धं माहिषेणोग्रचर्मणाम्बुदशोभिना ॥ ८
स्थलीष्वेतासु तास्वत्र सह श्वपचबालकैः ।
चिरं विलुठितं चूतपत्रपुञ्जे पिकैरिव ॥ ९

यावत् ॥५३॥५४॥५५॥ अनल्पः स्मयो विस्मयः संरम्भः प्रश्नोद्योगश्च यस्मिन्कर्मणीति क्रियाविशेषणम् । आर्तेन रोगार्तेन ॥५६॥५७॥५८॥ दवे भवो दावः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ६२ ॥ स ते बन्धुः किमभवत् । अथवा त्वं स्वतः स्वयमेव तद्बन्धुरभवः ॥ ६३ ॥ तत्र ग्रामे । सर्वेषु प्रान्तेषु तत्तद्वासयोग्यगृहेष्विति यावत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सकलभूतमुखादव्याहतममृषार्थकं वाक्यमाकर्ण्य स्वयं चाबाधितप्रत्यभिज्ञया यथानुभूतमवलोक्य लज्जया गूढाकृतिर्गाधिः शशाङ्कस्येन्दोर्मलवत्कलङ्कमिव स्वहृदये अधिरूढं परमं विस्मयमाजगाम प्रापेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रत्यक्षावलोकनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

गाधिना कीरनगरं गत्वा दृष्ट्वा च विस्मयात् ।
तपसा तोषितो विष्णुः सर्वं मायेत्युवाच तम् ॥ १ ॥

लुठितं परिवृत्तम् । चिरमासक्तमिति यावत् ॥ १ ॥ कल्पः संवर्तस्तदीये क्षोभे उपप्लवे विवृत्तानि भग्नानि । अम्बुजोद्भवो ब्रह्मा ॥ २ ॥ लुठितालये भग्नगृहे । स्वमनस्येव उवाच । द्रुमे श्मशानवृक्षे ॥ ३ ॥ यदुवाच तदाह—**इमास्ता** इत्यादिना । वृतौ प्राकारे कृताः शूलवन्निखाता मृतमातङ्गदन्तमालास्ता इमाः । प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञायन्त इत्यर्थः । कल्पं प्रलयकालं प्रति लक्षीकृत्य मेरोः शिखाः शिखराणीव ॥ ४ ॥ पक्वैर्वंशाङ्कुरैः करीरव्यञ्जनैः सह ॥ ५ ॥ केसरिणोऽश्वस्य चर्मणि । गजमदेन तिक्तमित्युक्त्या हस्तिपकात्क्रीतं मैरेयमिति गम्यते । मैरेये मदशक्त्युत्कर्षाय हस्तिपका गजमदमपि मेलयन्तीति प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥ कौलेयककुटुम्बिन्यः शुन्यः । पिण्याकैः पलैर्मांसैश्च वर्धिताः । वरत्राभिश्चर्मरज्जुभिः ॥ ७ ॥ वारणमुक्तानां गजमौक्तिकानां पिठरत्रयं उखात्रयप्रमाणं दत् गजदन्तरचितं पात्रमिहास्मिन्स्थले आसीत् ॥ ८ ॥ एतासु दृश्यमानासु । तासु पूर्वदृष्टासु । अत्रास्मिन् ग्रामान्ते । विलुठितं पांसुक्रीडाखिल्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र तद्बालनिःश्वासरणद्वंशप्रवृत्तवत् ।
गीतं पीतं शुनीरक्तं साधिता शवभूषितः ॥ १०
अत्र सार्धं कुटुम्बेन जन्यत्रेषु कुटुम्बिना ।
भुक्तं तत्कृतमुन्नादं कल्लोलैर्जलधाविव ॥ ११
अत्रोड्डयनलोलानां काकभासपतत्त्रिणाम् ।
धृतानामन्यदाशार्थं ग्रथितं वंशपञ्जरम् ॥ १२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवंप्रायाः स्मरन्गाधिः प्राक्तनीः श्वपचक्रियाः ।
विस्मयोत्कम्पितशिरा धातुश्रेष्ठां परामृशत् ॥ १३
चचाल तस्माद्दीर्घेण देशात्कालेन कार्यवित् ।
भूतमण्डलमुत्सृज्य प्राप देशान्तरं क्रमात् ॥ १४
समुल्लङ्घ्य नदीशैलमण्डलारण्यसंततिम् ।
आससाद तुषाराद्रिरत्नं किल जनास्पदम् ॥ १५
तत्र प्राप महीपालनगरं नगसंनिभम् ।
जगद्भ्रमणखिन्नात्मा स्वर्लोकमिव नारदः ॥ १६
अथात्मनानुभूतानि दृष्टान्यासेवितानि च ।
स्थानानि नगरे पश्यन्पप्रच्छ जनमादृतः ॥ १७
साधो स्मरसि किंचित्त्वमिह श्वपचमीश्वरम् ।
यदि जानासि तत्त्वं मे वर्णयाशु यथाविधि ॥ १८

नागरा ऊचुः ।

अभूदिहाष्टौ वर्षाणि श्वपचो भूमिपो द्विज ।
राजत्वमर्पितं यस्य नाम मङ्गलहस्तिना ॥ १९
अन्ते च संपरिज्ञातः स प्रविष्टो हुताशनम् ।
अद्य द्वादशवर्षाणि समतीतानि तापस ॥ २०
यं यं पृच्छत्यसौ गाधिर्जनं जातकुतूहलः ।
तस्य तस्य मुखादेव शृणोत्यास्वादयत्यपि ॥ २१
अथापश्यत्पुरे तस्मिन्नृपं सबलवाहनम् ।
देवं चक्रधरं विष्णुं मन्दिरान्निर्गतं बहिः ॥ २२
स दृष्ट्वा स्थगिताकाशं चलरेणुपयोधरैः ।
प्राक्तनीं राजतां स्मृत्वा समुवाचातिविस्मयः ॥ २३
इमास्ताः कीरकामिन्यः पन्नगर्भोपमत्वचः ।
कनकद्रववर्णिन्यो लोलनीलोत्पलेक्षणाः ॥ २४
चामरौघा इमे चन्द्रकरसंपिण्डपाण्डुराः ।
स्थिरनिर्झरसंकाशाः काशपुष्पचया इव ॥ २५
कान्ताभिरवधूयन्ते बालव्यजनराजयः ।
इमास्ता वनवल्लीभिर्दीप्यमाना इवर्द्धयः ॥ २६
इमास्ता मत्तमातङ्गघटा घटितदिक्तटाः ।
संकल्पपादपा मेरोरिव शृङ्गपरम्पराः ॥ २७
एते ते यमवारीशकुबेरप्रतिमौजसः ।
सामन्ता वासवस्येव लोकपाला महीभृतः ॥ २८
इमास्ताः सर्ववस्त्वोघाः सर्वाभिमतदास्तताः ।
कल्पवृक्षलताकुञ्जसुन्दर्यो गृहपङ्क्तयः ॥ २९
इदं तत्कीरजनताराज्यं प्राग्भुक्तमद्य मे ।
आत्मजन्मान्तराचार इव प्रत्यक्षतां गतम् ॥ ३०
सत्यं स्वप्न इवायं मे जाग्रद्भूतः पुनः स्थितः ।
न जाने किंकृतोत्थाना मायेयं प्रविजृम्भते ॥ ३१
अहो नु खलु दीर्घेण मनोमोहेन वल्गता ।
वैवश्यमुपनीतोऽहं जालेनेव शकुन्तकः ॥ ३२
हा धिक्कष्टमबुद्धं मे मनो वासनया हृतम् ।
पश्यति भ्रमजालानि विततानि शिशोरिव ॥ ३३

बालानां निःश्वासैर्मुखवातैः रणतां वंशानां प्रवृत्तं स्वरतालप्रवृत्तिस्तद्वत्तदनुरूपतया गीतम् । शवान् भूषयितुं शीलं यस्येति शवभूषि श्मशानमाल्यचन्दनादि तस्मादिति ततः । साधिता सर्वेषामलंक्रियेति शेषः ॥ १० ॥ जन्यत्रेषु विवाहेषु ॥ ११ ॥ अन्यदा अशनं आशः दिनान्तरे भक्षणं तदर्थम् । 'दासार्थम्' इति पाठे तु 'दसु हिंसायाम्'इत्यस्माद्घञ् । दिनान्तरे हिंसनार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ परामृशत् तर्कितवान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तुषाराद्रिकुक्षौ रत्नमिव श्रेष्ठं जनास्पदं जनपदं प्राग्दृष्टकीरदेशमित्यर्थः ॥ १५ ॥ नगसंनिभं पर्वतवदुन्नतप्रासादं रत्नाद्याढ्यं च ॥ १६ ॥ अनुभूतानि स्वगृहप्रासादादीनि । दृष्टानि परगृहप्रासादादीनि । आसेवितान्यारामस्थानशालादीनि स्थानानि ॥ १७ ॥ यथाविधि विधिं विधानमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ नामेति प्रसिद्धौ ॥ १९ ॥ २० ॥ अन्तः स्वप्रत्यभिज्ञासंवादादास्वादयति चमत्कारमनुभवत्यपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तस्य भगवदनुग्रहात्तस्मिन्पुरे राजरूपेण भगवद्दर्शनमभूदित्याह—अथेति । सबलवाहनं पूर्वस्वदृष्टबलवाहनसहितम् । मन्दिराद्राजसदनाद्बहिर्निर्गतम् ॥ २२ ॥ बाह्यवस्तुदर्शनव्यामोहच्चित्तस्य तस्य दृष्टायामपि भगवन्मूर्तौ तत्र भावो विचारोऽपि वा नाभूत्किंतु प्राक्तनेषु स्वानुभूतश्रीच्छत्रचामरादिषु प्रत्यभिज्ञाकौतुकेष्वेव चित्तं बभ्रामेत्याशयेनाह—स इति । चलैरुद्धतै रेणुलक्षणैः पयोधरैर्मेघैः स्थगितमाच्छादितमाकाशं येन तथाविधं तत्सैन्यं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ता इमाः प्रत्यभिज्ञाताः कीरनृपतेः कामिन्यो वेश्याः ॥ २४ ॥ चन्द्रकराणां संपिण्डः पिण्डीभाव इव पाण्डुराः । स्थिरा मूर्तीभावात्स्थैर्यमापन्ना ये निर्झरा गिरिवारिप्रपातास्तत्संकाशाः ॥ २५ ॥ ऋद्धयः पुष्पमञ्जरीसमृद्धय इव ॥ २६ ॥ मत्तमातङ्गानां घटाः सङ्घाः । घटिता दन्ताग्रनिर्भिन्ना दिक्तटा याभिस्ताः । संभावनयातिशयोक्तिः । संकल्पानुसारिफलदाः पादपा येषु ॥ २७ ॥ वासवस्य यमादयो लोकपाला इव महीभृत एते सामन्ता अवान्तरदेशाधीशाः ॥ २८ ॥ सर्वे धनधान्यादिवस्त्वोघा यासु ॥ २९ ॥ प्राग्भुक्तमद्यजन्मान्तराचारो जन्मान्तरचरित्रमिव प्रत्यक्षतां गतम् ॥ ३० ॥ सत्यं निश्चितं प्राक्स्वप्न इव दृष्टः पुनर्जाग्रद्भूतः स्थितः । किं केन किमर्थं वा कृतमुत्थानमाविर्भावो यया ॥ ३१ ॥ वैवश्यमस्वाधीनताम् ॥ ३२ ॥ अबुद्धमप्रबुद्धम् ॥ ३३ ॥

---

१ एतदग्रे संपिण्डनं इति क्वचित्पठ्यते.

एषा हि माया महती तेन मे चक्रधारिणा ।
दर्शितेत्यधुना साधु मया स्मृतमखण्डितम् ॥ ३४
तदिदानीं तथा यत्नं करिष्ये गिरिकन्दरे ।
यथा कुसंभ्रमस्यास्य जाने जन्म तथा स्थितिम् ॥ ३५
इति संचिन्त्य नगराद्गाधिस्तस्माजगाम ह ।
कन्दरं प्राप्य शैलस्य तस्थौ विश्रान्तसिंहवत् ॥ ३६
तत्र संवत्सरं सार्धं पयश्चुलुकभोजनम् ।
तपश्चक्रे महातेजास्तुष्ट्यै शार्ङ्गधन्वनः ॥ ३७
अथास्य पुण्डरीकाक्षः पयोमूर्तिरुपाययौ ।
प्रसादमुत्पलश्यामः शरदीव महाह्रदः ॥ ३८
तमाजगाम शैलेन्द्रकन्दरं द्विजमन्दिरम् ।
पयोधरवदच्छाच्छच्छविर्व्योमन्यथावसत् ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच ।

गाधे कच्चित्त्वया दृष्टा माया मम गरीयसी ।
दृष्टं त्वया जगज्जालचेष्टितं दैष्टिकात्मकम् ॥ ४०
चित्ताभिगत एतस्मिन्प्राप्ते सम्यगनिन्दितः ।
तपो गिरितटे कुर्वन्किमन्यदभिवाञ्छसि ॥ ४१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं वदन्तमालोक्य हरिं गाधिर्द्विजोत्तमः ।
अर्चां कुसुमपूरेण पादयोः पर्यपूरयत् ॥ ४२
दत्त्वार्घ्यं कीर्णकुसुमः प्रणम्याशु प्रदक्षिणैः ।
विष्णुमाह द्विजो वाक्यमम्भोदमिव चातकः ॥ ४३

गाधिरुवाच ।

देव यैषा त्वया माया दर्शिताऽतितमोमयी ।
महीं प्रातरिवादित्यस्तां मे प्रकटतां नय ॥ ४४
भ्रमं यं पश्यति मनो वासनामलमालितम् ।
स्वप्नवत्स कथं देव जाग्रत्यपि हि दृश्यते ॥ ४५
मुहूर्तमुपलब्धश्च जलान्तः स्वप्नविभ्रमः ।
कथं प्रत्यक्षतां प्राप्तो ममामलपदास्पद ॥ ४६
दैर्घ्यादैर्घ्येऽस्य कालस्य शरीरस्य भवाभवाः ।
कथमन्तस्थिता न स्युर्मदीयैः श्वपचभ्रमैः ॥ ४७

श्रीभगवानुवाच ।

गाधे स्वाधिविधूतस्य स्वरूपस्यैतदात्मकम् ।
चेतसोऽदृष्टतत्त्वस्य यत्पश्यत्युरुविभ्रमम् ॥ ४८
बहिर्न किंचिदप्यस्ति खाद्र्यब्ध्युर्वीदिगादिकम् ।
एतत्स्वचित्त एवास्ति पत्रपुञ्जमिवाङ्कुरे ॥ ४९
फलादि स्फारतामेति यथैव बहिरङ्कुरात् ।
बहिः प्रकटतां याति तथा पृथ्व्यादि चेतसः ॥ ५०
सत्यं पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन ।
अङ्कुरस्थः पल्लवस्तु तस्माद्यस्मात्फलश्रियः ॥ ५१
रूपालोकमनस्कारतत्ताकालक्रियात्मकम् ।
कुम्भकारो घटमिव चेतो हन्ति करोति च ॥ ५२
आबालमेतत्पुरुषैः सर्वैरेवानुभूयते ।
स्वप्नभ्रममदावेगरागरोगादिदृष्टिषु ॥ ५३
चित्ते वृत्तान्तलक्षाणि संस्थितान्यात्तवासने ।
पादपे फलपुष्पाणि मूलाक्रान्तावनाविव ॥ ५४
त्यक्तावनेर्विटपिनो भूयः पत्राणि नो यथा ।
निर्वासनस्य जीवस्य पुनर्जन्मादि नो तथा ॥ ५५
यत्रानन्तजगज्जालं संस्थितं तेन तेजसा ।
श्वपचत्वं प्रकटितं यदि तद्विस्मयोऽत्र किम् ॥ ५६

तेन प्राक्प्रसादितेन चक्रधारिणा विष्णुना ॥ ३४ ॥ जन्मस्थितिपदाभ्यां तन्निमित्तं लक्ष्यते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पयश्चुलुकस्य भोजनं पानं कुर्वन्निति शेषः । शार्ङ्गधन्वनो विष्णोः । 'धनुषश्च' इत्यनङ् ॥ ३७ ॥ पय इव प्रसादस्वभावा मूर्तिर्यस्य । ह्रदपक्षे पय एव मूर्तिः स्वरूपं यस्य ॥ ३८ ॥ द्विजस्य गाधेर्मन्दिरं निवासभूतं कन्दरम् । पयोधरवदच्छादप्यच्छा निर्मलतरा छविः कान्तिर्यस्य । पयोधरवद्व्योमन्यावसदतिष्ठदिति वा ॥३९॥ दिष्टं दैवमेव मतिः प्रतीतिनिमित्तं यस्य न वस्तुतदात्मकम् ॥४०॥ चित्तेनाभिगते वाञ्छिते एतस्मिन् मन्मायादर्शने प्राप्ते सति पुनर्गिरितटे तपः कुर्वन्ननिन्दितः शुद्धस्त्वमन्यत्किमभिवाञ्छसीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ अर्चां नित्यं पूज्यमानां भगवत्प्रतिमां पादयोरर्चां पूजां कुसुमपूरेण करोन्मुक्तपुष्पप्रवाहेण पयःपूरवत् पूर्णां चकारेति वा । अनेन पूजाकाले भगवदागमनं गम्यते ॥४२॥ अर्घ्यं उत्तरार्घ्यम् । प्रदक्षिणैः सह प्रणम्य प्रणामान्तां पूजां समाप्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यस्तत्र ज्ञातव्यांशस्तमाह—भ्रममिति । भ्रमं मिथ्याविषयजातम् ॥ ४५ ॥ प्रत्यक्षतां चिरं चक्षुरादिगोचरताम् । अमलमविद्यामलरहितं पदमास्पदं प्रतिष्ठा यस्य ॥ ४६ ॥ मदीयैः श्वपचभ्रमैः कृते अस्य कालस्य दैर्घ्यादैर्घ्ये तथा श्वपचशरीरस्य भवाभवा उत्पत्तिनाशाश्च अन्तर्मनस्येव स्थिताः कथं न स्युः, बहिस्ते कथं तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ हे गाधे, भवान्यत् उरु महज्जगद्विभ्रमं पश्यति तत् अदृष्टतत्त्वस्य अतएव स्वनिष्ठैराधिभिर्वासनारोगैर्गृहीतस्य चेतसश्चित्तभावापन्नस्यात्मस्वरूपस्य एतदात्मकं रूपं भासते तद्वस्तुतो नान्तर्न वा बहिर्नाल्पं न वा दीर्घमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ यदि चास्तीति मन्यसे तर्हि स्वचित्त एवास्तीत्याह—बहिरिति । खमाकाशम् अद्रयः पर्वताः उर्वी पृथ्वी दिशश्चेत्यादिकं जगदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ यस्माद्धेतोः फलश्रियस्तस्माद्दृश्यन्ते इति शेषः ॥ ५१ ॥ वर्तमानविषये चक्षुरादिना रूपालोकः । भाविनि च मनसा समर्थनान्मनस्कारः । अतीते च स्मर्यमाणे तत्ता तन्निरूपकास्त्रिविधाः कालास्तद्व्यञ्जिका च सूर्यादिक्रियेत्येवमात्मकम् । हन्ति स्वात्मन्युपसंहरति करोति सृजति च ॥ ५२ ॥ सर्वानुभवसिद्धं चेदमित्याह—आबालमिति ॥ ५३ ॥ मूलैराक्रान्ता अवनिः पृथ्वी येन तथाविधे पादपे इवेति मनसोऽप्यधिष्ठानसदवष्टम्भबलाज्जगद्धारकत्वमिति द्योतनार्थम् ॥ ५४ ॥ त्यक्तावनेरुन्मूलितस्येति यावत् ॥५५॥ तथा चेदं श्वपचत्वं मनःस्थितानन्तवासनाजाले एकदेशप्रकटनमित्याह—यत्रेति ॥ ५६ ॥

अवबुद्धा श्वपचता प्रतिभासवशात्त्वया ।
यथैवानल्पसंरम्भा विचित्राधिविकारदा ॥ ५७
तथैवातिथिरायातो भुक्तवान्सुप्तवान्द्विजः ।
कथां कथितवांश्चेति दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ५८
तथैवोत्थाय गच्छामि प्राप्तोऽहं भूतमण्डलम् ।
इमे भूता इमे ग्रामा दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ५९
तथैवेदं कटंजस्य प्राक्तनं लुठितं गृहम् ।
जनैरुक्तं कटंजस्य दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ६०
तथैव कीरनगरं प्राप्तोऽस्मि कथितं च मे ।
कीरैः श्वपचराजत्वं दृष्टवानसि सभ्रमम् ॥ ६१
एवं सर्वं त्वया दृष्टं मोहजालं द्विजोत्तम ।
यत्सत्यमिति जानासि यच्चासत्यमवैषि च ॥ ६२
वासनावलितं चेतः किं नामान्तरं पश्यति ।
साधितं दृश्यते स्वप्ने वर्षसाध्यं प्रयोजनम् ॥ ६३
नातिथिर्न च भूतास्ते न कीरास्ते न तत्पुरम् ।
सर्वमेतन्महाबुद्धे व्यामोहाद्दृष्टवानसि ॥ ६४
गच्छता भवता भूतदेशं पान्थेन कन्दरे ।
कस्मिंश्चिद्विप्र विश्रान्तं कुरङ्गेणेव कानने ॥ ६५
तत्रैव श्रममूढत्वादिदं तद्भूतमण्डलम् ।
इदं तच्छ्वपचागारमिति दृष्टं न सत्यतः ॥ ६६
तथैव कीरनगरं दृष्टवानसि तत्तथा ।
तदैव चान्यदा वापि मायार्थं हि भवान्द्विज ॥ ६७
सर्वदैव समग्रासु विहरन्नसि दृष्टवान् ।
दिक्षु प्रोन्मत्तक इव विभ्रमं मनसा मुने ॥ ६८
तदुत्तिष्ठ निजं कर्म कुर्वंस्तिष्ठोपशान्तधीः ।
न स्वकर्म विना श्रेयः प्राप्नुवन्तीह मानवाः ॥ ६९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति निगदितवान्स पद्मनाभो
भुवनगतापसवृन्दपूज्यमानः ।
विबुधमुनिगणैः पवित्रहस्तै-
र्वृत उदधिं निजमास्पदं जगाम ॥ ७०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते मायामहत्त्वकथनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ गाधिर्गते विष्णौ पुनर्भूतादिकं क्रमात् ।
स्वयं मोहविचारार्थं बभ्रामाभ्रमिवाम्बरे ॥ १
उपलभ्य तथैवात्मवृत्तान्तं जनतस्ततः ।
हरिमाराधयामास पुनरद्रिगुहां गतः ॥ २
आजगामैनमल्पेन कालेनाथ जनार्दनः ।
सकृदाराधनेनैव माधवो याति बन्धुताम् ॥ ३
उवाच गाधिं भगवान्मयूरमिव वारिदः ।
किं त्वं प्रार्थयसे भूयस्तपसेति प्रसादवान् ॥ ४

गाधिरुवाच ।

भ्रान्तोऽस्मि देव षण्मासान्भूतकीरजनास्पदम् ।
तत्र व्यभिचरत्यस्मद्वृत्तान्तो न कथास्वपि ॥ ५

तव सत्यत्वेनाभिमतमतिथ्यागमनादिप्रपञ्चजातमपि श्वपचत्ववन्मनःस्थमेवेत्याह—**अवबुद्धे**त्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इमे ग्रामा इति संभ्रमं दृष्टवानसीति सर्वत्र इतिशब्दोऽध्याहार्यः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ साधितं क्षणेनैव सिद्धम् ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ किंच त्वयेदानीमपि न भूतमण्डले कीरनगरे वा गतं किंत्वतिथिवाक्यं श्रुत्वा भूतदेशं प्रति गच्छता प्रस्थितेन पान्थेन त्वया पथि कस्मिंश्चिद्गिरिकन्दरे विश्रान्तं तत्रैव श्रमेण मूढत्वात्परवशचित्तत्वात्स्वप्नवदिदं तद्भूतमण्डलमिदं तच्छ्वपचागारमित्यादि दृष्टं न परमार्थत इति द्वयोरर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तत्तस्मिन्कन्दरे तदैव श्रमकाले कीरनगरं दृष्टवानसि, अन्यदा अघमर्षणकाले वापि तथैव मायामयमर्थं भवान् दृष्टवानित्यर्थः ॥ ६७ ॥ [1]चले कन्दरे तदेति च देशकालनियमो भ्रमस्य नास्ति यावत्तत्त्वबोधं सर्वदा सर्वत्र भ्रान्त्यैव विहरणादिव्यवहारदर्शनादित्याशयेनाह—**सर्वदैवे**ति ॥ ६८ ॥ निजं ब्रह्मचर्याश्रमोचितमग्निकार्यस्वाध्यायादि कर्म ॥ ६९ ॥ भुवनगैस्त्रिभुवनगतैस्तापसवृन्दैः पूज्यमानः स पद्मनाभ इति उक्तप्रकारेण निगदितवान्सन् भगवच्चरणस्पर्शसेवादिना पवित्रहस्तैर्विबुधमुनिगणैर्वृतः सन् निजमास्पदं गृहभूतं क्षीरोदधिं जगामेत्यर्थः ॥७०॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे मायामहत्त्वकथनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

गाधिर्देशौ पुनर्गत्वा हरिं पृष्ट्वा पुनः पुनः ।
सर्वं मायेति निश्चित्य जीवन्मुक्तोऽभवत्क्रमात् ॥ १ ॥

'तथैवोत्थाय गच्छामि प्राप्तोऽहं भूतमण्डलम् । इमे भूता इमे ग्रामा दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ नातिथिर्न च भूतानि न कीरास्ते न तत्पुरम् ॥' इत्यादिभगवद्वचनार्थं त्वसंभावनाविपरीतभावनादार्ढ्यादप्रतिपद्यमानो गाधिर्जगदधिष्ठानात्मतत्त्वसाक्षात्कारं विनैव पूर्वदृष्टदेशादीनां बाधोऽस्ति न वेति परीक्ष्यानुभवितुकामः पुनर्भूतमण्डलादिदेशान् बभ्रामेत्याह—**अथे**ति । भूतादिकं भूतमण्डलादिदेशम् । आत्मनः स्वस्य श्वपचत्वादिवृत्तान्तं तथा पूर्वानुभूतवदेवोपलभ्य ॥ १ ॥ श्रुत्वा लिङ्गैर्दृष्ट्वा च भगवद्वाक्यतात्पर्यबोधाय पुनर्हरिमाराधयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रसादवान् प्रसन्नः सन् ॥४॥ कथासु जनप्रवादेषु । अपिपदाल्लिङ्गप्रत्यभिज्ञादिसंवादे-

१ जलकन्दरे तदा इति पाठः.

मायया भूतभूर्दृष्टा त्वयेत्युक्तोऽस्मि किं प्रभो ।
मोहनाशाय महतां वचो नो मोहवृद्धये ॥ ६

श्रीभगवानुवाच ।

काकतालीययोगेन चेतसि श्वपचस्थितिः ।
सर्वेषां भूतकीराणां तवैव प्रतिबिम्बति ॥ ७
तेनाङ्ग तव वृत्तान्तं यथावत्कथयन्ति ते ।
प्रतिभासो हि नायाति पुनरप्रतिभासताम् ॥ ८
केनचिच्छ्वपचेनान्ते ग्रामस्य रचितं गृहम् ।
तत्त्वया दृष्टमाविष्टमिष्टकाखण्डतां गतम् ॥ ९
कदाचित्प्रतिभैकैव बहूनामपि जायते ।
काकोलतालस्थितिवद्विचित्रा हि मनोगतिः ॥ १०
तथाहि बहवः स्वप्नमेकं पश्यन्ति मानवाः ।
स्वापभ्रमदमैरेयमदमन्थरचित्तवत् ॥ ११
एकस्यामेव लीलायां रमन्ते बहुबालकाः ।
एकस्यामेव नीलायां वनस्थल्यामिवैणकाः ॥ १२
बहवस्तुल्यकालं च प्रतिभासेन कर्मणाम् ।
जना यतन्ते स्वफलपाकेऽतिबहुलाकृतौ ॥ १३
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञानां कालो दातेति या श्रुतिः ।
विप्र संकल्पमात्रोऽसौ कालो ह्यात्मनि तिष्ठति ॥ १४
अमूर्तो भगवान्कालो ब्रह्मैव तमजं विदुः ।
न जहाति न चादत्ते किंचित्कस्य कदेति च ॥ १५
लौकिको यस्त्वयं कालो वर्षकल्पयुगात्मकः ।
संकल्प्यते पदार्थौघैः पदार्थौघश्च तेन तु ॥ १६
समानप्रतिभासोत्थसंभ्रमं भ्रान्तचेतसः ।
तथा त्वं दृष्टवन्तस्ते भूतकीरजनोच्चयाः ॥ १७
स्वव्यापारपरो भूत्वा धियात्मानं विचारय ।
साधो गतमनोमोहमिहैवास्व व्रजाम्यहम् ॥ १८
इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुर्जगामान्तर्धिमीश्वरः ।
अतिष्ठत्कन्दरे गाधिराधिपीवरया धिया ॥ १९
ततः कतिपयेष्वद्रौ मासेष्वतिगतेषु सः ।
पुनराराधयामास पुण्डरीककरं द्विजः ॥ २०
ददर्श चैकदा नाथमागतं प्रणनाम तम् ।
पूजयामास मनसा चोक्तेनोवाच चेश्वरम् ॥ २१

गाधिरुवाच ।

भगवन्संसरंश्चैतामात्मनः श्वपचस्थितिम् ।
इमां संसारमायां च परिमुह्यामि चेतसा ॥ २२
तदुक्त्वास्व यथावस्तु महामोहनिवृत्तये ।
एकस्मिन्नेव विमले मां नियोजय कर्मणि ॥ २३

ष्वपि न व्यभिचरतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्तु तथा किं ततस्तत्राह—**मायये**ति । मायादृष्टार्था अवश्यं कालान्तरे व्यभिचरन्ति अव्यभिचारिणश्चेतेऽर्थाः कथं मायेत्यवधारयितुं शक्या इति मोहवृद्धये त्वद्वचनं संपन्नमिति भावः ॥ ६ ॥ मायिकस्यापि कथास्वव्यभिचारे उपपत्तिमाह—**काकतालीये**ति । प्रसिद्धभूतदेशजानां कीरदेशजानां च जनानां चेतसि तव चेतसीव कटंजकश्वपचस्य स्थितिरपरोक्षतया भ्रान्त्या प्रतिबिम्बतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तथाच तेऽपि स्वभ्रान्त्यैव तथा वदन्तीत्यार्थसमाजग्रस्तत्वद्वचनसंवादो न सत्यतापादक इत्याह—**तेने**ति । **प्रतिभास** इति । विना बाधमिति शेषः ॥ ८ ॥ प्रत्यभिज्ञासंवादस्य तर्हि का गतिस्तामाह—**केनचि**दिति । आविष्टं मयेदं प्राग्रचितमिति भ्रान्त्यभिनिवेशविषयीकृतम् ॥ ९ ॥ प्रतिभा भ्रान्तिरूपः प्रतिभास एका एकरूपैव । काकोलो द्रोणकाकाख्यः काकजातिभेदस्तस्य ताले पक्वतालफले तालमूले वा स्थितिरुपवेशनं तद्वत् ॥ १० ॥ स्वापो निद्रा तद्वद्भ्रमदेन मैरेयमदेन मन्थरचित्ता यथा बहवस्तुल्यरूपा घूर्णमाना इव दिशः पश्यन्ति तद्वत् ॥ ११ ॥ एकस्यामेव सिकतादिसंनिवेशसंकेतकल्पितगृहप्रासाददुर्गादिभ्रमलीलायां बहवो बालका रमन्ते । नीलायां शाद्वलश्यामलायां वनस्थल्याम् । एणका मृगपोताः ॥ १२ ॥ अतिबहुलाकृतौ वधबन्धपराजयपलायनादिनानाकारे स्वप्रारब्धफलपाके लभ्येऽपि बहवः सैनिकादिजनास्तुल्यकालं जयलाभभोगादीनां तुल्यरूपाणां कर्मणां प्रयोजनानां भ्रान्त्या प्रतिभासेन तल्लोभाद्युद्धादिना यतन्ते इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १३ ॥ यदि मानसकल्पनैव जगत्तर्हि हेमन्तादिः कालो व्रीह्याद्यङ्कुरोदयस्य प्रतिबन्धको यवादीनां चाभ्यनुज्ञातेति लोकप्रसिद्धेर्बाधः स्यान्मानसकल्पनायां बाह्यकालस्य व्यवस्थापकत्वायोगादित्याशङ्कां गाधेः परिहरन्नाह—**प्रतिबन्धे**ति । श्रुतिर्लौकिकप्रवादश्रवणम् । सा न विरुध्यत इति शेषः । यतोऽसौ प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञानहेतुरपि कालः संकल्पमात्रः । दिग्विशेषावच्छिन्नां सूर्यक्रियां दृष्ट्वा मनसैव यथाशास्त्रं मासर्त्वादिभेदकल्पनादिति भावः । कस्तर्ह्यकल्पितः कालस्तमाह—**काल** इति । यस्त्वकल्पितोऽखण्डः कालः परमात्मा स स्वात्मन्येव तिष्ठति न कस्यचित्प्रतिबन्धमभ्यनुज्ञां वा ददातीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अमुमेवार्थं स्पष्टयति—**अमूर्त** इत्यादिना ॥१५॥ आद्यस्य संकल्पात्मतामुपपादयति—**लौकिक** इति । जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वात्सूर्यक्रियाचन्द्रपिण्डादिपदार्थौघैः संकल्प्यते । तेन च प्रतिबन्धानुज्ञाभ्यां सर्वपदार्थौघस्तत्क्रियाफलादिव्यवस्था च संकल्प्यत इत्यर्थः । तुशब्दश्चार्थे ॥ १६ ॥ प्रासङ्गिकीं शङ्कां परिहृत्य प्रकृतमालम्ब्याह—**समाने**ति । भूतदेशजाः कीरदेशजाश्च जनोच्चया जनसमूहाः ॥ १७ ॥ तर्हि मया किं कार्यं तत्राह—**स्वव्यापारे**ति । स्ववर्णाश्रमोचिताचरणपर इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आधिपीवरया चिन्तोपचितया ॥ १९ ॥ २० ॥ मनसा चकाराद्वचसा कर्मणा च पूजयामास उक्तेन प्रश्नानुज्ञावाक्येनोवाच पप्रच्छ च ॥ २१ ॥ इमां जननमरणाद्यनर्थबहुलां संसारमायां च संसरन् ॥२२॥ तत्तस्माद्धेतोर्महामोहस्य निवृत्तये उपायमुक्त्वा झटिति न गच्छ किंतु यावत्संशयमोहोच्छेदमास्व तिष्ठे-

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मन् जगदिदं मायामहाशम्बरडम्बरम् ।
सर्वा आश्चर्यकलनाः संभवन्तीह विस्मृतेः ॥ २४
भूतकीरपुरे मोहाद्दृष्टवांस्त्वं तथा भवान् ।
इत्येतत्संभवत्येव दृश्यते हि जनैर्भ्रमः ॥ २५
भूतास्त्वमिव कीराश्च दृष्टवन्तस्तथा भ्रमम् ।
मुधैवेत्यपि सत्याभं समकालादिसंभवात् ॥ २६
इदं तु शृणु वक्ष्यामि यथाभूतमनिन्दितम् ।
यथैति तनुतां चिन्ता मार्गशीर्षलतेव ते ॥ २७
योऽसौ कटंजको नाम श्वपचो भूतमण्डले ।
तेनैव संनिवेशेन स तथैवाभवत्पुरा ॥ २८
तथैव विकलत्रत्वं प्राप्य देशान्तरं गतः ।
बभूव कीरनृपतिः प्रविवेशानलं ततः ॥ २९
भवतः केवलं चित्ते जलान्तर्वर्तिनस्तदा ।
प्रतिभाता तथाभूता कटंजाचारसंस्थितिः ॥ ३०
द्रष्टानुभूतमप्यर्थं कदाचिद्विस्मरत्यलम् ।
कदाचिदप्यदृष्टं तु चेतः पश्यति दृष्टवत् ॥ ३१
यथा स्वप्नमनोराज्यधातुसंस्थितिविभ्रमाः ।
जाग्रत्यपि तथैवाङ्ग दृश्यन्ते मनसा स्वयम् ॥ ३२
भविष्यद्भूतकालस्थं यथा त्रैकाल्यदर्शिनः ।
प्रतिभामेति गाधे यत्कटंजाचरितं तथा ॥ ३३

अयं सोऽहमिदं तन्म इति मज्जति नात्मवान् ।
अयं सोऽहमिदं तन्म इति मज्जत्यनात्मवान् ॥ ३४
सर्वमेवाहमेवेति तत्त्वज्ञो नावसीदति ।
न गृह्णाति पदार्थेषु विभागानर्थभावनम् ॥ ३५
तेनासौ भ्रमयोगेषु सुखदुःखविलासिषु ।
न निमज्जति मग्नोऽपि तुम्बीपात्रमिवाम्भसि ॥ ३६
त्वं तावद्वासनाजालग्रस्तचित्तो विचेतनः ।
किंचिच्छेषमहाव्याधिरिव न स्वस्थमागतः ॥ ३७
ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वान्न शक्नोषि मनोभ्रमम् ।
विनिवारयितुं मेघमसम्यग्यत्नवानिव ॥ ३८
यदेव ते मनोमात्रे सहसा प्रतिभासते ।
तरुरुच्चजनेनेव तेनैवाक्रम्यसे क्षणात् ॥ ३९
चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ।
स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किंचित्प्रबाधते ॥ ४०
त्वमुत्तिष्ठ गिरेः कुञ्जे दशवर्षाण्यखिन्नधीः ।
तपः कुरु ततो ज्ञानमनन्तं समवाप्स्यसि ॥ ४१
इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्रैवान्तरधीयत ।
वाताभ्रवद्दीपकवद्यमुनोत्पीडवत्क्षणात् ॥ ४२
गाधिर्विवेकवशजं वैराग्यपदमागतः ।
शरत्समयपर्यन्ते वैरस्यमिव पादपः ॥ ४३
विचित्रं चेष्टितं धातुरसमञ्जसमागतम् ।
भ्रमद्भ्रमभरोन्मुक्तमतिर्मन्दमगर्हयत् ॥ ४४

त्यर्थः ॥२३॥ विस्मृतेः स्वात्मतत्त्वविस्मरणात् । आवरणनिमित्तादज्ञानादिति यावत् ॥ २४ ॥ मायायां चासंभावितसहस्रमपि संभवत्येवेत्याह—**भूतेति** । तच्छ्वपचत्वादि तथा तत्तत्प्रकारेण दृष्टवानित्येतन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव । तथाहि जनैर्निद्रादावसंभावितगोचरोऽपि भ्रमो दृश्यत इत्यर्थः ॥२५॥ मुधा मिथ्यैव । इति एवं मिथ्यास्वभावमपि सत्याभं दृष्टवन्त इत्यर्थः । समेन संकल्पेन समकालादेः संभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥ यथाभूतं यथास्थितम् । अनिन्दितं तव श्वपचनिन्दासंबन्धनिवारकमित्यर्थः । तनुतामपक्षयम् ॥ २७ ॥ तेन त्वद्दृष्टसदृशेनैव संनिवेशेन शरीरग्रामगृहदाराद्याकारेण तथैव युक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ २८ ॥ तथैवेति सर्वत्रानुषञ्जनीयम् ॥ २९ ॥ यदि तथाभूतोऽन्योऽभूत्तर्हि मम कथं तदनुभवपथं प्राप्तं तत्राह—**भवत इति** । जलान्तर्वर्तिनो भवतश्चित्ते सा कटंजाचारसंस्थितिर्भ्रान्त्या केवलं प्रतिभाता मत्संकल्पवशादित्यर्थः ॥ ३० ॥ कदाप्यदृष्टस्य देशान्तरस्थस्यातीतस्य च कथं पुरोवर्तमानतया दर्शनं तत्राह—**द्रष्टेति** । यथा अनुभूतमपि विस्मरति तथा अदृष्टमपि पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ धातुसंस्थितिः संनिपातः ॥ ३२ ॥ यथा त्रैकाल्यदर्शिनो योगिनो दृष्ट्या भविष्यदपि वस्तु तदुत्तरकालिकेषु दृश्यमानेषु भूतकालस्थं भवति तथा हे गाधे, अतीतमपि कटंजाचरितं वर्तमानप्रतिभामेतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वनात्मन्यनात्मीये च कटंजके तदीयगृहकलत्रादौ च मम स एवाहं तदीयमेव तन्मे मदीयमिति कथं मज्जनमिति चेदत्यल्पमिदमुच्यते । अनात्मविदां सर्वेषामप्यनात्मनि देहे अनात्मीये च गृहकलत्रादावहंममेत्यभिमानदर्शनादात्मविद एव केवलं तन्मज्जनाभावादित्याशयेनाह—**अयमिति** ॥३४॥ सर्वाहंभावनयापि तत्त्वविदस्तत्र न मज्जनं परिच्छिन्नाहंभावस्यैव मज्जनहेतुत्वादित्याह—**सर्वमेवेति** ॥ ३५ ॥ सर्वाहंभावेऽप्यहंकारसत्त्वान्मग्नप्रायोऽपि ॥ ३६ ॥ अहं तर्हि कीदृश इति चेदान्तरालिक इत्याह—**त्वमिति** । स्वस्थं स्वरूपावस्थितमात्मानमागतः प्राप्तः ॥ ३७ ॥ मेघपदेन तत्कार्यं वृष्टिर्लक्ष्यते । गृहरचनपरगृहप्रवेशादिसम्यग्यत्नशून्यः पुरुष इव ॥ ३८ ॥ आक्रम्यसे तदभिमानेन परिभूयसे ॥३९॥ नाभिर्मध्यम् । सर्वतो भ्रमत इति शेषः । तच्चित्तमाक्रम्य आत्मनि प्रविलापनेन तिरस्कृत्य । तन्मायाचक्रं किंचिदपि न प्रबाधते ॥४०॥ तपश्चित्तनिरोधाभ्यासम् ॥४१॥ वातलीनाभ्रवन्निर्वाणदीपकवद्यमुनातरङ्गवच्चेति मालोपमा ॥४२॥ वैरस्यमस्निग्धताम् ॥ ४३ ॥ भ्रमता भ्रमभरेणोन्मुक्ता मतिर्यस्य तथाविधः सन् धातुः प्राक्तनकर्मलक्षणस्य दैवस्यासमंजसमयुक्तश्वपचभावादिप्रदर्शनरूपं विचित्रं चेष्टितमगर्हयत् ॥ ४४ ॥

जगाम करुणार्द्रात्मा नियमायोत्तमश्रिये ।
विश्रान्त्यै ऋष्यमूकं तु पयोधर इवाचलम् ॥ ४५
निरस्ताशेषसंकल्पस्तपस्तत्र चकार ह ।
दशवर्षाणि तेनासावात्मज्ञानमवाप ह ॥ ४६

अरमत तदनु स्वां प्राप्य सत्तां महात्मा
ह्यपगतभयशोको भोगभूमावनीषु ।
सततमुदितजीवन्मुक्तरूपः प्रशान्तः
सकल इव शशाङ्को घूर्णितापूर्णचेताः ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते गाधेर्ज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

गाध्युपाख्यानं संपूर्णम् ।

पञ्चाशः सर्गः ५०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवमेषातिवितता दुर्ज्ञाना रघुनन्दन ।
महामोहमयी माया विषमा पारमात्मिकी ॥ १
क्क मुहूर्तद्वयस्वप्नसंभ्रमाल्लोकदृष्टता ।
क्कानेकवर्षसंभुक्तश्वपचावनिपभ्रमः ॥ २
क्क संभ्रमोपलब्धत्वं क्क प्रत्यक्षनिदर्शनम् ।
क्कासत्यत्वमसंदिग्धं क्क सत्यपरिणामिता ॥ ३
अतो वच्मि महाबाहो मायेयं विषमान्वहम् ।
असावधानमनसं संयोजयति संकटे ॥ ४
श्रीराम उवाच ।
एवमस्य कथं ब्रह्मन्मायाचक्रस्य रोधनम् ।
कुर्युः प्रवहतो वेगात्सर्वाङ्गच्छेदकारिणः ॥ ५
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अस्य संसाररूपस्य मायाचक्रस्य राघव ।
चित्तं विद्धि महानाभिं भ्रमतो भ्रमदायिनः ॥ ६
तस्मिन्द्रुतमवष्टब्धे धिया पुरुषयत्नतः ।
गृहीतनाभिवहनान्मायाचक्रं निरुध्यते ॥ ७
अवष्टब्धमनोनाभिमोहचक्रं न गच्छति ।
यथा रज्ज्वां निरुद्धायां कीलकं रज्जुवेष्टितम् ॥ ८
चक्रयुद्धैकतज्ज्ञोऽसि कस्माज्जानासि नानघ ।
चक्रं नाभाववष्टब्धं वशमायाति नान्यथा ॥ ९
चित्तं नाभिमवष्टभ्य तस्माद्यत्नेन राघव ।
संसारचक्रं वहनादात्मनः परिरोधय ॥ १०
एतां युक्तिं विना दुःखमनन्तमितमात्मनः ।
अस्यां दृष्टौ क्षणादन्तं गतमेवावलोकय ॥ ११
चित्ताक्रमणमात्रात्तु परमादौषधादृते ।
प्रयत्नेनापि संसारमहारोगो न शाम्यति ॥ १२
तस्माद्राघव संत्यज्य तीर्थदानतपःक्रियाः ।
श्रेयसे परमायान्तश्चित्तमेव वशं कुरु ॥ १३
चित्तान्तरेव संसारः कुम्भान्तः कुम्भखं यथा ।
चित्तनाशे न संसारः कुम्भनाशे न कुम्भखम् ॥ १४
चिरं संसरणाकाशकोटरं चित्तकुम्भखम् ।
विनाश्यातुलिताकाशस्वरूपं रूपमाविश ॥ १५

नियमाय चित्तनियमनाभ्यासाय । ऋष्यमूकं मतङ्गाश्रमस्थमचलम् ॥ ४५ ॥ तपः 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः' इति प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥ तदनु आत्मज्ञानप्राप्त्यनन्तरं महात्मा गाधिः स्वां पारमार्थिकीं सत्तां प्राप्य अपगतभयशोकः सन् सततमुदितं जीवत एव मुक्तरूपं यस्य तथाविधः अतएवापरिच्छिन्नस्वानन्दमदेन घूर्णितमापूर्णं च चेतो यस्य तथाविधः सन् सकलः कलापूर्णः शशाङ्क इवापरिच्छिन्ने ब्रह्माकाशे अरमत विजहार । विश्रान्तिं प्रापेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे गाधेर्ज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

चित्तस्याक्रमणोपाया ज्ञानमाहात्म्यमुत्तमम् ।
चेतोहिपीनतादोषहेतवश्चात्र कीर्तिताः ॥ १ ॥

वर्णितं गाध्युपाख्यानं प्रकृते योजयति—एवमित्यादिना । दुर्ज्ञाना अचिन्त्या । पारमात्मिकी परमात्ममात्राश्रयविषया ॥ १ ॥ दुर्ज्ञानतामेव त्रेधा दर्शयति—क्केति द्वाभ्याम् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ 'चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः । स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किंचित्प्रबाधते ॥' इति यद्भगवतान्ते उपदिष्टं तदुपायं जिज्ञासू रामः पृच्छति—एवमिति । कुर्युरधिकारिण इति शेषः । पूर्णानन्दात्मनः परिच्छेददुःखापादनमेवाङ्गच्छेदसाम्यादङ्गच्छेदस्तत्कारिणः ॥ ५ ॥ भगवदुपदिष्टमायाचक्रावष्टम्भप्रकारं प्रथमं प्रपञ्चयितुमुक्तमनुवदति—अस्येत्यादिना ॥ ६ ॥ मायाचक्रं गृहीता नाभिर्यस्य तत्तथाविधं सद्वहनाद्भ्रमणान्निरुध्यते । निवर्तते इति यावत् ॥ ७ ॥ यथा बालानां कांस्यादिमयं क्रीडाचक्रं तन्तुवेष्टितनाभिकीलकं तर्जन्यग्रनिबद्धायां रज्ज्वां तन्तौ निरुद्धायां न गच्छति न भ्रमति तद्वत् ॥ ८ ॥ किंच हे राघव, त्वं चक्रयुद्धेष्वेको मुख्यस्तज्ज्ञश्च विष्टम्भभ्रमणाद्यभिज्ञोऽसि अतः कस्मादुक्तदृष्टान्तं न जानासि ॥ ९ ॥ आत्मनो वहनाज्जन्मपरम्पराप्रापणात् सम्यङ्निरोधय निरुन्धि ॥ १० ॥ एतां चित्तरोधनलक्षणां युक्तिं योगमुपायं विना आत्मनोऽनन्तं दुःखमितं प्राप्तम् । तत्र दुःखमस्यां दृष्टौ प्राप्तायां सत्यामन्तं नाशं गतमेव अवलोकय । मदुक्तार्थे संशये त्वं तथा कृत्वा पश्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ उपायान्तरं च नास्तीत्याह—चित्तेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्रोपपत्तिमाह—चित्तान्तरिति ॥ १४ ॥ यथा कुम्भखे निरुद्धो मश-

वर्तमानमनायासं भजद्बाह्यधिया क्षणम् ।
भूतं भविष्यदभजद्याति चित्तमचित्तताम् ॥ १६
संकल्पांशानुसंधानवर्जनं चेत्प्रतिक्षणम् ।
करोषि तदचित्तत्वं प्राप्त एवासि पावनम् ॥ १७
यावत्संकल्पकलना तावच्चित्तविभूतयः ।
यावज्जलदविस्तारस्तावत्खजलबिन्दवः ॥ १८
सचित्तं चेतनं यावत्तावत्संकल्पकल्पनम् ।
सचन्द्रांशु जगद्यावत्तावत्प्रालेयलेशकाः ॥ १९
चेतनं चित्तरिक्तं चेद्भावितं तत्स्वसंसृतेः ।
आमूलमेव दग्धानि विद्धि मूलानि सिद्धवत् ॥ २०
चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते ।
निर्मनस्कस्वभावं तन्न तत्र कलनामलः ॥ २१
सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमात्मिकी ।
सर्वज्ञता सा सा दृष्टिर्नतु यत्र मनः क्षतम् ॥ २२
मनो यत्र तु तत्राशास्तत्र दुःखसुखानि च ।
सदा संनिधिमायान्ति श्मशान इव वायसाः ॥ २३
वस्तुतत्त्वावबोधेन सर्वभावव्यवस्थितेः ।
संसृतिव्रततेर्बीजं संकल्पेनोपजायते ॥ २४
शास्त्रसज्जनसंपर्कसंतताभ्यासयोगतः ।
अगतानामवस्तुत्वं भावानामवगम्यते ॥ २५
अविवेकादुपाहृत्य चेतसोद्यमनिश्चयैः ।
बलात्कारेण संयोज्यं शास्त्रसत्पुरुषक्रमैः ॥ २६
मुख्यं कारणमात्मैव परमात्मावलोकने ।
अगाधे पतितं रत्नं रत्नेनैवावलोक्यते ॥ २७
स्वानुभूतानि दुःखानि स्वात्मैव त्यक्तुमिच्छति ।
तेनात्मैवात्मविज्ञाने हेतुरेकः परः स्मृतः ॥ २८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
निरस्तमननानन्तसंविन्मात्रपरो भव ॥ २९
जायमानस्तथा जीवन्म्रियमाणः क्रियारतः ।
स्वात्मन्यमलतां प्राप्ते संविदंशे स्थिरो भव ॥ ३०
ममेदं तदयं सोऽहमिति संत्यज्य वासनाः ।
एकनिष्ठतयान्तस्थसंविन्मात्रपरो भव ॥ ३१
वर्तमानभविष्यन्त्योः स्थित्योरादेहमेकधीः ।
स्वसंवित्त्यनुसंधानसमाधानपरो भव ॥ ३२
बाल्ययौवनवृद्धेषु दुःखेषु च सुखेषु च ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्वसंवित्तिपरो भव ॥ ३३
मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्गलयन्परम् ।
आशापाशमलं छित्त्वा स्वसंवित्तिपरो भव ॥ ३४
शुभाशुभस्वसंकेतसंशान्ताशाविषूचिकः ।
नष्टेष्टानिष्टदृष्टिस्त्वं संवित्सारपरो भव ॥ ३५

-कादिः स्वदुःखसंसरणाकाशकोटरं दैवात्कुम्भनाशेन विनाश्यातुलितमनुपमं महाकाशस्वरूपमाविश्य मुक्तबन्धः सुखी भवति तथा त्वमपि चित्तनाशेन चित्तकुम्भखं विनाश्य अतुलितं ब्रह्माकाशमाविशेत्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्तनाशे तर्हि क उपायस्तमाह—**वर्तमान**मिति । भूतभविष्यद्विषयानुसंधानत्यागादेव क्रमाच्चित्तं क्षीयत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ भाविविषयसंकल्पस्य तदंशभूतार्थानुसंधानस्य च वर्जनं प्रतिक्षणं सावधानतया करोषि चेत्तर्हि ॥ १७ ॥ खजलस्य वर्षस्य बिन्दवः ॥ १८ ॥ एवं संकल्पा अपि सति चित्ते दुर्वारा इत्याह—**सचित्त**मिति । चेतनं चिदात्मरूपम् ॥ १९ ॥ चित्तरिक्तं चित्तात्पृथक्कृतं कूटस्थमिति यावत् । तत्तदा स्वसंसृतेर्मूलानि कामकर्मवासनादीनि आमूलं मूलाज्ञानेन सह दग्धानीति सिद्धवत्कारेण महासिद्धसाम्येन वा विद्धीत्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वस्तु दाहस्तथापि चेतने पुनः कलनामलवशाच्चित्तादिसमुद्भवः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**चेतन**मिति ॥ २१ ॥ चित्तरहितचेतनस्वरूपं यत्सैव परमार्थसत्यता । शिवता निरतिशयानन्दरूपता । सैव परमात्मस्वभावभूता अवस्था । सर्वज्ञता सर्वावभासकचिद्रूपता । दृष्टिः परमार्थदृक् । यत्र यस्यामवस्थायाम् । क्षतमिति निन्दार्थं विशेषणम् ॥ २२ ॥ निन्द्यताबीजान्येव दर्शयति—**मन** इति ॥ २३ ॥ ननु विदुषामपि मनोऽस्ति तत्राप्याशादीनि कुतो नोपजायन्ते तत्राह-**संसृती**ति । सत्यमस्ति तथापि तेषां मानसे संकल्पे आशादिसर्वभावव्यवस्थापिकायाः संसारवल्ल्या वासनात्मकं बीजमेव न जायते वस्तुतत्त्वावबोधेन बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ वस्तुत्वेनावगतानां केनोपायेनावस्तुत्वावगमलक्षणो बाधस्तमाह—**शास्त्रे**ति ॥ २५ ॥ उपाहृत्य निवर्त्य । उद्यमः पुरुषयत्नस्तत्सहितैरवश्यमस्मिञ्जन्मनि ज्ञानं साधयामीति दृढनिश्चयैः ॥ २६ ॥ किं मुख्यं कारणमवलम्ब्य शास्त्रादिनाप्यात्मान्वेष्य इति चेत्स्वयंज्योतीरूपं प्रत्यगात्मानमेव । तद्द्वयवैलक्षण्येन तस्यैव स्वतः प्रथमानत्वादित्याशयेनाह—**मुख्य**मिति । रत्नेन प्रकाशमानेन स्वेनैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ उक्तां मुख्यकारणतां स्फुटयति—**स्वे**ति। स्वेनानुभूतानि दृश्यजातानि दुःखान्येवेति विवेकेन येन हेतुना त्यक्तुमिच्छति तेनैव हेतुना स्वात्मावलोकने तत्प्रतिकूलस्वभावः स्वयं मुख्यो हेतुः । नहि स्वयमप्यसुखजडस्वभावत्वे तत्प्रतिकूलः स्यादिति भावः ॥ २८ ॥ तस्मात्त्वं सदा तदेकप्रवणो भव तल्लाभायेत्याह—**प्रलपन्नि**त्यादिना ॥ २९ ॥ जन्ममरणग्रहणं तत्समसुखदुःखदुर्दशान्तरेष्वप्यात्मप्रवणताया अविस्मरणविधानार्थम् । शोधनेनामलतां प्राप्ते संविन्मात्रांशे ॥ ३० ॥ **इदं** पुरोवर्ति तद्दूरस्थं च मम । अयं स प्रत्यभिज्ञायमानो देहोऽहमिति वासनाः सम्यक् त्यक्त्वा ॥ ३१ ॥ वर्तमाना बाल्यादिस्थितिर्भविष्यन्ती यौवनराज्यादिस्थितिस्तयोरनुसंधानं ध्यानं समाधानं समाधिः ॥ ३२ ॥ उक्तमेव स्पष्टमाह—**बाल्ये**ति ॥ ३३ ॥ संवेद्यं बाह्यविषयलक्षणम् ॥ ३४ ॥ शुभाशुभलक्षणौ यौ स्वसंकल्पकृतसंकेतौ तयोः संशान्ता आशाविषूचिका यस्य ।

सकर्तृकर्मकरणान्स्वास्पर्शानन्तरा स्पृशन् ।
निर्विकल्पनिरालम्बः स्वचिन्मात्रपरो भव ॥ ३६
जाग्रत्येव हि संसुप्तां भावयन्सुस्थिरां स्थितिम् ।
सर्वमस्मीति संचिन्त्य सत्तैकात्मवपुर्भव ॥ ३७
नानाऽनानादशामुक्तो युक्तो मुक्ततया समे ।
समग्रकलनादीपः स्वचिन्मात्रपरो भव ॥ ३८
आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ ।
वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरो भव ॥ ३९
स्थित्वान्तर्मानसान्पाशानाशारूपानुदारया ।
धिया धैर्यैकधर्मिण्या निर्धर्माधर्मतां व्रज ॥ ४०
समास्वादयतस्तत्त्वं स्वसंवेदनधर्मिणः ।
विषं हालाहलमपि यास्यत्यमृततामथ ॥ ४१
तदोदेति महामोहः संसृतिभ्रमकारणम् ।
निर्मलाया निरंशायाः संवित्तेश्चामतिर्यदा ॥ ४२
तदा संक्षीयते मोहः संसारभ्रमकारणम् ।
निर्मलायां निरंशायां स्वसंवित्तौ स्थितिर्यदा ॥ ४३
स्वरूपमनुयातस्य तीर्णस्याशामहार्णवम् ।
प्रसरिष्यति ते संवित्सूर्यांशुरिव सर्वतः ॥ ४४
स्वभावमालोकयत आनन्दाद्वयसंस्थितेः ।
रसायनमपि स्वादु राम प्रतिविषायते ॥ ४५
तैर्नो भजामहे पुंभिर्ये स्वभावमुपागताः ।
शेषाः पुरुषनामानो गर्दभा दीर्घबाहवः ॥ ४६
पर्वतात्पर्वतं यान्ति पुरोऽद्रेरिव दन्तिनः ।
परां कोटिं प्रयातस्य स्वसंवित्त्युन्नतस्थितेः ॥ ४७
अदृष्टादृश्यसीम्नोऽन्तः सूर्यादीन्यखिलान्यपि ।
न तेजांस्युपकुर्वन्ति स्वसंविद्दिव्यचक्षुषः ॥ ४८
अवस्तुतां व्रजन्त्येते माध्याह्ना इव दीपकाः ।
अर्कादयो महालोका विदयाधिगतात्मनः ॥ ४९
तेजोंशुषु प्रभावेषु बलिष्वपि महत्स्वपि ।
सर्वेषून्नतियुक्तेषु तत्त्वज्ञः परमोन्नतः ॥ ५०
भान्तीह भासा यस्यार्कवह्नीन्दुमणितारकाः ।
तथा जगति राजन्ते ज्ञातज्ञेया नरोत्तमाः ॥ ५१
धराविवरकीटेभ्यो गर्दभेभ्योऽपि मानवः ।
तिर्यग्भ्यश्चाप्यतत्त्वज्ञा राम तुच्छतराः स्मृताः ॥ ५२
तावत्संमोहवेतालो देही यावदनात्मवान् ।
आत्मज्ञ एव संयुक्तश्चेतनेनेति तद्विदः ॥ ५३
अनात्मज्ञो हि दुःखेहः प्रस्फुरन्नपि भूतले ।
शव एव भ्रमत्युच्चैरात्मज्ञस्तु सचेतनः ॥ ५४
दूरादात्मज्ञता याति चित्ते पीवरतां गते ।
आलोकलक्ष्मीरभितो महामेघ इवोत्थिते ॥ ५५

अतएव नष्टेष्टानिष्टा दृष्टिर्यस्य ॥ ३५ ॥ कर्ता विज्ञानमयः, कर्म बाह्यविषयाः, करणानीन्द्रियाणि तत्सहितान् । स्वं न स्पृशन्तीति स्वास्पर्शानेवंविधसंसारान् स्वस्यान्तरा मध्ये मणिः स्वान्तर्गतप्रतिबिम्बानिव स्पृशन्प्रथयन् ॥ ३६ ॥ संसुप्तां सुषुप्तवन्निर्विकल्पाम् ॥ ३७ ॥ नानादशा जाग्रत्स्वप्नौ अनानादशा सुषुप्तिस्ताभ्यां सृष्टिप्रलयदशाभ्यां वा मुक्तः । समग्रस्य दृश्यस्य कलनायां प्रथायां दीपः । समस्तानां सकलनानाबुद्धिवृत्तीनां दीपवत्प्रकाशक इति वा ॥ ३८ ॥ आत्मता स्वता परता तदन्यता ते त्यक्त्वा ॥३९॥ निर्धर्माधर्मतां धर्माधर्मरहितताम् ॥ ४० ॥ सर्वस्यामृतत्वे संपन्ने विषस्याप्यमृतताया अर्थसिद्धत्वादिति भावः ॥४१॥ अमतिर्विस्मृतिः । अज्ञानमिति यावत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तीर्णस्येति । स्वरूपप्राप्त्यैवाशामहार्णवतरणात् 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ ४४ ॥ मुक्तस्यान्यत्राशासंभावना दूरे, प्रत्युतामृतादिरसायनास्वादेऽप्यात्मानन्दास्वादविघ्नत्वसंभावनया विषवद्धेयताबुद्ध्युदयादित्याशयेनाह—**स्वभाव**मिति । प्रतिकूलं विषमिवाचरति प्रतिविषायते ॥ ४५ ॥ ये पुरुषा नोऽस्माकं स्वभावं प्रत्यगात्मभावमुपागता जीवन्मुक्ताः पुंजन्मसार्थकीकरणात्पुरुषार्थसाधनात्सफलपौरुषत्वाच्च पुंभिस्तैः पुरुषधौरेयैः सह भजामहे सदा मैत्रीमिति शेषः । अन्ये तु पुरुषार्थोपयोगिपौरुषहीनत्वान्नाममात्रेण पुरुषा नार्थलेशेनापीति गर्दभवदुपेक्ष्या एव न दर्शनादियोग्या अपीत्याशयेनाह—**शेषा** इति ॥४६॥ नन्वन्येऽपि योगिन उपासकाश्च जगति महान्तः सन्त्येव तेभ्योऽपि तत्त्वविद एव क उत्कर्षस्तत्राह—**पर्वता**दिति । स्वसंवित्त्या सर्वोन्नतस्थितेरतएव परां कोटिमुत्कर्षकाष्ठां प्रयातस्य तत्त्वविदः पुरो योगिप्रभृतयो ज्ञानार्थं तांस्तान्महत उपसर्पन्तोऽद्रेर्मेरोर्वेदेः पुरो दन्तिनः प्रत्यन्तपर्वतात्पर्वतान्तरं यान्तीव भासन्ते, न मेरुरिव सर्वोन्नता दृढविश्रान्ताश्चेत्यर्थः ॥४७॥ स्वसंवित्त्या उन्नतस्थितिमुपपादयति—**अदृष्टे**ति । प्राक्केनाप्यदृष्टः सांप्रतमग्रे च अदृश्या द्रष्टुमशक्याः सीमानोऽवधयो यस्य तथाविधस्य स्वसंविल्लक्षणं दिव्यं चक्षुर्यस्य तस्य तत्त्वविदः अन्तः कल्पितानि सूर्यादीन्यखिलान्यपि तेजांसि नोपकुर्वन्तीति स्वसंवित्त्यैव तस्योन्नतस्थितिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ न केवलं नोपकर्तुं शक्नुवन्ति किंतु तत्पुरतोऽवस्तुतामेव गच्छन्तीत्याह—**अवस्तुता**मिति ॥ ४९ ॥ अत उक्तं सिद्धमित्याह—**तेजोंशुष्वि**ति । तेजसः अंशुषु कार्येषु प्रकाशनेषु योगसिद्धिवशित्वादिप्रभावेषु बलिषु शरीरादिबलवत्सु ऐश्वर्यायुरादिना महत्सु अन्येष्वपि वाग्मित्वाद्युन्नतियुक्तेषु सर्वेषु मध्ये परमोन्नतः । सर्वौन्नत्यानामेतस्मिन्नध्यस्तत्वादिति भावः ॥ ५० ॥ यस्य जगदीश्वरस्य भासा भान्ति तथा तत्तुल्यतयेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तुच्छतरा मूढतराः । तत्त्वज्ञानाभावे ततोऽप्यधमतमयोनिकोटिप्राप्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः ॥ ५२ ॥ सतोऽप्यात्मनोऽज्ञानेनासत्त्वापादनादनात्मवान् अतएवासावचेतन इति आत्मज्ञ एव चेतनेन संयुक्त इति तद्विद आहुरिति शेषः ॥ ५३ ॥ दुःखदाहार्था ईहा चेष्टा यस्य । एवार्थे तुशब्दः ॥ ५४ ॥ चित्ते पीवरतां स्थौल्यं गते सति ।

भोगाभोगतिरस्कारैः कार्श्यं नेयं शनैर्मनः ।
रसापहारैस्तज्ज्ञेन कालेनाजीर्णपर्णवत् ॥ ५६

अन्यात्मन्यात्मभावेन देहमात्रास्थयानया ।
पुत्रदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५७

अहंकारविकारेण ममतामलहेलया ।
इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५८

जरामरणदुःखेन व्यर्थमुन्नतिमीयुषा ।
दोषाशीविषकोशेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५९

आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतेः ।
हेयादेयप्रयत्नेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ६०

स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषिताम् ।
आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ६१

दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च ।
आस्वादनेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनताम् ॥ ६२

आगमापायवपुषा विषवैषम्यशंसिना ।
भोगाभोगेन भीमेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ६३

शरीरदुःश्वभ्रचिरप्ररूढं
चिन्ताचयोच्चाकृतिमञ्जरीकम् ।
जरामृतिव्याधिफलौघनम्रं
कामोपभोगौघविकासिपुष्पम् ॥ ६४

विचारसारक्रकचेन चित्त-
विषद्रुमं त्वद्धुतमद्रिकल्पम् ।
आशामहाशाखमशङ्कमेनं
छिन्धि प्रसह्यात्र विकल्पपत्रम् ॥ ६५

मत्तेक्षणं चैकतटोपवेशं
विश्रान्तिसौख्येष्वसमर्थमुग्रम् ।
आलोकनोत्कं सुजनक्रमाब्ज-
खण्डस्य चण्डं सुखदुःखगण्डम् ॥ ६६

चेतोगजं कायकुकाननस्थं
सुतीक्ष्णया धीकरजाग्रपङ्क्त्या ।
विदारयादीर्घविकारदन्तं
क्रियाकरं राघव राजसिंह ॥ ६७

रतिं गतं नित्यमसत्प्रदेशे
शरीरमांसग्रसनेन पुष्टम् ।
दुष्टक्रियाकर्कशचञ्चुदण्ड-
मेकेक्षणं पुष्टतमोंशुकृष्णम् ॥ ६८

दूरे समुत्सारय सारभूतं
दुश्चेष्टितं कर्कशमारटन्तम् ।
गन्धोद्धतं कायकुलायकोशा-
द्दोषोपशान्त्यै निजचित्तकाकम् ॥ ६९

तृष्णापिशाच्या परिचर्यमाणं
विश्रान्तमज्ञानमहावटेषु ।
भ्रान्तं चिरं देहशतेष्वटव्यां
स्वसंसृतौ चेतनवर्जितेषु ॥ ७०

आत्मज्ञता ईषत्संपादितापि दूरायाति ॥ ५५ ॥ अतः कारणान्मनः प्राप्तानां भोगानां विषयाणामाभोगः सेवनं तत्तिरस्कारैरप्राप्तानां रसस्याभिलाषस्यापहारैश्च चिराभ्यस्तैः कालेन आजीर्णपर्णवत्कार्श्यमपचयं नेयमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ के ते मनःपीनताहेतवो यद्वर्जनेन तत्कार्श्यं स्यात्तानाह—**अनात्मनी**त्यादिना ॥ ५७ ॥ विकारेण विकासेन । ममतालक्षणे मले हेलया लीलया आसक्त्येति यावत् । सर्वममतामूलमाह—**इद**मिति । इदं शरीरं मम आत्मा भोगायतनं वेति भावेनेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ तमेव भावं विशिनष्टि—**जरे**ति ॥ ५९ ॥ संसृतेः समाश्वासेन रम्यताचिरस्थायितादिविश्वासेन ॥ ६० ॥ ६१ ॥ चारेण नानाविषयसंचारेण ॥ ६२ ॥ आगमापायौ वपुःस्वभावौ यस्य विषेणेव वैषम्यं दाहमूर्च्छादिव्याकुलता तच्छंसिना । तत्पर्यवसितेनेति यावत् । भोगानामाभोगेन प्राग्व्याख्यातेन ॥ ६३ ॥ शरीरलक्षणे दुष्टश्वभ्रे चिराय प्ररूढमेनं चित्तविषद्रुमं त्वमशङ्कं विचारसारक्रकचेन च्छिन्धीति परेणान्वयः । चिन्ताचया एव उच्चाकृतयो मञ्जर्यो यस्मिन् । 'नद्यृतश्च' इति कप् ॥ ६४ ॥ विकल्पा एव पत्राणि यस्मिन् ॥६५॥ इदानीं तदेव चेतो गजत्वेन वर्णयति—**मत्तेक्षण**मिति द्वाभ्याम् । हे राघवराजसिंह, त्वमुक्तदशविशेषणविशिष्टं चेतोगजं सुतीक्ष्णया धीकरजाग्रपङ्क्त्या विदारयेति द्वितीयेनान्वयः । मत्ते स्वविवेकप्रमादवती मदघूर्णे च आगमानुमानलक्षणे ईक्षणे यस्य तम् । एकस्मिन् बहिर्मुखलक्षणे संसाराद्रितटे उपवेशनमुपवेशो यस्य तम् । अत एवान्तर्मुखविश्रान्तिसौख्येष्वसमर्थम् । द्वेषासूयादिभीषणत्वादुग्रम् । सुजनैः क्रम्यन्त इति सुजनक्रमाः शमदमतितिक्षादयस्तल्लक्षणस्याब्जखण्डस्य पद्मवनस्यालोकने उत्कं सोत्कण्ठं परंतु चण्डमतिकोपनं तद्रक्षणायोग्यमिति यावत् । सुखदुःखे एव शीतोष्णबाष्पमदस्राविणौ गण्डौ यस्य ॥ ६६ ॥ आदीर्घाः कामादिविकारा एव दन्तौ यस्य अतएव धैर्यादिवप्रविदारणक्रियाकरम् ॥ ६७ ॥ असति कुत्सिते स्त्रीव्यञ्जनश्मशानादिप्रदेशे रतिमासक्तिं गतम् । शरीरलक्षणस्य मांसस्य ग्रसनेनेवान्तर्भावापादनेन पुष्टमुपचितम् । दुष्टक्रिया परमर्मतोदनं तत्र कर्कशश्चञ्चुदण्डस्त्रोट्यग्रं तत्सदृशौष्ठव्यापारो यस्य । एकस्मिन्स्वार्थ एव ईक्षणं दर्शनं यस्य । पुष्टैस्तमोंशुभिस्तामसवृत्तिभिः कृष्णं मलिनम् । काकपक्षे चत्वारि विशेषणानि स्पष्टानि । पुष्टास्तमोंशवोऽन्धकारभागा इव कृष्णं निजचित्तकाकं कायकुलायकोशाद्दूरे समुत्सारयेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ६८ ॥ वोढुरात्मनो वृक्षादेश्च वृथाश्रमहेतुत्वाद्भारभूतम् । गन्धेभ्यो दुर्वासनाभ्य उद्धतमाविर्भूतं प्रस्थितं च ॥६९॥ तदेव चित्तं पिशाचत्वेन रूपयंस्तदनुत्सादने मोक्षासिद्धिमाह—**तृष्णे**ति द्वाभ्याम् । अज्ञानलक्षणेषु महत्सु वटेष्ववटेषु वा । देहशतेषु अनन्तकोटिदेहलक्षणाया

विवेकवैराग्यगुरुप्रयत्न-
मन्त्रैः स्वतन्त्रैः स्वचिदात्मगेहात् ।
नोत्सादयेच्चित्तपिशाचमेनं
यावत्कुतस्तावदिहात्मसिद्धिः ॥ ७१

शुभाशुभास्यं हतमानवौघं
चिन्ताविषं कायकुकञ्चुकं च ।
अजस्रमच्छश्वसनाशनं च
सर्वस्य नानाभयनाशदं च ॥ ७२

हृद्बद्धदुःशाल्मलिकोटरस्थ-
ममोघया चित्खगमन्त्रशक्त्या ।
नीत्वा शमं राम मनोमहाहिं
भयं भृशं प्रोज्झ्य भवाभयात्मा ॥ ७३

अमङ्गलाकारधरः शरीर-
शवावलीसंततसेवनेन ।
दिगावलीसंभ्रमणश्रमार्तः
श्मशानसेवी वपुषा क्षतेन ॥ ७४

भोगामिषो दिक्ष्वभिधावमान
उत्कन्धरो धीरविवृद्धगर्धः ।
उड्डीय वै गच्छति चित्तगृध्रो
देहद्रुमात्तन्निपुणं जयस्ते ॥ ७५

भ्रान्तं वनान्तेषु दिगन्तरेषु
फलार्थिनं चञ्चलमाकुलाङ्गम् ।
जन्मावनेर्जन्ममहीं प्रयातं
संसारबन्धं जनतां हसन्तम् ॥ ७६

द्रुमेऽक्षिनासाकुसुमे भुजादि-
शाखे विलोलाङ्गुलिजालपत्रे ।
समुल्लसन्तं परिमारयान्त-
र्मनोमहामर्कटमङ्ग सिद्ध्यै ॥ ७७

अभ्युत्थितं सत्फलसंक्षयाय
लसन्मुखासङ्गितडित्प्रकाशम् ।
वर्षन्तमासारमनर्थसार्थ-
मान्दोलितं वासनवात्ययान्तः ॥ ७८

संकल्पसंकल्पनवर्जनोग्र-
मन्त्रप्रभावाद्धृदयाम्बरस्थम् ।
सोत्साहमुत्सादय चित्तमेघं
बृहत्फलं प्राप्य भवालमाद्यः ॥ ७९

ग्रन्थीकृतं कर्मभिरात्मसृष्टे-
र्मन्त्रैरभेद्यं ज्वलनैरदग्धम् ।
पीडां परामात्मनि कल्पयन्तं
समस्तजात्यन्तरदीर्घदाम ॥ ८०

संप्रोतनिःसंख्यशरीरमालं
बलादसंकल्पनमात्रशस्त्रैः ।
छित्त्वा स्वयं राघव चित्तपाशं
यथासुखं त्वं विहरास्तशङ्कः ॥ ८१

मटव्यामिति व्यस्तरूपकम् । स्वस्य चित्तस्य संसृतावपसरणे चेतनवर्जितेषु । प्रत्यक्षमचेतनेष्विति यावत् । ईदृशमेनं चित्तपिशाचं स्वचिदात्मनो गेहभूताद्धृदयाद्यावन्नोत्सारयेत्तावदात्मस्वभावभूता सिद्धिर्मुक्तिः कुत इत्युभयोरन्वयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इदानीं मनोऽहित्वेन रूपयंस्त्याजयति—शुभेति द्वाभ्याम् । शुभाशुभलक्षणमास्ये भवमास्यम् । शरीरावयवावयत् । दंष्ट्राद्वयं यस्य । अच्छः श्रमादिदोषापरामृष्टः श्वसनः प्राणवायुरशनं यस्य पवनाशनत्वात् । नानाविधं भयं नाशं मरणं च ददातीति नानाभयनाशदम् ॥ ७२ ॥ ईदृशं मनोलक्षणं महाहिममोघया चित्खगस्य चिदेकरसगरुडस्य बोधका ये 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिमन्त्रास्तेषां शक्त्या शमं मूलाज्ञानेन सहोच्छेदं नीत्वा भयं भृशं निःशेषं प्रोज्झ्य विहाय अभवोऽभयो वा आत्मा भवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ तदेव चित्तं गृध्रत्वेन रूपयति—अमङ्गलेति द्वाभ्याम् । शरीरलक्षणानां शवावलीनां संततं सेवनेनानुसंधानेन भक्षणेन च । काककङ्कचञ्चुप्रहारैरपमानव्ययशोकभयादिभिश्च क्षतेन वपुषा सुषुप्तौ श्मशानवृक्षं तत्सदृशसुप्तदेहं च सेवते तच्छीलः ॥ ७४ ॥ अधीरो विवृद्धश्च गर्धोऽभिलाषो यस्य ईदृशश्चित्तगृध्रो यदि ते देहद्रुमादुड्डीय गच्छति तत्तर्हि ते निपुणं नितरां जय इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ तदेव मन इदानीं मर्कटत्वेन रूपयति—भ्रान्तमिति द्वाभ्याम् । एकस्या जन्मभूमेर्जन्मभूम्यन्तरं प्रयातम् । जनतां जनसमूहं तदीयसंसारबन्धं च हसन्तं स्वचेष्टितैर्विडम्बयन्तम् ॥ ७६ ॥ अक्षिनासयोः समाहारोऽक्षिनासं तदेव आसमन्तात्कुसुमानि यस्मिन् । भुजकरादयः शाखा यस्मिन् । विलोलाङ्गुलिजालं पत्राणि यस्मिन् । ईदृशे देहवृक्षे समुल्लसन्तं मनोमहामर्कटं पैरितोऽभिरोधेन मारयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इदानीं तदेव चित्तं मेघत्वेन रूपयति—अभ्युत्थितमिति द्वाभ्याम् । सत्फलस्य परमार्थसुखस्य पक्वसस्यफलस्य च क्षयाय अकाले समुपस्थितम् । मुखे सुखसदृशबहिर्मुखवृत्त्यग्रे आसङ्गी प्रतिबिम्बनेन विषक्तस्तडित्सदृशश्चिदाभासप्रकाशो यस्य । अनर्थसार्थरूपमासारं वर्षन्तम् । वासनानि वासनास्तल्लक्षणया वात्यया अन्तः आन्दोलितं परिवर्तितम् ॥ ७८ ॥ हृदयाम्बरस्थमीदृशं चित्तमेघं संकल्पानां यानि सम्यक्कल्पनानि पुनःपुनःसमर्थनानि तेषां वर्जनरूपादुग्रमन्त्रप्रभावात् सोत्साहं उत्सारय तेन च बृहज्जीवन्मुक्तिफलं प्राप्य आद्यः पूर्वसिद्धस्वभावो नित्यमुक्तात्मैव अलं सम्यग्भवेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ इदानीं तदेव चित्तं पाशत्वेन रूपयति—ग्रन्थीकृतमिति द्वाभ्याम् । आ आत्मसृष्टेरात्मोपादानकं कल्पादिसर्गं मर्यादीकृत्य अद्यतनकालपर्यन्तं कृतैः सुकृतदुष्कृतकर्मभिर्निरन्तरं ग्रन्थीकृतं ग्रन्थिदानेन दृढीकृतम् । अतएव समस्तानां जात्यन्तराणां नानायोनिजन्मभेदानां क्रमाद्बन्धनाय दीर्घदामेव स्थितम् ॥ ८० ॥ अतएव संप्रोता निःसंख्याः शरीरमाला यस्मिन् ।

१ 'अभवात्मा' इति पाठः. २ परितो निरोधेन इत्यपि पाठः.

फूत्कारदग्धाखिलपान्थलोक-
मत्यन्तदुष्प्रापपरप्रबोधम् ।
आशीविषं शोषितलोकखण्डं
व्यात्त्यामिषोद्धूतशरीरदण्डम् ॥ ८२
आमन्थरं देहगुहासु गुप्तं
संकल्पघोराजगरं जवेन ।
अकामनानाममहानलेन
बलेन दग्ध्वा विभवो भव त्वम् ॥ ८३
चित्तेन चेतः शममाशु नीत्वा
शुद्धेन घोरास्त्रमिवास्त्रयुक्त्या ।
चिराय साधो त्यज चञ्चलत्वं
विमर्कटो वृक्ष इवाक्षतश्रीः ॥ ८४
अमलमिति च कृत्वा चेतसा वीतशङ्क-
मुपशमितमनोऽन्तः सर्वमादेहमेव ।
तृणलवलघु पश्यँल्लीलया हेयदृष्ट्या
पिब विहर रमस्व प्राप्तसंसारपारः ॥ ८५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे राघवाशयविनियोगो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ५१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
परिदीर्घासु तन्वीषु सुतीक्ष्णासु सितासु च ।
क्षुरधारोपमानासु चित्तवृत्तिषु तिष्ठ मा ॥ १
कालेन महता क्षेत्रे जातेयं बुद्धिवल्लरी ।
वृद्धिं विवेकसेकेन नय तां नयकोविद ॥ २
यावन्म्लायति नो कायलतिका कालभास्वता ।
भूतलेऽपतितां तावदेनामुद्धृत्य धारय ॥ ३
मद्वाक्यार्थैकतत्त्वज्ञ मद्वाक्यार्थैकभावनात् ।
सुखमाप्नोषि सर्पारिर्यथाभ्ररवभावनात् ॥ ४
उद्दालकवदालूनं विशीर्णं भूतपञ्चकम् ।
कृत्वा कृत्वा धिया धीरधीरयान्तर्विचारय ॥ ५

अस्तशङ्कः पुनर्जन्मशङ्काशून्यः ॥ ८१ ॥ इदानीं तत्संकल्पमजगरत्वेन रूपयंस्तद्वधोपायमाह—**फूत्कारे**ति द्वाभ्याम् । फूत्कारेण क्रोधादिरूपसविषश्वासेन दग्धा अखिलाः पान्थलोका दक्षिणोत्तरमार्गगा जीवा येन । आशीविषं विषधरम् । अतएव शोषिताः संतापिता लोकखण्डा भुवनभेदा येन । व्यात्त्या तृष्णालक्षणमुखव्यादानेन विषयामिषार्थं उद्धूतः कम्पितश्चतुर्विधशरीरदण्डो येन ॥ ८२ ॥ मोक्षोद्योगालसत्वादामन्थरं मन्दगतिमीदृशं संकल्पघोराजगरं अकामना परवैराग्यं तन्नाम्ना महता अनलेन वह्निना दग्ध्वा भस्मीकृत्य निजे पूर्णानन्दविभवः त्वं भवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥ वैराग्येण संकल्पजये चित्तशुद्धौ सत्यां तथैव बोधसमाधिक्रमेण चित्तजयोऽपि सिध्यतीत्याह—**चित्तेने**ति । सहसा कृतार्थताबुद्ध्या प्रयत्नोपरमो माभूदिति चिरायेति । तत्फलमाह—**त्यजे**ति ॥ ८४ ॥ आत्यन्तिकचित्तोपशमो निःशेषं देहादावहंममताभिमानत्यागसिद्ध्या जीवन्मुक्तिविहारसुखं सिध्यतीत्याशयेनोपसंहरति—**अमल**मिति । इति उक्तप्रकारेण चकारात्प्रागुपदिष्टतत्त्वावबोधेन च अन्तः प्रत्यगात्मन्युपशमितमनोऽमलं निरस्तरागादिमलं कृत्वा तादृशेन चेतसा आदेहं स्थूलसूक्ष्मकारणदेहपर्यन्तं सर्वमेव दृश्यं हेयदृष्ट्या तृणलवादपि लघु तुच्छतरं स्वाप्नशरीरादिवदत्यन्तोपेक्षार्हमसदेवेति पश्यन् प्राप्तसंसारपारस्त्वं प्रारब्धशेषभोगार्थया 'आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इति श्रुतिदर्शितया लीलया लोकसंग्रहाय सोमादि पिब ऋत्विगादिभिर्यज्ञेषु विहर शास्त्राविरुद्धे लौकिकेपि रमस्व च न तेन तव पुनर्बन्धप्रसक्तिरित्यर्थः॥८५॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे राघवाशयविनियोगो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥५०॥

उद्दालकमुनेः शान्ते पदे विश्रान्तिमिच्छतः ।
युञ्जानस्य मनोदोषैर्विक्षेपो बहुधेर्यते ॥ १ ॥

श्रवणमननाभ्यामवधारितेप्यात्मतत्त्वे चित्तविश्रान्तिमन्तरेण निर्विक्षेपजीवन्मुक्तिसुखाप्राप्तिरिति तदर्थं समाध्यभ्यासेष्वप्रमादेन बोधवर्धनमावश्यकमित्युद्दालकचरित्रवर्णनमुखेनोपदिदिक्षुस्तदवताराय प्रथमं चित्तचरित्रेष्वविश्वसनीयतामाह—**परिदीर्घा**स्विति । ऐहिकामुष्मिकदूरस्थविषयासञ्जातपरिदीर्घासु वासनाप्रचुरत्वात्तन्वीषु प्रमाद्यतो झटित्येव समाधिसुखविच्छेददक्षतहेतुत्वात्सुतीक्ष्णासु आत्मप्रतिबिम्बग्रहणयोग्यतालक्षणनैर्मल्यात्सितासु अतएव क्षुरधारोपमानासु चित्तस्य वृत्तिषु चारित्र्येषु प्रमादाद्विश्वस्तो मा तिष्ठेत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्कुलक्षेत्रे जातायां कायलतायां चित्तशुद्धिश्रवणादिदोहदोपायैरियं परमात्मपरिचयलक्षणा बुद्धिवल्लरी तव जाता तां बाह्यदृश्यव्यावृत्तिलक्षणविवेकामृतसेकेन वृद्धिं नयेत्यर्थः ॥ २ ॥ सा च बाल्यात्प्रभृति सिच्यमाना वर्धते, वार्धकादिना कायलताम्लानौ पतनसंभावनात्तदुद्धारोऽप्यशक्यो दूरे तन्मञ्जरीवर्धनमित्याशयेनाह—**याव**दिति । भूतले अपतितां एनां कायलतां गुरुशुश्रूषाश्रवणादिना उद्धृत्य बुद्धिवल्लरीं पालयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विवेकसेकश्च वक्ष्यमाणाख्यानरूपमद्वाक्यार्थस्यैव श्रुत्वावधार्य पुनःपुनर्भावनं तत्रैव सर्वमननयुक्तीनां सत्त्वादित्याशयेनाह—**मद्वाक्ये**ति । सर्पारिर्मयूरो यथा अभ्ररवस्य मेघगर्जितस्य भावनात्सुखमाप्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥ तामेवाख्यायिकामवतार्य तदर्थविचारकर्तव्यतामाह—**उद्दालकव**दिति । देहाद्यारम्भकं बाह्यप्रपञ्चारम्भकं च भूतपञ्चकं तत्त्वंपदार्थशोधपरया धिया 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छ' इति श्रुतिदर्शितयुक्त्या कारणव्यतिरिक्त-

१ तत्र इति पाठः.

श्रीराम उवाच ।

केन क्रमेण भगवन्मुनिनोद्दालकेन तत् ।
भूतपञ्चकमालूनं कृत्वान्तः प्रविचारितम् ॥ ६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शृणु राम यथापूर्वं भूतवृन्दविचारणात् ।
उद्दालकेन संप्राप्ता परमा दृष्टिरक्षता ॥ ७
जगज्जीर्णगृहस्यास्य कोणे कस्मिंश्चिदातते ।
भूमेरनिलदिग्नाम्नि भूभृद्भाण्डसमाकुले ॥ ८
गन्धमादनशैलेन्द्रनाम्नि काचित्किल स्थली ।
विद्यते कीर्णकुसुमा द्रुमकर्पूरकेसरा ॥ ९
विचित्रवर्णविहगा नानावल्लीविलासिनी ।
वनेचरव्याप्ततटी पुष्पकेसरभासिनी ॥ १०
क्वचित्स्फीतमहारत्ना क्वचिल्लोलाम्बुजोत्पला ।
क्वचिन्नीहारकबरी सरसीदर्पणा क्वचित् ॥ ११
तत्र कस्मिंश्चिदुदिते सानौ सरलपादपे ।
आगुल्फाकीर्णकुसुमे स्निग्धच्छायमहाद्रुमे ॥ १२
उद्दालको नाम मुनिर्मौनी मानी महामतिः ।
अप्राप्तयौवनः पूर्वमुवासोद्दामतापसः ॥ १३
प्रथमं तु बभूवासावल्पप्रज्ञो विचारवान् ।
अप्राप्तपदविश्रान्तिरप्रबुद्धः शुभाशयः ॥ १४
ततः क्रमेण तपसा शास्त्रार्थनियमैः क्रमैः ।
विवेक आजगामैनं नवर्तुरिव भूतलम् ॥ १५
अथेमं चिन्तयामास संसारामयभीरुधीः ।
एकान्त एव निवसन्कदाचित्कान्तमानसः ॥ १६
किं तत्प्राप्यं प्रधानं स्याद्यद्विश्रान्तौ न शोच्यते ।
यत्प्राप्य जन्मना भूयः संबन्धो नोपजायते ॥ १७
कदाहं त्यक्तमनने पदे परमपावने ।
चिरं विश्रान्तिमेष्यामि मेरुशृङ्ग इवाम्बुदः ॥ १८
कदा शममुपैष्यन्ति ममान्तर्भोगसंविदः ।
आलोलकल्लोलरवा ऊर्मयोऽम्बुनिधाविव ॥ १९
इदं कृत्वेदमप्यन्यत्कर्तव्यमिति कल्पनाम् ।
कदान्तर्विहसिष्यामि पदविश्रान्तया धिया ॥ २०
कदा विकल्पजालं मे न लगिष्यति चेतसि ।
स्थितमप्युज्झितासङ्गं पयः पद्मदले यथा ॥ २१
कदा बहुलकल्लोलां नावा परमया धिया ।
परितीर्णो भविष्यामि मत्तां तृष्णातरङ्गिणीम् ॥ २२
कदेमां जागतैर्भूतैः क्रियमाणामसन्मयीम् ।
क्रियामपहसिष्यामि बाललीलामिवाकुलाम् ॥ २३
कदा विकल्पपर्यस्तं मनो दोलावदोलनम् ।
शममेष्यति मे शान्तवातौजस इव भ्रमः ॥ २४
कदोदितवपुर्भासा विहसञ्जागतीर्गतीः ।
अन्तः संतोषमेष्यामि विराडात्मेव पूर्णधीः ॥ २५
अन्तः समसमाकारः सौम्यः सर्वार्थनिस्पृहः ।
कदोपशममेष्यामि मन्थमुक्तामृताब्धिवत् ॥ २६
कदेमामचलां दृश्यश्रियमाशाशतात्मिकाम् ।
सर्वां सुषुप्तवत्पश्यन्भविष्याम्यन्तराततः ॥ २७
सबाह्याभ्यन्तरं सर्वं शान्तकल्पनया धिया ।
पश्यंश्चिन्मात्रमखिलं भावयिष्याम्यहं कदा ॥ २८
कदोपशान्तचित्तात्मा चित्तामुपगतः पराम् ।
परमालोकमेष्यामि जात्यन्धविगमादिव ॥ २९
कदाभ्यासोपलभ्येन चित्प्रकाशेन चारुणा ।
दूरादालोकयिष्यामि तन्वीं कालकलामिमाम् ॥ ३०
ईहितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ।
कदान्तस्तोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः ॥ ३१

कार्याङ्कुरापलापादालूनं मूलाविद्याविशरणाद्विशीर्णं च कृत्वा तदधिष्ठानसन्मात्रान्वेषणे धीरेभ्योऽपि धीरया धिया अन्तर्विचारयेत्यर्थः ॥ ५ ॥६॥७॥ भूभृत एव न्युब्जीकृतभाण्डानि तैः समाकुले इति गृहकोणसाम्योपपादकं विशेषणम् ॥ ८ ॥ पुष्पितद्रुमा एव कर्पूरसदृशपरागैः केसरैश्च सर्वतो व्याप्तत्वात्कर्पूरकेसरा यस्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ सरस्यो महासरांस्येव दर्पणानि यस्याम् ॥ ११ ॥ सानौ प्रस्थप्रदेशे ॥ १२ ॥ मानी अवश्यं यत्नैः पुरुषार्थं साधयिष्यामीत्यभिमानवान् आगमानुमानादिमानकुशलश्च । महामतिरक्षुद्रमनाः ॥ १३ ॥ शुभाशयः प्रबोधानुकूलसुकृतसंभृतान्तःकरणः ॥ १४ ॥ क्रमैरभ्यासपरिपाकक्रमैः । नवर्तुराद्यर्तुर्वसन्तः ॥ १५ ॥ इमं वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयामास । कान्तमानसः शुभचित्तः । 'क्लान्तमानसः' इति पाठे स्पष्टम् ॥ १६ ॥ प्राप्यानां पुरुषार्थानां मध्ये प्रधानं प्राप्यं मोक्षाख्यं किं तत्स्यात् ॥ १७ ॥ त्यक्तानि मननानि मनोव्यापारा यत्र ॥ १८ ॥ भोगसंविदो भोगतृष्णाः ॥ १९ ॥ २० ॥ आभासमात्रेण स्थितमप्युपेक्ष्यमाणत्वादुज्झितासङ्गम् ॥ २१ ॥ मत्तां अविवेकप्रवृद्धाम् ॥ २२ ॥ क्रियां बाह्यप्रवृत्तिम् । आकुलां व्यग्रचित्ताम् ॥ २३ ॥ विकल्पैः पर्यस्तं विक्षिप्तम् । दोलेव अवदोलनं यस्य तदविश्रान्तम् । शान्तवातौजसः प्रशान्तोन्मादवातरोगस्य भ्रमो विक्षिप्ततेव ॥२४॥ उदितवपुष आविर्भूतस्वरूपस्य भासा स्वप्रकाशस्फुरणेन । विराट्ब्रह्माण्डशरीर आत्मेव स्वान्तः पूर्णधीः ॥ २५ ॥ समेन परमात्मना सम एकरसः, समेन समाहितेन विष्णुना समः सश्रीकश्च आकारो यस्य । सर्वेष्वर्थेषु धर्मार्थकामेषु अमृतकौस्तुभादिषु च निस्पृहः । मन्थेन मथनविक्षेपेण मुक्तोऽमृताब्धिः क्षीरार्णवस्तद्वत् ॥ २६ ॥ सुषुप्तवत्सन्मात्रात्मना पश्यन् ॥२७॥ भावयिष्यामि तद्भावनया स्थिरो भविष्यामि ॥ २८ ॥ परां चित्तां चिदेकरसताम् । परं परमात्मानं पुरःस्थितपुरुषान्तरं च । जात्यन्ध इति भावप्रधानो निर्देशः । जात्यन्धतासदृशानादिमूलाज्ञानापगमादिति भावः ॥ २९ ॥ तन्वीं बाधितानुवृत्तिरूपत्वात्तुच्छामल्पावशिष्टां चायुःशेषलक्षणां कालकलामात्मास्पर्शित्वाद्दूरादेवालोकयिष्यामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

---

१. अन्तरानत इति पाठः.

कदाशाकौशिकीकीर्णा जाड्यजीर्णहृदम्बुजा ।
क्षयमेष्यति कृष्णेयं कदा मे दोषयामिनी ॥ ३२
कदोपशान्तमननो धरणीधरकन्दरे ।
समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना ॥ ३३
कदा मे मानमातङ्गः स्वाभिमानमहामदः ।
सत्त्वावबोधहरिणा हतो नाशमुपैष्यति ॥ ३४
निरंशध्यानविश्रान्तेर्मूकस्य मम मूर्धनि ।
कदा तार्णं करिष्यन्ति कुलायं वनघूर्णिकाः ॥ ३५
कदा निःशङ्कमुरसि ध्यानधीरधियः खगाः ।
मम विश्रान्तिमेष्यन्ति शैलस्थाणवचलस्थितेः ॥ ३६
तृष्णाकरञ्जजटिलां जन्मजर्जरगुल्मिकाम् ।
संसारारण्यसरसीं त्यक्त्वा यास्याम्यहं कदा ॥ ३७
इति चिन्तापरवशो वन उद्दालको द्विजः ।
पुनः पुनस्तूपविशन्ध्यानाभ्यासं चकार ह ॥ ३८
विषयैर्नीयमाने तु चित्ते मर्कटचञ्चले ।
न स लेभे समाधानप्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीम् ॥ ३९
कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनन्तरम् ।
तत्त्यागच्छचित्तकपिः प्रोद्वेगं सत्त्वसंस्थितौ ॥ ४०
कदाचिदान्तरान् स्पर्शान्परित्यज्य मनःकपिः ।
लोलत्वात्तस्य संयातो विषयं विषदग्धवत् ॥ ४१
कदाचिदुदिताकाभं तेजो दृष्ट्वान्तरे मनः ।
विषयोन्मुखतां यातं तस्य तामरसेक्षण ॥ ४२

आन्तरान्ध्यतमस्त्यागं कृत्वा विषयलम्पटम् ।
तस्योड्डीय मनो याति कदाचित्त्रस्तपक्षिवत् ॥ ४३
बाह्यानाभ्यन्तरान्स्पर्शांस्त्यक्त्वा निद्रां च तन्मनः ।
तमस्तेजोन्तिके लेभे कदाचिच्छाश्वतीं स्थितिम् ॥ ४४
इति पर्याकुलस्यान्तः स खलु ध्यानवृत्तिषु ।
दरीष्वन्वहमुग्रासु वातमग्न इव द्रुमः ॥ ४५
अतिष्ठद्ध्यानसंरूढमननः संकटे यथा ।
दोलायितवपुस्तुच्छतृष्णातीरतरङ्गकैः ॥ ४६
अथ पर्याकुलमना विजहार मुनिर्गिरौ ।
प्रत्यहं दिवसाधीशो महामेराविवैककः ॥ ४७
समस्तभूतदुष्प्रापामेकदा प्राप कन्दराम् ।
संशान्तसर्वसंचारां मुनिर्मोक्षदशामिव ॥ ४८
अपर्याकुलितां वातैरप्राप्तमृगपक्षिणीम् ।
अदृष्टां देवगन्धर्वैः परमाकाशशोभनाम् ॥ ४९
पुष्पप्रकरसंछन्नां मृदुशाद्वलकोमलाम् ।
ज्योतीरसाश्मसंप्रोतैः कृतां मरकतैरिव ॥ ५०
सुस्निग्धशीतलच्छायां प्रकटां रत्नदीपकैः ।
सुगुप्तां वनदेवीनामन्तःपुरकुटीमिव ॥ ५१
कुलम्बनाहिमालोकां नात्युष्णां नातिशीतलाम् ।
शारदस्योदितार्कस्य हेमगौरीं प्रभामिव ॥ ५२
बालालोकपरिम्लानां कोमलाशब्दमारुताम् ।
मञ्जरीजटिलोपेतां बालां मालावतीमिव ॥ ५३

जाड्येन मौर्ख्येण हिमेन च जीर्णं जरितं हृदम्बुजं यया । दोषोऽविद्यातमस्तल्लक्षणा यामिनी रात्रिः ॥३२॥ निर्विकल्पसमाधिना शान्तमननश्चिदेकरस्यविगलितमनोवृत्तिः ॥ ३३ ॥ मानोहंकारस्तल्लक्षणो मातङ्गः स्वे स्वांशभूता अभिमानवृत्तय एव महान्तो मदप्रवाहा यस्य । सत्त्वं परमार्थसन्मात्रं तदवबोधलक्षणेन हरिणा सिंहेन ॥ ३४ ॥ निरंशे निर्विकल्पे ध्याने विश्रान्तिर्यस्य । मूकस्य मौनव्रतिनो मम मूर्धनि । तार्णं तृणमयं कुलायं नीडम् । घूर्णिकाः पक्षिभेदाः ॥ ३५ ॥ ध्याने धीरा स्थिरा धीर्यस्य । उरसि उरोलम्बिजटाग्ररचितनीडे इति यावत् ॥३६॥ तृष्णालक्षणैस्तीररुहैः करञ्जैर्जटिलाम् । जन्मान्येव कामादिमृगसंचारजर्जराणि गुल्मान्तराणि यस्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रत्याहारेण बाह्यानां विषयसंस्पर्शानां त्यागादनन्तरं सत्त्वगुणप्रधानसमाधिसंस्थितौ प्रसक्तायां रजसा क्षोभ्यमाणं भयालस्यादिरूपं प्रोद्वेगमगमत् । अथवा सत्त्वसंस्थितौ सात्त्विकदेवादिभोग्ये विषये सात्त्विकवृत्तिसुखास्वादे वा प्रोद्वेगं मनोरथैश्चलनमगमत् ॥ ४० ॥ आन्तरान् समाधिसुखस्पर्शान् । विषेण दग्धो मृतो यथा लोकान्तरं प्रयाति तद्वत् । तत्पक्षे आन्तरान् जाठराग्निसंबन्धिनः स्पर्शान् देहोष्मणः ॥४१॥ आन्तरे हार्दब्रह्मणि उदिताकाभं तेजो दृष्ट्वा । तथा च श्रुतिः—'नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् । एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे' इति ॥४२॥

आन्तरस्यान्ध्यतमसोऽज्ञानान्धकारस्य ईषद्ब्रह्माभिव्यक्त्या त्यागं ईषत्प्रशमं कृत्वा तदानीमेव विषयवासनोद्बोधात्तल्लम्पटं भूत्वेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ बाह्याभ्यन्तरस्पर्शौ व्याख्यातौ । तमसोऽज्ञानस्य तेजस आत्मज्योतिषश्चान्तराले संधौ लीनं सन्निद्रामेव शाश्वतीं चिरानुवृत्तां स्थितिं लेभे ॥ ४४ ॥ दरीषु ध्यानसंरूढमननः सः पर्याकुलस्य मनसो मध्ये मध्ये वातेन सन्निहितजले मग्नो मज्जितो द्रुमो यथा तथा तृष्णालक्षणैस्तीरतरङ्गकैर्दोलायितवपुः सन् संकटे अतिष्ठदिति परेण सहान्वयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ विजहार संचचार । महामेरौ सदैवार्कपादसंबन्धदर्शनात्तत्रार्कविहरणकल्पनयोपमोक्तिः ॥ ४७ ॥ समस्तभूतदुष्प्रापामतएव संशान्तसर्वसंचाराम् । कन्दरामोक्षदशासाधारणे विशेषणे । आसर्गसमाप्तेः कन्दरैव विशेष्यते ॥ ४८ ॥ परमाकाशो ब्रह्मेव शोभमानाम् ॥ ४९ ॥ ज्योतीरूपो रसश्चन्द्रस्तदश्मभिश्चन्द्रकान्तैः सह संप्रोतैर्घटितैर्मरकतमणिभिः कृतामिव ॥ ५० ॥ द्वारि सुस्निग्धशीतलच्छायाम् ॥ ५१ ॥ कौ द्वारभूमौ लम्बन्ते प्रसरन्तीति कुलम्बनाः । अहिमाः शीतनिवारणमात्रक्षमा आलोका यस्याम् । अतएव नात्युष्णां नातिशीतलाम् । उदितार्कस्य बालसूर्यस्य । हेमेव गौरीं पीताम् ॥ ५२ ॥ बालेन आलोकेन परिम्लानां शुष्काम् । अनेन गुहा प्राङ्मुखीति गम्यते । कोमलो मन्दः अशब्दश्च मारुतो यस्याम् । तेन प्रत्यग्भागेऽपि गवाक्षवत्ता गम्यते । मञ्जरीजटिलैस्तरुभिरुपेताम् । अनेन

१ °मनसः पर्याकुलस्य इत्यपि पाठः.

उपशमपदवीमिवानुरूपां
कमलजविश्रमणाय योग्यरूपाम् ।
कुसुमनिकरकोमलाभिरामां
सरसिजकोटरकोमलां समन्तात् ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकमनोरथो नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
स तां विवेश धर्मात्मा गन्धमादनकन्दराम् ।
चित्रभ्रमणसंप्राप्तामलिः पद्मकुटीमिव ॥ १
समाधानोन्मुखतया प्रविशन्स व्यराजत ।
सर्गव्यापारविरतावात्मपुर्यामिवाब्जजः ॥ २
चकारासनमम्लानैः पत्रैरन्तस्वगुच्छकम् ।
मृदुमेघविधिर्वृन्दमम्भोदमिव तत्र सः ॥ ३
स तत्प्रस्तारयामास पृष्ठे चारु मृगाजिनम् ।
नीलरत्नतटे मेरुस्तारासारमिवाम्बरम् ॥ ४
स तत्रोपाविशद्वृत्तीश्चेतसस्तनुतां नयन् ।
अन्तःशुद्धवपुः शृङ्गे वृष्य मूक इवाम्बुदः ॥ ५
बुद्धवत्सुदृढं बद्धपद्मासन उदङ्मुखः ।
पार्ष्णिभ्यां वृषणौ धृत्वा चकार ब्राह्ममञ्जलिम् ॥ ६
वासनाभ्यः समाहृत्य मनोमृगमुपप्लुतम् ।
निर्विकल्पसमाध्यर्थं चकारेमां विचारणाम् ॥ ७
अयि मूर्ख मनः कोऽर्थस्तव संसारवृत्तिभिः ।
धीमन्तो न निषेवन्ते पर्यन्ते दुःखदां क्रियाम् ॥ ८
अनुधावति यो भोगांस्त्यक्त्वा शमरसायनम् ।
संत्यज्य मन्दारवनं स याति विषजङ्गलम् ॥ ९
यदि यासि महीरन्ध्रं ब्रह्मलोकमथापि वा ।
तन्न निर्वाणमायासि विनोपशमनामृतम् ॥ १०
आशाशतावपूर्णत्वे त्वमेवं सर्वदुःखदम् ।
त्यज्य याहि परं श्रेयः परमेकान्तसुन्दरम् ॥ ११
इमा विचित्राः कलना भावाभावमयात्मिकाः ।
दुःखायैव तवोग्राय न सुखाय कदाचन ॥ १२
शब्दादिकाभिरेताभिः किं मूर्ख हतवृत्तिभिः ।
भ्रमस्यविरतं व्यर्थं मेघे मण्डूकिका यथा ॥ १३
मनोमण्डूकिके व्यर्थमियन्तं कालमन्धया ।
भ्रमन्त्या भुवनं क्षिप्रं किं समासादितं त्वया ॥ १४
यस्मात्किंचिदवाप्नोषि यस्मिन्वहसि निर्वृतिम् ।
तस्मिंश्चेतः शमे मूर्ख नानुबध्नासि किं पदम् ॥ १५
आगत्य श्रोत्रतां मूर्ख व्यर्थोत्थानोपबृंहिताम् ।
धिया शब्दानुसारिण्या मृगवन्मा क्षयं व्रज ॥ १६

सुरभिता गम्यते । स्वयंवरोद्युक्तां मालावतीं बालां राजकन्यामिव स्थितामित्यर्थः ॥ ५३ ॥ सरसिजकोटरमिव कोमलाम् । अतएव कमलजस्य धातुर्विश्रमणाय योग्यरूपाम् । समन्तात्कुसुमनिकरैश्च कोमलां रम्याम् । उपशमपदवीमिव सदैवाश्रयितुमनुरूपां कन्दरां प्रापेति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ५४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उद्दालकमनोरथो नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

गुहायामासनस्थेन समाधिं प्रविविक्षता ।
चित्तप्रबोधनोपायाश्चिन्तिता इह वर्णिताः ॥ १ ॥

चित्रेण बहुविधेन भ्रमणेनान्वेषणेन । पद्मकुटीमिवेत्यनेन प्रविष्टस्य तत्र निरतिशयानन्दरसपानविश्रान्तिर्भविष्यतीति गम्यते ॥१॥ आत्मनः पुर्यां सत्यलोकस्थायामपराजिताख्यायां भगवन्नाभिपद्मलक्षणायां वा ॥२॥ अन्ते मध्ये स्वं शरीरं गुच्छमिव यस्मिन्भासते तथाविधं अन्तेषु स्वानि तत्तत्पत्रसंबद्धानि पुष्पगुच्छानि वा यस्मिन् तथाविधमासनम् । मेघान्विदधातीति मेघविधिरिन्द्रोऽम्भोदं मेघं वृन्दं कदम्बितमिव । तत्पक्षे अन्तेषु प्रसृतानि स्वगुच्छानीव विद्युतो यस्मिन्निति योज्यम् ॥ ३ ॥ तत्तस्यासनस्य पृष्ठे उपरि तत्स्वकक्षास्थं मृगाजिनमिति वा । तारा एव सारा बहुमूल्यरत्नानि यस्मिन् । अनेन तत्पृष्ठताजिनमिति[1] गम्यते ॥ ४ ॥ चेतसो वृत्तीर्जडविषयत्यागेन तनुतां लघुताम् । यथा अम्बुदो वृष्य वृष्ट्या स्वजाड्यं विहाय शुद्धवपुः शुभ्ररूपो मूको निर्गर्जनः सन् गिरिशृङ्गे उपविशति तद्वत् । वृष्ट्वेत्यसमासे ल्यप् छान्दसः । 'ऋष्यमूक' इति पाठे ऋष्यमूकाख्ये सह्यशृङ्गे ॥ ५ ॥ बुद्धवत्प्रबुद्धकपिलादिवत् । पद्मासनग्रहणं सिद्धासनोपलक्षणम् । पार्ष्णिभ्यां वृषणौ धृत्वेत्युक्तेस्तत्रैवोपपत्तेः । ब्राह्ममञ्जलिं ब्रह्मादिगुरुपरम्पराप्रणामाञ्जलिम् ॥६॥ उप समीपे विषयेषु प्लुतं धावितम् ॥ ७ ॥ अयीति कोमलामन्त्रणे ॥ ८ ॥ मन्दारा देवतरुभेदास्तेषां वनम् ॥ ९ ॥ महीरन्ध्रं पातालम् । निर्वाणं निरतिशयसुखविश्रान्तिम् ॥ १० ॥ त्वं भोगाशाशतेनावपूर्णत्वे सति एवं प्रागुक्तरीत्या सर्वदुःखदं भवसि । अतः परं भोगाशास्त्यज्य त्यक्त्वा । ल्यप् छान्दसः । निर्दुःखनिरतिशयानन्दरूपत्वादेकान्तसुन्दरं परं श्रेयो निर्वाणं याहि ॥ ११ ॥ इष्टसंपादनं भावः, अनिष्टनिवारणमभावः, तत्प्रचुरा विचित्राः कलना विषयाः ॥ १२ ॥ हतशब्दो निन्दार्थः । मण्डूकिका यथा मेघे शब्दादिकाभिर्व्यर्थवृत्तिभिर्भ्रमति तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तदेव स्पष्टमाह—**मन** इति । भुवनं जगज्जलं च ॥ १४ ॥ किंचिदवाङ्मनसगम्यं विदेहकैवल्यसुखम् । निर्वृतिं जीवन्मुक्तिविश्रान्तिसुखं वहसि प्राप्नोषि तस्मिन् शमे सर्ववृत्त्युपरमलक्षणे समाधौ हे चेतः, पदं व्यवसायं किं नानुबध्नासि ॥ १५ ॥ कलना दुःखायैवेति यदुक्तं तत्प्रत्येकं दृष्टान्तोदाहरणैः प्रपञ्च-

[1] पुरुषताजिनं इति पाठः.

त्वक्तामागत्य दुःखाय स्पर्शोन्मुखतया धिया ।
मूर्ख मा बद्धतामेहि गजीलुब्धगजेन्द्रवत् ॥ १७
रसनाभावमागत्य गर्द्धेनान्ध दुरन्धसाम् ।
मा नाशमेहि बडिशपिण्डीलम्पटमत्स्यवत् ॥ १८
चाक्षुषीं वृत्तिमाश्रित्य प्रभारूपचयोन्मुखीम् ।
मा गच्छ दग्धतां मुग्ध कान्तिलुब्धपतङ्गवत् ॥ १९
घ्राणमार्गमुपाश्रित्य शरीराम्भोजकोटरे ।
गन्धोन्मुखतया बन्धं मा त्वं संश्रय भृङ्गवत् ॥ २०
कुरङ्गालिपतङ्गेभमीनास्त्वेकैकशो हताः ।
सर्वैर्युक्तैरनर्थैस्तु व्याप्तस्याज्ञ कुतः सुखम् ॥ २१
हे चित्त वासनाजालं बन्धाय भवतोहितम् ।
स्वात्मनः सहजः फेनस्ततः कुक्रमिणा यथा ॥ २२
शरदभ्रवदागत्य शुद्धिं त्यक्तभवामयाम् ।
यदि शाम्यसि निर्मूलं तदनन्तो जयस्तव ॥ २३
क्षयोदयदशाधात्रीं पर्यन्तपरितापिनीम् ।
जानन्नपि जगत्सृष्टिं न त्यक्ष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ २४
करोम्यथ किमर्थं वा तवैतदनुशासनम् ।
विचारणवतः पुंसश्चित्तमस्ति हि नानघ ॥ २५
यावदज्ञानघनता तावत्प्रघनचित्तता ।
यावत्प्रावृड्जलदता तावन्नीहारभूरिता ॥ २६
यावदज्ञानतनुता तावच्चित्तस्य तानवम् ।
प्रावृट्परिक्षयो यावत्तावन्नीहारसंक्षयः ॥ २७
यावत्तानवमायातं शुद्धं चित्तं विचारतः ।
तावत्तत्क्षीणमेवाहं मन्ये शारदमेघवत् ॥ २८
अनुशासनमेतद्यदसतो नश्यतोऽथ वा ।
क्रियते तन्नभोवारिपवनाहननैः समम् ॥ २९
तस्मात्संक्षीयमाणत्वात्त्यजामि त्वामसन्मयम् ।
मौर्ख्यं परममेवाहुः परित्याज्यानुशासनम् ॥ ३०
निर्विकल्पोऽस्मि चिद्दीपो निरहंकारवासनः ।
त्वयाहंकारबीजेन न संबद्धोऽस्म्यसन्मय ॥ ३१
अयं सोऽहमिति व्यर्थं दुर्दृष्टिरवलम्बिता ।
त्वया मूढविनाशाय शङ्काविषविषूचिका ॥ ३२
अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य तन्वीति मनसि स्थितिः ।
न संभवति बिल्वान्तर्वासितादन्तिनोर्यथा ॥ ३३
महाश्वभ्रीव गम्भीरा दुःखदा वासनाश्रिता ।
त्वयैषा बत चित्तेति नैनामनुसराम्यहम् ॥ ३४

यति—**आगत्ये**त्यादिना । व्यर्थेन बहिर्मुखतालक्षणेनोत्थानेन उपबृंहितामुपचितां श्रोत्रेन्द्रियतादात्म्यापत्तिरूपां श्रोत्रतामागत्य प्राप्य । 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं' इति लिङ्गादात्मनः श्रवणादिकाले श्रोत्रादिभावः श्रुतेरिति भावः । लुब्धकगीतघण्टास्वनमोहितमृगवत् ॥ १६ ॥ त्वक्तां त्वगिन्द्रियताम् । गजी करेणुस्तस्यां तत्स्पर्शलुब्धगजेन्द्रवत् । सुशिक्षितया करिण्या वनगजेन्द्रं प्रलोभ्याकृष्य गर्तपातादिना हस्तिपका बध्नन्तीति प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥ हे अन्ध, दुरन्धसां दुरन्नानां गर्द्धेनाभिलाषेण ॥ १८ ॥ चाक्षुषीं वृत्तिं चक्षुष्टाम् । प्रभा कान्तिस्तत्संबन्धी यो रूपचयो नानारूपभेदस्तदुन्मुखीं तत्प्रवणाम् ॥ १९ ॥ गजोन्मृदितपद्मगर्भस्थभृङ्गवत् ॥ २० ॥ एकैकसक्तस्याप्येवमनर्थे सर्वसक्तस्य तव दुर्वारमेव निरतिशयदुःखमित्याह—**कुरङ्गे**ति । अनर्थैरनर्थसाधनैः शब्दादिभिर्युक्तैर्मिलितैः । हे अज्ञेति चित्तसंबोधनम् ॥ २१ ॥ कुत्सितेन कृमिणा कोशकारकीटेन सहजः स्वाभाविकः स्वलालाफेनः स्वात्मनो बन्धाय यथा कोशात्मना ततो विस्तारितस्तथा वासनाजालं स्वात्मनो बन्धाय ऊहितं कुवितर्कनिर्मितमित्यर्थः । भवतः अहितमिति वा छित्त्वा ततमिति लिङ्गविपरिणामेन योज्यम् ॥ २२ ॥ कथं तर्हि प्रमादकृतस्यास्य बन्धस्य जयस्तत्राह—**शरदभ्रे**ति । प्रथमं कर्मोपासनादिभिः शरदभ्रवच्छुद्धिमागत्य ततः श्रवणादिपरिपाकाज्ज्ञानोदयेन निर्मूलं यदि शाम्यसि तत्तदा अनन्तो जय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ वक्तव्यं सर्वं पिण्डीकृत्यैकोक्त्याह—**क्षये**ति । क्षयोदयौ जन्ममरणे दशा बाल्याद्या दारिद्र्याद्याश्च तासां धात्रीम् । पर्यन्ते मरणोत्तरमपि नरकस्थावरादिगतिपरितापनशीलाम् । जगत्सृष्टिं जागतीं प्रवृत्तिम् ॥ २४ ॥ अथवा अहितस्य चित्तस्य नानुशासनं कार्यं किंतु बलान्निगृह्य विचारेणोच्छेद एव कार्य इत्याशयेनाह—**करोमी**ति । अनुशासनं हितोपदेशम् ॥२५॥ अथवा न चित्तोच्छेदेऽपि पृथग्यत्नः कार्यस्तस्य मूलाज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तदुच्छेदेनैवोच्छेदः साध्य इत्याशयेनाह—**यावदि**ति त्रिभिः ॥ २६ ॥ उत्तरौ यावत्तावदिति निपातौ यावांस्तावानित्यर्थकौ ॥ २७ ॥ तानवं वासनाक्षयेण सौक्ष्म्यम् ॥ २८ ॥ अविवेकिनश्चित्तमनुशासनायोग्यमेव, विवेकिनस्तु नश्यदवस्थं नष्टं वा तत्सुतरां तथेत्याशयेनाह—**अनुशासन**मिति । नभसो वारिणः पवनस्य च आहननैस्ताडनैः समं व्यर्थमिति यावत् ॥ २९ ॥ उक्तमेवानुवादेनोपसंहरति—**तस्मादि**ति ॥ ३० ॥ आत्मनस्तदसंबन्धदर्शनमेव तत्त्याग इत्याशयेनाह—**निर्विकल्प** इति ॥३१॥ मम कोऽपराधो येन मां विनाशाय परित्यजसीति चेद्देहादावहंतादुर्दृष्ट्यवलम्बनमेवेत्याह—**अय**मिति । सा च दुर्दृष्टिः शङ्काविषप्रयुक्ता विषूचिकेव मिथ्याहेतुकापि मूढानां विनाशायैव संपद्यत इत्यपराध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ कुतो मिथ्यात्वमिति चेदनुपपन्नत्वादेवेत्याह—**अनन्तस्ये**ति । इति एवंरूपे परिच्छिन्ने मनसि तन्वी परिच्छिन्ना स्थितिर्देहाद्यहंभावेन स्थितिर्न संभवति नोपपद्यत इत्यर्थः । वासिता करिणी दन्ती च तयोर्बिल्वान्तःस्थितिर्यथा न संभवति तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ चित्तस्य त्याज्यत्वे हेत्वन्तरमप्याह—**महाश्वभ्री**ति । हे चित्त, त्वया महती श्वभ्री जीर्णकूपादिरिव गम्भीरा अदृश्यतला कामक्रोधलोभादिसर्पवृश्चिकपिशाचालयत्वाद्दुःखदा दुर्वासनैव स्वालयत्वेनाश्रिता । बतेति खेदे ।

कः किलायं मुधा मोहो बालस्येवाविचारिणः ।
अयं सोऽहमिति भ्रान्तिस्त्वहंतापरिकल्पिता ॥ ३५
पादाङ्गुष्ठाच्छिरो यावत्कणशः प्रविचारितम् ।
न लब्धोऽसावहं नाम कः स्यादहमिति स्थितः ॥ ३६
भरिताशेषदिक्कुञ्जं यत्स्यामेकं जगत्त्रये ।
संवेदनमसंवेद्यं सर्वत्रविगतात्मकम् ॥ ३७
दृश्यते यस्य नेयत्ता न नाम परिकल्पना ।
नैकता नान्यतैवेह न महत्ता न चाणुता ॥ ३८
वेद तत्त्वां स्वसंवेद्यमाततं दुःखकारणम् ।
विवेकजेन बोधेन तदिदं हन्यसे मया ॥ ३९
इदं मांसमिदं रक्तमिमान्यस्थीनि देहके ।
इमे ते श्वासमरुतः कोऽसावहमिति स्थितः ॥ ४०
स्पन्दो हि वातशक्तीनामवबोधो महाचितः ।
जरा मृतिश्च कायेऽस्मिन्कोऽसावहमिति स्थितः ॥ ४१
मांसमन्यदसृक्चान्यदस्थीन्यन्यानि चित्त हे ।
बोधोऽन्यः स्पन्दनं चान्यत्कोसावहमिति स्थितः ॥ ४२
इदं घ्राणमियं जिह्वा त्वगियं श्रवणे इमे ।
इदं चक्षुरसौ स्पर्शः कोऽसावहमिति स्थितः ॥ ४३
यथाभूततया नाहं मनो न त्वं न वासना ।
आत्मा शुद्धचिदाभासः केवलोऽयं विजृम्भते ॥ ४४
अहमेवेह सर्वत्र नाहं किंचिदपीह वा ।
इत्येव सन्मयी दृष्टिर्नेतरो विद्यते क्रमः ॥ ४५
चिरमज्ञानधूर्तेन पोथितोऽस्मि त्वहंतया ।
वृकेण हतेनाटव्यां लब्धेन पशुपोतकः ॥ ४६
दिष्ट्येदानीं परिज्ञातो मयैवाज्ञानतस्करः ।
पुनर्न संश्रयाम्येनं स्वरूपार्थापहारिणम् ॥ ४७
निर्दुःखो दुःखयोग्यस्य नाहं तस्य न चैष मे ।
कश्चिद्भवति शैलस्य तत्स्थ एव यथाम्बुदः ॥ ४८
भूत्वा त्वहमिदं वच्मि वेद्मि तिष्ठामि यामि च ।
आत्मावलोकनेनाहमनहंकारतां गतः ॥ ४९
नूनमेवाहमेवैते मन्ये ज्ञाश्चक्षुरादयः ।
यान्तु तिष्ठन्तु वा देहे ममैते तु न किंचन ॥ ५०
कष्टं कोऽयमहं नाम कथं केनोपकल्पितः ।
जगद्बालकवेतालस्तालोत्तालातुलाकृतिः ॥ ५१
एतावन्तं चिरं कालं व्यर्थमालुठितोऽवटे ।
अहमत्र तृणोन्मुक्ते दुरद्रौ हरिणो यथा ॥ ५२
स्वार्थमालोकने चक्षुर्यदितून्मुखतां गतम् ।
तदहं नाम कोसौ स्याद्योऽस्मिन्दुःखे न मोहितः ॥ ५३
स्पर्शनाय निजे तत्त्वे यदि जाता त्वगुन्मुखी ।
तत्कोयं स्यादहं नाम कुपिशाच इवोदितः ॥ ५४
रसेष्वभिनिषण्णेऽस्मिन्स्वक्रमे रसनेन्द्रिये ।
अहं मृष्टभुगित्येष कुतस्त्यः कुत्सितो भ्रमः ॥ ५५
शब्दशक्तिं गते श्रोत्रे वराके स्वार्थपीडिते ।
तदहंकारदुःखस्य निर्बीजस्य क आगमः ॥ ५६

अहं तु एनां नानुसरामीति तदनुसारिणं त्वां त्यजामीत्यर्थः ॥३४॥ किं चायं देहः स आत्माहमिति भ्रान्तिस्तु या त्वया अहंतापरिकल्पिता अयं बालस्येवाविचारिणो मोहो विचारिणो मम कः किल । न कश्चिदपीति नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तन्नास्तित्वमेव विमृश्य विशदयति—पादाङ्गुष्ठादित्यादिना । कणशो विविच्येति शेषः ॥ ३६ ॥ यद्यहंपदार्थो नास्त्येव तर्हि कस्त्वं तत्राह—भरितेति द्वाभ्याम् । भरिताशेषदिक्कुञ्जं दिक्कृतपरिच्छेदरहितम् । एकं वस्तुकृततद्रहितम् । असंवेद्यं क्रमसंवेद्यावस्थात्रयलक्षणकालकृतपरिच्छेदशून्यम् । अतएव सर्वत्र सर्वेषु प्रकारेषु विगतो वस्त्वन्तरात्मा यस्य । ईदृशं संवेदनमेवाहं स्यामित्यर्थः ॥ ३७ ॥ इयत्ता परिच्छिन्नं रूपम् । एकता एकत्वसंख्या । अन्यता तदन्यसंख्या । महत्ताणुते परिमाणे ॥ ३८ ॥ यतोऽहं संवेदनात्मा तत्तस्मात्साक्षिभूतेन स्वेन संवेद्यं त्वां चित्त वेद पश्यामि । ततो दुःखकारणत्वादेव इदं वक्ष्यमाणं विवेकमादाय हन्यसे ॥ ३९ ॥ विवेचनप्रकारमेव दर्शयति—इदमित्यादिना ॥४०॥ स्पन्दांशः सर्वोऽपि वातशक्तीनां प्राणानाम् । अवबोधांशस्तु महाचितः परमात्मनः । जरा मृतिश्चेत्येते कायकोटौ ॥ ४१ ॥ अन्यदहंपदार्थाद्व्यतिरिक्तम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यथाभूततया परमार्थतया विचारे मनः अहं न । न त्वं चित्तमहं वासनापि नाहम् । आत्मा तु सर्वथा अहंतया न स्पृष्ट इत्याह—आत्मेति ॥४४॥ तस्मिन्नात्मनि यद्यध्यारोपदृष्टिस्तर्ह्यहमेव सर्वत्राधिष्ठानमिति सर्वमेवाहम् । यद्यपवाददृष्टिस्तर्हि नाहं किंचिदपीति नैकदेहमात्रपरिच्छिन्नाहंभावलक्षण इतरोऽहंकारक्रमो विद्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अज्ञानलक्षणेन धूर्तेन कितवेनाहंतया वञ्चनया चिरं पोथितः संक्लेशितोऽस्मि । लब्धेनेति भावे क्तः । विप्रलम्भेनेत्यर्थः । मृगपोतक इवेति शेषः । 'लब्ध्वेव' इति पाठः साधुः । पोतको वत्सः ॥ ४६ ॥ स्वं पारमार्थिकं यद्रूपं तल्लक्षणस्यार्थस्य धनस्यापहारिणम् ॥ ४७ ॥ परस्परविरुद्धस्वभावयोः संबन्धोऽपि नास्ति दूरे ऐक्यमित्याशयेनाह—निर्दुःख इति । शैलस्याम्बुदो यथा कश्चिदपि न भवति तद्वत् ॥ ४८ ॥ यदि ते सर्वथाहंकारादिर्नास्ति तर्हि कथं वचनादिना व्यवहरसि तत्राह—भूत्वेति । नट इव तात्कालिकेन तद्भावकल्पनेनाहंकारो भूत्वा इदं त्वदुपदेशवचनादि वच्मि चक्षुरादिना वेद्मि ॥ ४९ ॥ नूनं निश्चितमेव मन्ये । इमे चक्षुरादयस्तत्त्वतोऽहमेव । यदि मद्व्यतिरिक्तास्तर्ह्यज्ञा जडा देहे तिष्ठन्तु यान्तु वा नैते मम किंचनेत्यर्थः ॥ ५० ॥ तालादप्युत्ताला दीर्घा अतुला आकृतिर्यस्य ॥ ५१ ॥ इदानीं प्राक्तनीमविचारदशामनुशोचति—एतावन्तमिति ॥ ५२ ॥ इदानीं प्रतीन्द्रियविषयसंबन्धमहंप्रत्ययास्पदं मृगयति—स्वार्थमित्यादिना ॥ ५३ ॥ निजे तत्त्वे विषये ॥५४॥ स्वक्रमे स्वविषये । सामान्ये एकवचनं पदसंस्कारपक्षाश्रयात् ॥ ५५ ॥ शब्दशक्तिं शब्दलक्षणविषयम् । स्वार्थः श्रवणतृष्णा तेन

आत्मंभरित्वेन निजे घ्राणे स्वं गन्धमागते ।
अहं घ्रातेति यो माता तं चौरं नैव वेद्म्यहम् ॥ ५७
मृगतृष्णाक्रमेणैषा भावना व्यर्थभाविनी ।
भावस्तस्यामसत्यायां यः सोऽयमिति संभ्रमः ॥५८
वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियैः स्वतः ।
प्रवर्तते बहिः स्वार्थे वासना नात्र कारणम् ॥ ५९
वासनारहितं कर्म क्रियते ननु चित्त हे ।
केवलं नानुभूयन्ते सुखदुःखदृशोऽग्रगाः ॥ ६०
तस्मान्मूर्खाणीन्द्रियाणि त्यक्त्वान्तर्वासनां निजाम् ।
कुरुध्वं कर्म हे सर्वं न दुःखं समवाप्स्यथ ॥ ६१
भवद्भिरेव दुःखाय वासनावासिता मुधा ।
बालैः पङ्कक्रीडनकं विनाशेनेव खिन्नता ॥ ६२
वासनाद्या दृशः सर्वा व्यतिरिक्तास्तु नात्मनः ।
जलादिव तरङ्गाद्या ज्ञस्यैवान्यस्य नानघ ॥ ६३
तृष्णयैव विनष्टाः स्थ व्यर्थमिन्द्रियबालकाः ।
कोशाकारकुकृमयस्तन्तुनेव स्वयंभुवा ॥ ६४
तृष्णयैवेह लुठथ जरामरणसंकटे ।
भ्रमदृष्ट्येव शिखरिपथिकाः श्वभ्रभूमिषु ॥ ६५
वासनैवेह भवतां हेतुरेकत्र बन्धने ।
रज्जुः शून्याशयप्रोता मुक्तानामातता यथा ॥ ६६
कल्पनामात्रकलिता सत्यैषा हि न वस्तुतः ।
असंकल्पनमात्रेण दात्रेणेव विलूयते ॥ ६७
एषा हि भवतामेव विमोहाय क्षयाय च ।
वातलेखेव दीपानां स्फुरतामपि तेजसाम् ॥ ६८

हे चित्त सर्वेन्द्रियकोश तस्मा-
त्सर्वेन्द्रियैरैक्यमुपेत्य नूनम् ।
आलोक्य चात्मानमसत्स्वरूपं
निर्वाणमेवामलबोधमास्स्व ॥ ६९
विषयविषविषूचिकामनन्तां
निपुणमहंस्थितिवासनामपास्य ।
अभिमतपरिहारमन्त्रयुक्त्या
भव विभवो भगवान्भियामभूमिः ॥ ७०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उपशमप्रकरणे उद्दालकविचारो नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥५२॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

उद्दालक उवाच ।

अपारपर्यन्तवपुः परमाण्वणुरेव च ।
चिदचेत्या तदाक्रान्तौ न शक्ता वासनादयः ॥ १

पीडिते वशीकृते । आगमः प्रसङ्गः ॥५६॥ आत्मंभरितया स्वोदरपूरकतया गर्धेनेति यावत् । माताऽत्राभिमन्ता ॥ ५७ ॥ एषा उक्तस्थलेषु प्रसिद्धा भावना अहंताकल्पना । तस्यां भावनायामसत्यायां निर्विषयायां सत्यामयं देहः सः अहमिति भावः । संभ्रमो भ्रान्तिरेवेति सर्वथा देहाहंभाववासना त्याज्येत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ननु वासनाभावे बाह्यप्रवृत्तीनां सर्वथोपरमः स्यादिति जीवनमेव पुरुषस्य न स्यात्तत्राह—**वासनाहीनमपी**ति । एतत् शरीरं स्वार्थे जीवनहेतौ कर्मणि वासनाहीनमपि प्रवर्तते । दामव्यालकटानां प्राग्युद्धादिप्रवृत्तिवर्णनादिति भावः ॥ ५९ ॥ यदि प्रवर्तते तर्हि तत्प्रयुक्तं दुःखमपि भविष्यत्येवेति वासनात्यागात्को गुणस्तत्राह—**वासने**ति । तात्कालिकभोगाभासे अहं दुःखीति नाभिमानः, अग्रगाः भाविन्यस्तु सुखदुःखदृशो नानुभूयन्त इति तत्प्रयुक्ता शोकमोहभयविषादचिन्तोद्वेगादिसर्वसंतापशान्तिरेवास्य गुण इति भावः ॥ ६० ॥ इदानीमिन्द्रियाणि संबोध्यामुमर्थं विविच्योपदिशति—**तस्मादि**त्यादिना ॥ ६१ ॥ बालैः प्रथमं पङ्कक्रीडनकमिव पश्चात्तद्विनाशेन खिन्नतेव च भवद्भिर्विषयार्जने तद्विनाशे च दुःखायैव भोगवासनाऽज्ञात्मनि वासितेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अतएव विदुषामज्ञानबाधिताः सह स्वकार्यैः शुद्धात्मैव संपन्ना इति न पृथक्संतीत्याह-**वासनाद्या** इति । आद्यपदेन तत्कार्यरागप्रवृत्त्यादिर्गृह्यते । ज्ञस्यैव ता न सन्ति नान्यस्याज्ञस्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अतएवाज्ञैस्तृष्णयैवेन्द्रियाणि नाशितानीत्याह—**तृष्णयैवे**ति । स्वयंभुवा स्वत एवोद्भूतया ॥६४॥ इह अधःसंसारशिलाकण्टकभुवि लुठथ । यथा शिखरिपथिकाः पर्वतशिखरे गच्छन्तः पित्तवशाद्भ्रमन्त्या दृष्ट्या शिखरात्पतिता अधो विषमेषु लुठन्ति तद्वत् ॥ ६५ ॥ यथा मुक्तानां शून्ये छिद्रिते आशये गर्भे प्रोता आतता दीर्घा रज्जुस्तन्तुर्बन्धने हेतुस्तद्वत् ॥ ६६ ॥ कल्पनाभ्रान्तिस्तन्मात्रेण कलिता संपादिता । एषा वासना ॥ ६७ ॥ भवतां चित्तेन्द्रियाणाम् । वर्धमाना विमोहाय । क्षयाय मरणादिदुःखाय । स्फुरतां तेजसामुल्काविद्युदादीनामपि ॥ ६८ ॥ तस्मादुक्तहेतोः सर्वेन्द्रियाणां कोशवदाधार हे चित्त, त्वं सर्वेन्द्रियैः सह ऐक्यमैकमत्यमुपेत्य नूनं निश्चयेनात्मानं स्वमसत्स्वरूपं मिथ्याभूतमित्यालोक्य स्वसाक्षिनिर्वाणामलबोधमात्रं तत्त्वतो भूत्वा आस्स्व न भूयश्चित्तरूपमादत्स्वेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञाभिमता ये द्वैतवासनापरिहारास्तल्लक्षणया अभिलषितविषयत्यागलक्षणया मन्त्रयुक्त्या अनन्तामसंख्यदुःखामहंस्थितिरहंकारस्तद्वासनालक्षणां विषमविषसदृशाज्ञानप्रयुक्तां विषूचिकां निपुणमपास्य विभवो विसंसारः सन् भियां मरणादिसर्वभयानामभूमिरनास्पदं भगवान्पूर्णानन्दात्मैव भवेत्यर्थः ॥७०॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उद्दालकविचारो नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

वासनाभिरलेपित्वमहंकारेण चात्मनः ।
शरीरमनसोर्वैरमित्याद्यत्रोपपाद्यते ॥ १ ॥

परिच्छिन्नस्तिलादिः कुसुमादिभिर्वास्यते आत्मवित्तु न

मनः शेमुष्यहंकारप्रतिबिम्बैर्जडेन्द्रियैः ।
वासनाविततताः शून्या वेतालत्रासनोद्यताः ॥ २
तत्कृतेभ्यो विचारेभ्योऽनुभूतेभ्योऽपि भूरिशः ।
भूयोऽप्यनुभवत्यन्तरहं हि चिदलेपिका ॥ ३
स्वदुर्भावोपरचितां देहः संसारसंस्थितिम् ।
गृह्णात्वथ त्यजतु वाप्यहं हि चिदलेपिका ॥ ४
चितो न जन्ममरणे सर्वगायाश्रितः किल ।
किं नाम म्रियते जन्तुर्मार्यते केन वापि किम् ॥ ५
चितो न जीवितेनार्थः सर्वात्मा सर्वजीवितम् ।
किं प्राप्स्यति कदात्मैषा प्रायता यदि जीवितम् ॥ ६
जीव्यते म्रियते चेति कुविकल्पकमालिनी ।
कलना मनसामेव नात्मनो विमलात्मनः ॥ ७
यो ह्यहंभावतां प्राप्तो भावाभावैः स गृह्यते ।
आत्मनो नास्त्यहंभावो भावाभावाः कुतोऽस्य ते ॥ ८
अहंभावो मुधा मोहो मनश्च मृगतृष्णिका ।
जडः पदार्थसंभारः कस्याहंकारभावना ॥ ९
रक्तमांसमयो देहो मनो नष्टं विचारणात् ।
जडाश्चित्तादयः सर्वे कुतोऽहंभावभावना ॥ १०
आत्मंभरितया नित्यमिन्द्रियाणि स्थितान्यलम् ।
पदार्थाश्च पदार्थत्वे कुतोऽहंभावभावना ॥ ११
गुणा गुणार्थे वर्तन्ते प्रकृतौ प्रकृतिः स्थिता ।
सदेव सति विश्रान्तं कुतोऽहंभावभावना ॥ १२
सर्वगं सर्वदेहस्थं सर्वकालमयं महत् ।
केवलं परमात्मानं चिदात्मैवेह संस्थितः ॥ १३
एवं किमाकृतिः को वा किमादेशश्च किंकृतः ।
किंरूपः किंमयः कोऽहं किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ १४
तेनाहं नाम नेहास्ति भावाभावोपपत्तिमान् ।
अनहंकाररूपस्य संबन्धः केन मे कथम् ॥ १५
असत्यलमहंकारे संबन्धः कस्य केन कः ।
संबन्धाभावसंसिद्धौ विलीना द्वित्वकल्पना ॥ १६
एवं ब्रह्मात्मकमिदं यत्किंचिज्जगति स्थितम् ।
सदेवास्मि तदेवास्मि परिशोचामि किं मुधा ॥ १७
एकस्मिन्नेव विमले पदे सर्वगते स्थिते ।
अहंकारकलङ्कस्य कथं नामोदयः कुतः ॥ १८

विद्यते पारं परावधिः पर्यन्ताः पूर्वपश्चिमपार्श्वावधयश्च यस्यास्तथाविधस्वरूपा । तथा स्थूलाः पृथिव्यप्तेजोवायवः कस्तूर्यादिना वास्यन्ते चित्तु परमाणोरपञ्चीकृताकाशादव्याकृताकाशाच्चाणुः सूक्ष्मतमा अतस्तस्या आक्रान्तौ ईषदपि स्पर्शे वासनादयो न शक्ता इत्यर्थः । साक्षात्तत्स्पर्शाशक्तावपि तच्चेत्यस्पर्शद्वारा तत्संबन्धप्रसक्तिशङ्कावारणाय विशिनष्टि—**अचेत्ये**ति ॥ १ ॥ ननु त्वदप्रकाशितविषये वासनोदयादर्शनात्त्वयैव विततास्ताः कथं त्वदस्पर्शिन्यस्तत्राह—**मन** इति । न मया ताः वितताः किंतु जडेन्द्रियैरुपात्तानां विषयाणां शेमुष्यां बुद्धौ अहंकारे च चित्प्रतिबिम्बैर्हेतुभिस्तत्सूक्ष्मावस्थारूपा अतएव शून्या असद्रूपा अपि वेताला इव त्रासनोद्यता वासनावितता विस्तारिता मनः अनुभवतीति परेणान्वयः ॥ २ ॥ जागरे भूरिशः कृतेभ्यो विषयविचारेभ्योऽनुभूतेभ्यश्च विषयेभ्यो भूयोऽपि स्वप्नेऽन्तर्नाडीच्छिद्रान्तर्वासनामयानेव विषयांस्तन्मनः अनुभवति । नच बुद्ध्यहंकारकृतेन मनोनुभूतेन वा मम लेपः । हि यस्मादलेपिका चिदेवाहं न मनआदिसंघातात्मेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—'स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति ॥ ३ ॥ एवं स्थूलदेहकृतेनापि न लेप इत्याह—**स्वदुर्भावे**ति । दुर्भावा दुश्चेष्टास्तैरुपरचिताम् ॥ ४ ॥ अतएव जन्ममरणे अपि स्वस्य न स्त इत्याह—**चित** इति । सर्वगत्वाच्चित्त्वाच्चेति हेतुगर्भे विशेषणे इति द्योतनाय किलेति निपातः । अविनाश्यद्वितीयात्मदर्शने वध्यघातकबुद्धिर्निर्विषयैव संपद्यत इत्यात्यन्तिकाभयसिद्धिरित्याशयेनाह—**किं नामे**ति ॥ ५ ॥ यस्य हि जीवितेनार्थास्तस्य मरणाद्भयं स्यान्न त्वसौ चित इत्याह-**चित** इति । यतः सर्वात्मा चिदेव सर्ववस्तूनां जीवितम् । एवमस्याः सर्वदेशकालवस्तुषु प्रायता विस्तृता स्वरूपचिदेव यदि जीवितं तदा तेन जीवितेन कदा किमन्यदप्राप्तं प्राप्स्यति यदर्थं तदिच्छेत्यर्थः ॥ ६ ॥ मरणजीवनयोर्मनःकल्पनामात्रत्वादपि न तद्द्वेषवाञ्छाप्रसक्तिरित्याह—**जीव्यत** इति ॥ ७ ॥ यो हि देहाहंभावतां प्राप्तः स देहभावाभावरूपैर्जन्ममरणैर्गृह्यते ॥ ८ ॥ देहाहंभावना किमहंकारस्य उत मनस उत पदार्थवर्गस्य । तत्राद्यौ न प्रमाणवेद्यावित्यसद्रूपौ । पदार्थास्त्वत्यन्तजडा नाभिमानयोग्या इति निर्विषया निराश्रया च सेत्याह—**अहंभाव** इति । अहंभावोऽहंकारः ॥ ९ ॥ उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेण विस्तरेणाह—**रक्ते**त्यादिना ॥ १० ॥ आत्मंभरितया स्वस्वविषयमात्रव्यापृततालक्षणस्वोदरमात्रपूरकतया नाहंकारपुष्टिलक्षणपरोपकारितयेत्यर्थः । पदार्थत्वे पदार्थस्वरूपे ॥ ११ ॥ गुणाः सत्त्वादयो गुणानामर्थे प्रकाशप्रवृत्तिमोहलक्षणे स्वव्यापारे । प्रकृतौ गुणसाम्यावस्थालक्षणे स्वभावे । प्रकृतिः प्रधानाख्या माया । सद्ब्रह्म सति स्वात्मभूते सत्स्वभावे एव विश्रान्तम् ॥ १२ ॥ इहास्मिन्देहे यश्चिदात्मा सोऽपि सर्वगत्वादिविशेषणं परमात्मानमेवाहमिति संधाय स्थितः । सोऽपि नाहंकारास्पदमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं सति अहमित्येतद्देहमात्राभिमानी किमाकृतिः किंजातीयः कीदृशसंस्थानो वा तत्त्वतः को वा किमादेशः क इति निर्देशार्हः केन हेतुना वा कृतः किंवर्णः कस्य विकारः । तद्भावेन किं वा गृह्णामि अतद्भावेन किं वा त्यजामि ॥ १४ ॥ अतो निर्वकुमयोग्यत्वान्मिथ्यैवाहंकार इति नात्मनस्तत्संबन्ध इत्याह—**तेने**ति । भावत्वे अभावत्वे वा उपपत्तिमान् ॥ १५ ॥ द्वित्वकल्पना त्वमहमिति द्वैविध्यकल्पना ॥ १६ ॥ एवं सद्वस्तुव्यतिरिक्तेदंपदार्थपरिमार्गणेऽपि तस्य मिथ्यात्वमेव पर्यवस्यतीति सद्ब्रह्माद्वैतसाम्राज्यं प्रतिष्ठितमिति न शोकस्यावकाश इत्याह—**एव**मिति ॥ १७ ॥ सदद्वैतसिद्धिबलादप्यहंकारो निरसितुं शक्य

नास्त्येव हि पदार्थश्रीरात्मैवास्तीह सर्वगः ।
पदार्थलक्ष्म्यां सत्यां च संबन्धोस्ति न कस्यचित् १९
इन्द्रियैरिन्द्रियैरङ्गैर्मनो मनसि वल्गति ।
चिदलिप्तवपुः केन संबन्धः कस्य किं कथम् ॥ २०
उपलायःशलाकानां संबन्धो न यथा मिथः ।
तथैवात्रापि दृष्टानां देहेन्द्रियमनश्चिताम् ॥ २१
असदभ्युत्थिते व्यर्थमहंकारमहाभ्रमे ।
ममेदमिदमस्येति विपर्यस्तमिदं जगत् ॥ २२
अतत्त्वालोकजातेयमहंकारचमत्कृतिः ।
तापेन हिमलेखेव तत्त्वालोके विलीयते ॥ २३
आत्मनो व्यतिरेकेण न किंचिदपि विद्यते ।
सर्वं ब्रह्मेति मे तत्त्वमेतत्तद्भावयाम्यहम् ॥ २४
अहंकारभ्रमस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
अपुनःस्मरणं मन्ये नूनं विस्मरणं वरम् ॥ २५
समूलं संपरित्यज्य चिरायाहंकृतिभ्रमम् ।
तिष्ठाम्यात्मनि शान्तात्मा शरत्खं शरदीव खे ॥ २६
ददात्यनर्थनिचयं विस्तारयति दुष्कृतम् ।
विस्तारयति संतापमहंभावोनुसंहितः ॥ २७
स्फुरत्यहंकारघने हृद्व्योम्नि सलिलात्मनि ।
विकसत्यभितः कायकदम्बे दोषमञ्जरी ॥ २८
मरणं जीवितोपान्तं जीवितं मरणान्तगम् ।
भावोऽभावाद्व्यवच्छिन्नः कष्टेयं दुःखवेदना ॥ २९
इदं लब्धमिदं प्राप्स्यामीत्यार्तिर्दाहकारिणी ।
न शाम्यत्यर्करत्नानां ग्रीष्मेऽग्निरिव दुर्धियाम् ॥ ३०
नास्तीदमिदमस्तीति चिन्ता धावत्यहंकृतिम् ।
जडाशया जडामभ्रमाला शैलावलीमिव ॥ ३१
अहंभावे परिक्षीणे शुष्कः संसारपादपः ।
भूयः प्रयच्छत्यरसो न पाषाणवदङ्कुरम् ॥ ३२
स्वतृष्णाकृष्णभोगिन्यो देहद्रुमकृतालयाः ।
क्वापि यान्ति विचारात्मन्यागते विनतासुते ॥ ३३
असदभ्युत्थिते विश्वे तज्जाते भ्रमसन्मये ।
असन्मयपरिस्पन्दे त्वहं त्वं चेति कः क्रमः ॥ ३४
इदं जगदुदेत्यादावकारणमकारणात् ।
यदकारणमुद्भूतं[1] तत्सदित्युच्यते कथम् ॥ ३५
अपर्यन्तपुराकाले मृदि कुम्भ इवाकृतिः ।
देहोऽभवदिदानीं तु तथैवास्ति भविष्यति ॥ ३६
मध्येतरपयोमात्रं कंचित्कालं चलाचलम् ।
आद्यन्तसौम्यते त्यक्त्वा वारि वीचितया यथा ॥ ३७
अस्मिन्क्षणपरिस्पन्दे देहे विसरणोन्मुखे ।
तरङ्गे च निबद्धास्था ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥ ३८
प्राक्पुरस्ताच्च सर्वाणि सन्ति वस्तूनि नामितः ।
मध्ये स्फुटत्वमेतेषां कैवास्था हतरूपिणी ॥ ३९

इत्याशयेनाह—**एकस्मिन्निति** ॥१८॥ अस्तु वा पदार्थलक्ष्मीस्तथापि संबन्धो दुर्वच इति न तत्साधकप्रमाणादिप्रसरात्तत्सिद्धिरिति प्रौढिं निदर्शयन्नाह—**पदार्थलक्ष्म्यामिति** ॥ १९ ॥ असंबन्धमेवोपपादयति—**इन्द्रियैरिति** । अङ्गैः स्वावयवत्वेन कल्पितैरिन्द्रियैरिन्द्रियैः सर्वेन्द्रियैर्मनो मनस्येव स्वप्नवद्वल्गति न बाह्यार्थान्स्प्रष्टुं क्षमते । चित्तु इन्द्रियैर्बाह्यार्थैश्च अलिप्ततनुरसङ्गस्वभावा । एवंच कस्य केन सह संबन्धः कथं वा केन वा सिध्यतीत्यर्थः ॥२०॥ असंबन्धे दृष्टान्तमाह—**उपलेति** ॥२१॥ कुतस्तर्हि लौकिकानां ममेदं धनमित्यादिव्यवहारस्तत्राह—**असदिति** । विपर्यस्तं भ्रान्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति मे मम प्रतीयमानं यदनुभवसिद्धं वा तत्त्वम् ॥ २४ ॥ इदानीमहंकारमार्जनोपायमाह—**अहंकारेति** । प्राग्व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ शरत्खं शरदि खे निर्मले स्वस्वभाव इव ॥ २६ ॥ सति तस्मिन्का क्षतिस्तामाह—**ददातीत्यादिना** ॥ २७ ॥ सलिलात्मनि दुर्वासनासलिलगर्भे ॥ २८ ॥ मरणं मरणादिपारलौकिकदुःखम् । जीवितं पुनर्जन्म तदुपान्तं तदवधिकम् । एवं जीवितमैहिकदुःखं मरणान्तगं मरणावधिकम् । भावो भोग्यवर्गः अभावान्नाशाद्व्यवच्छिन्नः खण्डितः ॥ २९ ॥ अर्करत्नानां सूर्यकान्तमणीनां ग्रीष्मकाले अग्निरिव न शाम्यति नित्यमुद्भवत्येवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ जडाशया जडाश्रया जलाश्रया च । धावत्यनुसरति । शैलावलीपक्षे जडां गुरुतराम् ॥ ३१ ॥ न प्रयच्छति न जनयति । यतः अरसः रागलक्षणाङ्कुरजननशक्तिशून्यः अतएव पाषाणतुल्यः ॥ ३२ ॥ विचारात्मनि विचाररूपे । विनतासुते गरुडे ॥ ३३ ॥ असतो मिथ्याभूतादज्ञानादभ्युत्थिते अतएव भ्रमादध्यासादेव सन्मये । विश्वस्यासत्त्वेपि तत्प्रयुक्तो व्यवहारः सत्यः स्यादित्यत आह—**असन्मयपरिस्पन्दे** इति । भेदव्यवहारमात्रस्यासन्मयत्वे त्वमहमिति क्रमो भेदव्यवहारोऽपि कः ॥ ३४ ॥ अतएवाकारणं सत्यप्रयोजनशून्यमेव अकारणात्कारणत्वानर्हादेवाज्ञानादुदेति । ततः किं तत्राह—**यदिति** ॥ ३५ ॥ एवंचोत्पत्तेः पुरो देहादेर्यादृशी स्थितिस्तादृश्येव सर्वदेति सिद्धमित्याह—**अपर्यन्तेति** । मृदि कुम्भरूपा आकृतिः संस्थानमिव । तुशब्दोऽप्यर्थे ॥ ३६ ॥ उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—**मध्येति** । यथा वारि मध्येतरयोः पूर्वोत्तरकालयोरविकृतपयोमात्रं मध्ये तु कंचित्कालं चलाचलं चञ्चलं सदाद्यन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोः प्रसिद्धे सौम्यते त्यक्त्वा वीचितया स्थितं वार्येव न वस्त्वन्तरं तद्वद्देहाद्यपि कालत्रयेऽपि ब्रह्मैव न वस्त्वन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ क्षणपरिस्पन्दे अस्मिन्देहे विसरणोन्मुखे तरङ्गे च ये अहंत्वेन निबद्धास्थास्ते कुबुद्धयस्तन्नाशेनैव हता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ देशतः परिच्छिन्नत्वादपि देहादिवस्तुषु नास्था युक्तेत्याह—**प्रागिति** । मध्ये स्वाधिकरणवितस्त्यादिमितदेशमात्रे स्फुटत्वं विद्यमानतया प्रतीयमानत्वं तदपि कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां विकल्प्य विमर्शे दुर्वचमेवेति तत्रापि निर्विषयत्वाद्धतरूपिणी आस्था कैव । अनु-

१ कारणमुच्छूनमित्यपि पाठः.

चित्तं पूर्वं पुरस्ताच्च चिद्देशं शान्तमित्यपि ।
सदसद्वा खसंलीनं मध्येऽस्मिन्किं तवोदितम् ॥ ४०
यथा स्वप्नविकारेषु यथा संभ्रमदृष्टिषु ।
यथा वा मदलीलासु यथा नौयानसंभ्रमे ॥ ४१
यथा धातुविकारेषु यथा चेन्द्रियविक्लवे ।
यथातिसंभ्रमानन्दे दोषावेशदशासु च ॥ ४२
दृश्यते क्षीयते चैव रूपं सदसतोश्चलम् ।
तथैवेयमिह त्वेषा काले न्यूनातिरिक्तता ॥ ४३
सा च त्वया कृता नित्यं चित्त दुःखसुखोदये ।
यथा वियोगयामिन्यो मतयो घ्नन्ति रागिणम् ॥ ४४
मयैवेहासदभ्यासान्मिथ्या सदिव लक्ष्यसे ।
मृगतृष्णेव तेनैतत्त्वत्कृतं मत्कृतं भवेत् ॥ ४५
यदिदं किंचिदाभोगि तत्सर्वं दृश्यमण्डलम् ।
अवस्त्विति विनिर्णीय मनो यात्यमनःपदम् ॥ ४६

चितैवेति भावः ॥ ३९ ॥ उक्तं न्यायं लिङ्गेपि दर्शयंस्तस्यापि तथात्वमाह—**चित्त**मिति । चित्तं चित्तोपलक्षितं लिङ्गं स्वोत्पत्तेः पूर्वं पूर्वकाले पुरस्तात्पुरोदेशे च चिद्देहं स्वसाक्षिचिन्मात्रस्वभावम् । एवं उत्तरकाले देशान्तरे च शान्तं नष्टं इति [1]अनयैव देशतः परिच्छिन्नमपि खे संलीनमिवात्यन्ततिरोहितं सदसद्वेति दुर्वचम् । एवंविधं चित्तं मध्ये सांप्रतमेतद्देशे सद्यतिरिक्तं किमुदितम् । न किंचिदित्यर्थः ॥ ४० ॥ यदि स्थूलसूक्ष्मदेहाद्यसदेव कीदृशस्तर्हि तत्प्रतिभासस्तत्राह—**यथे**त्यादिना । संभ्रमा व्याघ्रचोरादिभयानि तद्दृष्टिषु असत्स्वपि व्याघ्रादिषु सर्वत्र व्याघ्रादिशङ्का भवति तद्वत् ॥ ४१ ॥ धातुविकारेषु वातपित्तादिसन्निपातेषु । चक्षुरादीन्द्रियस्य तिमिरादौ विक्लवे दोषे द्विचन्द्रादिभ्रमे । अतिसंभ्रमहेतौ अतिप्रियतमलाभादिप्रयुक्ते आनन्दे । विधुरादीनां कामादिदोषावेशदशासु च यथा सदसतोर्भावाभावयो रूपं चलं प्रतीतिकालमात्रस्थायि किंचित्कामिन्यादिरूपं दृश्यते झटित्येव बाधात्क्षीयते च तथैव एषा भ्रान्तिरिति परेणान्वयः ॥ ४२ ॥ यो विशेषस्तमाह—**इह त्वि**ति । स्वप्नादयोऽल्पकालाः जगद्भ्रमस्तु यावन्मोक्षमिति काले न्यूनातिरिक्ततैव विशेष इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ हे चित्त, सा काले न्यूनातिरिक्तता त्वया व्यावहारिकवस्तुषु सत्यताभ्रान्त्या वियोगसंयोगाभ्यां नित्यं दुःखसुखयोरुदये निमित्ततया कृता सती त्वां हन्ति पीडयति । यथा असत्यपि भार्यापुत्रादिमरणे प्रतारकवाक्यादुत्पन्नास्तन्मरणमतयस्तत्कल्पितवियोगयामिन्यश्च रागिणं घ्नन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ अथवा नायं तवापराधः किंतु त्वय्यहंभावाभ्यासिनो ममैवापराधो येन मिथ्याभूतमपि त्वं सदिव लक्ष्यसे । त्वत्कृतं च सर्वं मत्कृतं संपन्नमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अतएव त्वदीयविवेकज्ञानादेव मदपराधरूपस्य तव शान्तिरित्याह—**यदिद**मिति ॥ ४६ ॥

अवस्त्विदमिति स्फारे रूढे मनसि निश्चये ।
हेमन्त इव मञ्जर्यः क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥ ४७
चित्त्वाद्दृष्टात्मना नूनं संत्यक्तमननौजसा ।
मनसा वीतरागेण स्वयं स्वस्थेन भूयते ॥ ४८
परमात्मानले क्षिप्तं संवृत्त्यावयवं स्वयम् ।
दग्ध्वात्मानमलं चित्तं शुद्धतामेति शाश्वतीम् ॥ ४९
देहमन्यतया दृष्ट्वा त्यक्त्वा विषयवासनाम् ।
विनाशमुररीकृत्य मनो जयति वीरवत् ॥ ५०
मनः शत्रुः शरीरस्य शरीरं मनसो रिपुः ।
एकाभावेन नश्येते आधाराधेयकार्यवत् ॥ ५१
रागद्वेषवतोर्नित्यमन्योन्यातिविरुद्धयोः ।
एतयोर्मूलकाषेण विनाशः परमं सुखम् ॥ ५२
एतयोरेकसंस्थाने मृतिरित्येव या कथा ।
सा व्योम्न्यया स्त्रिया भुक्ता धरेति कथया समा ५३

त्वद्धेतुभोगवासनानामपि तत एव क्षय इत्याह—**अवस्त्वि**ति ॥ ४७ ॥ अथवा चित्प्रतिबिम्बग्रहणेन चित्त्वाद्वीतरागेण अतएव संत्यक्तमननव्यसनेन चरमसाक्षात्कारवृत्त्या दृष्टात्मना मनसा स्वयमेव स्वस्थेन मोक्षविश्रान्तिमता भूयते न मया सदैकरूपत्वादित्याशयेनाह—**चित्त्वाद्**इत्यादिना ॥ ४८ ॥ चित्तं स्वयमेव बहिः प्रवृत्तं स्वावयवमिन्द्रियादि संवृत्त्य तत्त्वबोधेन परमात्मानलक्षिप्तं सदात्मानं चित्तस्वरूपं दग्ध्वा अलमत्यन्तं शाश्वतीं नित्यां शुद्धतामेतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ यथा वीरः पुरुषो युद्धे स्वदेहं स्वर्गगामिस्वान्यतया दृष्ट्वा तद्देहसंबन्धिगृहक्षेत्रधनादिविषयवासनां च त्यक्त्वा मरणमप्यङ्गीकृत्य ब्रह्मलोकं जयति तद्वन्मनोऽपीत्यर्थः ॥ ५० ॥ इदानीं देहमनसोः परस्परतप्यतापकतया विरोधं परस्परतादात्म्याभिमानात्परस्पराभिवृद्ध्या परस्परोपजीव्यतामेकतराभिमानोच्छेदेनोभयोच्छेदं च विस्तरेण दर्शयितुमुपक्रमते—**मन** इति । शत्रुरिपुशब्दौ तापकपरौ । एकाभावेन एकतरवासनोच्छेदेन । यथा आधाराधेययोर्जलघटयोः कार्यभूतः संयोग एकतरनाशेन नश्यति तद्वत् ॥ ५१ ॥ तथाच परस्परोपजीवित्वाद्रागवतोः परस्परोपतापकत्वाद्द्वेषवतोर्व्याघ्रयोः सतोर्वनहरिणस्येव एतयोः सतोर्न जीवस्य सुखं किंत्वेतयोर्मूलकाषेण मूलाज्ञाननाशेन विनाश एव परमं सुखमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ननु मरणेन भोगायतनदेहनाशादेव सर्वदुःखपरिहारः किं न स्यात्तत्राह—**एतयोरि**ति । देहनाशेऽप्येकस्य मनसः संस्थाने देहकल्पनाया अनिवारणान्मृतिरिति कथा व्योम्नि अया गच्छन्त्या स्त्रिया धरा भूमिर्भुक्ता ग्रस्ता इति कथया समा । असंभावितार्थेत्यर्थः । अयतेः क्विपि यलोपे टापि सवर्णदीर्घे आ तया अया । 'अयःस्त्रिया' इति पाठे तु अयोविकारभूतया स्त्रीप्रतिमया व्योम्नि धरा भुक्तेति कथया समेत्यर्थः । अयःप्रतिमाया व्योम्नि गमनं तत्र धराभक्षणं च यथा अत्यन्तासंभावितं तथा मनसि सति मरणमपीति भावः ॥ ५३ ॥

१ अनयैवेत्यादिर्विचार्योंशः.

अकृत्रिमविरोधस्थौ यत्र संघटिताबुभौ ।
धारा इव पतन्त्येव तत्रानर्थपरम्पराः ॥ ५४
मिथो विरुद्धसंसर्गे रतिमेत्यधमो हि यः ।
त्यक्तव्यः स पतद्धारावह्निराशावलेपने ॥ ५५
संकल्पेन मनः पुष्ट्वा शरीरं बालयक्षवत् ।
आयुरेवाशनान्यस्मै स्वदुःखानि प्रयच्छति ॥ ५६
तैर्दुःखैस्तापितो देहो मनो हन्तुमथेच्छति ।
पुत्रोऽपि हन्ति पितरमाततायिपदं गतम् ॥ ५७
नास्ति शत्रुः प्रकृत्यैव न च मित्रं कदाचन ।
सुखदं मित्रमित्युक्तं दुःखदाः शत्रवः स्मृताः ॥ ५८
देहो दुःखान्यनुभवन्स्वमनो हन्तुमिच्छति ।
देहं मनः स्वदुःखानां संकेतं कुरुते क्षणात् ॥ ५९
एवं मिथो दुःखदयोः श्लिष्टयोः कः सुखागमः ।
एतयोर्देहमनसोर्जात्यैवातिविरुद्धयोः ॥ ६०
मनस्येव परिक्षीणे न देहो दुःखभाजनम् ।
तत्क्षयोत्कतया नित्यं देहोऽपि परिधावति ॥ ६१
नष्टानष्टमनर्थाय शरीरं पदमापदाम् ।
अलब्धात्मविवेकेन मनसा सुप्रजायते ॥ ६२
एते मनःशरीरे हि मिथः पीवरतां गते ।
जडरूपे हि वपुषा पयोदसरसी यथा ॥ ६३
मिथो दुःखाय संपन्ने एकरूपे द्विधा स्थिते ।
व्यवहारपरे सार्धं लोके वार्यनलाविव ॥ ६४
चित्ते क्षयिणि संक्षीणे देहो ह्यामूलितो भवेत् ।
वर्धमाने तरुरिव शतशाखः प्रवर्तते ॥ ६५
क्षीयते मनसि क्षीणे देहः प्रक्षीणवासनः ।
मनो न क्षीयते क्षीणे देहे तत्क्षपयेन्मनः ॥ ६६
संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनम् ।
विततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् ॥ ६७
प्रक्षीयमाणमेवेदं न मनो मनसि स्थितम् ।
प्रशाम्यद्वासनाजालं प्रावृडन्त इवाम्बुदः ॥ ६८
धातूनां संनिवेशोऽयं देहनामा रिपुर्मम ।
प्रक्षीयमाणे मनसि गलत्वेषोऽवतिष्ठतु ॥ ६९
यदर्थं किल भोगश्रीर्वाञ्छते स्वकलेवरम् ।
तन्मे नापि न तस्याहं कोऽर्थः सुखलवेन मे ॥ ७०
नाहं देह इति त्वस्मिन्युक्तिमाकर्णय क्रमे ।
सर्वाङ्गेष्वपि सत्स्वेव शवः कस्मान्न वल्गति ॥ ७१
तस्माद्देहादतीतोऽहं नित्योऽनस्तमितद्युतिः ।
यः सङ्गं भास्वता प्राप्य वेद्मि व्योमनि भास्करम् ७२
नाज्ञोऽहं नच मे दुःखं नानर्थौ न च दुःखिता ।
शरीरमस्तु मावास्तु स्थितोस्मि विगतज्वरः ॥ ७३

तयोः सतोः का क्षतिस्तत्राह—**अकृत्रिमे**ति । युध्यतोरन्तराले स्थितस्य देहे खड्गशरादिधारा इव ॥५४॥ मिथो विरुद्धे देहमनसी संसृज्येते अस्मिन्निति विरुद्धसंसर्गो वैषयिकसुखभोगस्तस्मिन् योऽधमो रतिमास्थामेति स पुरुषः अलेपने निरावरणे पतद्धारौ पतन्ति वारीणि समुद्रोदकानि यस्मिंस्तथाविधे अग्निराशौ वडवानले त्यक्तव्यः । स तत्रापि रतिमेष्यतीत्यर्थः ॥५५॥ रागद्वेषवतोरिति यदुक्तं तत्र मनसो देहे रागद्वेषांशौ दर्शयति—**संकल्पेने**ति । मनः स्वसंकल्पेन बालो यक्षमिव शरीरं परिकल्प्य अस्मै आ आयुः यावदायुःकालं अशनं परिकल्प्य पुष्ट्वा स्वाभिनिवेशनिमित्तानि सर्वदुःखानि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ देहस्यापि मनसि द्वेषांशं सहनिमित्तेन दर्शयति—**तै**रिति । दुर्विषयसेवनेन मनसि रागद्वेषशोकमोहपापादिजननेन तत्पीडयितुमिच्छतीत्यर्थः । ननु मनोजनितत्वात्पुत्रप्रायो देहः पितृस्थानीयं मनः कथं हन्तुमिच्छति तत्राह—**पुत्र** इति । 'उद्यतासिं विषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु । भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्सप्तातताथिनः ।' इति विष्णुकात्यायनोक्तानामाततायिनां पदं स्वपीडाव्यवसायं गतं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तस्य शत्रुतां लोकप्रसिद्धन्यायेनोपपादयति—**नास्ती**ति ॥ ५८ ॥ संकेतं निकेतम् । भोगायतनमिति यावत् ॥ ५९ ॥ विरोधमुपपादितमनूद्य तत्र सुखदौर्लभ्यमुक्तमुपसंहरति—**एव**मिति ॥ ६० ॥ मनसि क्षीणे तु न देहस्य दुःखप्रसक्तिरस्तीत्याह—**मनसी**ति । अतस्तत्क्षये उत्कतया सोत्कण्ठतया ज्ञानतत्साधनोपायेषु परिधावति । यतते इति यावत् ॥ ६१ ॥ तर्हि मनोऽपि देहनाशायैव कुतो न यतते तत्राह—**नष्टे**ति । अलब्धात्मविवेकेन मनसा नष्टं नाशितमनाशितं वा शरीरमापदां पदं सदनर्थायैव सुप्रजायते इति तन्नाशान्मनसो नेष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ मिथः अनुग्रहादिति शेषः । सरस्यपि हविर्यज्ञादिनिष्पत्तिद्वारा पयोदानुग्राहिका क्वचित्संभवेदित्युपमोपपत्तिः ॥ ६३ ॥ मिथो विरुद्धयोरनयोः किमर्थं सहभाव इति चेद्वारिवह्न्योः पाकार्थमिव पुरुषस्य भोगमोक्षोपायव्यवहारार्थमित्याशयेनाह—**मिथ** इति । विरुद्धतया द्विधा स्थिते अप्येते अन्योन्यतादात्म्याध्यासादेकरूपे सती दुःखाय दुःखानि भोक्तुं परिहर्तुं च साकं भोगमोक्षव्यवहारसाधनपरे संपन्ने इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ देहस्य चित्ताधीनतोक्तेः फलमाह—**चित्ते** इति ॥६५॥६६॥ अतो मन एव नाशयामीत्याह—**संकल्पे**ति ॥६७॥ संकल्पनाशे च मनो मनसि मनःस्वभावेन स्थितमिति प्रशाम्यद्वासनाजालं सत् प्रावृडन्तेऽम्बुद इव नङ्क्ष्यतीत्यर्थः ॥६८॥ त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्यानां धातूनां संनिवेशात्मकोऽयं देहो मनसि प्रक्षीयमाणे गलतु तिष्ठतु वा, न काचित्क्षतिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥ तिष्ठति देहे दुःखमपि किं न स्यादिति चेत्तत्संबन्धहेतोर्मनसो नाशात्संबन्ध एव नास्ति दूरे दुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**यदर्थ**मिति ॥ ७० ॥ नाहं देह इत्यस्मिन् क्रम्यते बुध्यत इति क्रमोऽवश्यज्ञातव्यार्थस्तस्मिन्युक्तिमुपपत्तिम् । वल्गति दर्शनश्रवणादिना व्यवहरति ॥ ७१ ॥ तस्माच्छवस्य बोधाद्यदर्शनात् । यो विभुत्वेन सूर्यमण्डलेऽपि सत्त्वाद्भास्वता सङ्गं प्राप्य व्योमनि भास्करं वेद्मि स एव चिद्रूपोऽहमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

यत्रात्मा तत्र न मनो नेन्द्रियाणि न वासनाः ।
पामराः परितिष्ठन्ति निकटे न महीभृतः ॥ ७४
पदं तदनुयातोऽस्मि केवलोस्मि जयाम्यहम् ।
निर्वाणोस्मि निरंशोस्मि निरीहोस्मि निरीप्सितः ७५
इदानीमस्म्यसंबद्धो मनोदेहेन्द्रियादिभिः ।
पृथक्कृतस्य तैलस्य तिलैर्विगलनैरिव ॥ ७६
स्वस्मात्पदवरादस्माल्लीलया चलितस्य मे ।
पृथक्कृतमतेः किंच परिवारो ह्ययं शुभः ॥ ७७
स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता ।
आनन्दितोपशमिता सदा च मृदुभाषिता ॥ ७८
पूर्णतोदारता सत्या कान्तिमत्त्वैकतानता ।
सर्वैकता निर्भयता क्षीणद्वित्वविकल्पता ॥ ७९
नित्योदिताः समाः स्वस्थाः सुन्दर्यः सुभगोदयाः ।
ममैकात्ममतेर्नित्यं कान्ता हृदयवल्लभाः ॥ ८०
सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वस्मिन्संभवत्यतः ।
सर्वं प्रति मम क्षीणे वाञ्छावाञ्छे सुखासुखे ॥ ८१
विगतमोहतया विमनस्तया
गतविकल्पनचित्ततया स्फुटम् ।
उपरमाम्यहमात्मनि शीतले
घनलवः शरदीव नभस्तले ॥ ८२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकविचारविलासो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इति निर्णीय ततया धिया धवलया मुनिः ।
बद्धपद्मासनस्तस्थावर्धोन्मीलितलोचनः ॥ १
ओमित्येतत्परं ब्रह्म निर्णीय स मुनिस्तदा ।
ॐकारोच्चारितो येन तेनाप्तं परमं पदम् ॥ २
ॐकारमकरोत्तारस्वरमूर्ध्वगतध्वनिम् ।
सम्यगाहतलाङ्गूलं घण्टाकुण्डमिवारवम् ॥ ३
ओमुच्चारयतस्तस्य संवित्तत्त्वे तदुन्मुखे ।
यावदोंकारमूर्धस्थे वितते विमलात्मनि ॥ ४
सार्धत्र्यंशात्ममात्रस्य प्रथमेंऽशे स्फुटारवे ।
प्रणवस्य समाक्षुब्धप्राणारणितदेहके ॥ ५
रेचकाख्योऽखिलं कायं प्राणनिष्क्रमणक्रमः ।
रिक्तीचकार पीताम्बुरगस्त्य इव सागरम् ॥ ६
अतिष्ठत्प्राणपवनश्छिद्रसापूरिताम्बरे ।

भूम्नि तु मनआदेः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—**यत्रेति**। श्रेष्ठसंनिधौ क्षुद्राणामनवस्थाने लोकप्रसिद्धिमुदाहरति—**पामरा** इति। महीभृतो राज्ञः ॥ ७४ ॥ तत्पदमनुयातः प्राप्तोऽस्मि ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ किंच प्रारब्धशेषभोगलीलया स्वात्मरूपात्पदवराद्व्यवहाराभासे चलितस्य पूर्ववासनया पृथक्कृतमतेरयं देहेन्द्रियादिर्मे परिवारः परिजन इव विनोदहेतुरित्यर्थः ॥ ७७ ॥ तस्यां लीलायां स्वच्छतादिगुणसंपदः स्वस्य हृदयवल्लभाः कान्ता इति रूपयति—**स्वच्छते**त्यादित्रिभिः । ऊर्जितता पूर्णकामता । ज्ञता विदितात्मता ॥ ७८ ॥ उदारता निर्लोभता । सत्या अबाधितस्वभावता ॥ ७९ ॥ एता मम नित्यमुदिता अभ्युदयशालिन्यः कान्ताः ॥ ८० ॥ संभवति कल्पनयेति शेषः । अतः सर्वं विषयजातं प्रति वाञ्छावाञ्छे रागद्वेषौ । सुखासुखे तत्फले सुखदुःखे ॥ ८१ ॥ अतोऽहं शरदि नभस्तले घनलवो मेघखण्ड इव शीतले निस्तापे आत्मनि दृश्यभावं परित्यज्य विश्राम्यामीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उद्दालकविचारविलासो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

दहनाप्लावनाद्यैः स्वां भावयन्वैष्णवीं तनुम् ।
धूत्वा विकल्पान्विश्रान्तः समाधौ स इतीर्यते ॥ १ ॥

धवलया विशुद्धया ततया अक्षुद्रया धिया इति उक्तरीत्या निर्णीय ॥ १ ॥ स मुनिरुद्दालकः । येन ॐकार उच्चारितस्तेन परमं पदमाप्तं प्राप्तमेव । यलोपासिद्धेः संधिरार्षः । यत ओमित्येतदक्षरं परस्य ब्रह्मणोऽभिधानत्वात्प्रतीकत्वाच्च परमेव ब्रह्म इति निर्णीय तार उच्चैः स्वरो यस्य तथाविधम् । ऊर्ध्वंगतो ध्वनिर्यस्य तथाविधं ओङ्कारं अकरोत् उच्चारितवानिति परेणान्वयः ॥ २ ॥ सम्यगाहतं लाङ्गूलं लम्बमानजिह्वाकारं लोहं यस्मिंस्तथाविधं घण्टायाः कुण्डं मुखाकाशमारवं नादमिव ॥ ३ ॥ कियत्कालमोंकारमकरोत्तत्राह—**ओमिति**। ॐकारं पुनःपुनरुच्चारयतस्तस्योद्दालकस्य मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रसिद्धायामस्योंकारस्य मूर्धस्थे अर्धमात्रोपरमोर्ध्वमभिव्यक्ते वितते अमलात्मनि ब्रह्मणि संविदोंकाराकारवृत्त्युपहितं चैतन्यं तत्त्वं कूटस्थजीवचैतन्यं च यावत्तदुन्मुखे अखण्डब्रह्मचैतन्योन्मुखे भवतस्तावत्कालमोंकारमकरोदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४ ॥ तत्र निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठायोग्यतासिद्ध्यर्थं प्रथमं तेनैव प्रणवेन स्थूलदेहस्य शोषणदहनदुष्टभस्मांशनिरसनाप्लावनदिव्यदेहान्तरनिर्माणाद्यपि प्रथमं तद्भावनया वृत्तमित्याह—**सार्धत्र्यंशे**त्यादिना । सार्धत्र्यंशा अर्धमात्रासहिता अकारोकारमकाराख्या आत्ममात्राः स्वावयवा यस्य तथाविधस्य प्रणवस्य प्रथमेंऽशे उदात्ते अकारभागे स्फुटारवे उच्चैःस्वरेणाभिव्यक्ततारभावे अतएव सम्यगाक्षुब्धैर्बहिर्निर्गमनोद्युक्तैः प्राणैर्मूलाधारमारभ्य ओष्ठपुटावधि रणितदेहके जाते सति रेचकाख्यः प्राणनिष्क्रमणक्रमोऽखिलं कायं रिक्तीचकार रेचनेन शोषयामासेति द्वयोरर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तस्य रेचितः प्राणपवनः क्वातिष्ठत्तत्राह—

१ निरीहोस्मि निरंशोस्मि इति व्युत्क्रमेण क्वचित्पठ्यते.

२ अर्धे मात्रोपरमो° इति पाठः.

त्यक्तदेहः परित्यक्तनीडः खग इवाम्बरे ॥ ७
हृदयाग्निर्ज्वलज्ज्वालो ददाह निखिलं वपुः ।
उत्पातपवनोद्धूतो दावः शुष्कमिव द्रुमम् ॥ ८
यावदित्थमवस्थैषा प्रणवप्रथमक्रमे ।
बभूव न हठादेव हठयोगो हि दुःखदः ॥ ९
अथेतरांशावसरे प्रणवस्य समस्थितौ ।
निष्कम्पकुम्भको नाम प्राणानामभवत्क्रमः ॥ १०
न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वं नाशासु तत्र ते ।
संक्षोभमगमन्प्राणा आपः संस्तम्भिता इव ॥ ११
दग्धदेहपुरो वह्निः शशामाशनिवत्क्षणात् ।
अदृश्यत सितं भस्म शारीरं हिमपाण्डुरम् ॥ १२
यत्र कर्पूरशय्यायां सुप्तानीव सुखोचितम् ।
शरीरास्थीनि लक्ष्यन्ते निष्पन्दानि सितानि च ॥१३
तद्भस्म पवनानीतं सास्थि वायुरयोजयत् ।
स्वदेहे भृशमुत्सन्ने त्रिनेत्रव्रतवानिव ॥ १४
तच्चण्डपवनोद्धूतमावृत्य गगनं क्षणात् ।
शरदीवाभ्रमिहिका कापि भस्मास्थिमद्ययौ ॥ १५
यावदित्थमवस्थैषा प्रणवस्यापरे क्रमे ।
बभूव न हठादेव हठयोगो हि दुःखदः ॥ १६
ततस्तृतीयावसरे प्रणवस्योपशान्तिदे ।
पूरणात्पूरको नाम प्राणानामभवत्क्रमः ॥ १७

अस्मिन्नवसरे प्राणाश्चेतनामृतमध्यगाः ।
व्योम्नि शीतलतामीयुर्हिमसंस्पर्शसुन्दरीम् ॥ १८
क्रमाद्गगनमध्यस्थाश्चन्द्रमण्डलतां ययुः ।
धूमा गगनकोशस्थाः शीतलाम्बुदतामिव ॥ १९
कलाकलापसंपूर्णे ते तस्मिंश्चन्द्रमण्डले ।
पुण्यराशाविवापूर्णे रसायनमहार्णवे ॥ २०
रसायनमया धाराः संपन्नाः प्राणवायवः ।
मणियष्टिसमाकारा जालेष्विन्दोरिवांशवः ॥ २१
सा पपाताम्बराद्धारा शेषे शारीरभस्मनि ।
रसायनी हरशिरःपतितेव सुरापगा ॥ २२
उदभूदिन्दुबिम्बाभं चतुर्बाहुवपुस्तया ।
प्रस्फुरन्मन्दरादब्धेः पारिजात इव द्रुमः ॥ २३
उद्दालकशरीरं तन्नारायणतयोदितम् ।
प्रफुल्लनेत्रवक्त्राब्जमाबभौ दीप्तिसुन्दरम् ॥ २४
रसायनमयाः प्राणास्तच्छरीरमपूरयन् ।
सलिलौघा इव सरो वृक्षं मधुरसा इव ॥ २५
अन्तःकुण्डलिनीं प्राणाः पूरयामासुरादृताः ।
चक्रानुवर्तप्रसृतां पयांसीव सरिद्वराम् ॥ २६
प्रकृतस्थं बभूवास्य तच्छरीरं द्विजन्मनः ।
प्रावृट्शरीरविगमे धौतं तलमिवावनेः ॥ २७

अतिष्ठदिति । चिद्रसेन ब्रह्मभावनाभिव्यक्तहार्दरसेन आपूरिते अम्बरे बाह्याकाशे ॥ ७ ॥ तदानीं भावनया यद्वृत्तं तदाह—**हृदयाग्नि**रिति । प्राणानां निष्क्रमणसंघर्षणाद्धृदये भावनयोद्भूतो वह्निः । दवे अरण्ये भवो दावोऽग्निः ॥ ८ ॥ प्रणवस्य पूर्वोक्ते प्रथमक्रमे प्रथमेंशे । इदं च सर्वं भावनया वृत्तं न हठादेव । तत्कुतस्तत्राह—**हठयोग** इति । हठात्प्राणानां निर्गमने मूर्च्छामरणादिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ९ ॥ इतरांशे उकारभागस्य अनुदात्तमन्द्रोच्चारणावसरे कुम्भस्थजलवन्निश्चलपूर्णत्वात्कुम्भको नाम क्रमः ॥ १० ॥ उक्तं कुम्भकनाम विशदयति—**न बहि**रिति ॥ ११ ॥ अशनिवद्वैद्युताग्निवत् ॥ १२ ॥ यत्र यस्यामवस्थायां शरीरास्थीनि कर्पूरधूलिरचितायां शय्यायां सुप्तानीव भावनादृशा लक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥ वात्या पवनैरूर्ध्वमानीतं सास्थि अस्थिसहितं तद्भस्म वायुरूर्ध्वप्रवाही चण्डपवनस्त्रिनेत्रस्य रुद्रस्य व्रतमस्थिभस्मधारणं तद्वानिव भृशमुत्सन्ने तपःकृश इव अलक्ष्ये स्वदेहे अयोजयत् । उद्धूलयामासेति यावत् ॥ १४ ॥ तत् अस्थिमद्भस्म क्वापि ययौ ॥ १५ ॥ प्रणवस्य मध्यमभागसाध्ये कुम्भकाख्ये क्रमे इत्थमेषाप्यवस्था भावनयैव बभूव नतु हठात् ॥ १६ ॥ तृतीयावसरे तृतीयभागोच्चारणावसरे । यद्यपि रेचकपूरककुम्भकेषु समग्रस्यैव प्रणवस्य साधनत्वं प्रसिद्धं तथापि रेचके आदिभाग एव तायते कुम्भके मध्यमभाग एव पूरके चरमभाग एव । कण्ठान्निर्गच्छता प्राणेन कण्ठ्यभागस्यैवाभिव्यक्तेः संकुचद्भ्यामोष्ठाभ्यामुकारभागस्यैवाभिव्यक्तेरोष्ठसंपुटिते मकारभागाभिव्यक्तौ पुनः प्रविशत्यपि प्राणे तत्संस्कारस्यैवानुवर्तनादिति तत्तद्भागावसरविभागोक्तिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥ चेतना जीवचित् तस्यां भावितं यदमृतं तन्मध्यगाः । व्योम्नि बहिराकाशे ॥ १८ ॥ गगनकोशस्था धूमा नीहारभागाः शीतलाम्बुदभावमिव ॥ १९ ॥ अमृतमयानां कलानां कलापैः संघातैः संपूर्णे अतएव रसायनमहार्णवे तस्मिंश्चन्द्रमण्डले पुण्यराशौ धर्ममेघाख्यसमाधाविवाह्लादेनापूर्णे ते प्राणवायवो रसायनमया अमृतमयाः किरणधाराः संपन्ना इति परेणान्वयः॥२०॥मणियष्टिः स्फटिकदण्डस्तत्समाकाराः ॥२१॥ शेषे पवनावधूतावशिष्टे । रसानामयनी प्रवहणी ॥ २२ ॥ तया धारया । मथनेन प्रस्फुरन्मन्दरो यस्मिंस्तथाविधादब्धेः पारिजातो द्रुम इव ॥ २३ ॥ नारायणतया नारायणशरीरतया ॥ २४ ॥ मधौ वसन्ते पल्लवोद्गमहेतवो भौमा रसाः वृक्षमिव चेति परमोपमा ॥ २५ ॥ चक्राकारैरनुवृत्तैरावर्तैः प्रसृतां प्रवहन्तीं सरिद्वरां गङ्गाम् । 'सरित्पतिम्' इति पाठे प्रसृतमिति पाठ्यम् ॥ २६ ॥ दहनप्लावनादिना विष्णुशरीरात्मनोत्पत्तिकथनस्य प्रयोजनमाह—**प्रकृतस्थ**मिति । यथा अवनेस्तलं शरदि चरमवृष्ट्या धौतं सद्यःशोषितं च सत् प्रावृट्कालप्रसिद्धस्य पङ्कशैवलादिदूषितस्य शरीरस्य स्वाकारस्य विगमे प्रसन्नं निर्मलं च सद्व्यवहारिणां प्रकृतयात्रादिकार्ययोग्यं भवति तथा अस्य तत्

अथ पद्मासनगतः कृत्वा देहे स्थितिं दृढम् ।
आलान इव मातङ्गं निबध्येन्द्रियपञ्चकम् ॥ २८
निर्विकल्पसमाध्यर्थं व्यवसायमुपाददे ।
स्वभावं स्वच्छतां नेतुं शरत्काल इवामलम् ॥ २९
प्रशान्तवातहरिणमाशादिग्गणगामिनम् ।
चिन्तया हृदयं निन्ये दूराद्रज्ज्वेव कीलकम् ॥ ३०
धावमानमधो मत्तं चित्तं विमलमाकुलम् ।
बलात्संरोधयामास सेतुर्जलमिव द्रुतम् ॥ ३१
निमिमील दृशावर्धं परिपक्ष्मलपक्ष्मके ।
निस्पन्दतारामधुरे संध्याकाल इवाम्बुजे ॥ ३२
सौम्यतामनयन्मौनी प्राणापानजवं मुखे ।
श्वसनं श्रेयसे देशे प्रशस्तः समयो यथा ॥ ३३
तिलेभ्य इव तैलानि पृथक् चक्रे प्रयत्नतः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः कूर्मोऽङ्गानीव गोपयन् ३४
बाह्यस्पर्शानशेषेण जहौ दूरे स धीरधीः ।
सहसा कुण्डकच्छन्नो मणिर्दूरात्त्विषो यथा ॥ ३५
विलीनानान्तरांश्चक्रे स्पर्शानुज्झितदर्शनात् ।
रसान्विटपकोशस्थान्मार्गशीर्ष इव द्रुमः ॥ ३६
रुरोध गुदसंकोचान्नवद्वारानिलानथ ।
मुखसंस्थगितः कुम्भो रन्ध्रकोशानिवेतरान् ॥ ३७
स्वात्मरत्नप्रकाशाढ्यां स्पष्टां कुसुमलाञ्छिताम् ।
दधार कन्धरां धीरो मेरुः शृङ्गशिखामिव ॥ ३८
बभार हृदयाकाशे मनः संयममागतम् ।
विन्ध्यखात इवोन्मत्तं गजं युक्तिवशीकृतम् ॥ ३९
शरन्नभोवदासाद्य निर्मलामतिसौम्यताम् ।
जहार परिपूर्णाब्धेर्निर्वातस्याचलां श्रियम् ॥ ४०
दुधावातिविकल्पौघान्प्रतिभासमुपेयुषः ।
पुरः परिस्फुरद्रूपान्मशकानिव मारुतः ॥ ४१
आगच्छतो यथाकामं प्रतिभासान्पुनः पुनः ।
अच्छिनन्मनसा शूरः खड्गेनेव रणे रिपून् ॥ ४२
विकल्पौघे परालूने सोऽपश्यद्धृदयाम्बरे ।
तमच्छन्नविवेकार्के लोलकज्जलमेचकम् ॥ ४३
तमप्युन्मार्जयामास सम्यक्स्वान्तविवस्वता ।
सम्यग्ज्ञानोदितेनाशु पवनेनेव कज्जलम् ॥ ४४
तमस्युपरते कान्तं तेजःपुञ्जं ददर्श सः ।
शार्वरे तिमिरे शान्ते प्रातःसंध्यामिवाम्बुजम् ॥ ४५
तल्लुलाव स्थलाब्जानां वनं बाल इव द्विपः ।
अपिबच्चाप्यसृक्पूरं वेताल इव वेगतः ॥ ४६

शरीरमपि दहनप्लावनादिभावनाधौतं विकलुषं सत्प्रकृतसमाधिकार्यस्थं बभूवेत्यर्थः ॥२७॥ पद्मासनबन्धेन स्थितिं कृत्वा देहे इन्द्रियपञ्चकं दृढं बद्ध्वा ॥ २८ ॥ स्वभावं स्वात्मानं स्वमनो वा ॥ २९ ॥ स्वभावमेव विशिनष्टि—**प्रशान्ते**ति । प्राणायामाभ्यासात्प्रशान्ताः प्राणादिवातहरिणा यस्मिन् । आशा तृष्णालोभ उत्कलिका प्रतीक्षेत्यादिभेदप्रसिद्धेन गणेन बहिर्गमनशीलं स्वभावं प्रशान्तवातहरिणं कृत्वा स्वच्छतां नेतुं व्यवसायमुपाददे इति पूर्वेणान्वयः । एवं कुर्वतो यद्वृत्तं तदाह—**चिन्तये**ति । तस्य हृदयं मनः पूर्वानुभूतगृहक्षेत्रपुत्रमित्रादिचिन्तया निन्ये । यथा अदृढनिखातमश्वादिबन्धनकीलकं तदाकृष्टया रज्ज्वा उत्खायापनीयते तद्वत् ॥ ३० ॥ तदा स यच्चकार तदाह—**धावमान**मिति । धावमानं चित्तं विवेकबलाद्विमलं कृत्वा संरोधयामासेत्यर्थः । द्रुतं द्रवणोन्मुखं जलं सेतुरालिरिव । द्रुतं शीघ्रमिति वा ॥ ३१ ॥ ततः स किं चकार तदाह—**निमिमीले**ति । परस्पराग्रग्रथनात्परित उभयतः पक्ष्मलानि पक्ष्मवन्तीव पक्ष्माणि ययोस्तथाविधे । निस्पन्दाभ्यां ताराभ्यां कनीनिकाभ्यां मधुरे सुन्दरे दृशौ अर्धं निमिमील निमीलितवान् । अम्बुजपक्षे निस्पन्दौ तारे कनीनिके इव मधु रातः पिबत इति मधुरौ भ्रमरौ ययोस्ते ॥ ३२ ॥ तस्य प्रथमं राजयोगानुकूलं वाक्प्राणापाननिरोधमाह—**सौम्यता**मिति । यथा चक्रवर्तिनां जन्मादिनिमित्तभूतः प्रशस्तः समयो जगच्छ्रेयसे शुभसूचनाय शैत्यमान्द्यादिगुणं श्वसनं वायुं तज्जन्मदेशे समं स्तिमितं नयति तद्वत् । तथाचोक्तं भगवता—'प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ' इति ॥ ३३ ॥ तस्य प्रत्याहारक्रममाह—**तिलेभ्य** इत्यादिना । इन्द्रियाणीत्येतद्गोपयन्नित्यत्रापि संबध्यते ॥ ३४ ॥ **बाह्ये**ति । कुण्डकेन अल्पपिठरेणाच्छन्नः पिहितो मणिर्दूरप्रसृतास्त्विषो रश्मीन् ॥३५॥ आन्तरान्मनोवासनारूपान् स्पर्शान्विषयानधिष्ठानतत्त्वे आकर्षणेन बाधाद्विलीनांश्चक्रे ॥३६॥ पार्ष्णिना मूलाधारावष्टम्भेन गुदसंकोचान्नवद्वारानिलान् हृदये रुरोध । यथा अधोमुखपूर्णकुम्भो मुखे दृढं संस्थगितः पिहितोऽन्तर्वायुप्रवेशमन्तरेण च्छिद्रान्तरेभ्यो जलक्षरणायोगादितरान् रन्ध्रकोशान् रुणद्धि तद्वत् ॥३७॥ स्वात्मैव रत्नं तत्प्रकाशेन स्वात्मनो रत्नानां प्रकाशैश्च आढ्याम् । रजस्तमोभ्यामनावरणात्स्पष्टाम् । प्रसन्नमुखपद्मकुसुमेन कल्पद्रुमकुसुमैश्च लाञ्छिताम् । यथा मेरुस्तथाविधां स्वशृङ्गलक्षणां शिखां धारयति तद्वत् ॥३८॥ धारणामाह—**बभारे**ति । एकविषये धारणाध्यानसमाधयः संयमस्तं प्रति आगतमुन्मुखम् । युक्तिभिः प्रत्याहारोपायैर्वशीकृतम् ॥ ३९ ॥ धारणया चित्तप्रसादात्परिपूर्णात्मध्यानविश्रान्तिमाह—**शरन्नभोव**दिति ॥ ४० ॥ ब्रह्माकारकतिपयचित्तवृत्तिधाराविच्छेदिनो मध्ये मध्ये प्रतिभासमुपेयुषो विपरीतभावनाविकल्पौघान् दुधाव निरस्तवान् ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ तमस्तमोगुणोद्रेकप्रयुक्तमन्धकारम् ॥ ४३ ॥ सत्त्वगुणोद्भावनप्रदीप्तसम्यग्ज्ञानोदितेन स्वान्तं मनस्तद्रूपेण विवस्वता सूर्येण ॥ ४४ ॥ सत्त्वगुणोद्भावनव्यग्रस्य तदनुरूपस्तेजःपुञ्जभ्रमस्तस्याभूदित्याह—**तमसी**ति । अम्बुजं कर्तृ उद्यदर्कोपलक्षितां प्रातःसंध्यामिव ॥४५॥ तत्किं तद्विरोधिरजोगुणाद्युद्भवेन लुलावनेत्याह—**अपिब**दिति । अधिष्ठानतत्त्वदर्शनेन बाधादग्रस-

---

१. क्षोभवैषम्यादिरहितताम्.

चित्त्वैकघनाभ्यासान्महाचित्त्वमुपेत्य सः ।
बभूव सर्वत्र समस्तेजः सौरमिवावनौ ॥ ९१
चित्सामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमेत्य सः ।
दृश्येऽस्मिंश्चित्ररविवन्नास्तमायान्न चोदयम् ॥ ९२

शमपरपदलाभप्राप्तिसंशान्तचेता
गलितजननपाशः क्षीणसंदेहदोलः ।
शरदि खमिव शान्तं व्याततं चोर्जितं च
स्फुटममलमचेतस्तद्वपुः संबभार ॥ ९३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकविश्रान्तिर्नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

श्रीराम उवाच ।

आत्मज्ञानदिनैकार्क मत्संशयतृणानल ।
अज्ञानदाहशीतांशो सत्तासामान्यमीश किम् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात् ।
चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥ २
नूनं चेत्यांशरहिता चिद्यदात्मनि लीयते ।
असद्रूपवदत्यच्छा सत्तासामान्यता तदा ॥ ३
यदा सर्वमिदं किंचित्सबाह्याभ्यन्तरात्मकम् ।
अपलप्य वसेच्चेतः सत्तासामान्यता तदा ॥ ४
यदा सर्वाणि दृश्यानि सत्तासामान्यवेदनम् ।
स्वरूपेण स्वरूपाभं सत्तासामान्यता तदा ॥ ५
कूर्मोऽङ्गानीव दृश्यानि लीयन्ते स्वात्मनात्मनि ।
अभावितान्येव यदा सत्तासामान्यता तदा ॥ ६
दृष्टिरेषा हि परमा सदेहादेहयोः सदा ।
मुक्तयोः संभवत्येव तुर्यातीतपदोपमा ॥ ७
व्युत्थितस्य भवत्येषा समाधिस्थस्य चानघ ।
ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भवत्येव बोधजा ॥ ८
अस्यां दृशि स्थिताः सर्वे जीवन्मुक्ता महाशयाः ।
सिद्धा रसा इव भुवि व्योमवीथ्यामिवानिलाः ॥ ९

वानित्यर्थः ॥ ९० ॥ चित्त्वमन्तःकरणतद्वृत्त्यनुगततत्साक्षिचिन्मात्रं तस्यैव विविच्य दर्शनधारालक्षणात्समाधिरूढाभ्यासान्महाचित्त्वमपरिच्छिन्नचिद्भावम् । सर्वत्र सर्वभूतेषु स्नेहद्वेषवर्जनात्कारुण्यादविषमब्रह्मभावदर्शनाच्च समः । अनेन तस्य क्रमात्पञ्चमभूमेः षष्ठभूमिकाप्राप्तिरुक्ता ॥ ९१ ॥ अथास्य सप्तमभूमिकाविश्रान्तिं दर्शयति—**चित्सामान्ये**ति । सर्वथा दृश्यस्य तत्संस्कारस्य चोच्छेदे तत्प्रथारूपत्वलक्षणचित्त्वव्यवहारस्याप्युपरमात्स्वप्रकाशनिरतिशयानन्दसन्मात्रपरिशेषात्सत्तासामान्यमेत्य प्राप्य चित्ररविवदस्मिन् दृश्ये 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इत्यादिश्रुतिदर्शितमाविर्भावतिरोभावलक्षणमस्तमयमुदयं च नायात् । तद्बीजाविद्याकामकर्मवासनानामत्यन्तोच्छेदादिति भावः ॥ ९२ ॥ एतामेव स्थितिं प्रपञ्चयन्नुपसंहरति—**शमे**ति । सर्वविक्षेपोपशमनान्निरतिशयानन्दरूपपरपदलाभप्राप्तेश्च सम्यक् शान्तं गलितं मनो यस्य । अतएव सर्वकर्मबीजक्षयाद्गलितजननपाशः[1] क्षीणाः संदेहदोलावस्थाश्च[2] यस्य तथाविधः सन् शरदि खमिव शान्तं प्रशान्ताविद्यामेघडम्बरम् । व्याततमपरिच्छिन्नमत एव निरङ्कुशबृहत्त्वान्निरतिशयसत्तास्फूर्तिसुखोत्कर्षादूर्जितं निरावरणत्वात् स्फुटं प्राक्तनदशाया अत्यन्तविस्मरणादचेतस्तद्ब्रह्मस्वभावापन्नं वपुः स्वरूपं संबभार न प्रागिवोद्दालकवपुरित्यर्थः ॥ ९३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उद्दालकविश्रान्तिर्नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

सत्तासामान्यलक्ष्मास्य युक्त्या देहोज्झनक्रमः ।
त्यक्तदेहेन खिंखिन्या भूषाक्लृप्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

गुरुं स्तुतिभिः प्रसाद्य रामश्चरमपर्यायोक्तसत्तासामान्यं लक्षणैर्जिज्ञासमानः पृच्छति—**आत्मज्ञाने**ति । अज्ञानप्रयुक्ततापत्रयलक्षणस्य दाहस्य संतापस्य शीतांशोः । अज्ञानान्धकारोच्छेदे तत्प्रयुक्तसंशयविपर्ययाद्युच्छेदे तत्प्रयुक्तसर्वदुःखोच्छेदे च त्वमेव समर्थ इति विशेषणत्रयतात्पर्यार्थः । ईशेत्युक्तिर्गुरावीश्वरदृष्टिरेव सदा कार्या न साधारणबुद्धिरिति द्योतनाय ॥ १ ॥ षष्ठभूमिकायां चिदवान्तरभेदान्परिमृज्य चित्सामान्यस्वरूपभूतस्य चेत्याभावस्यात्यन्तभावनाच्चेत्यसंस्काराणामात्यन्तिकोच्छेदे सति यदा चित्तं संक्षीयते तदा स्वमात्रसत्तया स्वतः सिध्यन्ती परिशिष्टा चिदचिदुभयानुगतसत्तैव सत्तासामान्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ सर्ववृत्तिप्रतिबिम्बिता चित् सर्वदृश्यबाधे चेत्यांशैर्वृत्तितद्विषयै रहिता सती यदा स्वात्मनि बिम्बचैतन्ये लीयते तदा तस्य बिम्बस्य असद्रूपं यस्मिंस्तदसद्रूपमाकाशस्तद्वदत्यच्छा सत्तासामान्यता बोध्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ चेतश्चित्तवृत्त्यभिव्यक्ताखण्डचैतन्यम् ॥ ४ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि स्वपारमार्थिकरूपेण स्वरूपमेव आभा स्वप्रथा यस्य नान्या तथाविधं सत्तासामान्यात्मकं वेदनं चिन्मात्रं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥ अभावितानि भावनयत्नं विनैव सहजदृशेत्यर्थः ॥ ६ ॥ एषा सप्तमभूमिकारूढदृष्टिर्यतस्तुर्यातीतपदोपमा अतः सदेहादेहमुक्तयोः समानस्वरूपस्थितौ विशेषोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सेयं दृष्टिः पञ्चमादिभूमिकास्वपि समाधिस्थस्य भवति सप्तमभूमिकारूढस्य तु व्युत्थितस्यापि । केवलमज्ञस्य न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सर्वेऽपि जीवन्मुक्ता अस्यां दृशि स्थिताः सन्तो भुवि सिद्धा रसाः पारदादय इव व्योमवीथ्यामनिला इव च ऐहिकामुष्मिकभोगतृष्णारजोभिरस्पृष्टास्तिष्ठन्ती-

१ नाश इत्यपि पाठः. २ संदेहाः दोला° इत्यपि पाठः.

अस्मत्प्रभृतयः सर्वे नारदाद्याश्च राघव ।
ब्रह्मविष्ण्वीश्वराद्याश्च दृष्टावस्थां व्यवस्थिताः ॥ १०
एतामालम्ब्य पदवीं समस्तभयनाशिनीम् ।
उद्दालकोऽसाववसद्यावदिच्छं जगद्गृहे ॥ ११
अथ कालेन बहुना बुद्धिस्तस्य बभूव ह ।
विदेहमुक्तस्तिष्ठामि देहं त्यक्त्वेति निश्चला ॥ १२
एवं चिन्तितवानद्रेर्गुहायां पल्लवासने ।
बद्धपद्मासनस्तस्थावर्धोन्मीलितलोचनः ॥ १३
संयम्य गुदसंरोधाद्द्वाराणि नव चेतसः ।
मात्रास्पर्शान्विचिन्वानो भावितस्वाङ्गचिद्घनः ॥ १४
संरुद्धप्राणपवनः समसंस्थानकन्धरः ।
तालुमूलतलालग्नजिह्वामूलो लसन्मुखः ॥ १५
न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वे नार्थे न शून्यके ।
संयोजितमनोदृष्टिर्दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥ १६
प्राणप्रवाहसंरोधसमः स्वच्छाननच्छविः ।
अङ्ग चित्संविदुत्तानरोमकण्टकिताङ्गभूः ॥ १७
अङ्गचित्संविदाभ्यासाच्चित्सामान्यमुपाददे ।
तदभ्यासादवापान्तरानन्दस्पन्दमुत्तमम् ॥ १८
तदास्वादनतो लीनचित्सामान्यदशाक्रमम् ।
विश्वंभरमनन्तात्म सत्तासामान्यमाययौ ॥ १९
तस्थौ समसमाभोगः परां विश्रान्तिमागतः ।
अनानन्दसमानन्दमुग्धमुग्धमुखद्युतिः ॥ २०
संशान्तानन्दपुलकः पदं प्राप्यामलं गतः ।
चिरकालपरिक्षीणमननादिभवभ्रमः ॥ २१
बभूव स महासत्त्वो लिपिकर्मार्पितोपमः ।
समः कलावपूर्णेन शरदच्छाम्बरेन्दुना ॥ २२

उपशशाम शनैर्दिवसैरसौ
कतिपयैः स्वपदे विमलात्मनि ।
तरुरसः शरदन्त इवामले
रविकरौजसि जन्मदशातिगः ॥ २३
गतसकलविकल्पो निर्विकारोऽभिरामः
सकलमलविलासोपाधिनिर्मुक्तमूर्तिः ।
विगलितसुखमाद्यं तत्सुखं प्राप यस्मि-
स्तृणमिव जलराशावूह्यते शक्रलक्ष्मीः ॥ २४
अपरिमितनभोन्तर्व्यापिदिग्व्यापि पूर्णं
भुवनभरणशीलं भूरिभव्योपसेव्यम् ।
कथनगुणमतीतं सत्यमानन्दमाद्यं
परमसुखमनन्तं ब्राह्मणोऽसौ बभूव ॥ २५

त्यर्थः ॥ ९ ॥ तानेवोदाहरति—**अस्मत्प्रभृतय** इति । अस्मत्प्रभृतयो भुवि नारदाद्या व्योमवीथ्यां ब्रह्माद्यास्तदूर्ध्वलोकेष्वित्यर्थः ॥ १० ॥ यावदिच्छमाप्रारब्धक्षयम् ॥ ११ ॥ निश्चला दृढा ॥१२॥ चिन्तितवान् चिन्तितार्थदृढनिश्चयवान्सन् ॥१३॥ मात्रास्पर्शान्शब्दस्पर्शादिगोचरवृत्तीर्विचिन्वानो बदराणीवैकैकश उपसंहृत्य हृदि निवेशयन्, हृदि निविष्टानां च तेषां परमार्थरूपो भावितः स्वाङ्गमिव स्वात्मनैकीकृतश्चिद्रूपो घनः सैन्धवघनवदेकरसो येन ॥ १४ ॥ समसंस्थाना कन्धरा कण्ठो यस्य । तालुमूलतले आलग्नेन कण्ठच्छिद्रे कवाटवन्निवेशितेन जिह्वामूलेनोन्नतमिव लसन्मुखं यस्य ॥१५॥ अर्थे रूपादिविषये । न संयोजिते मनोदृष्टी येन ॥ १६ ॥ प्राणादिप्रवाहाणां संरोधेन समस्तक्रियाकृतदेहमनःकरणचाञ्चल्यशून्यः स्वच्छाननच्छविः प्रसन्नवदनः । अङ्गेति संबोधने । चित्संविदा चिद्रूपब्रह्मानन्दानुभवेन उत्तानैरूर्ध्वर्जुभी रोमभिः कण्टकिता संजातकण्टका अङ्गभूर्यस्य ॥ १७ ॥ तस्यानन्दाविर्भावे पूर्वोक्तमेव क्रममाह—**अङ्गे**ति । अङ्गेष्वन्तःकरणैकदेशभूतवृत्तिभेदेषु प्रतिबिम्बिता चित् अवच्छिन्ना संविदा च स्वोपाधिभूतवृत्तिभेदानां विलयाभ्यासाद्बिम्बभूतचित्सामान्यमुपाददे प्रविवेश । बिम्बभूतचिन्मात्रानुसंधानाभ्यासाच्च अन्तर्हृदि उत्तमं सर्वोत्कृष्टमानन्दस्पन्दं अवाप अन्वभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्य पूर्ववत् सत्तासामान्यानुप्रवेशमाह—**तदास्वादनत** इति । यावन्न निरतिशयानन्दास्वादनं तावदेव चित्तं निरोधक्लेशासहिष्णुतया बहिः प्रवर्तते । आस्वादिते त्वानन्दे तत्रैव गुडपिपीलिकान्यायेनासक्तं स्वरूपमपि विस्मृत्य स्वानुगतं चित्सामान्यं निरतिशयस्वप्रकाशसत्तासामान्यभावं नयति स एव चित्सामान्यदशाक्रमस्य लयस्तस्य सत्तासामान्यप्राप्तिश्चेति भावः ॥ १९ ॥ तत्रैव तस्यापुनरावर्तिनीं स्थितिमाह—**तस्था**विति । समेभ्योऽपि सम आत्यन्तिकविक्षेपवैषम्यशून्य आभोगः स्वरूपं यस्य । न विद्यन्ते आनन्दाः समा यस्य तथाविधानन्देन प्रसन्नतमत्वान्मुग्धेभ्यः सुन्दरेभ्योऽपि मुग्धा मुखद्युतिर्यस्य तथाविधः सन् ॥ २० ॥ आनन्दाविर्भावलिङ्गरोमाञ्चादीनामपि क्रमादुपरममाह—**संशान्ते**ति । जीवन्नेव पदं प्राप्य प्रारब्धभोगहेतुमलशेषक्षयादमलं गतः सन् ॥ २१ ॥ कलाभिरवपूर्णेन ॥ २२ ॥ 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुत्युक्तरीत्या तत्रैव तत्प्राणानां तप्तोदकौष्ण्यवत्क्रमादुपशममभिप्रेत्याह—**उपशशामे**ति । शरदन्ते हेमन्ते तरूणां रसो रविकरौजसीव विमले स्वपदे उपशशाम ॥ २३ ॥ प्राणाद्युपशमे परिशिष्टं तत्स्वरूपं वर्णयति—**गते**त्यादिना । अग्निविस्फुलिङ्गवत्प्रागुपाधिभिर्विगलितानि निःसृतानि हैरण्यगर्भान्तविषयसुखानि यस्मात्तथाविधं आद्यं तद्वाचामगोचरं सुखं स प्राप । यस्मिन्सुखे शक्रलक्ष्मीरप्यब्धौ तृणमिव ऊह्यते प्रवाह्यते तर्क्यते वा तद्दर्शिभिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ असौ ब्राह्मण उद्दालकः प्रतिब्रह्माण्डं भेदादपरिमितान्यनन्तानि नभांसि अन्तः स्वोदरे व्याप्नुवन्ति या दिशस्ता अपि व्याप्तुं शीलमस्य । अनेन देशकृतपरिच्छेदनिरासः । सर्वदा सर्ववस्तुषु पूर्णम् । सर्ववस्त्वाधारभुवनानां भरणं धारणं पोषणं च शीलं यस्य । अनेन सर्वाधिष्ठानतोक्त्या वस्तुकृतभेदनिरासः । भूरिभिर्भव्यैर्भाग्यैरुत्तमजनैश्चोपसेव्यम् । कथनगुणं वाक्प्रवृत्ति-

१ आद्ये उ उह्यत इति च्छेदः.

गतवति पदमाद्यं चेतसि स्वच्छभावं
द्विजतनुरथ मासैः सोपविष्टैव षड्भिः ।
रविकरपरितप्ता वातभांकाररम्या
तनुतरुभुजतन्त्री शैलवीणा बभूव ॥ २६
अथ बहुतरकालेनैतदद्रेर्भुवं ता-
मुपययुरगकन्यासंयुता मातरः खात् ।
अभिमतफलसिद्ध्यै संयुता एव सर्वा
अनलमिव शिखानां पङ्क्तयः पिङ्गकेश्यः २७
दिनकरकरशुष्कं विप्रकंकालकं त-
ज्झटिति मुकुटकोटौ खड्गखट्वाङ्गमध्ये ।
सकलविबुधवन्द्या खिंखिनी देवदेवी
निशि नवतरवृत्ता कान्तकान्तिं चकार ॥२८
इत्युद्दालकदेहकं सुविलसन्मायूरबर्हव्रज-
व्यालोलाब्दलवे नवैर्विवलिते मन्दारमालागणैः ।
शेते खिंखिनिका महाभगवती लीलाललामे लता-
जाले भृङ्ग इवान्तपुष्पपटले पश्चादुपागच्छति ॥ २९
एषोद्दालकचित्तवृत्तिकलनावल्ली विवेकस्फुर-
त्स्वानन्दप्रविकासभासिकुसुमा हृत्कानने विस्तृता ॥
रूढा यस्य कदाचिदेव विहरन्नप्येव सच्छायया
नासावेति वियोगमेति सफलेनोच्चैस्तरां संगमम् ३०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो० उपशमप्रकरणे उद्दालकनिर्वाणं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
क्रमेणानेन विहरन्विचार्यात्मानमात्मना ।
विश्रान्तिमेहि वितते पदे पद्मदलेक्षण ॥ १
शास्त्रार्थगुरुचेतोभिस्तावत्तावद्विचार्यते ।
सर्वदृश्यक्षयाभ्यासाद्यावदासाद्यते पदम् ॥ २
वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागुरुमैयक्रमैः[1] ।
पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञयैवैकयाथवा ॥ ३

निमित्तधर्मान् अतीतं अनन्तमाद्यं कालकृतपरिच्छेदहीनमत एव प्रसादिलक्षणम् । आनन्दयति सुखैकरसीकरोत्यखिलमित्यानन्दं भूमाख्यं परमसुखं बभूवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अथ तच्चेतसि जीवे स्वच्छभावं निर्मलस्वरूपमाद्यं पदं गतवति सति तस्य द्विजस्य तनुः शरीरं तत्रोपविष्टैव सती षड्भिर्मासैः रविकरैः परितप्ता शुष्का सती प्रवहद्वातघट्टनजैर्भांकारैः क्वणितैः रम्या तनुतरूणां बालवृक्षलक्षणानां भुजानां वादनयोग्याभिः शिरातन्त्रीभिः शैलस्य पर्वतस्य वीणेव विलासहेतुर्बभूवेत्युत्प्रेक्षा ॥२६॥ अथ बहुतरकालेन । षण्मासेनेति यावत् । एतत् वृत्तम् । किम् । खाद्गगनस्थलादगकन्यासंयुताः परस्परसहचारितानियमात्सर्वाः संयुताः सदा मिलिता एव स्थिता ब्राह्म्याद्या मातरः कस्यचिद्भक्तस्याभिमतफलसिद्ध्यै शिखानां ज्वालानां पङ्क्तयः अनलमिव तामद्रेर्भुवमुपययुः ॥ २७ ॥ तासां मातॄणां मध्ये निशि रात्रौ नवनवभूषावैचित्र्याच्चवतराणि लास्यादिवृत्तानि यस्यास्तथाविधा । सकलैर्ब्रह्मादिभिर्विबुधैर्वन्द्या । देवानामपि देवी पूज्या । खिंखिनी चामुण्डा । दिनकरस्य करैः शुष्कं तद्विप्रस्योद्दालकस्य कंकालकं शवं झटिति उद्यतयोः खड्गखट्वाङ्गयोर्मध्ये अन्तरालस्थायां स्वमुकुटस्य किरीटस्य कोटौ कान्तकान्तिं भूषणं चकारेत्यर्थः ॥ २८ ॥ यस्य मूढदृष्टिकल्पितो मलमांसादिमयः स्थूलदेहोऽपि त्रिजगद्वन्द्याया देव्याः शिरोभूषणतया सर्वोत्कर्षं प्राप्तस्तेन सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्तमिति किं वाच्यमिति ज्ञानमाहात्म्योत्कर्षं दर्शयन्नाह—इतीति । इति उक्तरीत्या उद्दालकस्य कुत्सितो देहो देहकं सुष्ठु विलसति विराजमाने मायूरबर्हाणां व्रजः समूहस्तल्लक्षणा व्यालोलाः कम्पमाना अब्दलवा मेघखण्डा यस्मिन् । नवैः प्रत्यग्रैर्मन्दारमालागणैर्विवलिते वेष्टिते खिंखिनिकाख्याया महत्या भगवत्या लीलार्थे ललामे शिरोभूषणमाल्ये अन्तेषु अग्रभागेषु पुष्पपटलानि यस्य तथाविधे वेणीच्छलात्पश्चात्पृष्ठत उपागच्छति लताजाले भृङ्ग इव शेते सुखविश्रान्तिं भजते इत्युत्प्रेक्षा ॥ २९ ॥ उक्तमुद्दालकाख्यानमुपसंहरंस्तत्परिशीलनपराणां संसारतापोपशमं परमपुरुषार्थफललाभं च दर्शयति—**एषे**ति । सर्वदृश्यविवेके स्फुरन्यः स्वानन्दः स एव प्रविकासैर्भासीनि कुसुमानि यस्यास्तथाविधा एषा दर्शितप्रकारा उद्दालकचित्तवृत्तेर्[2]विदेहकैवल्यप्राप्त्यन्तसकलचरित्रस्य कलना आदरनैरन्तर्याभ्यां शिक्षा तल्लक्षणा कल्पवल्ली यस्य हृत्कानने रूढा प्रादुर्भूता सती उत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहणक्रमेण विस्तृता असौ पुरुषस्तापत्रयार्कसंकुले व्यवहारकान्तारे विहरन्संचरन्नपि सत्यशान्तिदान्त्यादिगुणसुरभिशीतलया सहजसंतोषलक्षणया छायया । अप्यर्थे एवकारः । कदाचिदपि वियोगं नैति न प्राप्नोत्येव । किंच स उच्चैस्तरां सर्वोत्कृष्टतमेन मोक्षफलेन संगमं पुनरावृत्तिरहितं स्वात्मभावेन संबन्धमेति प्राप्नोतीत्यवश्यं सा वल्ली हृदि संरोप्य विस्तारणीयेत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उद्दालकनिर्वाणं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

निर्मृष्टमायातिमिरः प्रबुद्धो ध्वस्तवासनः ।
व्यवहारप्रसक्तोऽपि समाधिस्थ इतीर्यते ॥ १ ॥

अनेन उक्तप्रकारेण विचारवैराग्यसमाध्यभ्यासक्रमेण विहरन् ॥ १ ॥ शास्त्रश्रवणेन अर्थतत्त्वपरीक्षणेन गुरुवचनविश्वासेन स्वचित्तशोधनेन च सर्वदृश्यबाधेन परमपदविश्रान्तिपर्यन्तमवश्यं विचारः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

१ गुरुयमक्रमैरिति पाठः । तत्र यमशब्देन मनोनिग्रहो ज्ञेयः.

२ उद्दालके चित्तवृत्तेः इति पाठः.

संप्रबोधवती तीक्ष्णा कलङ्करहिता मतिः ।
सर्वसामग्र्यहीनापि पदं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ ४

श्रीराम उवाच ।

भगवन्भूतभव्येश कश्चिज्ज्ञातसमाधिकः ।
प्रबुद्ध इव विश्रान्तो व्यवहारपरोऽपि सन् ॥ ५
कश्चिदेकान्तमाश्रित्य समाधिनियतः स्थितः ।
तयोस्तु कतरः श्रेयानिति मे भगवन्वद ॥ ६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
अन्तःशीतलता यासौ समाधिरिति कथ्यते ॥ ७
दृश्यैर्मनसि संबन्ध इति निश्चित्य शीतलः ।
कश्चित्संव्यवहारस्थः कश्चिद्ध्याने व्यवस्थितः ॥ ८
द्वावेतौ राम [1]सुखितावन्तश्चेत्परिशीतलौ ।
अन्तःशीतलता या स्यात्तदनन्ततपःफलम् ॥ ९
समाधिस्थानकस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचञ्चलम् ।
तत्[2]तस्य तत्समाधानं सममुन्मत्तताण्डवैः ॥ १०
उन्मत्तताण्डवस्थस्य चेतश्चेत्क्षीणवासनम् ।
तदस्योन्मत्तवृत्तं तत्समं बुद्धसमाधिना ॥ ११
व्यवहारी प्रबुद्धो यः प्रबुद्धो यो वने स्थितः ।
द्वावेतौ सुसमौ नूनमसंदेहं पदं गतौ ॥ १२
अकर्तृ कुर्वदप्येतच्चेतः प्रतनुवासनम् ।
दूरं गतमना जन्तुः कथासंश्रवणे यथा ॥ १३
अकुर्वदपि कर्तैव चेतः प्रघनवासनम् ।
निस्पन्दाङ्गमपि स्वप्ने श्वभ्रपातस्थिताविव ॥ १४
चेतसो यदकर्तृत्वं तत्समाधानमुत्तमम् ।
तं विद्धि केवलीभावं सा शुभा निर्वृतिः परा ॥ १५
चेतश्चलाचलत्वेन परमं कारणं स्मृतम् ।
ध्यानाध्यानदृशोस्तेन तदेवानङ्कुरं कुरु ॥ १६
अवासनं स्थिरं प्रोक्तं मनोध्यानं तदेव तु ।
स एव केवलीभावः शान्ततैव च सा सदा ॥ १७
तनुवासनमत्युच्चैः पदायोद्यतमुच्यते ।
अवासनं मनो कर्तृपदं तस्मादवाप्यते ॥ १८
घनवासनमेतत्तु चेतः कर्तृत्वभाजनम् ।
सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् ॥ १९
प्रशान्तजगदास्थोऽन्तर्वीतशोकभयैषणः ।
स्वस्थो भवति येनात्मा स समाधिरिति स्मृतः ॥ २०
चेतसा संपरित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम् ।
यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं तथा शैले गृहेऽथवा ॥ २१
गृहमेव गृहस्थानां सुसमाहितचेतसाम् ।
शान्ताहंकृतिदोषाणां विजनावनभूमयः ॥ २२
अरण्यसदने तुल्ये समाहितमनोदृशाम् ।
भवतामिह भूतानां भूतानां महतामिव ॥ २३
शान्तचित्तमहाभ्रस्य जनज्वालोज्ज्वलान्यपि ।
नगराण्यपि शून्यानि वनान्यवनिपात्मज ॥ २४
वृत्तिमच्चित्तमत्तस्य विजनानि वनान्यपि ।
नगराणि महालोकपूर्णानि परवीरहन् ॥ २५
व्युत्थितं चित्तमभ्येति भ्रमस्यान्तः सुषुप्तताम् ।
निर्वाणमेति निर्वाणं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २६
सर्वभावपदातीतं सर्वभावात्मकं च वा ।
यः पश्यति सदात्मानं स समाहित उच्यते ॥ २७
ईहितानीहिते क्षीणे यस्यान्तर्विततात्कृतेः ।
सर्वे भावाः समा यस्य स समाहित उच्यते ॥ २८

प्रज्ञास्वरूपमाह—**संप्रबोधवती**ति । प्राप्नोति प्रापयति ॥ ४ ॥ कश्चित्प्रबुद्धो व्यवहारपरोऽपि सन् जातसमाधिक इव विश्रान्त इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अन्तःशीतलता पूर्णकामता ज्ञानप्रतिष्ठाफलं तल्लाभे विक्षेपप्रसक्त्यभावात्सैव समाधिरभिधीयत इत्यर्थः । मनसि सति दृश्यैर्विक्षेपहेतुः संबन्धः स्यान्नतु मम तदस्तीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ 'दृश्यैर्मननसंबन्धः' इति पाठस्तु स्पष्ट एव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ असंदेहं सर्वसंदेहोच्छेदि परमपदं गतौ तत्र प्रतिष्ठितौ चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ व्यवहारिणः कर्तृत्वप्रयुक्तो बन्धः किं न स्यात्तत्राह—**अकर्त्रि**ति । प्रतनुवासनं निर्वासनम् । यथा कान्तादिकथासंश्रवणे अन्यत्र प्रसक्तमनाः कुर्वन्नपि रागादिविकारानुदयात्तत्प्रयुक्तैर्दोषैर्न बध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ निस्पन्दान्यङ्गानि देहावयवा यस्य तथाविधमपि सुप्तस्य मनः श्वभ्रपाते तत्र स्थितौ च यथा कर्तृ तद्वत् ॥ १४ ॥ निर्वृतिः सुखविश्रान्तिः ॥ १५ ॥ ध्यानाध्याने समाध्यसमाधी तद्दृष्ट्योः । अनङ्कुरं अङ्कुरबीजवासनाशून्यमिति यावत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तनुवासनं चतुर्थादिभूमिकासु क्षीयमाणवासनम् । अवासनं क्षीणवासनं पदं सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठा ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रशान्ता जगति देहादिदृश्ये आस्था अहंममताभिनिवेशो यस्य । स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठो येनोपायेन भवति ॥ २० ॥ सर्वेषु भावेषु आत्मभावनां अहंममताध्यासम् । शैले समाहितो गृहे व्यवहरन्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ इह नित्यापरोक्षे प्रत्यगात्मनि भूतानां स्थितानाम् । महतां भूतानामाकाशादीनामिव ॥ २३ ॥ शान्तचित्तमहाभ्रस्य शरदाकाशकल्पस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ रागादिवृत्तिमता चित्तेन मत्तस्य ॥ २५ ॥ व्युत्थितं रागादिविक्षिप्तं चित्तं नानाविधविषयभ्रमस्यान्तर्लयेन पुनर्व्युत्थानसहस्रबीजभूतां सुषुप्ततामेति । निर्वाणं शान्तरागादिवासनं तु चित्तं निर्वाणं मोक्षमेति ॥ २६ ॥ तर्हि प्राक्कथं व्यवहार्यव्यवहारिणोस्तत्त्वविदोस्तुल्यः समाधिरुक्तस्तत्राह—**सर्वे**ति । तत्त्ववित्समाधौ सर्वभावपदातीतं पश्यति, व्यवहारे तु सर्वभावात्मकं पश्यतीत्येकपिण्डमात्राहंमानाभावान्न तस्य रागादिरिति न विक्षेपप्रसक्तिरिति भावः ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थं फलत आह—**ईहिते**ति । ईहितानीहिते रागद्वेषौ ॥ २८ ॥

---

१ संपन्नाविति पाठः. २ तत्तर्हीत्यर्थः.

सदात्मना सदेवेदं जगत्पश्यति नो मनः ।
यथा स्वप्ने तथैवास्मिञ्जाग्रत्यपि जनेश्वर ॥ २९
यथा विपणिकालोका विहरन्तोऽप्यसत्समाः ।
असंबन्धात्तथा ज्ञस्य ग्रामोपि विपिनोपमः ॥ ३०
अन्तर्मुखमना नित्यं सुप्तो बुद्धो व्रजन्नपि ।
पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव पश्यति ॥ ३१
सर्वमाकाशतामेति नित्यमन्तर्मुखस्थितेः ।
सर्वथानुपयोग्यत्वाद्भूताकुलमिदं जगत् ॥ ३२
अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् ।
विज्वराणामिव नृणां भवत्याजीवितस्थितेः ॥ ३३
अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ।
भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम् ॥ ३४
द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिरिव स्थिताः ॥ ३५
वटधाना वट इव यदन्तःस्थं सदात्मनः ।
तद्बहिर्भासते भास्वद्विकासे पुष्पगन्धवत् ॥ ३६
न बहिष्ठं न[1] चान्तःस्थं क्वचित्किंचन विद्यते ।
यद्यथा कचितं चित्त्वात्तत्तथा तत्त्वमुत्थितम् ॥ ३७
आत्मतत्त्वान्तरं भाति बहिष्ठेन जगत्तया ।
कर्पूरमिव गन्धेन संकोचे प्रविकासि च ॥ ३८
आत्मैव स्फुरति स्फारं जगत्त्वेनाप्यहंतया ।
बाह्यत्वेनान्तरत्वेन स च नासन्न सन्विभुः ॥ ३९
बहिष्ठेनान्तरं बाह्यमन्तःस्थेनान्तरस्थितम् ।
यथाविदितमात्मायं स्वचित्तमनुपश्यति ॥ ४०
सबाह्याभ्यन्तरं शान्तमात्मनो भेदितं जगत् ।
अहन्त्वादिस्थिते भेदे भूरिभङ्गभयं तु तत् ॥ ४१
द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
कल्पादिरेव ज्वलितं सर्वमाधिहतात्मनः ॥ ४२
यस्त्वात्मरतिरेवान्तः कुर्वन्कर्मेन्द्रियैः क्रियाः ।
न वशो हर्षशोकाभ्यां स समाहित उच्यते ॥ ४३
यः सर्वगतमात्मानं पश्यन्समुपशान्तधीः ।
न शोचति ध्यायति वा स समाहित उच्यते ॥ ४४
स पूर्वापरपर्यन्तां यः पश्यञ्जागतीं गतिम् ।
दृष्टिष्वेतासु हसति स समाहित उच्यते ॥ ४५
समे परेऽपि नाहंता न जगज्जन्मनो मयि ।
वीचिवृन्देष्विवातप्ता नाकाशे फलधातवः ॥ ४६
यस्यान्तरस्थिताहन्त्वं न विभागादि नो मनः ।
न चेतनाचेतनत्वे सोऽस्ति नास्तीतरो जनः ॥ ४७

कथं सर्वे भावाः समास्तद्दर्शयति—**सदात्मनेति** । तस्य मनो यथा स्वप्ने तथा जाग्रत्यपि इदं दृश्यं सदात्मना सदेव पश्यति । जगत् सद्व्यतिरिक्तरूपं नो पश्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नगराण्यपि शून्यानीति यदुक्तं तदुपपादयति—**यथेति** । विपणिका पण्यवीथिका तत्र समवेता अपि बहवो जनाः स्वस्वकार्यैं व्यवहरन्तोऽप्युदासीनस्यानुपकारित्वादसत्प्रायास्तद्वत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ भूतैः प्राणिभिः पृथिव्यादिभिश्चाकुलमपि बाधितत्वादाकाशतां शून्यताम् ॥ ३२ ॥ आजीवितस्थितेः यावज्जीवम् ॥ ३३ ॥ यस्मादन्तर्यद्यादृशं तप्तं शीतलं वा चित्तं तदेव बहिर्जगदाकारेण स्थितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तदेवाह—**द्यौरिति** ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ अध्यारोपदृष्ट्योक्त्वा अपवाददृष्ट्या आह—**न बहिष्ठमिति** । कथं तर्हि तत्र जगदाकारभानं तत्राह—**यदिति** । यद्वस्तु प्राग्वासनाबलाद्यथा कचितं तथा तद्वेषेण परमार्थतत्त्वमेवोत्थितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ आत्मतत्त्वरूपं यदान्तरं वस्तु तदेव बहिष्ठेन जगत्तया भाति । तत्तदुपाध्यनुसारिसंकोचेऽपि सति प्रविकासि च भवति । यथा संपुटान्तःस्थं कर्पूरं गन्धरूपेण तथा भाति भवति चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ न असन् चक्षुराद्यदृश्याहंकारादिरूपः । नापि सन् तद्दृश्यबाह्यस्थूलरूपः । किंतु विभुरुभयानुस्यूतसन्मात्ररूप इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अतएवायमात्मा आन्तरं स्वचित्तमेव यथा विदितं पूर्वपूर्ववेदनानुसारेण बहिष्ठेन बहिर्मुखेन चक्षुरादिना बाह्यं जगदाकारमनुपश्यति । अन्तःस्थेन जाग्रद्वासनादिना आन्तरे हृदि स्थितं स्वप्नराज्याद्यनुपश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ 'न बहिष्ठं न चान्तःस्थ'मिति यदुक्तं तद्युक्त्यानुभावयति—**सबाह्येति** । सबाह्याभ्यन्तरं द्विविधमपि जगदुभयानुस्यूतसदात्मनः सकाशाद्भेदितं पृथक्कृतं सदसदेवेति शान्तं भूतमेवेत्यर्थः । तत्पृथक्करणाभावे तु तत्सत्तयैव बाह्याभ्यन्तरभेदे स्थिते सति तदहंममताध्यासात्तत्कृतं भूरिभङ्गभयं भवेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ भूरिभङ्गभयमुपपादयति—**द्यौरिति** । तत्तदाधिभिर्हतात्मनो द्युक्षमादि सर्वं वस्तु तापत्रयज्वालाज्वलितं सत् तथाविधः कल्पादिः प्रलयारम्भसमय एव सदा संपन्न इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ सन्मात्रात्मदर्शने तु कर्मेन्द्रियैर्व्यवहारेऽपि अभिमानाभावान्न हर्षशोकादिविक्षेपक्लेशस्यापि प्रसक्तिरिति सदा समाधिस्थतुल्यतैव फलतीत्याशयेनाह—**यस्त्वित्यादिना** ॥ ४३ ॥ ॥४४॥ पूर्वपर्यन्त उत्पत्तिः, अपरपर्यन्तो नाशः, तत्सहिताम् । एतासु मूढजनप्रसिद्धास्वहंममतादृष्टिषु ॥ ४५ ॥ किमर्थं हसतीति चेदहंममेति दृष्टिगोचरयोरभिमानाभिमन्तव्यलक्षणयोरहंताजगतोराश्रयस्यैवासिद्ध्या मिथ्यात्वादित्याह—**समे इति** । ते हि सर्वानुभवसिद्धप्रत्यक्स्वभावे मयि वा स्यातां श्रुतिसिद्धब्रह्मस्वभावे वा । न तावन्मयि । दृशो दृश्याश्रयत्वायोगात् । नापि परे ब्रह्मणि । असङ्गाद्वयकूटस्थस्वरूपे समे तस्मिन्नहंताजगज्जन्मादिवैषम्याधारत्वायोगात् । यथा शरदातपसंभिन्नेषु दूराद्दृश्यमानेषु वीचिवृन्देषु दृश्यमाना आतप्ता प्रतप्तद्रुतरजतप्राया विस्फुरन्ती पुञ्जीभूता कान्तिर्न वीचिवृन्देष्वन्तरस्ति, समीपोपसर्पणे तेषु निमज्ज्यान्वेषणे चादर्शनात् । नापि तदन्तर्बहिष्ठे आकाशे असङ्गकूटस्थे चतुर्विधक्रियाफलधात्वदर्शनेन वीचिक्रियाजन्यफलाश्रयत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । अतः सा कान्तिरिवाहंताजगतो अपि निराश्रयत्वान्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अहंताजगद्भेदं निरस्य तद्रूपभेदं निरस्यति—**यस्येति** । यस्य ज्ञस्य अन्तः आन्तरं प्रत्यगात्मरूपं

---

१ न वान्तस्थं इत्यपि क्वचित्पठ्यते.

व्योमस्वच्छो बहिष्ठेहां सम्यगाचरतीह यः ।
हर्षामर्षविकारेषु काष्ठलोष्टसमः शमः ॥ ४८
आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
स्वभावादेव न भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥ ४९
अर्थोऽतनुस्तनुर्वापि नासद्रूपेण चेत्यते ।
सद्रूपो नानुभूतोऽज्ञे न ज्ञेनैव न तत्तया ॥ ५०
ईदृशाशयसंपन्नो महासत्त्वपदं गतः ।
तिष्ठतूदेतु वा यातु मृतिमेतु न तत्स्थितिम् ॥ ५१
वसतूत्तमभोगाढ्ये स्वगृहे वा जनाकुले ।
सर्वभोगोज्झिताभोगे सुमहत्यथवा वने ॥ ५२
उद्दाममन्मथं पानतत्परो वापि नृत्यतु ।
सर्वसङ्गपरित्यागी सममायातु वा गिरौ ॥ ५३
चन्दनागुरुकर्पूरैर्वपुर्वा परिलिम्पतु ।
ज्वालाजटिलविस्तारे निपतत्वथवाऽनले ॥ ५४
पापं करोतु सुमहद्बहुलं पुण्यमेव च ।
अद्य वा मृतिमायातु कल्पान्तनिचयेन वा ॥ ५५
नासौ किंचिच्च तत्किंचित्कृतं तेन महात्मना ।
नासौ कलङ्कमाप्नोति हेम पङ्कगतं यथा ॥ ५६
संवित्पुरुषशब्दार्थैः स कलङ्कैः कलङ्क्यते ।
अहंत्ववासनारूपैः शुक्तिकारजतोपमैः ॥ ५७
समस्तवस्तुप्रशमात्सम्यग्ज्ञानाद्यथास्थितेः ।
स्वभावस्योपशान्तोन्तःकलङ्कोऽसत्तया स्वतः ॥ ५८
अहंत्ववासनानर्थप्रसूतेः संविदात्मनः ।
पुरुषस्य विचित्राणि सुखदुःखानि जन्मनि ॥ ५९
रज्ज्वां सर्पभ्रमे शान्तेऽहिनैति निर्वृतिर्यथा ।
अहंत्वभावसंशान्तौ तथान्तः समता मता ॥ ६०
यत्करोति यदश्नाति यद्ददाति जुहोति वा ।
न तज्ज्ञस्य न तत्र ज्ञो मा करोतु करोतु वा ॥ ६१
कर्मणास्ति न तस्यार्थो नार्थस्तस्यास्त्यकर्मणा ।
यथास्वभावावगमात्स आत्मन्येव संस्थितः ॥ ६२
इच्छास्ततः समुद्यन्ति न मज्जर्य इवोपलात् ।
याश्चोद्यन्ति च ताः सर्वाः स एवाप्स्विव वीचयः ॥
सकलमिदमसावसौ च सर्वं
जगदखिलं न विभागिताऽत्र काचित् ।
परमपुरुषपावनैकरूपी
स सदिति तत्सदकिंचिदेव नासौ ॥ ६४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे ध्यानविचारो नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

न स्थितं अहन्त्वं यस्मिंस्तथाविधं संपन्नं दृश्यजगद्विभागादिकं मनश्च नास्ति तस्य तदधीनकल्पने चेतनाचेतने अपि न स्तः । अतः स एक एव सर्वात्मास्ति तदितरो जनश्चेतनधातुर्नास्ति । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥४७॥ तस्य लक्षणान्याह—**व्योमे**ति द्वाभ्याम् । सम्यक् शास्त्रशिष्टाचाराविरोधेन । शमः शान्तिस्वभावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तत्त्वज्ञस्यैव समदर्शित्वे उपपत्तिमाह—**अर्थ** इति । अज्ञेन मूढेन अतनुर्महान् हिरण्यगर्भैश्वर्यान्तस्तनुरल्पः काकिणीमात्रोपि वा कनककामिन्यादिरर्थो विषयः **असद्रूपेण** मिथ्यात्वेन न चेत्यते न दृश्यते तदधिष्ठानसद्रूपश्च नानुभूत इति न तत्तयासन्मात्रस्वभावेनापि चेत्यते । ज्ञेन तत्त्वविदैव तथा दृश्यत इति तस्यैवोभयथापि समदर्शित्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ यस्याशये समदर्शनं निरूढं स सर्वत्र सर्वास्वप्यवस्थासु न हर्षविषादादिना लिप्यत इत्याह—**ईदृशे**त्यादिना । तिष्ठत्वकिंचनः । उदेतु ऐश्वर्याद्यभ्युदयं प्राप्नोतु वा । मृतिं पुत्रबान्धवादिमरणम् । तत्स्थितिं अभ्युदयस्थितिं नैतु ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ उद्दाममन्मथमिति क्रियाविशेषणम् । समं निर्विकारम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ असौ समदर्शी । किंचिन्मरणदुःखादिविकारिदेहमनआदिरहंताश्रयः । अतएव तेन न किंचित्कृतम् ॥ ५६ ॥ अज्ञेषु तर्हि कस्य कलङ्कस्तं दर्शयति—**संविदि**ति । सकलङ्कैः शास्त्रानभ्यनुज्ञातसेवनदूषितैर्वासनारूपैरैन्द्रियकसंविद्भिस्तदायतनेन पुरुषेण देहेन तद्भोग्यैः शब्दार्थरूपैर्विषयैश्च अहन्त्वमहंकारप्रधानलिङ्गात्मा ॥ ५७ ॥ कस्मादुपायादन्तःकलङ्कोपशमस्तमाह—**समस्ते**ति । स्वभावस्य चित्तस्य कलङ्को बाधादसत्तया स्वतः प्रशान्तो भवतीति शेषः ॥ ५८ ॥ संसारदुःखप्राप्तेस्तर्हि किं कारणं तदाह—**अहंत्वे**ति । अहंत्वाध्यासाद्वासनालक्षणानामनर्थानां प्रसूतेरुद्बोधात्पुरुषस्य जन्मनि सन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अतएवाहन्त्वशान्त्या संसारदुःखनिवृत्तिरित्याह—**रज्ज्वा**मिति । समता सर्वदुःखवैषम्यशून्यता ॥ ६० ॥ दुष्कृतफलमिव सुकृतफलमपि ज्ञस्य नास्तीति तस्य सर्वकर्तव्यहानिरित्याह—**यदि**त्यादिना ॥ ६१ ॥ अकर्मणा कर्मत्यागेन ॥ ६२ ॥ फलेच्छया हि तदुपाये कर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्सैव तस्य पूर्णत्वान्नोदेतीत्याह—**इच्छा** इति । कदाचिद्वासनाभ्यासादुदिता अपीच्छाः परमार्थदृशा तस्य स्वात्मभूता एवेत्याह—**याश्चे**ति ॥ ६३ ॥ तस्य सर्वात्मतां सर्वस्य तदात्मतां च द्रढयन्नुभयोर्निष्प्रपञ्चचिन्मात्रतैव परमार्थतः फलितेति दर्शयति—**सकल**मिति । अखिलमखण्डम् । यतोऽत्र जगति विभागिता त्रिविधपरिच्छेदशालिता काचिन्नास्ति । एवं भेदकानां कार्यकारणोपाधीनां तत्तत्साक्षिचिन्मात्रत्वे स तत्त्ववित् सर्वजगदधिष्ठानसन्मात्रमेव । यतोऽसौ परमः पूर्णत्वात्पुरुषः सर्वदोषास्पर्शाच्च पावनो यः परमात्मा तदेकरूपीति अनया रीत्या अकिंचित्सर्वद्वैतबन्धनिर्मुक्तसत्स्वरूपमात्रपरिशिष्टोऽसौ नित्यमुक्तः संपन्न इत्यर्थः ॥६४॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे ध्यानविचारो नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यदात्ममरिचस्यान्तश्चित्त्वात्तीक्ष्णत्ववेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि देशकालादि चेत्यतः ॥ १
यदात्मलवणस्यान्तश्चित्त्वाल्लवणवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि देशकालादि मत्स्थितम् ॥ २
स्वतो यदन्तरात्मेक्षोश्चित्त्वान्माधुर्यवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि जगत्तत्त्वादि जृम्भितम् ॥ ३
स्वतो यदात्मदृषदश्चित्त्वात्काठिन्यवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि देशकालादितां गतम् ॥ ४
स्वतो यदात्मशैलस्य ज्ञतया जाड्यवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि भुवनादीति संस्थितम् ॥ ५
स्वतो यदात्मतो यस्य चिद्द्रवत्वादिवर्तनम् ।
तदावर्ताद्यहंतादिभेदाद्याकारिता इव ॥ ६
स्वतो यदात्मवृक्षस्य शाखादिस्तस्य वेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि भुवनादीव सत्स्फुरत् ॥ ७
यदात्मगगनस्यान्तश्चित्त्वाच्छून्यत्ववेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि भुवनादीति भावनम् ॥ ८
यदात्मगगनस्यान्तश्चित्त्वात्सौषिर्यवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि शरीरादि च दीपितम् ॥ ९
स्वतो यदात्मकुड्यस्य नैरन्तर्यं निरन्तरम् ।
तदहंतादिभेदेन चित्ताद्बहिरिव स्थितम् ॥ १०
स्वतो यदात्मसत्तायाश्चित्त्वात्सत्त्वैकवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि चेतनानीतिवत्स्थितम् ॥ ११
अन्तरात्मप्रकाशस्य स्वतो यदवभासनम् ।
तदहंतादि चित्त्वादि जीव इत्येव वेद सः ॥ १२
अन्तरस्ति यदात्मेन्दोश्चिद्रूपं चिद्रसायनम् ।
स्वत आस्वादितं तेन तदहंतादिनोदितम् ॥ १३
परमात्मगुडस्यान्तर्यच्चित्स्वादूदयात्मकम् ।
तदेवास्वाद्यते तेन स्वतोऽहंतादि नान्तरे ॥ १४
परमात्ममणेश्चित्त्वाद्यदन्तः कचनं स्वयम् ।
चेतनात्मपदे चान्तरहमित्यादि वेत्त्यसौ ॥ १५
न च किंचन वेत्त्यन्तर्वेद्यस्यासंभवादिह ।
न चास्वादयति स्वादु स्वाद्यस्यासंभवादयम् ॥ १६
न च किंचिच्चिनोत्यन्तश्चेत्यस्यासंभवे सति ।
विन्दते न च वा किंचिद्वेद्यस्यासंभवादसौ ॥ १७
असदाभास एवात्मा अनन्तो भरिताकृतिः ।
स्थितः सदैवैकघनो महाशैल इवात्मनि ॥ १८
अनया तु वचोभङ्ग्या मया ते रघुनन्दन ।
नाहंतादिजगत्तादिभेदोऽस्तीति निदर्शितम् ॥ १९
न चित्तमस्ति नो चेता न जगत्तादिविभ्रमः ।
वृष्टमूकाम्बुदसितं शान्तं शाम्यति केवलम् ॥ २०
यथावर्तादितामेति द्रवत्वाद्वारि वारिणि ।
तदाहंतादितामेति ज्ञप्ता ज्ञप्तौ ज्ञ आत्मनि ॥ २१
यथा द्रवत्वं पयसि यथा स्पन्दः सदागतौ ।
अहंतादेशकालादि तथा ज्ञे ज्ञप्तिमात्रके ॥ २२
ज्ञो ज्ञतायां शिवं ज्ञानं जानाति ज्ञानबृंहया ।
ज्ञायतेऽहंतदि ज्ञेन जीवादीत्यभिजीवनैः ॥ २३

अज्ञातस्वस्वभावा चिद्दृक्त्वाद्दृश्यस्वभावताम् ।
यां धत्ते सा चिदेवेति चिदन्यन्नेति वर्ण्यते ॥ १ ॥

एवं सर्वजगतश्चिदभेदे परमार्थतः सिद्धे व्यवहारेऽपि जगद्वैचित्र्यं तत्तद्रूपचित्स्वभाव एवेति फलितमित्याह—यदित्यादिना। आत्मैव स्वप्रकाशतैक्ष्ण्यं मरिचं तस्य चित्त्वात्तैक्ष्ण्यप्रथारूपं यद्वेदनं तत्स्थानीयं अज्ञातब्रह्मस्वभाव एव अहंतात्वंतादिरूपं घटकुड्यभेदादिरूपं तदाधारदेशकालादिरूपं च जगदिति । अतश्चिदभेदसाधनात्फलितमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ तत्त्वादिना तत्तदाकारभेदेन जृम्भितमभिव्यक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ जाड्यं गौरवम् ॥ ५ ॥ आकारितास्तत्तदाकारवत्ता इव स्थितमित्यनुषज्यते ॥ ६ ॥ सत् वर्तमानं तथा स्फुरद्भासमानम् ॥ ७ ॥ भावनं कल्पनम् ॥ ८ ॥ द्रव्याद्बहिःशून्यत्वम्, मूर्तद्रव्यान्तश्छिद्रता तु सौषिर्यमिति भेदः ॥ ९ ॥ नैरन्तर्यं निबिडता । बहिर्दृश्यत्वाच्चिद्व्यतिरिक्तमिवेत्यर्थः ॥ १० ॥ चेतनानि चिदाभासाः ॥ ११ ॥ चित्त्वं वृत्तिभेदभिन्नचिदाभासेष्वनुगतं सामान्यं वेद कल्पयति स जीवः ॥ १२ ॥ रसायनममृतम् । स्वत आस्वादितं स्वप्रकाशतया अनुभूतम् । उदितमाविर्भूतम् ॥ १३ ॥ आन्तरे स्वात्मन्येव ॥ १४ ॥ चेतनारूपे आत्मपदे स्वरूपे ॥ १५ ॥ मायिकजगदाकारानुभवस्य स्वप्रकाशस्वात्मानुभवमात्रत्वव्युत्पादनाय पश्यति वेत्त्यास्वादयत्यास्वाद्यते इति कर्मकर्तृभावव्यपदेशो न तद्भेदसाधनाशयेनेत्याह—न चेति ॥ १६ ॥ चिनोति चैतन्यान्तरात्मना विकरोति । वेद्यस्य लभ्यस्य ॥ १७ ॥ असन् आभासत इत्याभासो जगदाकारो यस्मिंस्तथाविध एव ॥ १८ ॥ तर्हि यदात्ममरिचस्येत्याद्युक्तेः कोऽभिप्रायस्तमाह—अनयेति ॥ १९ ॥ पूर्वं वृष्टो वृष्टवान्पश्चाच्छरदि मूकस्तूष्णींभूतोऽम्बुद इव सितं शुद्धमधिष्ठानसन्मात्रतया परिशिष्टं बाधितं जगत् शान्तमेव शाम्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ ज्ञप्ता मायावी ज्ञः सर्वज्ञः स्वमायावृते ज्ञप्तिरूपे आत्मनि अहंतादिरूपतां जीवजगद्भावमिति यावत् ॥ २१ ॥ सदागतौ वायौ । परमार्थतो ज्ञप्तिमात्ररूपे ज्ञे सर्वज्ञेश्वरे ॥ २२ ॥ यदि जीवजगद्रूपे ज्ञप्तेरनन्ये तर्हि ज्ञप्ते जीवेश्वरभावयोः को विशेषस्तमाह—ज्ञ इति । ज्ञ ईश्वरो ज्ञतायामीश्वरभावे शिवं निरतिशयानन्दरूपं स्वरूपज्ञानं[1] ज्ञानबृंहया अनावरणापरिच्छेदलक्षणया ज्ञानाभिवृद्ध्या सदैव जानाति । अहंतादि अहंकारस्थूलदेहरूपजीवभावे तु ज्ञेन चेतनभूतेनापि अभिजीवनैर्जीवन-

---

१ स्वरूपज्ञानबृंहया इति मुद्रितपुस्तके पाठः.

यथोदेति यथाऽज्ञस्य तृप्तिर्ज्ञानेन यादृशी ।
अनन्ये वान्यता बुद्ध्वा स तथा जृम्भते तया ॥ २४
जीवनं ज्ञातता ज्ञाता जीवनं जीवजीवनम् ।
अत्यन्तमस्ति नो भेदश्चिद्रूपत्वे ज्ञजीवयोः ॥ २५
यथा ज्ञजीवयोर्नास्ति भेदो नाम तथैतयोः ।
भेदोऽस्ति न ज्ञशिवयोर्विद्धि शान्तमखण्डितम् २६
सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादिमध्य-
माभास्वरं स्वदनमात्रमचेत्यचिह्नम् ।
सर्वं प्रशान्तमिति शब्दमयी तु दृष्टि-
र्बोधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे भेदनिरासो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
किरातेशस्य सुरघोर्वृत्तान्तं विस्मयास्पदम् ॥ १
उत्तरस्या दिशो मेदः कर्पूरपटलं भुवः ।
संभूतं हसनं शार्वं शुक्लो वा चान्द्र आतपः ॥ २
हिमाद्रेः शृङ्गमस्तीह कैलासो नाम पर्वतः ।
शैलकुञ्जरनिर्मुक्तकलापस्येव नायकः ॥ ३
विष्णोः क्षीरोदक इव स्वर्गः सुरपतेरिव ।
अब्जजस्येव नाभ्यब्जं गृहं यः शशिमौलिनः ॥ ४
रुद्राक्षवृक्षदोलाभिः साप्सरोभिर्विभाति यः ।
लोलरत्नशलाकाभिर्लहरीभिरिवार्णवः ॥ ५
गणाङ्गनानामनिशं मत्तानां चरणैर्हताः ।
अशोका इव राजन्ते यत्राशोका विलासिनः ॥ ६
संचरच्छंकरो दिक्षु भृगुष्विन्दुमणिद्रवैः ।
निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते यत्राजस्रं च निर्झराः ॥ ७
यो लतावृक्षगुल्मौघवापीह्रदनदीनदैः ।
मृगैर्मृगगणैर्भूतैर्ब्रह्माण्डवदिवावृतः ॥ ८

हेतुभिः प्राणकरणविषयसंबन्धाध्यासैर्जीवादिरूप एवात्मेति ज्ञायते न तत्त्वत इति विशेष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अतएव जीवस्य यथा यथा भ्रान्तिस्तथा तथेश्वरो विवर्तत इत्याह—**यथे**ति । यया यया कामकर्मवासनया यादृशविषयज्ञानेन अज्ञस्य यथा येन येन दर्शनलाभोपभोगवैचित्र्यप्रकारेण यादृशी प्रियमोदप्रमोदादिनानाप्रकारा तृप्तिरुपभोग उदेति, अनन्ये स्वरूपे भोक्तृभोग्यभोगवैचित्र्यरूपा अन्यता वा ज्ञेन बुद्ध्वा, स परमेश्वरस्तया तया तदीयकामादिवासनया तथा तथा जृम्भते स्वगात्राणि विनामयति विवर्तते । वैचित्र्यं धत्ते इति यावत् ॥ २४ ॥ यदा त्वनेन सच्छास्त्रसद्गुरूपदेशाद्भोग्यस्य जगतो ज्ञातता अधिष्ठानसन्मात्ररूपा स्फूर्तिरेव जीवनं सारः परमार्थस्थितिर्ज्ञाता, जीवानां सर्वेषां यदधीनं जीवनं तादृशानन्दरूपमेव जीवनं भोक्तुः सारो ज्ञातस्तदा भोग्यभोक्त्रधिष्ठानयोर्द्वयोरपि चिद्रूपत्वे परिशिष्टे ज्ञजीवयोर्जीवेश्वरयोर्भेदोऽत्यन्तं नास्ति । सर्वथैव निवर्तत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ जीवेश्वरभेदकाज्ञाने नष्टे प्राज्ञतुरीयभेदोऽपि निवृत्त इत्यखण्डपूर्णानन्दैकरसचिन्मात्रसाम्राज्यं सिद्धमित्याह—**यथे**ति ॥ २६ ॥ निष्कृष्टार्थमनूद्योपसंहरति—**सर्व**मिति । सर्वं जगत् आसमन्तात् भास्वरं पूर्णस्वप्रकाशरूपं स्वदनमात्रमानन्दैकरसं चेत्यैर्विषयैश्चिह्नेन स्वव्यावर्तकधर्मेण च रहितं प्रशान्तं ब्रह्म तदेव, सर्वं प्रशान्तमिति तात्कालिकशब्दमयी पदवाच्यार्थाभेदसंसर्गगोचरा आहार्या भेददृष्टिः साक्षात्प्रयोजनशून्यत्वान्मुधैव । हि यस्मात्कारणाद्विरोधप्रतिसंधाने भागत्यागलक्षणाश्रयद्वारा लक्ष्यार्थाखण्डबोधार्थमेव । तद्वाक्यबोध्यमखण्डार्थरूपं तु ओमिति ओंकारं जगद्ब्रह्म चैकीकृत्य विराड्ढिरण्यगर्भाव्याकृततुरीयात्मकान् अकारोकारमकारार्धमात्रापादांश्चतुर्धा विभज्य पूर्वपूर्वपादानुत्तरोत्तरेषु प्रविलाप्यार्धमात्रया यदद्वयं पूर्णानन्दैकरसं नित्यापरोक्षप्रत्यक्चिन्मात्ररूपं लक्ष्यते इदमेव न संसृष्टरूपमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे भेदनिरासो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

किरातेशस्य सुरघोर्निर्वेदोऽत्रोपवर्ण्यते ।
माण्डव्येनोपदेशश्च सर्वत्यागाद्युपायतः ॥ १ ॥

अत्रास्मिन् शब्दमयी दृष्टिर्बोधार्थमेवेत्युक्तेऽर्थे ॥ १ ॥ सुरघोर्निवासदेशं वक्तुं तत्संनिहितं हिमवच्छृङ्गं वर्णयति—**उत्तरस्या** इत्यादिना । मेदः सार इति यावत् । भुवः संभूतं निर्गतं कर्पूराणां पटलं राशिः । शार्वं हसनं चान्द्र आतपो वेति प्रत्येकमुत्प्रेक्षा । अथवा दिशो मेदः शार्वं हसनं चान्द्र आतपो वा भुवः भूमिं प्राप्य कर्पूरपटलं संभूतमित्यौत्प्रेक्षिकवैकल्पिकनानाहेतूपपाद्या एकैव विशिष्टोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ हिमाद्रेः शृङ्गमिति विशेषणान्मेरुसंनिहितप्रसिद्धरजताद्रेरयमन्य इति गम्यते । शैलकुञ्जरेण पर्वतश्रेष्ठेन हिमवता निर्मुक्तस्य धृतस्य शृङ्गपरम्परालक्षणस्य मुक्ताकलापस्य नायको मणिरिव स्थित इत्यर्थः । शैलस्थकुञ्जरेभ्यो निर्गलितस्य मुक्ताकलापस्य नायकः संग्राहको राशिरिवेति वा ॥ ३ ॥ नाभ्यब्जं विष्णुनाभिकमलम् । गृहं श्वशुरकल्पितमित्यर्थाद्गम्यते ॥ ४ ॥ रुद्राक्षवृक्षेषु लम्बमानाभिर्दोलाभिः प्रेङ्खोलिकाभिः । लोलरत्नशलाकाभिरिति लहरीणामपि विशेषणम् ॥ ५ ॥ गणाङ्गनानां प्रमथस्त्रीणाम् ॥ ६ ॥ यत्र यासु दिक्षु संचरन् भवति तत्र भृगुषु प्रपातस्थलेषु प्रवर्तन्ते अन्यासु निवर्तन्ते ॥७॥ **ब्रह्माण्डवदिवे**ति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । यथा द्वावपूपावानयेति महाभाष्योक्ति-

तस्य हेमजटा नाम किराताः संस्थिताः स्थले ।
पिपीलिका वटतरोर्मूलकोशगता इव ॥ ९
कैलासपादारण्यानां रुद्राक्षैस्तरुगुल्मकैः ।
वसन्ति घूकवत्क्षुद्रास्ते वै निकटजीविनः ॥ १०
आसीत्तेषामुदारात्मा राजा परपुरंजयः ।
जयलक्ष्म्या भुज इव यः प्रजायाश्च दक्षिणः ॥ ११
सुरघुर्नाम बलवान्सुरघोरारिदर्पहा ।
अर्कः पराक्रम इव मूर्तिमानिव मारुतः ॥ १२
जितो वै राज्यविभवैर्धनैर्गुह्यकनायकः ।
शतक्रतुगुरुर्बोधैः काव्यैरसुरदेशिकः ॥ १३
स चक्रे राजकार्याणि निग्रहानुग्रहक्रमैः ।
यथाप्राप्तान्यखिन्नाङ्गो दिनानीव दिवाकरः ॥ १४
तज्जाभ्यां सुखदुःखाभ्यामथ तस्याभ्यभूयत ।
खगतिर्वागुराबन्धैः श्लिष्टाङ्गस्येव पक्षिणः ॥ १५
किमार्तं पीडयाम्येनं तिलान्यन्त्रमिवौजसा ।
सर्वेषामेव भूतानां ममेवार्तिः प्रजायते ॥ १६
धनमस्मै प्रयच्छामि धनेनानन्दवाञ्जनः ।
भवत्यहमिवाशेषस्तदलं मेऽतिनिग्रहैः ॥ १७
अथवा निग्रहं प्राप्तं करोम्येतेन वै विना ।
वर्तेत न प्रजैवेयं विना वारि सरिद्यथा ॥ १८
हा कष्टमेव निग्राह्यो नित्यानुग्राह्य एष मे ।
दिष्ट्याद्य सुखवानस्मि कष्टमद्यास्मि दुःखवान् ॥ १९
इति दोलायितं चेतो न विशश्राम भूपतेः ।
एकत्राम्बुमहावर्ते चिरतृणमिव भ्रमत् ॥ २०
अथैकदा गृहं तस्य माण्डव्यो मुनिराययौ ।
भ्रान्ताशेषककुप्कुञ्जो वासवस्येव नारदः ॥ २१
तमसौ पूजयामास पप्रच्छ च महामुनिम् ।
संदेहदुर्द्रुमस्तम्भपरशुं सर्वकोविदम् ॥ २२

सुरघुरुवाच ।

भवदागमनेनास्मि मुने निर्वृतिमागतः ।
परमां वसुधापीठं संप्राप्त इव माधवे ॥ २३
अद्य तिष्ठाम्यहं नाथ धन्यानां धुरि धर्मतः ।
विकासि रविणेवाब्जं यत्त्वयास्म्यवलोकितः ॥ २४
भगवन्सर्वधर्मज्ञ चिरं विश्रान्तवानसि ।
तदमुं संशयं छिन्धि ममार्कस्तिमिरं यथा ॥ २५
महतां संगमेनार्तिः कस्य नाम न नश्यति ।
संदेहं तु परामार्तिमाहुरार्तिविदो जनाः ॥ २६
मन्निग्रहानुग्रहजा मद्भृत्यवपुषि स्थिताः ।
कषन्ति मामलं चिन्ता गजं हरिनखा इव ॥ २७
तद्यथा समतोदेति सूर्यांशुरिव सर्वदा ।
मतौ मम मुने नान्या तथा करुणया कुरु ॥ २८

माण्डव्य उवाच ।

स्वयत्नेन स्वसंस्थेन स्वेनोपायेन भूपते ।
एषा मनःपेलवता हिमवत्प्रविलीयते ॥ २९
स्वविचारणयैवाशु शाम्यत्यन्तर्मनोज्वरः ।
शरदागममात्रेण मिहिका महती यथा ॥ ३०
स्वेनैव मनसा स्वानि स्वशरीरगतानि च ।
विचारयेन्द्रियाण्यन्तः कीदृशान्यथ कानि च ॥ ३१
कोऽहं कथमिदं किंवा कथं मरणजन्मनी ।
विचारयान्तरेवं त्वं महत्तामलमेष्यसि ॥ ३२
विचारणा परिज्ञातस्वभावस्य सतस्तव ।
हर्षामर्षदशाश्चेतस्तोलयिष्यन्ति नाचलम् ॥ ३३

दर्शनात् । द्योतकानां बहूनामपि 'उद्यन्तं वा आदित्यमग्निरनुसमारोहति' इतिवत्सहप्रयोगसंभवाद्वतिनोक्तेऽपि सादृश्ये इवशब्दप्रयोगः । अण्डवद्विराडाकारविशिष्टं ब्रह्मेवेति मतुबन्तं वा योज्यम् ॥ ८ ॥ तस्य हिमवच्छृङ्गस्य । स्थले मूलदेशे ॥ ९ ॥ तेषां जीवनोपायमाह—**कैलासेति** । कैलासाख्यशृङ्गस्य पादाः प्रत्यन्तपर्वतास्तदीयानामरण्यानां संबन्धिभी रुद्राक्षैरन्यैश्च तरुगुल्मकैः फलपुष्पकाष्ठमूलाद्युपजीवनेन निकटजीविनः ॥ १० ॥ जयलक्ष्म्या भुज इव परपुरंजयः प्रजायाः पालने च दक्षिणो राजा वक्ष्यमाणविशेषणैर्ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनाच्चासौ क्षत्रिय इति गम्यते ॥ ११ ॥ पराक्रमे अर्क इवेति योजना ॥ १२ ॥ राज्यविभवैर्धनैश्च गुह्यकनायको राजराजो धनेश्वरोऽपि जितस्तेनेति शेषः । काव्यै रसालंकारादिशालिप्रबन्धरचनैरसुरदेशिकः शुक्रः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ दुःखवशाच्चिन्ताशोकाद्युद्भवं दर्शयति—**किमार्त**मिति । एनं प्रजाजनम् ॥ १६ ॥ कर्तव्यसंशये प्रथमां कोटिं दर्शयति—**धन**मिति । तत्तस्माद्धेतोः । आर्तायास्मै जनाय धनं प्रयच्छामि । अतिनिग्रहैश्च अलं । प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ द्वितीयां दर्शयति—**अथ**वेति । एतेन निग्रहेण विना प्रजा न वर्तेत एव । स्वस्वमर्यादायामिति शेषः ॥ १८ ॥ निग्राह्यो वधबन्धादिना दण्ड्यः ॥ १९ ॥ एकत्र न विशश्राम । यथा तृषितनिष्प्राणस्य चिरतृष्णं मनः अम्बुमहावर्ते भ्रमति तद्वत् ॥ २० ॥ भ्रान्तान्यशेषाणि ककुप्कुञ्जानि दिङ्मण्डलानि येन ॥ २१ ॥ २२ ॥ परमां निर्वृतिं सुखम् । माधवे वसन्ते विष्णौ वा ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ यदि विश्रान्तवान् गतश्रमोऽसि तत्तर्हि । अथवा परमपदे चिरं विश्रान्तवानसि तत्तस्माद्धेतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ भृत्यग्रहणं शत्रुमित्रादिसर्वोपलक्षणम् । वपुषि विषये स्थिता निरूढाः । कषन्ति पीडयन्ति ॥ २७ ॥ समता समदृष्टिः । अन्या विषमदृष्टिर्यथा नोदेति तथा ॥ २८ ॥ वैराग्यत्यागादिरूपेण स्वयत्नेन श्रवणमननादिना स्वव्यञ्जकोपायेन । स्वसंस्थेन स्वात्मबोधपर्यवसितेन । पेलवता मृदुता । हर्षविषादस्थानकण्टकसहस्रवेधार्हेति यावत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ स्वानि स्वीयानि पुत्रमित्रादीनि स्वशरीरगतानीन्द्रियाणि चादन्यानि च तत्त्वतः कानि युक्तितः कीदृशानि चेति विचारयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अविचाराध्यस्तपरिच्छिन्नतापगमान्महत्ताम् ॥ ३२ ॥ सतः परमार्थ-

---

१ कष्टमेष इत्यपि क्वचित्पाठः. २ लोलायितं इति पाठः.

मनः स्वरूपमुत्सृज्य शममेष्यति विज्वरम् ।
भूतपूर्ववपुर्भूत्वा तरङ्गः पयसीव ते ॥ ३४
तिष्ठदेव मनोरूपं परित्यक्ष्यति तेऽनघ ।
कलङ्कविकलं कालं मन्वन्तरगताविव ॥ ३५
अनुकम्प्या भविष्यन्ति श्रीमन्तः सर्व एव ते ।
दृष्टतत्त्वस्य तुष्टस्य जनाः पितुरिवावनौ ॥ ३६
विवेकदीपदृष्टात्मा मेर्वब्धिनभसामपि ।
अधो[1] करिष्यसि नृप महत्तामुत्तमार्थदाम् ॥ ३७
महत्तामागते चेतस्तव संसारवृत्तिषु ।
न निमज्जति हे साधो गोष्पदेष्विव वारणः ॥ ३८
कृपणं तु मनो राजन्पेलवेऽपि निमज्जति ।
कार्ये गोष्पदतोयेऽपि जीर्णाङ्गो मशको यथा ॥ ३९
चेतोवासनया पङ्के कीटवत्परिमज्जसि ।
दृश्यमात्रावलम्बिन्या त्वया दीनतया तया ॥ ४०
तावत्तावन्महाबाहो स्वयं संत्यज्यतेऽखिलम् ।
यावद्यावत्परालोकः परमात्मैव शिष्यते ॥ ४१
तावत्प्रक्षाल्यते धातुर्यावद्धेमैव शिष्यते ।
तावदालोक्यते सर्वं यावदात्मैव लभ्यते ॥ ४२
सर्वैः सार्विकया बुद्ध्या सर्वं सर्वत्र सर्वदा ।
सर्वथा संपरित्यज्य स्वात्मनात्मोपलभ्यते ॥ ४३
यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते ।
सर्वावस्थापरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥ ४४
यावदन्यन्न संत्यक्तं तावत्सामान्यमेव हि ।
वस्तु नासाद्यते साधो स्वात्मलाभे तु का कथा ॥ ४५
यत्र सर्वात्मनैवात्मा लाभाय यतति स्वयम् ।
त्यक्तान्यकार्यं प्राप्नोति तन्नाम नृप नेतरत् ॥ ४६
स्वात्मावलोकनार्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत् ।
सर्वं किंचित्परित्यज्य यद्दृष्टं तत्परं पदम् ॥ ४७
सकलकारणकार्यपरम्परा-
मयजगद्गतवस्तुविजृम्भितम् ।
अलमपास्य मनः स्ववपुस्ततः
परिविलाप्य यदेति तदेव तत् ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृत्तान्ते माण्डव्योपदेशो नामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्युक्त्वा भगवानेनं सुरघुं रघुनन्दन ।
ययौ स्वमेव रुचिरं माण्डव्यो मौनमण्डलम् ॥ १
गते वरमुनौ राजा गत्वैकान्तमनिन्दितम् ।
धिया संचिन्तयामास को नामाहमिति स्वयम् ॥ २
नाहं मेरुर्न मे मेरुर्जगन्नाहं न मे जगत् ।
नाहं शैला न मे शैला धरा नाहं न मे धरा ॥ ३

वस्तुभूतस्य तव अचलं चेतो न तोलयिष्यन्ति । तुलयामिव नोन्नमनानमनाभ्यामनियतस्थितिं करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ विज्वरं ते मनः स्वं मनोरूपमुत्सृज्य भूतपूर्ववपुः पूर्वसिद्धब्रह्मस्वभावं भूत्वा शमं निर्विक्षेपतामेष्यति ॥ ३४ ॥ तर्हि किं मनसः सत्तैव नङ्क्ष्यति, नेत्याह—**तिष्ठदेवेति**। यथा पूर्वमनोरन्ते कलिकालं प्राप्य कलङ्कैः पापैर्विकलं भुवनं पुनर्मन्वन्तरगतौ सत्यां तिष्ठदेव कलङ्कं त्यजति तद्वन्मनोऽपि जीवन्मुक्तव्यवहारक्षमतया तिष्ठदेव पूर्वतनं मनोरूपं त्यजतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव ज्ञानफलं किंतु निरतिशयानन्दसाम्राज्यमपि यत्र ब्रह्मादयोऽप्यनुकम्प्या इत्याह—**अनुकम्प्या** इति ॥ ३६ ॥ यदा आकाशादीनामपि महत्ता तत्सत्ताधीना तदा तस्य निरतिशयं महत्त्वं किं वाच्यमित्याशयेनाह—**विवेकेति**। विवेकजन्येन ज्ञानदीपेन दृष्ट आत्मा येन ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कृपणं कामकार्पण्यदूषितम् । पेलवे क्षुद्रेऽपि कार्ये । निमज्जति मुह्यति ॥ ३९ ॥ तया प्रसिद्धया ॥ ४० ॥ तर्हि कियत्सु विषयेषु कियत्कालं वा वैराग्यं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—**तावदिति**। स्वयंज्योतिरात्ममात्रपरिशेषानुभवपर्यन्तमित्यर्थः ॥४१॥ नानाश्रुतिशास्त्रपर्यालोचनमप्यात्मदर्शनपर्यन्तमेवेत्याह—**तावदिति**। धातुः स्वर्णाकरधातुः । सर्वमध्यात्मशास्त्रम् ॥ ४२ ॥ सार्विकया सर्ववस्तुभूतया बुद्ध्या सर्वदा सर्वत्र देशे सर्वं दृश्यं सर्वथा परित्यज्य सर्वैः पूर्णात्मा स्वात्मनैवोपलभ्यते न कदाचित्कुत्रचित्कथंचित्कतिपयविषयत्यागमात्रेणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेनापि द्रढयति—**यावदिति**। तत्कुतस्तत्राह—**सर्वेति** ॥ ४४ ॥ सामान्यं लोकव्यवहारसाधारणं गोधनादि । अप्यर्थे एवकारः । यावदन्यत्तद्विरोधि वस्तु न संत्यक्तं तावन्नासाद्यते ॥ ४५ ॥ यत्र यस्मिन्विषये । तत् तं विषयम् ॥ ४६ ॥ सर्वं दृश्यं परित्यज्य यत्किंचित्सर्वथा परित्यक्तुमशक्यं दृष्टं तदेव परं पदमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ मनः सकलकारणकार्यपरम्परामये जगति मणिषु सूत्रमिवानुगते सन्मात्रे स्वकल्पनया विजृम्भितं सद्व्यतिरिक्तं सर्वं रूपं अलं निःशेषमपास्य ततस्तदनन्तरं स्ववपुर्मनोरूपमपि मूलाज्ञाननाशाद्बाधेन परिविलाप्य यत्सच्चिन्मात्रैकरसं वस्तु एति प्राप्नोति तदेव तद्ब्रह्मरूपमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे माण्डव्योपदेशो नामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं चैव दृश्यं संत्यजतो रहः ।
इह राज्ञो विचारेण स्वात्मलाभ उदीर्यते ॥ १ ॥

उक्त्वा उपदिश्य । स्वं स्वीयं मौनमण्डलं मुन्यावासदेशम् ॥ १ ॥ २ ॥ तत्रादौ बाह्ये दृश्ये आत्मतामात्मीयतां च

१ अधो इति पाठः.